

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTITUTU

QAFQAZDA İLK RESPUBLİKALAR
(1918-1921)

BAKİ – 2021

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Elmi redaktor:

İradə Bağirova

tarix elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

Hacı Həsənov

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

İlqar Niftəliyev

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qafqazda ilk respublikalar (1918-1921). “İdeal-Print” MMC, Bakı, 2021. – 420 s.

Monoqrafiya Rusiya imperiyasının dağılmasından sonra, 1918-1921-ci illərdə, Cənubi və Şimali Qafqazda ilk müstəqil dövlətlərin yaranması, fəaliyyəti və süqutu tarixini əhatə edir. Kitabda Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan (Ararat) respublikalarının dövlət quruluşu, daxili və xarici siyasəti, üç ölkə arasında münasibətlər təhlil olunur, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə daha yaxın əlaqələrə malik Dağlılar (Şimali Qafqaz) Respublikası və Qars (Cənub-Qərbi Qafqaz) respublikalarının tarixi ətraflı araşdırılır, tarixşünaslığımızda nisbətən az öyrənilən və Şimali Qafqaz ərazisinə daxil olan Don və Kuban respublikalarının yaranma səbəbləri və fəaliyyəti tədqiq edilir.

Kitabdan mütəxəssislər, tələbələr, tarixlə maraqlanan geniş oxucu auditoriyası istifadə edə bilərlər.

ISBN- 978 – 9952 – 8440 – 1 – 6

© AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2021

GİRİŞ

Oxuculara təqdim edilən kollektiv monoqrafiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun Ümumi tarix və Azərbaycan Demokratik Respublikası şöbəsinin tanınmış tədqiqatçıları tərəfindən hazırlanmışdır. Adından göründüyü kimi monoqrafiya Rusiya imperiyasının dağılmasından sonra 1918-1921-ci illərdə Cənubi və Şimali Qafqazda ilk müstəqil dövlətlərin yaranması, fəaliyyəti və süqutu tarixini əhatə edir. Sovet hökumətinin təcavüzü nəticəsində bu dövlətlərin varlığına son qoyuldu, bununla belə fikrimizcə, öz xalqları üçün demokratiyanın əsasını qoyan ilk respublika olaraq SSRİ-nin tərkibinə daxil olan gələcək respublikaların dövlət quruluşunun respublika formasını əvvəlcədən müəyyən etmiş oldu. Onların hər birinin özünəməxsus bənzərsiz taleyi olsa da, onları birləşdirən bir çox xüsusiyyətlər də vardır.

1917-ci ilin oktyabrında bolşeviklərin qələbəsindən sonra onların hər biri öz müstəqilliklərini elan edərək və mövcud hakimiyyəti tanımayaraq, Rusiyadan ayrılığını bəyan etdilər. Yeni yaranmış respublikaların iqtisadiyyatı dəhşətli böhran vəziyyətinə düşdü, çünki hər biri Rusiya ilə sıx bağlı idi, yeni iqtisadi əlaqələr isə daxili və dövlətlərarası problemlərlə əlaqədar olaraq hələ yaranmamış və möhkəmlənməmişdi.

Nəhayət, 1920-1921-ci illərdə hər bir respublika Sovet ordusu tərəfindən işğal edildi, bu da onları daxili və xarici siyasətlərini qurma imkanlarından məhrum etdi və bununla da suveren varlıqlarına son qoyuldu.

Əgər Cənubi Qafqazda, 1917-ci ilin fevralında monarxiyanın süqutundan sonra ümumi dövlət hakimiyyəti orqanları formalaşmışdısa, Şimali Qafqazda etnik tərkibin müxtəlifliyi səbəbindən vəziyyət daha mürəkkəb idi. Martın 6-da Şimali Qafqazın dağlıqlarının başda balkar maarifçisi B.Şaxanov olmaqla Müvəqqəti Mərkəzi Komitəsi yaradıldı, o, Şimali Qafqazın dağlıq əyalətlərinin Rusiyanın tərkibində muxtar vilayət kimi daxil olmasının tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Eyni zamanda milli komitələr – Müvəqqəti İnquş, Nalçik, Karaçay, Çeçen, İnquş icra komitələri yaradılır. Müvəqqəti hökuməti

qubernator Heydərov təmsil edirdi. Eyni zamanda Vladıqafqazda dağlıların birinci qurultayında Kabarda, Osetin, İnquş, Çərkəz, Qaraçay və Dağıstan nümayəndələrindən ibarət Şimali Qafqaz dağlılarının birləşmiş ittifaqı yaradılır. Bolşeviklərin qələbəsindən sonra həmin ittifaqın Mərkəzi Komitəsi 1917-ci ilin noyabrında özünü Qafqaz dağlılarının Müvəqqəti hökuməti elan edir.

Məlum olduğu kimi, Fevral inqilabından sonra Cənubi Qafqazda üç milli və siyasi partiyanın nümayəndələrinin də daxil olduğu Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi (OZAKOM) yaranır. Bu Komitə Cənubi Qafqazda Müvəqqəti hökumətin funksiyalarını icra edirdi. Oktyabr çevrilişi zamanı bolşeviklərin qələbəsi ilə eyni vaxtda yeni hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Komissarlığı təsis edildi.

Bölgədə Zaqafqaziya Komissarlığının hakimiyyətini tanımayan yeganə qurum bolşeviklərin üstünlük təşkil etdiyi Bakı Soveti idi.

Cənubi Qafqazda isə Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilərin nəticələrini gözləyirdilər və hesab edirdilər ki, “bolşevik avantürası”na tezliklə son qoyulacaq.

1917-ci ildə bütün Zaqafqaziyada Müəssislər Məclisinə seçkilər başlayır və milli partiyaların qələbəsi ilə başa çatır, seçicilərin 73% səs çoxluğunu gürcü sosial-demokratları, müsavətçilər və daşnaklar qazanır. Məlumdur ki, seçilmiş deputatlar Petroqrada qədər gedib çıxa bilmədilər, 1918-ci il yanvarın 6-da Müəssislər Məclisi bolşeviklər tərəfindən qovuldu. Belə bir mürəkkəb şəraitdə Zaqafqaziyadan seçilən deputatlar fevralın 23-də Cənubi Qafqazda yeni bir qanunverici orqanın – Zaqafqaziya Seyminin yaranması haqqında qərar qəbul etdi. Seym Zaqafqaziya hökumətini formalaşdırdı, həmin hökumətin mövcudluğu və fəaliyyəti bir tərəfdən geosiyasi oyunçu dövlətlərin – Rusiyanın ayrıldığı Antanta dövlətlərinin, digər tərəfdən də Osmanlı imperiyası ilə Almanıyanın yürütdüyü xarici siyasətə təsir edirdi.

Məlum olduğu kimi, Seymin Osmanlı dövləti ilə gedən səkkiz günlük müharibədə sonuncunun qələbəsi aprelin 22-də müstəqil Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının elan edilməsi ilə nəticələndi. Beləliklə, Cənubi Qafqazda ilk federal hökumət və qanunverici orqan yaradıldı. İlk Zaqafqaziya federasiyası bir aydan

artıq mövcud oldu, daxili ziddiyyətlər və müxtəlif vektorlu xarici meyillilik səbəbindən dağıldı. Nəticədə, 1918-ci il mayın 26-da gürcü nümayəndələri Federasiyadan çıxdıqlarını və müstəqil respublikanın yarandığını elan etdilər. Mayın 28-də Azərbaycan və Ermənistan öz müstəqilliklərini elan etdilər. Monoqrafiyada qısa bir müstəqillik dövründə Cənubi Qafqazın hər üç respublikanın tarixini, daxili və xarici siyasətini, həm də olduqca ziddiyyətli qarşılıqlı əlaqələrini araşdırılır.

Cənubi Qafqazın ilk respublikalarından olan Gürcüstan Respublikasının dövlət quruluşu modeli xüsusi maraq doğurur. İlk öncə, o, digər respublikalardan bir il çox mövcud oldu və Paris sülh konfransında nəinki, de-fakto, həm də de-yure tanınmasına nail oldu. İkincisi, sosial-demokrat təmayüllü menşeviklərin hakimiyyətə gəldikləri və öz baxışlarına uyğun sosialist hökumət modeli qurmağa çalışan ilk respublika oldu.

1917-ci ilin oktyabrından etibarən gürcü menşevizmi, demək olar ki, tamamilə rus-sosial demokratiyasından ayrıldı və yalnız özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik bir fenomenə çevrildi. Dövlət quruculuğu prosesində sosialist ideyaları nəzərə cərpacaq dərəcədə dəyişikliyə məruz qaldı, buna səbəb isə Gürcüstan hökumətində və parlamentində təmsil olunan milli demokratların və sosial federalistlərin mövqeyinin ona təsir göstərməsi olmuşdu. Daxili siyasətdə və iqtisadiyyatda, bu, həm dövlət kapitalizminin xüsusiyyətlərini, həm də kiçik və orta sahibkarlığın varlığını mənimsəyən qarışıq bir iqtisadi modeldə özünü göstərdi.

Qonşu dövlətlərlə münasibətlərində Gürcüstan hökuməti beynəlmiləçilik prinsiplərindən yayınaraq öz sərhədləri hüddudunda milli dövlətini qururdu, tez-tez qonşu respublikalara ərazi iddiaları irəli sürürdü və bununla da sosialist ideyalarını millətçiliklə birləşdirdi.

Gürcüstandan və Ermənistandan fərqli olaraq, Azərbaycanda 28 mayda müstəqilliyin elan edilməsi bütün respublika ərazisində suverenliyin elan edilməsi demək deyildi, çünki Bakıda hakimiyyət bolşeviklərin başçılıq etdiyi Bakı Sovetinin əlində idi. Bu səbəbdən hökumət Tiflisdən Gəncəyə köçdü. Yalnız Osmanlı dövləti və

Azərbaycan hərbi birləşmələrinin birgə yaratdığı Qafqaz İslam Ordusu bolşeviklərin, sonra Mərkəzi Xəzər hökumətinin və İngilis qoşunlarının müqavimətini dəf edərək sentyabrın 15-də Bakını azad etdi və Azərbaycan Demokratik hökuməti öz paytaxtına köçdü. Dövlət qurumu forması kimi parlamentli respublika elan edən ilk müsəlman ölkəsi kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti misli görünməmiş bir fenomen idi.

Parlamentdə və hökumətdə əksər çoxluğun Müsavat partiyası tərəfindən təmsil olunmasına baxmayaraq, qanunverici orqanda güclü mühafizəkar-ruhani İttihad partiyası, sosialist inqilabçılar, sosial-demokratlar (menşeviklər) və Azərbaycanda yaşayan bütün millətlərin nümayəndələri, o cümlədən iki erməni fraksiyası var idi.

Həm Rusiya bazarı üçün bağlı olan ağır neft istehsalı böhranı, həm də bolşeviklərin təşkil etdiyi aramsız tətillər nəticəsində yaranan çətin iqtisadi vəziyyət gənc respublikanın təməlini ciddi şəkildə sarsıtdı. Bundan əlavə Ermənistan Respublikası ilə olan sərhəd münaqişələri nəticəsində ordunun əhəmiyyətli bir hissəsi şimal sərhədlərindən çıxarıldı.

Ermənistana gəldikdə isə 1914-1920-ci illərdə onun xarici siyasət istiqaməti Antanta ölkələri və onların müttəfiqi – çar hökuməti, sonra isə Rusiyanın ağqvardiyaçı hərəkəti ilə əlaqəli idi. 1918-ci il oktyabrın 30-da Mudros sazişindən sonra türk qoşunları Cənubi Qafqazdan çıxarılanda ermənilər ərazilərini genişləndirmək barədə ümidlərini buraya gələn ingilis komandanlığına bağladılar, lakin yenə də aldadıldılar. İlk əvvəl Azərbaycan hökumətinə qarşı çıxan general Tomsonun başçılıq etdiyi Qafqazdakı Britaniya komandanlığı nəticədə onu ölkənin bütün ərazisinə, o cümlədən Qarabağa nəzarət edən qanuni bir səlahiyyət orqanı kimi tanıdı. Xosrov bəy Sultanovun Qarabağ general-qubernatoru təyin edilməsi Ermənistan Respublikasının ümidlərinə güclü zərbə vurdu. 1919-cu ilin iyununda Azərbaycanla Gürcüstan arasında hərbi müqavilə bağlandı, Ermənistan isə hər iki respublika ilə münasibətləri gərgin olduğu üçün bu müqaviləyə qoşulmaq istəmədi. Buna cavab olaraq Sovet Rusiyası ilə əlaqələrini qoruyub saxlamaqla bərabər Denikinlə gizli bir hərbi ittifaqa girdi.

İngilislərin və Denikinin köməyinə baxmayaraq, qaçqınların çox olması, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının praktiki olaraq olmaması səbəbindən Ermənistanda iqtisadi vəziyyət digər iki respublikaya nisbətən daha ağır idi. Ermənistanın Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları ilə davam edən hərbi toqquşmaları da normal həyata və inkişafa mane olurdu. 1919-cu ildə Ermənistanın birləşdirilməsinə dair Aktın elan olunması Osmanlı dövləti ilə münasibətlərin daha da kəskinləşməsinə səbəb oldu və 1920-ci ilin sentyabrında müharibə elan edilməsinə gətirib çıxardı. Müharibə Ermənistan ordusunun darmadağın edilməsi və Aleksandropol müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı. Eyni zamanda dekabrın əvvəllərində Azərbaycan sərhədi tərəfindən Qırmızı Ordu Ermənistanı daxil oldu. Lakin Ermənistanda sovet hakimiyyəti tam olaraq 1921-ci ilin iyulunda, bir müddət burada hakimiyyəti bərpa edə bilmiş daşnakların fevral üsyanı yatırıldıqdan sonra quruldu.

1918-1920-ci illər ərzində bütün Cənubi Qafqaz dövlətlərinin, xüsusilə Azərbaycanın və Gürcüstanın milli elitalarının xüsusilə də, dünya müharibəsində qalib gələn Böyük Britaniyanın təklif etdiyi konfederasiya yaratmaq cəhdləri uğursuzluğa düşər oldu. Əlbəttə ki, bu cür çoxşaxəli xarici siyasət istiqamətləri, həmçinin respublikalar arasında ərazi məsələlərindəki ziddiyyətlər, 1917-ci il və 1918-ci ilin əvvəlində Cənubi Qafqaza xas olan dövlətlərarası ittifaqın yaradılmasına imkan vermədi.

Belə bir vəziyyətdən Sovet Rusiyası dərhal istifadə edərək 1920-1921-ci illərdə növbə ilə bolşeviklər üçün strateji əhəmiyyətə malik olan Azərbaycandan başlayaraq üç respublikanı işğal etməyə müvəffəq oldu. 1920-ci ilin aprel 28-i ilə 1921-ci il martı arasındakı zaman kəsiyində Cənubi Qafqaz tədricən formalaşmaqda olan yeni sovet sisteminə daxil edildi. Yeni sosial-siyasi vəziyyətdə region ölkələrinin qarşılıqlı münasibətləri, o cümlədən ərazi məsələlərində də məzmunca yeni mərhələyə qədəm qoydu.

Monoqrafiyada Rusiyanın “Şimali Qafqaz Respublikası” adlandırdığı Dağlılar Respublikası haqqında da məlumata kifayət qədər yer ayrılmışdır. 1918-ci il may ayının 11-də həmin respublikanın elan edilməsi Batum konfransının başlanması ilə eyni vaxta

düşürdü. Bolşevik Rusiyası bu respublikanın mövcudluğu ilə barışa bilmədi, buna görə də Dağlılar Respublikası əvvəldən özünə hərbi və siyasi cəhətdən müttəfiq axtarmalı oldu, həmin müttəfiq isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti oldu. Dağlılar Respublikasının hökuməti Bakının Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən “eyni təriqətli müsəlman qoşunları” tərəfindən azad edilməsini alqışladı. Bu ordu 1918-ci ilin oktyabr ayının əvvəlində Dərbəndi, sonra isə dağlı hökumətinin köçdüüyü Temir-Xan Şuranı azad etdi.

Eyni ayda Azərbaycan Respublikası ilə Dağlılar Respublikaları arasında ümumi müdafiə sisteminin, bəzi dövlət strukturlarının, o cümlədən silahlı qüvvələr və maliyyənin birləşdirilməsi qərara alındı. Bir çox daxili və xarici səbəblərdən bütün planları həyata keçirmək mümkün olmadı. Buna baxmayaraq respublikaların hər birində bu və ya digər nümayəndə çalışırdı, Dağlılar Respublikasında belə bir nümayəndə isə görkəmli yazıçı və ictimai xadim Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev idi. Dağlılar Respublikasını isə Azərbaycanda A.Kantemir təmsil edirdi. Dağlılar hökumətinin üzvü R.Kaplanov iki dəfə AXC hökumətində nazir vəzifəsində çalışmışdı. Azərbaycanlı N.Şahsuvarov isə 1918-ci ildə Dağlılar Respublikasının Xalq Maarif Naziri təyin edilmişdi.

Paris sülh konfransında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin de-fakto tanınmasından dərhal sonra Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri Ə.M.Topçubaşov Lloyd Corca Dağlı Respublikasının de-fakto tanınmasını təklif etdi və 1920-ci il yanvarın 16-da həmin təklif həyata keçdi.

1919-cu ilin martında Şimali Qafqazın bir hissəsini ələ keçirən Könüllülər ordusu ilə mübarizə aparan Dağlılar Respublikasına Azərbaycan yaxından kömək göstərirdi. Həmin dövrdə Denikin təhlükəsinə qarşı müqavimət göstərmək məqsədilə Dağlıların Azərbaycanla birləşmək məsələsi ortaya çıxdı. Amma artıq gec idi. Könüllülər ordusu Dağıstanın ərazisini zəbt etdi və Dağlılar hökumətinin bir çox nazirləri Azərbaycana və Gürcüstana köçdülər. 1920-ci ilin aprelində isə bolşeviklər Şimali Qafqaza hücum edərək aprel 25-də Dərbəndi ələ keçirdilər. Ancaq Qırmızı Ordunun başlıca məqsədi neftlə zəngin olan Bakını ələ keçirmək idi.

Monoqrafiyada dövlət idarəçilik formasına görə Cənubi Qafqazın parlamentli respublikalarından fərqlənən Dağlılar Respublikasının formalaşması və fəaliyyəti geniş şəkildə təhlil edilmişdir.

Çox az öyrənilən mövzulardan biri də Qars Respublikası və ya Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının qısa müddətli tarixidir. Həmin mövzu monoqrafiyada kifayət qədər ətraflı araşdırılır. “Cənub-Qərbi Qafqaz” termini rus mənbələrində rus-türk müharibəsindən və 1878-ci il Berlin traktatından sonra Osmanlı imperiyasının şimal-şərqi hissəsinin Rusiyanın tərkibinə keçməindən sonra meydana çıxmışdı. Bu əraziyə Qars, Ərdəhan, Ahalsıxın qərbi (Mesxetiya) və Ahalkələk (Cavaxetiya), İrəvan quberniyasının cənub hissəsi, Naxçıvan, Oltı və Kağızman daxil idi. Mudros sazişi ilə türk qoşunlarının ərazini tərk etməsindən dərhal sonra ermənilər Qars, Ərdəhan, Naxçıvan və Şəruru ələ keçirdilər və Osmanlı ərazisindən qaçan ermənilər həmin ərazilərdə yerləşdirildilər.

Belə bir şəraitdə 1918-ci ilin noyabrında keçirilən Qars İslam Şurasının konqresi keçirilir və mərkəzi Qars olmaqla Cənub-Qərbi Demokratik Respublikasının yaradılması haqqında qərar qəbul edilir. Respublikanın başçısı İbrahim bəy Cahangirov seçilir. Ermənistan (Ararat) Respublikasının Qars vilayətini Ermənistana birləşdirilməsi qərarına cavab olaraq 1919-cu ilin yanvarında konqres Cənub-Qərbi Qafqazın müvəqqəti milli hökumətinin yaradılması haqqında qərar qəbul edir. Monoqrafiyanın bu fəslində Qars Respublikasının AXC hökuməti tərəfindən dəstəklənməsi, gürcü və ermənilərdən də tanınması tələb olunması, lakin etirazla qarşılanması öz əksini tapmışdır.

Britaniya missiyası da bu məsələ ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasını dəstəkləmədi və 1919-cu ilin aprelində artıq general Devinin başçılığı altında 2500 erməninin də iştirak etdiyi ingilis ordusu Qarsa göndərildi. Paris sülh konfransının qərarına və general Tomsonun əmrinə əsasən Qars və Naxçıvan Ermənistan Respublikasının tərkibinə daxil olur. CQQR-nın parlamenti Antantanın nümayəndələrinə müraciət edəndə ingilis qoşunları İstanbulda parlamenti mühasirəyə alırlar, Qars Respublikasının 30 nəfər parlament üzvü həbs edilərək Maltaya sürgün edilir. Yay və payızda

başda Mustafa Kamal olmaqla TBMM-nin ordusu Qars, Gümrü və Sarıqamış azad edir.

Məlum olduğu kimi, 1921-ci il Moskva və Qars müqavilələri əsasında Ararat (Ağrı dağ) ilə Sürməli qəzas ı, Qars və Batum vilayətinin cənub hissəsi Türkiyəyə verildi, Naxçıvan və Şərur Dərələyəz qəzasının cənub-qərb hissəsi isə Azərbaycan SSR-nin tərkibində muxtariyyət kimi yaradıldı. Cəmi üç ay mövcud olan Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikası Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalmasında böyük rol oynadı.

Oxucular ilk dəfə olaraq Şimali Qafqaz arealına daxil olan Kuban və Don respublikalarının tarixi ilə tanış olacaqlar. Rusiyada monarxiyanın devrilməsindən sonra hələ Müvəqqəti hökumət dövründə 1917-ci ilin may-iyun aylarında Novoçerkaskda başda general A.M.Kaledin olmaqla Don hərbi hökuməti yaranır. Rusiyada bolşeviklərin qələbəsi ilə Müəssislər məclisinin çağırılmasına dair olan ümidlərin boş çıxması ilə Don ordusu Könüllülər ordusu ilə birlikdə Qırmızı Orduya müqavimət göstərirlər, lakin məğlub olaraq bir müddət öz yerlərini tərk etmək məcburiyyətində qalırlar. 1918-ci ilin martında burada sovetlər formasında Don Sovet Respublikası qurulur. Bu respublika may ayına qədər mövcud olur, 1918-ci il mayın 18-də kazak dəstələri bu əraziləri azad edir və ataman P.H.Krasnovun rəhbərliyi altında Don Respublikası elan olunur. Don ordusu özünü “Pyotrdan əvvəlki kazakların varisi” elan edir. Qanunverici orqan hərbi dairə formasında parlament idi. Don Respublikası həm bolşevik dəstələri ilə, həm də bolşevik məfkurəli “Yaş ıl” adlanan partizan dəstələri ilə toqquşmalara məruz qalaraq aprel ayınadək mövcud olmuşdu. 1920-ci ilin aprelində Don ordusu ləğv edilmiş və Donda Sovet hakimiyyəti qurulmuşdur.

Don Respublikası ilə demək olar ki, eyni vaxtda, 1917-ci ilin aprelində Yekaterinadorda Kuban Hərbi Şurasının yığıncağında Kuban kazakları özlərinin hərbi hökumətini yaratdılar.

Bu respublikalara həsr olunmuş fəsilərdə kazakların özlərindən əlavə Kuban dağlı xalqlarının nümayəndələrinin də daxil olduğu qanunvericilik Radasının və hökumətinin fəaliyyəti açıqlanır. Bolşevik çevrilişindən sonra artıq 1917-ci ilin noyabrında Qara

dəniz, yanvarın əvvəllərində isə demək olar ki, bütün Kuban əyalətlərində sovet hakimiyyəti quruldu.

Eyni zamanda antibolşevik Kuban Diyar Radası yaradıldı və Kuban hökuməti Zaqafqaziya Komissarlığı ilə müqavilə bağladı. 1918-ci ilin fevralında müstəqil Kuban Xalq Respublikası elan edildi. Qırmızı ordunun hücumu Kuban dəstələri ilə Könüllü ordu dəstələrinin birləşməsi haqqında müqavilənin bağlanmasına təkan verdi, general L.Kornilov birləşmiş ordunun başçısı oldu. Kuban Respublikasının mövcudluğu dövründə Ukraynaya və Denikin nəzarəti altında olan Cənubi Rusiya silahlı dəstələrinə qoşulmağın tərəfdarları arasında qarşıdurma gedirdi. 1918-ci il iyununda keçirilən Kuban hökumətinin iclasında könüllü ordunun xeyrinə qərar qəbul edildi. Ancaq monoqrafiyada göstərildiyi kimi Kuban xalqı ilə Denikin ordusu arasındakı münasibət sonuncunun xeyrinə olmadı, çünki Denikin bölünməz Rusiya ideyasını müdafiə edərək Kubanı onun ayrılmaz hissəsi hesab edirdi. Kubanlılar da öz növbəsində müstəqillik uğrunda mübarizə aparırdılar. 1919-cu ilin yayında Kuban Vilayət Şurasının rəhbəri N.Ryabovol Denikin rejimini sərt tənqid etdiyinə görə güllələndikdən sonra Denikinlə Kuban arasında münasibətlər son dərəcə kəskinləşdi. Ordunun və Könüllülər ordusunun əsas hissəsini təşkil edən Kuban kazakları kütləvi şəkildə onu tərk etməyə başladılar.

Ukrayna, Dağlılar və Gürcüstan respublikaları ilə aktiv danışıqlar başladı. Digər dövlət qurumları ilə əlaqələri genişləndirmək üçün Azərbaycan hökuməti diplomatik nümayəndələrini Şimali Qafqaza – Kuban hökumətinə Cəfər bəy Rüstəmbəyovu, konsulluq agentini kimi Paşa bəy Sultanovu isə Rostov-Dona göndərdi. Bundan başqa Rüstəmbəyova Könüllülər Ordusunun Baş Komandanlığı yanında Azərbaycanın maraqlarını təmsil etmək tapşırıldı.

Kuban Respublikasının başçısı L.Biç (1912-1917-ci illərdə Bakı şəhərinin icra başçısı olmuşdur) Paris sülh konfransında respublikanı təmsil edərək, onun tanınmasına böyük səy göstərdi və Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna, Dağlılar Respublikası və Baltikyanı respublikaların nümayəndələri ilə birlikdə Denikin və Kolçaka

maddi yardım göstərilməsinə qarşı bəyannamənin qəbul edilməsində iştirak etdi.

Ancaq cəbhədə artıq dönüş nöqtəsi baş verdi, 1920-ci ilin martında Qırmızı Ordu Yekaterinadara daxil oldu, mayın əvvəlində Kuban Ordusu təslim oldu. Kuban Xalq Respublikası, onun hökuməti və ordusu ləğv edildi. Kuban və Qara dəniz bölgəsi Kuban-Qara dəniz vilayəti formasında RSFSR-in tərkibinə daxil oldu. Növbəti mərhələdə Qafqaz respublikaları dayanırdı.

Aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə Qırmızı Ordu Azərbaycana, həmin ilin dekabrında Ermənistana, 1921-ci ilin fevralında isə Gürcüstana daxil oldu. Respublikaların süqutunda, şübhəsiz ki, ordunun təchizat hazırlığının zəif olması böyük rol oynadı, lakin gənc respublikaların peşəkar ordusu olsa belə, əsgərlərin sayı qat-qat onlardan yüksək olan Qırmızı Orduya müqavimət göstərməsi mümkün deyildi. Cənubi Qafqazın hər üç respublikasında və Şimali Qafqaz respublikalarında baş vermiş bu faciəli hadisələr monoqrafiyada təsvir edilmişdir.

Monoqrafiyada istifadə olunmuş çoxsaylı arxiv materiallarının əksəriyyəti ilk dəfədir elmi dövriyyəyə daxil edilir. Həmin materiallardan gələcək tədqiqatlarda da istifadə oluna bilər.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ

1.1. Şimalı Azərbaycan Rusiyada Fevral inqilabı və Oktyabr çevrilişindən sonra

1917-ci il fevralın 23-də Petroqradda fəhlələrin tətil və nümayişi ilə başlanan demokratik inqilab fevralın 27-də 67 minlik paytaxt qarnizonu əsgərlərinin nümayişi ilə özünün ən yüksək zirvəsinə çatdı. Fevralın 28-də inqilab qələbə çaldı. Elə həmin gün Bakıda keçirilən yığıncaqlarda Müvəqqəti hökumətə sədaqət andları və əmin-amanlığın qorunmasını, ordunun və əhəlinin bütün zəruri mallarla təchiz edilməsi öhdəliyi barədə bəyanatlar səsləndi.

Martın 3-də Cənubi Qafqazda mülki hakimiyyət yeni yaradılmış Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinə – OZAKOM-a verildi. OZAKOM-un sədri kadet V.A.Xarlamov, üzvləri – müsavətcı M.Y.Cəfərov, federal-sosialist K.Abaşidze, kadet M.Papacanov, menşevik A.Çxenkeli təyin edildi. Martın 5-də yeni hakimiyyət orqanı – Bakı İctimai Təşkilatları Şurası və onun Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi təşkil edildi.

Rusiyanın digər yerlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da ikihakimiyyətlik yarandı. Martın 7-də 52 deputatdan ibarət (9 nəfəri bolşevik, qalanları isə menşevik və eser.) Bakı rayonu Fəhlə Deputatları Soveti qəti şəkildə formalaşdı.¹ Həmin gün Bakı qarnizonunun əsgər deputatları sovetləri də yaradıldı. Azərbaycanlı əhali bu Sovetdə təmsil olunmamışdı. Fevral inqilabından sonrakı ilk günlərdə sovetlər əslində bütün siyasi təşkilatları əvəz edirdi. 1917-ci il martın 27-də Bakı Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi yaradıldı, Məmməd Həsən Hacinski onun sədri seçildi.

1918-ci ilin yanvar ayında “Rusiyada Müsəlmanlıq Partiyası” ilə Gəncədəki “İttihad” Cəmiyyətinin qovuşması, nəticəsində vahid

¹ “Бакы”, 1917, 9 марта,

“İttihadi-İslam – Rusiyada Müsəlmanlıq Partiyası yarandı”. Bolşevik “Hümmət” təşkilatı 1917-ci il martın 3-də fəaliyyətini bərpa etdi. N.Nərimanov təşkilatın Müvəqqəti Komitəsinin başçısı seçildi.

Yeni inqilabi şəraitdə Azərbaycan xalqının məqsəd və arzularını müəyyənləşdirmək məqsədi 1917-ci il aprelin 15-20-də Bakıda keçirilmiş Qafqaz Müsəlmanlarının Qurultayı çağırıldı. Qurultayda əsas məsələlərdən biri olan Rusiyanın gələcək siyasi quruluşu və kiçik xalqların hüquqları və Rusiyanın siyasi quruluşu barədə M.Ə.Rəsulzadənin məruzəsi üzrə federativ əsaslarla demokratik respublika Rusiya dövlət quruluşunun müsəlman xalqlarının mənafeyini ən yaxşı təmin edən forma kimi tanınması barədə qətnamə qəbul edildi.² Mühəribəyə münasibət məsələsində isə qurultay Rusiya demokratiyasının mühəribənin ilhaqsız və təzminatlısız qurtarmaq tələbinə qoşulmağı qərara aldı. Qurultayda Qafqazda müsəlman milli komitələrinin təşkili və iki mərkəzin – biri Şimali Qafqaz üçün Vladıqafqazda və digəri Cənubi Qafqaz üçün Bakıda yerləşən iki mərkəzi büro açılması haqqında da qərar qəbul edildi.

1917-ci il mayın 1-dən 11-nə qədər Moskvada keçirilmiş Ümum-rusiya Müsəlmanlar Qurultayında özünü bürüzə verdi.

Qurultayın müzakirə etdiyi ən mühüm məsələlərdən biri Rusiyanın gələcək dövlət idarə üsulu haqqında idi. Nəticədə Rəsulzadənin müsəlman millətlərin mənəfiətlərini saxlamaq üçün ən uyğun idarə üsulu milli-mədəni muxtariyyəti verən xalq cümhuriyyəti təklifi qərar kimi qəbul edildi.

1917-ci il iyunun 20-də (yeni təqvimlə 3 iyul) Müsavat partiyasının Ədəmi Mərkəziyyət Partiyası ilə birləşməsi baş verdi və yeni partiya Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Müsavat (Türk Federalistlər Partiyası Müsavat) Partiyası adlandı.

1917-ci ilin iyulun 14-də Bakı müsəlman ictimai və siyasi təşkilatlarında cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini birləşdirmək məqsədilə onun İcraiyyə Komitəsi yenidən təşkil edildi, Ə.M.Topçubaşov Komitənin sədri, M.H.Hacinski və M.Ə.Rəsulzadə onun müavinləri, M.H.Vəzirov isə katib seçildilər.

² ARDA, f.970, siy.1, iş18, v.3.

Avqustun sonlarında müharibənin əldən saldığı Rusiyada iqtisadi və siyasi vəziyyət pisləşdi. Belə şəraitdə General Kornilov Müvəqqəti hökuməti devirməyə cəhd göstərdi. Kornilovun qiyamı Azərbaycanda, demək olar ki, bütün siyasi partiyalar tərəfindən pislənildi. Müsəlmanlar Kornilov qiyamı son dərəcə narahatçılıq mənbəyinə çevrildi, çünki onun baş tutacağı təqdirdə müsəlmanların muxtariyyətlə bağlı ümidlərinə son qoyula bilərdi. Kornilov qiyamı uğursuzluqla nəticələnsə də, Müvəqqəti Hökumətin mövqeyini sarsıtdı. Kornilova qarşı inqilabi qüvvələrin səfərbərliyi gedişində yaranmış şərait bolşeviklərin nüfuzunun güclənməsinə kömək edirdi.

Bakı Sovetində vəziyyət gərginləşdi. Ən yüksək fəallıq mərkəzi olan Bakıda siyasi partiyalar əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinə göstərdiyi təsir müxtəlif idi. Bu cəhətdən qəzalarda vəziyyət daha mürəkkəb idi.

Ərzaq məsələsi əvvəlki kəskinliyində qalırdı. Bakı Sovetinin bu istiqamətdə gördüyü tədbirlər ancaq narazılıq törədirdi.

Vaxtaşırı Sovetlərə “etimadını bildirən” fəhlələr əslində sovetlərlə hesablaşmırdılar. İnqilabın demokratik qüvvələrin səpələndiyi ilk dövründə sovetlər bu qüvvələri birləşdirməyə çalışırdılar. Lakin siyasi partiyalar gücləndikcə, sovetlər bütün hakimiyyətin cəmləşdiyi mərkəz rolunu itirirdi. Bu da Bakı Sovetinin yenidən seçilməsinə ehtiyac yaradırdı. 1917-ci il oktyabrın 22-də keçirilən seçkilərin nəticələri qeyri-sosialist partiyaların ictimai rəydəki rolunun gücləndiyini göstərdi. Seçkilərin nəticələri isə tamamilə gözlənilməz oldu: “Müsavat” 9617, eserlər 6305, bolşeviklər 3823, menşeviklər 687, daşnaklar 528 səs topladılar.³ Bundan sonra “Müsavat” partiyası diyarda hakimiyyət strukturlarının formalaşdırılması prosesinə ciddi təsir göstərməyə başladı.

“Müsavat” partiyasının 1917-ci il oktyabrın 25-dən 31-dək davam etmiş I qurultayı Azərbaycanın ictimai həyatında və partiyanın özünün siyasi tarixində əhəmiyyətli hadisə oldu. Proqramın “Dövlət quruluşu və muxtariyyət” adlanan fəslində dövlət quruluşu forması olaraq federasiya və mədəni-milli muxtariyyət müəyyənləş-

³ “Каспий”, 1917, 25 октября.

dirilmişdi. Aqrar məsələ ilə bağlı maddəyə görə bütün xəzinə, kilşə və sahibkar torpaqları pulsuz və əvəzsiz kəndlilərə paylanmalı, torpaq kəndlilərin tam mülkiyyətinə keçməli idi. Torpaq sahibliyinin minimum həcmi müəyyən edilir, xüsusi mülkiyyətə yalnız torpağın üstü, dövlət mülkiyyətinə isə torpağın təki şamil edilirdi.

Fəhlə və qulluqçular üçün 8 saatlıq iş günü, onlara həftədə 24 saat fasiləsiz istirahət verilməsini, əlavə işlərə qadağan qoyulmasını, 16-18 yaşlı yeniyetmələr üçün 6 saatlıq iş günü müəyyən edilməsini nəzərdə tuturdu.

Xalq təhsili sahəsində isə ibtidai və ali məktəblərdə pullu təhsil ləğv olunmalı, təhsil hər bir muxtar vilayət əhalisinin əksəriyyətinin danışdığı dildə aparılmalı, ali məktəblərdə dərslər yalnız Azərbaycan dilində tədris edilməli, ali təhsil müəssisələrinə tam muxtariyyət verilməli idi.⁴

Qurultayda partiyanın rəhbər orqanları, eyni zamanda Məmməd Əmin Rəsulzadə onun Mərkəzi Komitəsinin sədri seçildi.

Beləliklə, Fevral inqilabının qələbəsindən sonra Azərbaycanda, hər şeydən əvvəl, milli hərəkətin daha kütləvi və siyasi səciyyə alması, konkret iqtisadi tələblər irəli sürülməsi, milli dövlətçilik ideyası ətrafında əhalinin bütün təbəqələrinin birləşməsi kimi cəhətləri ilə fərqlənən tamamilə yeni mərhələ başlandı.

Bolşeviklərin Petroqradda hakimiyyəti ələ keçirməsi xəbəri alındıqdan sonra 1917-ci il oktyabrın 27-də Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinin fəvqəladə yığıncağı keçirildi. Menşevik-eserdaşnak bloku Bakıda ali hakimiyyət orqanı kimi İctimai Təhlükəsizlik Komitəsinə (İTK) yaratdılar. “Müsavat” partiyasını isə millətçi partiya adlandıraraq onunla hər hansı bir bloka girməyi qəti rədd edirdilər. Eyni zamanda onlar şəhərin erməni əhalisini Sovetdə təmsil edən millətçi “Daşnaksutyun” partiyasının Bakı təşkilatına çox loyallıq münasibət bəsləyirdilər.

Bolşeviklər mədən-zavod komitələri üzvlərinin dəstəyinə arxalanaraq Sovetin geniş iclasını çağırmaq taktikasına əl atdılar və Bakı

⁴ Программные документы мусульманских политических партий 1917-1920 гг. Оксфорд, 1985, с.13-15.

Sovetinin oktyabrın 31-də toplanan iclasına onları açıq şəkildə müdafiə edən mədən-zavod, alay və donanma komitələrinin nümayəndələrini dəvət etdilər. Onlar İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsinin buraxılması məsələsini qaldırıqda, hakimiyyətin Sovetlərə keçməsi ilə razılaşmadıqlarını bildirən menşevik və eserlər iclası tərk etdilər. İclasda iştirak edən 468 deputat və nümayəndədən 344 nəfəri qaldı və bu da qətnamələrini keçirmələri üçün istənilən kifayət idi.

1917-ci il noyabrın 2-də eser-menşevik fraksiyası bu dəfə də İcraiyyə Komitəsindən çıxdığını elan etdi. Oktyabr çevrilişinə loyallıq münasibət nümayiş etdirən “Müsavət” Partiyası İctimai Təhlükəsizlik Komitəsinin hərəkətlərinin barışıq və saziş siyasəti üçün ziyanlı olduğunu və buna görə də özünün həmin qurumda iştirakını mümkün saymadığını bildirdi.⁵

“Müsavət”in dəstəyini alan bolşeviklər Xəzər ticarət donanması, bir sıra həmkarlar ittifaqı və şəhər qarnizonu nümayəndələrini öz tərəflərinə çəkə bildilər və Sovetin 1917-ci il 2 noyabr tarixli iclasında onu Bakı şəhərinin ali hakimiyyət orqanı elan edən qərar qəbul edilməsinə nail oldular. Beləliklə, bolşeviklər Sovetdə iştirak edən digər partiyalar-eserlər və menşeviklərlə müsavətçilər arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə edərək, Bakı Sovetində əsas vəzifələri asanlıqla ələ keçirə bildilər.

1917-ci il noyabrın 22-də İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsi ləğv olundu və bolşeviklərin Sovetdə öz hegemonluqlarını bərqərar etmək və diyarda təkpartiyalı sistem yaratmaq uğrunda mübarizəsi başlandı. Lakin F.X.Xoyskinin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən Şəhər Duması bolşevik Sovetinin yeganə mümkün rəqibi kimi qaldı.

1917-ci il dekabrın 12-13-də Bakı Sovetinə seçkilər keçirildi. Yeni İcraiyyə Komitəsinə 6 nəfər bolşevik, 5 daşnak, 4 sol eser, 3 sağ eser, 2 müsavətçi daxil oldu.

1917-ci il dekabrın 18-də V.İ.Lenin S.Şaumyanı Zaqafqaziya işləri üzrə xüsusi komissar təyin etdi. RSFSR XKS-nə tabe olmaq istəməyən və diyarı anarxiyadan qorumağa çalışan Gürcüstan Sosial-

⁵ “Бакинский рабочий”, 1917, 14 ноября

Demokrat Partiyası (menşeviklər), “Müsavat”, Daşnaksutyun və sağ eserlərin nümayəndələri noyabrın 11-də Tiflisdə keçirdikləri müşavirədə Rusiya bolşevik hökumətinin hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdiklərini bildirib, “Müstəqil Zaqafqaziya hökuməti” yaratmaq haqqında qərar çıxartdılar. Noyabrın 15-də Zaqafqaziya Komissarlığı yaradıldı. Onun tərkibinə Gürcüstandan Y.Gegeçqori (sədr) və A.Çxenkeli, Azərbaycandan F.X.Xoyski, M.Y.Cəfərov, X.Məlikaslanov, ermənilərdən T.Ter-Qazaryan, X.Karçikyan, A.Aqacanyan, sağ eserlərdən D.Donskoy daxil oldular.⁶

Milli hərbi hissələrin yaradılması yerli milli şuraların əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri idi.

Zaqafqaziya Komissarlığı 1917-ci il dekabrın 16-da “Dövlət, keçmiş xanədan, kilsə, monastır, hüquqi şəxslər və sahibkar torpaqlarının torpaq komitələrinə verilməsi haqqında” qanun qəbul etdi. Bu qanuna görə, kəndlilərin alacağı torpaqlar torpaq komitələrinin sərəncamına verilməli, kəndlilər isə torpağı həmin komitələrdən icarəyə götürməli idilər.⁷

Xarici siyasət sahəsində Zaqafqaziya Komissarlığının fəaliyyəti əslində diyarı bolşevik Rusiyasından ayırmaq məqsədi daşıyırdı.

1917-ci ilin sonlarında Azərbaycanın və ümumiyyətlə, Zaqafqazıyanın siyasi həyatında baş vermiş ən əlamətdar hadisələrdən biri Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirilməsi oldu. Bolşeviklərin əhalinin tərkibində fəhlələrin çoxluğuna nail olmaq niyyəti ilə mədən-zavod rayonlarının şəhərə birləşdirilməsi tələbi həmin rayonların ərazilərindəki əhaliyə seçkilərdə iştirak etmək hüququ verməliydi. Müsavatçılar bu tədbirin fəal tərəfdarları idilər. Bütün bu səylər nəticəsində OZAKOM-un xüsusi göstərişi ilə mədən-zavod rayonları ərazisi şəhər idarəsi dairəsinə qatıldı. Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda Müəssislər Məclisinə seçkilər 1917-ci il noyabrın 26-da keçirildi. Zaqafqaziya dairəsi üzrə seçkilərdə iştirak edən 15 partiya arasında menşeviklər, müsavatçılar və daşnaklar ümumilikdə səslərin 73 faizini qazandılar. Bolşeviklər

⁶ Победа Советской власти в Закавказье. Тбилиси, 1978, с.207-208.

⁷ İbrahimova A. Azərbaycanda ictimai-siyasi qüvvələrin mübarizəsi, s.116.

bütün Zaqafqaziya dairəsində səslərin cəmi 4,4 faizini yığa bilmişdilər. Bakıda isə onlara əhalinin 20 və qarnizon əsgərlərinin isə 70 faizindən çoxu səs vermişdi. Seçkilərin nəticələri göstərdi ki, Zaqafqaziyada bolşeviklərin hakimiyyətə gələ bildikləri Bakı şəhəri istisna olmaqla “Müsavat” və “Daşnaksutyun” partiyaları daha güclü nüfuza malikdir.⁸

1.2. Azərbaycan Cənubi Qafqaz dövlətçiliyi sistemində

1918-ci il fevralın 23-də (10-da) Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş nümayəndələrin Tiflisdə keçirilən yığıncağında Cənubi Qafqaz (Zaqafqaziya) Seyminin yaradılması və bölgədə yerli hakimiyyətin bu orqana verilməsi haqqında qərar qəbul edildi.

Beləliklə, Cənubi Qafqazın ali hakimiyyət orqanı kimi Seym öz işinə başladı və E.Gegeçkori başda olmaqla Cənubi Qafqaz hökuməti təşkil edildi. Cənubi Qafqaz Seymində Müəssislər Məclisinə seçilmiş nümayəndələrin sayını bərabər şəkildə üç dəfə artırmaq yolu ilə menşeviklər 33, Müsavat və bitərəf demokratik qrup 30, daşnaklar 27, Müsəlman Sosialist Bloku 7, eserlər 5, hümmətçilər 4, ittihadçılar isə 3 yer əldə etdilər.⁹

Seymin yaranması ilə faktiki olaraq Cənubi Qafqaz Rusiyadan ayrılmışdı. Yaranmış bu tarixi fürsətdən istifadə edib Cənubi Qafqazın müstəqilliyini elan etmək Seymdən asılı idi. Lakin Seymə daxil olan partiyalar bu məsələdə yekdil deyildilər.

a) Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı

1918-ci ilin martında Bakıda birbaşa Bakı Sovetinin öz sərəncamında olan qüvvələrlə yanaşı, xeyli sayda erməni hərbi hissələri də cəmlənmişdi. Bakı Sovetinin hərbi qüvvələrin sayı

⁸ Агамалиева, Н. (Максвелл, Н.) О выборах в Учредительное Собрание по Азербайджану // Баку: Известия Академии Наук Азербайджана, Серия истории, философии и права, –1990. № 4, – с.17-24.

⁹ Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları, s. 6.

əsasən qvardiya olmaqla 3 mindən çox idi. Qafqaz cəbhəsinin dağılması ilə əlaqədar olaraq 1918-ci ilin əvvəlindən Bakıda erməni hərbi hissələri toplanmaqda idi. Petroqraddakı erməni hərbi komissarlığının üzvləri olan yüksək rütbəli erməni hərbiçiləri (A.Baqratuni, İ.Baqramyan və digərləri) martın əvvəlinə Bakıya gəlmişdilər. Martın sonunda 10 minə yaxın erməni hərbi qüvvəsi var idi.

1918-ci ilin martında daşnak-bolşevik alyansı tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı tarixin ən dəhşətli soyqırımlarından biri həyata keçirildi. Bu soyqırımın törədilməsində əsas məqsəd Azərbaycanın muxtariyyəti və müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan və Bakını Azərbaycanın paytaxtı elan etmək istəyən Müsavat Partiyasının sosial bazasını məhv etmək idi. Azərbaycanın geniş xalq kütlələrinin Müsavat partiyası ətrafında birləşərək Azərbaycana muxtariyyət verilməsi tələbini qətiyyətlə irəli sürməsi bolşevik-erməni alyansının planlarına cavab vermirdi. Buna görə də 1918-ci ilin martında “Evelina” münafişəsi törədildi və bundan bir bəhanə kimi istifadə edən bolşevik-daşnak alyansı Bakıda türk-müsəlman əhalisinin üzərinə hücum keçdi.

Siyasi baxışlarında kəskin fərqlər olmasına baxmayaraq Bakıda fəaliyyət göstərən bütün rus və erməni siyasi partiya və təşkilatları müsəlmanlara qarşı vahid cəbhədə birləşdilər.

Ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımı cinayətlərini araşdırmaq üçün Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən 1918-ci il iyulun 15-də yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının (FTK) sənədlərindən aydın olur ki, Bakıda törədiləcək soyqırımın planı hələ 1917-ci ildə “Daşnaksutyun” partiyası və Erməni Milli Şurası tərəfindən hazırlanmışdı. FTK-nın materiallarında tam sübuta yetirilir ki, insanlar sırf dini və milli mənsubiyyətlərinə görə kütləvi şəkildə qətlə yetirilmişlər. Müsəlman meyitlərinin yandırılması və iyrənc formada təhqir edilməsinin erməni ziyalıları və kilsə xadimləri tərəfindən törədildiyini təsdiq edən onlarca sənəd mövcuddur.

1918-ci ilin mart qırğınları zamanı FTK-nın ümumiləşdirdiyi hesabatına görə, 3 gün ərzində (18-21 mart (30 mart – 2 aprel) 1918-ci il) təkcə Bakıda 11 mindən çox türk-müsəlman öldürüldü, kütləvi formada insan cəsədləri iyrənc və dəhşətli şəkildə təhqir edildi. Ümumi olaraq, Bakının müsəlman əhalisinə 1918-ci ilin mart qiymətləri ilə 400 milyon rubl maddi zərər vuruldu.¹¹

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bu soyqırımı aktı təkcə Bakı ilə məhdudlaşmadı. Aprel ayından başlayaraq Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak qoşunları T.Əmirov, S.Lalayan, Hamazasp və başqa canilərin rəhbərliyi ilə Bakıda başladıkları soyqırımı əməlini Azərbaycanın qəzalarında davam etdirdilər. Erməni-bolşevik-molokan silahlı birləşmələrinin hücumlarına məruz qalan Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzasının 110 kəndində 20 mindən artıq türk-müsəlman öldürüldü. Quba qəzasında 168 kənd yandırıldı və dağıldı, 4261 nəfər türk-müsəlman öldürüldü. Zəngəzur qəzasında 10.068 nəfər türk-müsəlman soyqırımın qurbanı oldu. İrəvan quberniyasında 200-dən artıq müsəlman kəndi dağıldı, əhalisinin bir qismi məhv edildi, bir qismi isə qaçqın və məcburi köçkünə çevrildi. Bu soyqırımın aktları nəticəsində ümumilikdə Azərbaycan üzrə 900-dən artıq müsəlman kəndi dağıldı və yandırıldı, 50 mindən artıq türk-müsəlman qətlə yetirilərək məhv edildi. Ümumilikdə, Bakı quberniyası əhalisinə o vaxtkı məzənnə ilə 3 milyarda rubldan çox ziyan dəydi.¹²

b) Cənubi Qafqaz böyük siyasətin girovluğunda. Trabzon Konfransı

1918-ci il 14 (1) mart tarixində Osmanlı imperiyası ilə Cənubi Qafqaz Seymi arasında Trabzon konfransı öz işinə başladı. Trabzon konfransında Akaki Çxenkelinin rəhbərlik etdiyi Cənubi Qafqaz

¹¹ ARPİİSSA, f. 277, siy. 2, iş 27, v. 16-24.

¹² Qafarov, V. 1918-ci il soyqırımları zamanı Bakı quberniyası üzrə itki və tələfatlar / XX əsrdə türk müsəlman soyqırımları. V Beynəlxalq elmi konfransın materialları AMEA Tarix İnstitutu elmi əsərləri. №70, 71, 72, Qusar: – 2018. – s.308.

nümayəndə heyətinə H.Abaşidze, M.H.Hacinski, İ.Heydərov, Q.Qvazava, R.Kaçaznuni, Q.Lasxişvili, M.Y.Mehdiyev, X.Xasməmmədov, A.Xatısov və Ə.Şeyxülislamov daxil idilər. M.Ə.Rəsulzadə də bu heyətin tərkibində konfransda müşavir kimi iştirak edirdi.

Konfransda Cənubi Qafqaz nümayəndə heyəti Brest-Litovsk müqaviləsinin Qafqaza aid maddələrinə (Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin Türkiyəyə keçməsinə) etiraz etdi. Lakin türklər bu etirazı rədd edib bildirdilər ki, Cənubi Qafqazın Brest sülhündə marağı və mənafeyi olduğu üçün beynəlxalq hüquq normalarına cavab verən prinsiplər əsasında təşkil olunmalı və digər dövlətlər tərəfindən tanınması üçün tədbirlər görməli idi. Ona görə də Cənubi Qafqaz hökuməti indi tanınsa belə, əvvəlki beynəlxalq hüquqi prinsiplərə etiraz edə bilməz. Türk nümayəndələrinin fikrincə, əgər doğrudan da Cənubi Qafqaz hökuməti beynəlxalq hüququn subyektı olmaq istəyirsə, onda tezliklə Rusiyadan ayrılmalı və öz müstəqilliyini elan etməlidir. Belə olan təqdirdə Osmanlı dövləti onunla mehriban qonşuluq münasibətlərinə girməyə hazırdır.¹³

Brest sülhünü qəbul edib, Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin Türkiyəyə keçdiyini təsdiq etməklə bağlı Trabzondakı Cənubi Qafqaz nümayəndələri arasında, həmçinin Seymdəki fraksiyalar arasında birlik yox idi.

Trabzon konfransında danışıqların uzanmasına baxmayaraq, türk tərəfi Brest-Litovsk sülhü əsasında sülh bağlamağa israr edir, Seym nümayəndələri isə inadla buna qarşı çıxıb Brest müqaviləsinin qanuniliyini qəbul etməkdən imtina edirdilər. Belə olduqda Osmanlı hökuməti Trabzondakı nümayəndələrinə danışıqları dayandırmaq barədə göstəriş verdi, Brest-Litovsk sülh müqaviləsini tanıyıb-tanınamamaq barəsində 48 saat ərzində cavab verilməsini tələb etdilər.

Seym 1918-ci il 13 aprel tarixli iclasında Osmanlı imperiyası ilə müharibə etmək haqqında qərar qəbul etdi. Ölkədə hərbi vəziyyət elan edildi, Seymin fəaliyyəti iki həftəlik donduruldu. E.Gegeçkori, N.Ramişvili və X.Karçıkıyandan ibarət Ali Müdafiə Şurası yaradıldı. Azərbaycanlılar Türkiyə ilə müharibənin əleyhinə olduqları üçün

¹³ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 3, v. 6.

onlar bu Şuraya daxil edilmədilər. Bu tədbirlər türk qoşunlarının irəliləməsinin qarşısını ala bilmədi, səkkiz günlük müharibədən sonra Seym türklərin sülh təklifini qəbul etməyə məcbur oldu.

Həmin zaman, aprelin 25-də Bakı Sovetinin geniş iclasında Bakı Xalq Komissarları Soveti (Bakı XKS) adlı yeni hakimiyyət orqanı yaradıldı və onun Ümumrusiya Xalq Komissarlar Sovetinin (Rusiya XKS-nin) yerli hökuməti olduğu bəyan edildi və bununla da Azərbaycanın bir hissəsində Bolşevik Rusiyasının hakimiyyəti bərqərar olundu. Bakı XKS-nin sədri və eyni zamanda Xarici İşlər Komissarı vəzifələrini S.Şaumyan tutdu. Yeni hakimiyyətin hərbi gücünün 70-80 faizini erməni hərbi qüvvələri təşkil edirdi.¹⁴

Bakı XKS pul ehtiyatına sahiblənmək üçün şəhərdə yerləşən bütün bankların milliləşdirilməsinə başladı. Əslində isə soyğunçu müsadirələr keçirildi.

Bakıda sovet hakimiyyətinin vətəndaş müharibəsi içərisində olan Rusiya üçün əhəmiyyəti ilk növbədə neft faktoru ilə bağlı idi. Bu sahədə milliləşdirmə sənayeçilərin və müxtəlif sahibkarların daxil olduğu burjuaziya sinfinin maddi gücünü sındırmaqla yeni yaradılan sovet hakimiyyətinin iqtisadiyyat üzərində nəzarətinin möhkəmlənməsini təmin etməli idi. İyunun 2-də “Neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında” dekret verildi.¹⁵ Dekretin qəbul edilməsi onunla əlaqədar idi ki, vətəndaş müharibəsi və iqtisadi blokada şəraitində Sovet Rusiyasının neftə xüsusi ehtiyacı var idi və buna görə də Bakını hər vasitə ilə öz əlində saxlamağa çalışırdı.

408 neft istehsalı müəssisəsi milliləşdirmə adı ilə zəbt edilmiş və onlar Bakı Xalq Komissarları Sovetinin orqanı olan Xalq Təsərrüfatı Şurasının ixtiyarına keçirilmişdi. Faktiki olaraq neft sənayesinin milliləşdirilməsi müstəqillik ərəfəsində Azərbaycanın təbii sərvətlərinin talan edilməsi idi. İyunun əvvəlinə kimi Rusiyaya 1 milyon 400 min pud,¹⁶ iyunun ortalarından etibarən Bakı XKS süqutuna kimi hər

¹⁴ АРПІІССА, ф.276, с.2, іш 20, в.44.

¹⁵ Вестник Бакинского Совнаркома, 1918, №1-2.

¹⁶ Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917-1918 гг. Баку, 1957.

gün Rusiyaya Bakıdan 1 milyon 300 min pud neftin göndərilmişdi.¹⁷

Mayın 19-da isə strateji məhsul olan pambığın da alqı-satqısı qadağan edildi. Mayın 28-də isə Bakı və Dağıstanın balıq vətəkaləri, iyunun 5-də isə Xəzər Ticarət Donanması da milliləşdirildi.¹⁸

Hakimiyyətə sosial dəstəyi təmin edəcək mühüm istiqamətlərdən biri ərzaq təchizatı idi. Lakin bu sahəni də durğunluq vəziyyətindən çıxarmaq mümkün olmadı.

Beləliklə, yeni hökumətin siyasəti təkcə liberal ünsürləri və orta təbəqəni deyil, həmçinin digər sosialist partiyalarını və onların arxasınca gedən fəhlələri ondan uzaqlaşdırdı. Şəhərin müsəlman əhalisi isə yeni hakimiyyətdən üz döndərdi. Bakıda, Azərbaycanda vəziyyət bolşeviklərin xeyrinə olmayan istiqamətdə dəyişdi və Bakı Kommunasının süqutu ilə nəticələndi.

c) Batum konfransı

Türk ordularının hücumları qarşısında tab gətirə bilməyən Cənubi Qafqaz Seymi Türkiyənin tələblərini qəbul etməyə məcbur oldu. Aprelin 22-də Türkiyə tərəfi sülh təşəbbüsü ilə çıxış etdi. Elə həmin gün Seymin iclasında Cənubi Qafqaz müstəqil Demokratik Federativ Respublika elan olundu.¹⁹ Aprelin 23-də Türkiyənin tələblərini qəbul edərək öz müstəqilliyini elan edən Cənubi Qafqaz Respublikası Brest-Litovsk sülhü əsasında danışıqları davam etdirməyə hazırlığını bildirdi. 1918-ci il aprelin 26-da Osmanlı hökuməti Cənubi Qafqaz Respublikasının müstəqilliyini tanıdı və sülh danışıqlarının Batumda keçirilməsinə razılıq verdi.²⁰

Osmanlı imperiyası ilə Cənubi Qafqaz Respublikası arasında Batum konfransı 1918-ci il may ayının 11-də açıldı və fasilələrlə iyunun 4-nə qədər davam etdi. Konfransdakı Osmanlı nümayəndə

c.488.

¹⁷ Большевики в борьбе..., с.526.

¹⁸ История Азербайджана, Т.3. Баку, 1963, с.112-113.

¹⁹ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 222.

²⁰ Там же, с. 253.

heyətinə Xəlil bəy Menteşə rəhbərlik edirdi. Qafqaz cəbhəsinin komandanı Ferik Mehmed Vehib paşa da bu heyətdə təmsil olunan əsas simalardan biri idi.

A.Çxenkelinin rəhbərlik etdiyi Cənubi Qafqaz nümayəndəliyi 6 həlledici üzvdən ibarət idi. Buraya gürcülərdən A.Çxenkeli və N.Nikoladze, azərbaycanlılardan M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacinski, ermənilərdən R.Kaçaznuni və A.Xatisov daxil edilmişdi.

Batum konfransının 1918-ci il may ayının 11-də keçirilən ilk iclasında Xəlil bəy Menteşə bir sıra yeni ərazilər və imtiyazlar tələb etdi. Bu tələblərə Tiflis quberniyasının Axıska və Axalkələk qəzaları, İrəvan quberniyasının Aleksandropol (Gümrü) və Sürməli qəzaları, Eçmiədzin qəzasının Sərdarabad hissəsi, İrəvan qəzasının cənub və cənub-qərb hissəsini təşkil edən Kəmərlı (Gərnibasar), Uluxanlı (Zəngibasar) və Vedibasar bölgələri, Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsi və Ordubad istisna olmaqla Naxçıvan qəzası, habelə Qars-Aleksandropol-Culfa dəmir yolu daxil idi. Bundan əlavə, İngiltərəyə qarşı müharibə davam etdiyi müddətdə Türkiyəyə Cənubi Qafqazın bütün dəmir yol şəbəkəsindən istifadə etmək hüququ verilməli idi.²¹

Türk tələbləri Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinə təqdim edildikdən sonra nümayəndəlikdə gərgin bir vəziyyət yarandı və Cənubi Qafqaz heyətində, həmçinin Seymdə onsuz da mövcud olan fikir ayrılıqları və ziddiyyətlər daha da dərinləşməyə başladı. Gürcülər türk tələbləri qarşısında Almaniyaya sığındılar. Almaniya da Gürcüstanı bir şərtlə öz himayəsinə götürməyə razılıq verdi ki, Gürcüstan Seymin tərkibindən çıxıb öz müstəqilliyini elan etsin.

1918-ci il may ayının 26-da Cənubi Qafqaz Seyminin sonuncu iclası keçirildi və burada Gürcüstanın federasiyadan çıxmaq haqqında bəyanatı dinlənildikdən sonra Cənubi Qafqaz Seymi özünü buraxmaq haqqında qərar qəbul etdi. Elə həmin gün Gürcü Milli Şurası tərəfindən Gürcüstanın müstəqilliyi elan edildi.²² Mayın 28-də

²¹ BOA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 75.

²² BOA, HR.SYS, no. 2398/7, v. 52; Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 336-338.

Gürcüstan Almaniya ilə aparılmış Poti danışıqlarının yekunu olaraq hazırlanmış müqavilə və sazişləri imzaladı və bununla da Almaniyanın qəyyumluğunu qəbul etdi.

Gürcüstanın ardınca, mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyi elan edildi. Ermənistanın Erməni Milli Şurası 28 mayda müstəqilliyi qəbul etsə də, yalnız 30 mayda Ermənistan rəsmi olaraq müstəqilliyini elan etdi.

Seymin süqutundan sonra Osmanlı hökuməti Cənubi Qafqaz hökuməti ilə başladığı Batum danışıqlarını yeni yaranan Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri ilə davam etdirib iyunun 4-də Batum sülh müqavilələrini imzaladı.

1.3 Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması

Seymin buraxılması ilə yaranmış böhranlı siyasi vəziyyətlə əlaqədar Seymdəki Azərbaycan nümayəndələri mayın 27-də toplaşaraq Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürdülər və özlərini Azərbaycanın Müvəqqəti Milli Şurası elan etdilər.²³ Azərbaycan Milli Şurası mayın 28-də keçirdiyi ilk iclasında geniş müzakirələrdən sonra 24 səsle (iki nəfər – S.M.Qəniyev və C.Axundov bitərəf qalmışdı) Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan olunması haqqında qərar qəbul etdi və altı bənddən ibarət “İstiqlal Bəyannaməsi”ni elan etdi.²⁴ Bu tarixi aktda deyilirdi:

1. “Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyət haqqına malik olduğu gibi Cənubi-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan dəxi kamil-əl-hüquq müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkli-idarəsi xalq cümhuriyyəti olaraq təqərrür ediyor.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlər və bilxassə həmcivar olduğu millət və dövlətlərlə münasibəti-həsənə təsisinə əzm edər.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, silk və cins fərqi gözləmədən qələmrovində yaşayan bütün vətəndaşlarına

²³ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 46-47; BOA, HR.SYS, no. 2398/7, v. 52.

²⁴ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 49-50.

hüquqi-siyasiyyə və vətəniyyə təmin eylər.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisi daxilində yaşayan bircümlə millətlərə sərbəstanə inkişafı üçün geniş meydan buraxır.

6. Məclisi-Müəssisan toplanıncaya qədər Azərbaycan idarəsinin başında arai-ümumiyyə ilə intixab olunmuş Şurayi-Milli və Şurayi-Milliyə qarşı məsul hökuməti-müvəqqəətə durur”.²⁵

Milli Şura Azərbaycan hökumətinin yaradılmasını Fətəli Xan Xoyskiyə tapşırır və ilk Azərbaycan hökumətinin tərkibini təsdiq etdi. Mayın 29-da Azərbaycan Milli Şurası Batum danışıqlarında əldə edilmiş razılığa uyğun olaraq ermənilərin Qarabağa dair ərazi iddiaları irəli sürməyəcəklərini öz üzərilərinə götürmələrindən sonra İrəvanın siyasi mərkəz kimi Ermənistanı verilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında “Dostluq” müqaviləsi imzalandı. Batum müqaviləsinə görə, Azərbaycanda Osmanlı imperiyasına geniş hərbi, siyasi və iqtisadi imtiyazlar verildi. Osmanlı imperiyası isə Azərbaycana hərbi yardım göstərməyi öz üzərinə götürdü.

Azərbaycan hökuməti 1918-ci il iyun ayının 4-də Osmanlı Türkiyəsi ilə imzaladığı dostluq müqaviləsinin 4-cü maddəsinə uyğun olaraq bu ölkədən hərbi kömək istədi. Azərbaycana gəlmiş Osmanlı hərbi qüvvələri ilə Azərbaycanın milli hərbi qüvvələrinin bazasında Nuru paşanın komandanlığı altında Qafqaz İslam Ordusu yaradıldı və bu ordu Bakını azad etmək uğrunda mübarizəyə başladı.

Tiflisdəki 18 günlük fəaliyyətdən sonra Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti 1918-ci il iyunun 16-da Gəncəyə köçdü. Bu zaman Gəncədəki Osmanlı hərbi komandanlığının Azərbaycan hökumətinə etimadsızlıq göstərməsi və hökumət kabinəsi formalaşdırmaq tələbi siyasi böhranla nəticələndi. Azərbaycan Milli Şurasının təkidli dirənişindən sonra Nuru paşa hökumətin Milli Şura tərəfindən təşkil olunmasına və bundan sonra bu Şuranın özünün buraxmasına razılıq verdi. Nəticədə F.X.Xoyskinin rəhbərliyi ilə paritet əsaslarla ilhaqçı və istiqlalçılardan ibarət yeni hökumət kabinəsi yaradıldı. Milli Şura

²⁵ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 192, v. 3.

özünü buraxdı. Azərbaycan Milli Şurasının 17 iyun tarixli iclasında türk hərbi komandanlığının hərəkətləri qarşısında çaşqın vəziyyətə düşən Milli Şura üzvləri vəziyyətin gərginliyinə baxmayaraq, geri çəkilmək niyyətində olmadıqlarını bir daha bəyan etdilər və müstəqil Azərbaycan dövlətinin varlığını qoruyub saxlamaq istiqamətində daha bir addım atıb Osmanlı İmperiyası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında imzalanmış 4 iyun 1918-ci il tarixli Batum müqaviləsini ratifikasiya etdilər.

İyunun 18-də M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyəti Türkiyəyə yola düşdü.²⁶ Bu heyət İstanbulda olan Mərkəz dövlətlərinin nümayəndələri ilə Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanınması və Bakı nefti məsələsi ilə bağlı bir sıra danışıqlar apardı, həmçinin Ermənistan və Gürcüstanın Azərbaycana qarşı irəli sürdüyü ərazi iddialarının əsassızlığını sübut etməyə çalışdı.

Azərbaycan hökumətinin 19 iyun 1918-ci il tarixli qərarına əsasən ölkə ərazisində hərbi vəziyyət elan edildi. 1918-ci il iyul ayının 11-də isə müsəlman əhalinin orduya çağırılması haqqında qərar qəbul edildi.

1918-ci il iyunun 6-da Bakı Kommunasının ordu və donanma işləri üzrə komissarı Q.Korqanov Gəncə üzərinə yürüş haqqında əmr verdi. Burada əsas məqsəd türk hərbi hissələri gələnə qədər Azərbaycan istiqlaliyyətinin beşiyi olan Gəncəni ələ keçirtmək idi. Qafqaz İslam Ordusu ilə Kommuna qoşunları arasında 1918-ci il iyunun 27-si ilə iyulun 1-i arasındakı dörd günlük Göyçay döyüşü cəbhənin taleyini həll etdi. Göyçay döyüşü ilə Kommuna qoşunlarının Gəncə üzərinə hücumunun qarşısı alındı və Qafqaz İslam Ordusu Bakı istiqamətində hərəkətə başladı. İyulun 6-da Ağsunu, 10-da Kürdəmiri, 20-də Şamaxını, 21-də Mərzəni, 27-də Hacıqabulu azad edən İslam Ordusu artıq iyul ayının axırlarında Bakı ətrafına gəlib çıxdı.

Qafqaz İslam Ordusunun Bakı istiqamətində uğurlu əməliyyatlarının nəticəsi olaraq 1918-ci il iyulun 31-də Bakı XKS süqut edərək öz səlahiyyətlərindən əl çəkmək məcburiyyətində qaldı. Bakıda hakimiyyət sağ eser-mənşevik-daşnak blokunun əlinə keçdi

²⁶ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 138, v. 3-5.

və həmin blok avqustun 1-də “Sentrokaspi və Sovetin Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyətinin Diktaturası” adlı mürtəce hökumət təşkil etdi.

Sentrokaspi hökumətinin ilk addımı Ənzəlidə dayanmış ingilis ordusunu Bakıya dəvət etmək oldu. Sentrokaspi hökuməti bolşevikləri və şəhərdə olan kiçik sayda almanları həbs edib yardım üçün Britaniya qüvvələrinə müraciət etdi. Avqustun 4-də polkovnik Stoksun başçılıq etdiyi 240 nəfərdən ibarət ilk ingilis dəstəsi Bakıya gəldi. Az sonra, avqustun 9-17-si arası üç batalyon, bir səhra artilleriya batareyası və bir neçə zirehli maşından ibarət olan ingilis hərbi qüvvələri Bakıya daxil oldular. Onların sayı min nəfərdən bir qədər çox idi. Avqustun 17-də general Denstervil Bakıya daxil oldu.

1918-ci ilin avqustunda məlum oldu ki, ingilislərin bu qüvvəsi ilə Bakını türk hücumlarından qorumaq mümkün deyil. Bakını əldə saxlamaq üçün heç bir real imkanın olmadığını görən general Denstervil ingilis əsgərlərini sentyabrın 1-dən etibarən şəhərdən aparmağı qərara aldı. Lakin Sentrokaspi hökuməti limanı tərk edəcək hər bir gəmini atəşə tutacağı ilə hədələdi. Çarəsiz qalan general Denstervil Bakıya türklərin sonuncu hücumunu gözləməkdən başqa çıxış yolu tapmadığını etiraf etməli oldu.

Sentyabrın 13-dən 14-nə keçən gecə saat 4-də Bakını azad etmək üçün son həlledici hücum başlandı, 36 saatlıq şiddətli döyüşdən sonra sentyabrın 15-də Bakı Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad edildi. Sentrokaspi diktaturasının qalıqları Denstervilin ingilis qoşunları ilə Ənzəliyə qaçdılar.

Bakıya köçdükdən sonra Azərbaycan hökuməti Bakı Xalq Komissarları Sovetinin bütün tədbirlərinin ləğv olunduğunu elan etdi və özü sosial islahatlar keçirməyə başladı. Türk qoşunlarının burada olması vəziyyəti mürəkkəbləşdirirdi. Real hərbi qüvvəyə malik olan Nuru Paşa ölkədə baş verən bütün hadisələri öz nəzarəti altında saxlayırdı. Gəncə qubernatoru hökumətə məruzəsində bildirirdi ki, həmin zabitlər vəzifəli şəxslərin sərəncamlarına müdaxilə edir və hətta onları özləri təyin edirdilər.²⁷

²⁷ ARDA, f.82, siy.2, iş 28, v.1a

Yaranmış vəziyyəti səciyyələndirən F.X.Xoyski Nuru Paşaya müraciətində də Azərbaycan qəzalarında ikihakimiyyətlik müşahidə olunduğunu diqqət mərkəzinə çəkmişdi. Birinci Dünya müharibəsi illərində Osmanlı dövlətinin iqtisadiyyatı ağır vəziyyətdə idi. Onun neft və neft məhsullarına böyük ehtiyacı olduğu üçün Türkiyə hökuməti Bakı neft mədənlərinə çox maraq göstərirdi.

Türkiyə komandanlığı tərəfindən neft məhsullarının daşınması üçün Bakı-Batım ağ neft kəmərinin təmiri üçün tədbirlər görülürdü. Eyni zamanda, Batımdan keçməklə Bakıdan Türkiyə və Almaniya üçün gündə ən azı 23 neft sisternindən ibarət yük qatarları yola salınmağa başlandı.²⁸

1918-ci il sentyabrın 26-dan noyabrın 5-nə qədər Azərbaycan hökuməti ordu komandanlığının sərəncamına 11 milyon manat ayırdı.²⁹ Hökumətin gördüyü tədbirlərə baxmayaraq, Azərbaycanda siyasi vəziyyət getdikcə kəskinləşir və bu, xeyli dərəcədə beynəlxalq şəraitin dəyişməsi ilə əlaqədar idi.

Birinci Dünya müharibəsi Almaniya-Osmanlı blokunun məğlubiyyəti ilə nəticələndi. 1918-ci il oktyabrın 30-da Osmanlı hökuməti Mudros barışığını imzalamalı oldu. Mudros barışığının on birinci maddəsinə görə Türkiyə ordusu tez bir zamanda Cənubi Azərbaycanı və Cənubi Qafqazı tərk etməli oldu.

Mudros müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Azərbaycan ərazisi ingilis qoşunlarının işğal zonasına daxil edilmişdi. Özünü şəhərin hərbi qubernatoru elan etmiş general Tomsonun başçılığı ilə hindli əsgərlərdən ibarət İngiltərə qoşunları 1918-ci il noyabrın 17-də Bakıya daxil oldu. Polkovnik F.P.Kokkerel Bakıda müttəfiq dövlətlərin polis komissarı təyin edildi. Bakıdakı ingilis qoşunlarının canlı qüvvəsi təxminən min nəfər əsgərdən ibarət idi.

Elə həmin gün Bakıya daxil olan L.Biçeraxov ordusunu şəhərin xristian əhalisi böyük rəğbətlə qarşıladı. Böyük əksəriyyətini ermənilər təşkil edən bu ordu Bakıya daxil olan kimi Azərbaycanın dövlət rəsmilərini təhqir edir, milli hökumətin tezliklə dağılacağı

²⁸ ARPIİSSA, f.277, siy.1, iş 1, v.28.

²⁹ ARDA, f.24, siy.1, iş 32, v.32.

barədə şayiələr yayırdılar.

Noyabrın 17-də Rus Milli Şurasının üzvləri general Tomsonla görüş zamanı yaradılacaq koalision hökumətə daxil olmaq haqqında təklifini həm öz adlarından, həm də Erməni Milli Şurasının adından rədd etdilər. Onlar Azərbaycanın Rusiya müstəmləkəçiliyindən azad olub öz milli müqəddəratını təyin etməsi əleyhinə idilər. Nəhayət, görüş zamanı Tomson onlara xatırlatmağa məcbur oldu ki, hazırkı vəziyyətdə Rusiya, sadəcə olaraq, mövcud deyildir.

Antanta qoşunlarının Bakıya daxil olması ilə bağlı Azərbaycan hökumətinin noyabr ayının 18-də verdiyi rəsmi məlumatda deyilirdi ki, müvəqqəti olaraq Bakıya daxil olan müttəfiq qoşunları öz əlində yalnız hərbi hakimiyyəti cəmləşdirir, əldə olunmuş razılığa əsasən, ölkənin və onun paytaxtının daxili işlərinə müdaxilə edilməməlidir, bütün hökumət idarələri əvvəlki qaydada fəaliyyət göstərməlidir, son nəticədə Rusiya xalqlarının öz müqəddəratını müəyyən etməsi məsələsi beynəlxalq sülh konfransında həll edilməlidir. Lakin ingilis hərbi komandanlığı Bakıda yerləşdiyi vaxtdan ölkənin ictimai-siyasi və iqtisadi həyatına aşkar müdaxilə etməyə başladı.

General Tomsonun əmri ilə Bakıda hərbi vəziyyət elan edildi. Bu əmrdə xüsusi icazə olmadan silah gəzdirmək, iclas və tətıl keçirmək qadağan edilir, ağır cinayətlərə görə ölüm nəzərdə tutulurdu. İngilis komandanlığı Bakıda hərbi vəziyyət elan etməklə, əslində şəhərdə və Bakı quberniyasında inzibati hakimiyyəti ələ keçirib, bütün məhkəmə və icra orqanlarını general Tomsonun ixtiyarına verdi.

1918-ci il noyabr ayının 29-dan Xəzər Donanmasının bütün ticarət gəmiləri də ingilis komandanlığının sərəncamına keçdi. Ticarət donanmasını idarə etmək üçün başda mayor Braun olmaqla “İngiltərə Dəniz Nəqliyyatı” şirkəti təsis olundu.

Mudros sülhünün şərtlərinə görə, ingilislər Batumu da tutdular və Zaqafqaziya Dəmir Yolunu öz nəzarəti altına gətürdülər. Beləliklə, Qara dənizdən Xəzər dənizinə qədər mühüm strateji əməliyyat meydanı onların əlinə keçdi.

Neft sənayesini də nəzarətdə saxlamağa çalışan ingilislər bu məqsədlərinə nail olmaq üçün tezliklə Britaniya Neft İdarəsini təsis etdilər. Doqquz ay ərzində – 1918-ci ilin dekabrından 1919-cu ilin

avqustuna qədər ingilislər Bakıdan 113,5 milyon manatlıq, 30 milyon puda qədər neft aparmışdılar. Onların sərəncamı ilə Bakıdan daşınıb çıxarılan bütün neft məhsullarına heç bir aksiz rüsumları qoyulmur və bütün yüklər yubandırılmadan buraxılırdı.

İngilislər pul əsginaslarının buraxılışını öz nəzarətlərinə almış, əhalinin ərzaqla təminatı sistemini yenidən qurmuş, neft hasilatı və dəmir yol sahələrində mövcud əmək münafişələrini özləri həll etmək üçün Əmək İdarəsi yaratmışdılar. İngilis komandanlığının əmri ilə Azərbaycanın Hərbi Nazirliyi Gəncəyə köçürülmüşdü.

Lakin tezliklə hamıya aydın oldu ki, general Tomsonun həyata keçirdiyi tədbirlərdən yaranmış ümitsizlik təəssüratı müvəqqətidir və Azərbaycan xalqı müstəqillik yolunu seçməkdə yanılmamışdır.

Tomson ölkədəki ictimai-siyasi reallıqlarla yaxından tanışlıqdan bir neçə gün sonra bildirdi ki, F.X.Xoyskinin hökuməti ölkədə fəaliyyət göstərən yeganə mülki hakimiyyət olaraq qalır.

Beləliklə, general Tomsonun Azərbaycan hökumətini təqdir edən mövqeyi düşmən qüvvələrin “vahid və bölünməz Rusiya”nın bərpa olunmasına bəslədiyi ümidi puça çıxartdı, müttəfiq qoşunlarının Bakıya daxil olması ilə yaranmış dövlət müstəqilliyini təhdid edən təhlükəli vəziyyət Azərbaycan Cümhuriyyəti rəhbərlərinin səyləri nəticəsində aradan qaldırıldı. Eyni zamanda Azərbaycanın demokrat liderləri uzaqgörən siyasət yeritmələri sayəsində müttəfiq qoşunları komandanlığı tərəfindən de-fakto real hakim qüvvə kimi tanına bildilər.

1.4. Azərbaycanda parlamentarizmin təşəkkül tapması və sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi

Mudros anlaşmasının şərtlərinə uyğun olaraq Osmanlı qoşunlarının Cənubi Qafqazı tərk etməsi və buraya Antantanın təmsilçisi kimi Böyük Britaniya qoşunlarının daxil olması Azərbaycanda yeni şərait yaratdı. Belə şəraitdə ölkədə demokratik dövlət təsisatlarının formalaşdırılması Cümhuriyyət hökuməti qarşısında əsas vəzifələrdən biri kimi durdu. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il iyunun 17-də keçirilmiş iclasında Milli Şurasının buraxılması, bütün qanunverici və icraedici

hakimiyyətin Müvəqqəti hökumətə verilməsi haqqında qətnamə qəbul edilmişdi. Həmin qətnamədə altı aydan gec olmayaraq ümumi və birbaşa seçkilər əsasında Müəssislər Məclisinin çağırılması nəzərdə tutulmuşdu. Lakin bu müddət ərzində obyektiv və subyektiv səbəblərdən Müəssislər Məclisini çağırmaq mümkün olmamış, Milli Şuranın əvvəlki tərkibdə fəaliyyətinin bərpa edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdi. Milli Şuranın noyabrın 19-da keçirilmiş iclasında mövcud şəraitdə Müəssislər Məclisinin çağırılmasının qeyri-mümkün hesab edərək müvəqqəti parlamentin – Məclisi-Məbusanın çağırılması qərara alınmışdı. Parlamentin yaradılması haqqında Milli Şuranın qəbul etdiyi qanunda ali orqanın təşkili prinsipləri kimi partiya təmsilçiliyi, milli təmsilçilik və inzibati-ərazi təmsilçiliyi prinsipi əsas götürülmüşdü. Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin çağırılması ilə əlaqədar Azərbaycan Milli Şurası adından, onun sədri M.Ə.Rəsulzadənin imzası ilə 1918-ci il noyabr ayının 29-da “Bütün Azərbaycan əhalisinə!” Müraciətnaməsi dərc edildi. Müraciətnamədə parlamentin çağırılması məsələsinə aydınlıq gətirilir, milliyyətindən, dinindən və siyasi baxışlarından asılı olmayaraq bütün Azərbaycan vətəndaşlarına “ədavət və ixtilafı bir tərəfə qoyaraq ümumi vətəndə müştərək həyatlarını qurmaq və bərabərlikdə kəndi səadətlerini hazırlamaq üçün yekdigərinə əl uzatmağa və yardım etməyə” çağırış edilirdi.³⁰

Bununla belə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ali dövlət orqanı olan parlamentə münasibət heç də birmənalı olmadı. Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il noyabrın 25-də erməni və rus milli şuralarına öz nümayəndələrini parlamentə göndərmək təklifi ilə müraciətinə, Azərbaycanın müstəqilliyini tanımaqdan imtina etmiş hər iki şura əvvəlcə mənfi cavab verdilər. Lakin Azərbaycan hökumətinin hətta milli azlıqların parlamentin işində iştirak etməyəcəyi təqdirdə belə ölkənin təklidə idarə edilməsi məsuliyyətini öz üzərinə götürəcəyi haqqında bəyanatından³¹ və general Tomsonun F.X.Xoyskinin

³⁰ Азербайджанская Республика: Документы и материалы. 1918-1920 гг., Баку: “Элм”, 1998, с.80-81

³¹ “Азербайджан”, 1918, 2 декабря

yaratdığı və 1918-ci il dekabrın 26-da parlamentin təsdiq etdiyi hökumətə hərtərəfli yardım edəcəyi haqqında bəyanatından³² sonra Erməni Milli Şurası və Slavyan-Rus Cəmiyyəti Şurası parlamentə daxil olmaq haqqında qərar qəbul etdilər.

Parlamentin əsas üzvünü keçmiş Milli Şuranın 44 üzvü təşkil edirdi. Daha 36 müsəlman deputat isə keçmiş milli komitələrin xətti ilə şəhər və qəzalardan seçilmişdi. Nəzərdə tutulan 120 deputatdan 80 nəfəri müsəlman əhalini, 21 nəfəri erməni, 10 nəfəri rus milli azlıqlarını, 4 nəfər də alman, yəhudi, gürcü və polyak azlıqlarını təmsil etməli idi. Həmkarlar təşkilatlarına 3 yer, Neft Sənayeçiləri Şurası və Ticarət-Sənaye İttifaqına 2 yer ayrılmışdı. Qanunda ərəzi proporsiyası müəyyənləşdirilirdi.

Əvvəlcə Milli Şura, sonra da Azərbaycan parlamenti bütün siyasi partiyaları parlamentin işində iştirak etməyə dəvət etdi. “Vahid və bölünməz Rusiya” mövqeyindən çıxış edən rus siyasi partiyaları, o cümlədən bolşeviklər yeni yaranmış parlamentdə və hökumətdə iştirakdan imtina etsələr də, Azərbaycanın milli partiyaları – “Müsavət”, “İttihad”, “Hümmət” və Müsəlman Sosialist Bloku ali orqanda təmsil olunmaq təklifini qəbul etdilər.

Azərbaycan parlamentinin açılışı dekabrın 3-də nəzərdə tutulmuşdu. Lakin ingilis komandanlığının koalision hökumətin müttəfiqlər komandanlığı tərəfindən tanınmayınca parlamentin açılmasına imkan verməyəcəyi ilə bağlı bəyanatından sonra açılış dekabrın 7-də Nikolayev küçəsində yerləşən keçmiş qız məktəbinin binasında baş tutdu. Parlamentdə 11 fraksiya və qrup təmsil olunmuşdu. 1919-cu ilin əvvəlində parlamentin cəmi 83 üzvü var idi. “Müsavət” fraksiyasını 23, “İttihad”ı 11, “Əhrar”ı 9, “Hümmət”i 5, “Müsəlman Sosialistlər Bloku”nu 5, “Bitərəflər”i 15, “Milli azlıqlar”ı 4, “Rus-Slavyan Cəmiyyəti”ni 3, “Erməni” fraksiyasını 4, daşnakları 4 deputat təmsil edirdi.³³

Parlamentin birinci iclasını Milli Şuranın və “Müsavət” fraksiyasının sədri M.Ə.Rəsulzadə açmış, həmin iclasda Əli Mərdan

³² “Азербайджан”, 1918, 28 декабря

³³ АРПİİSSA, f.277, siy.1, iş 53, v.5

Topçubaşov parlamentin sədri, Həsən bəy Ağayev isə onun müavini seçilmişdi. Ə.M.Topçubaşov Bakıda olmadığından sədr vəzifəsinin icrası müvəqqəti olaraq H.Ağayevə həvalə olundu. Parlamentin cari işlərinin nizama salınması məqsədilə parlament sədri, onun müavini və fraksiyaların nümayəndələrindən ibarət Ağsaqqallar Şurası (senyor konvent) yaradıldı. Sonra parlament baş nazir F.X.Xoyski hökumətinin daxili və xarici siyasəti haqqında hesabat məruzəsini dinləmiş və hökumətin istefasını qəbul etmişdi.³⁴

Yeni hökumət təşkil etmək təklifi alan F.X.Xoyski 1918-ci il dekabrın 26-da yeni hökumətin tərkibini parlamentin təsdiqinə çıxartdı Cümhuriyyətin yaranmasından sonra sayca artıq üçüncü olan Nazirlər Şurasının tərkibi əsasən Müsavat Partiyasının üzvlərindən və bitərəflərdən formalaşdırılmışdı. F.X.Xoyski həm də xarici işlər naziri vəzifəsini tutdu. Parlamentin 1918-ci il 26 dekabr tarixli iclasında baş nazir F.X.Xoyski həmçinin hökumət bəyannaməsini də təqdim etdi. Sənəddə Azərbaycanın müstəqilliyinin hərtərəfli şəkildə gücləndirilməsi hökumətin əsas vəzifəsi kimi qoyulur, bununla bağlı olaraq, dünyanın digər dövlətləri ilə münasibətlərin qurulması və inkişaf olunmasının əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Sülh konfransı tərəfindən müstəqil Azərbaycana qarşı ədalətli qərarın çıxarılacağına ümid bəslənilirdi qeyd edildi. Hökumət qarşısında duran ən başlıca vəzifələrdən birinin də Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qoruya biləcək güclü ordu təşkil etmək olduğu bildirildi.³⁵

Yeni hökumətin işə başlamasından sonra general Tomson bu hökuməti yeganə qanuni hakimiyyət kimi tanıdığını bildirdi.³⁶

Yeni hökumət öz fəaliyyətinə olduqca mürəkkəb şəraitdə başladı. Sosialist partiyaları liderlərinin rəhbərlik etdikləri Bakı Fəhlə Konfransı siyasi tələblərlə üçgünlük tətil keçirmiş, sonralar da fəh-

³⁴ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, s.38-44

³⁵ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild, s.121-127

³⁶ Азербайджанская Республика: Документы и материалы. 1918-1920 гг., с.127

lələrin ağır sosial vəziyyətindən istifadə edərək hökumətə qarşı sərt müxalifətdə durmuşdu.

Hökumət fəhlələrin vəziyyətinin ağır olmasını təsdiq edərək, bir neçə dəfə onların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında qərar qəbul etmişdi. Fəhlə məsələsi ən ciddi məsələlərdən biri kimi parlamentin daim gündəliyində dururdu.

1919-cu il yanvarında Əmək Nazirliyinin nəzdində fəhlə məsələsi üzrə fəhlə və sahibkarlığın nümayəndələri daxil olmaqla, 10 nəfərdən ibarət idi xüsusi müşavirə təşkil edildi. Xüsusi müşavirənin statusu Azərbaycan parlamentində 1919-cu il martın 10-da təsdiqləndi.³⁷

Torpaq məsələsi əvvəlki kimi həllini gözləyən başlıca məsələlər sırasında qalırdı. Hökumət torpaq məsələsinin həllini Müəssislər Məclisi çağırılanadək təxirə salındığını bildirərək aqrar məsələnin tam həll olunana qədər mülkədar torpaq sahibliyini qoruyub saxlamaq məqsəduyğun sayıldığını, onun toxunulmazlığını təmin ediləcəyini bəyan etmişdi. Amma kəndlilərin ağır vəziyyəti hökuməti aqrar məsələni parlamentin müzakirəsinə çıxarmağa məcbur etdi. Azərbaycan parlamenti 1919-cu il fevralın 4-də keçirilmiş iclasında ilk dəfə olaraq aqrar məsələyə baxdı və onun tapşırığı ilə hümmətçi-menşevik Səməd bəy Ağamalıoğlunun başçılıq etdiyi aqrar komisiya yaradıldı.

Dövlət hakimiyyətinin özül strukturlarının – parlament və hökumətin qurulması əsasən başa çatmışdı, lakin parlamentdə təmsil olunan partiyalar arasında mövcud olan barışmaz ziddiyyətlər hökumətə hər hansı bir zəruri məsələni həll etmək imkanı vermirdi. Buna görə respublikanın yaşadığı ağır sosial-iqtisadi və siyasi şəraitdə uzun müddət davam edən hökumət böhranı baş verdi. Parlamentdə qüvvələr nisbəti də hökumətin uzunmüddətli fəaliyyətinə imkan vermədi. Fevralın 25-də hökumətin başçısı F.X.Xoyski başçılıq etdiyi hökumətin istefa etdiyini bildirdi. Yeni hökumətin təşkil olunması “Müsavət” fraksiyasının üzvü N.Yusifbəyliyə tapşırıldı. Fraksiyalarla aparılan gərgin danışıqlardan sonra

³⁷ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild, s.361

İttihaddan başqa bütün fraksiyalar yeni hökumətdə təmsil olunmağa razılıq verdilər. 1919-cu il aprelin 14-də baş nazir N.b.Yusifbəyli yeni hökumətin bəyannaməsini parlamentə təqdim etdi. Bəyannamədə kabinetin qarşısında duran əsas məsələlər göstərilir və qeyd edilirdi ki, “Azərbaycanın varlığının əsas prinsipi müstəqil suveren dövlətçilik prinsipidir”. Baş nazir “Azərbaycan türklərinin yaxın bir zamanda dünyanın bilcümlə mədəni millətləri ailəsinə daxil olacağına” inandığını söyləyərək hökumətin əsas vəzifələrindən birinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi olduğunu göstərirdi. Bəyannamədə milli siyasət, fəhlə, aqrar məsələlər, ordu quruculuğu, neft siyasəti, mədəni maarif, insan azadlıqları ilə bağlı hökumətin mövqeyi öz əksini tapmışdı.³⁸

Lakin parlamentdəki qüvvələr nisbəti və hökumətin koalisiyalı tərkibi bu vəzifələrin yerinə yetirilməsini çətinləşdirirdi. Əvvəlki hökumətdən fərqli olaraq, yeni hökumət iqtisadi sahədə Azərbaycanın ənənəvi iqtisadi tərəfdaşı olan, Azərbaycan neftinə kəskin ehtiyac duyan və vaxtilə onun əsas bazarı sayılan Rusiya ilə münasibətləri dirçəltməyi nəzərdə tuturdu.

İqtisadi böhranın dərinləşməsi şəraitində fəhlə hərəkatının və bolşevik təbliğatının güclənməsi respublikada daxili siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi. Daxili çətinliklərə baxmayaraq ölkənin müstəqilliyi üçün əsas təhdidlər onun xaricindən qaynaqlanırdı. Azərbaycanın taleyi daha çox dünya səhnəsində baş verən hadisələrlə, ilk növbədə, Sovet Rusiyası ilə bağlı idi. Rusiyada düşmənçilik edən iki tərəfdən azərbaycanlılar üçün daha çox təhlükə törədən Cənubi Rusiyada general A.Denikinın komandanlıq etdiyi Könüllülər Ordusu idi. “Vahid və bölünməz” Rusiyanın bərpa edilməsi uğrunda vuruşan Denikin ordusu sürətlə cənuba doğru irəliləyərək Azərbaycanla Sovet Rusiyası arasında bufer dövlət rolunu oynayan Dağlılar Respublikasının süquta uğratdıqdan sonra Azərbaycan üçün real təhlükə yarandı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin XİN müttəfiq qoşunların komandanlığından Könüllülər Ordusu hissələrinin Dağıstandan

³⁸ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild, s.443-450

çıxarılması üçün hər cür qəti və təxirəsalınmaz tədbirlər görülməsi tələblərinə ingilislər etinasız yanaşdılar. Denikinçilər tərəfindən Dərbəndin tutulması ingilis komandanlığının Azərbaycanla Denikin ordusu arasında qoyduğu demarkasiya xəttinin birbaşa pozulması demək idi. 1919-cu il mayın 26-da parlament öz iclasında Könüllülər Ordusu tərəfindən Petrovsk və Dərbəndin tutulması ilə bağlı “Müsavət” fraksiyasının sorğusunu, eyni zamanda respublikanın müstəqilliyinin müdafiəsi üzrə tədbirləri müzakirə etdi. Baş nazir N.Yusifbəyli dövlət sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün hökumətin atdığı konkret addımlar haqqında məlumat verdi. Parlament hökumətin həyata keçirdiyi bütün tədbirləri bəyəndi və ona yardım edəcəyini bildirdi.³⁹

1919-cu il mayın 29-da F.X.Xoyski Tiflisdə keçirilən Cənubi Qafqaz respublikalarının konfransında çıxış edərək, Könüllülər Ordusunun Azərbaycan üçün bilavasitə təhlükə yaradan işğalına qarşı etiraz bildirməyi tələb etdi. Azərbaycan nümayəndəliyinin təkidi ilə konfrans Denikin işğalçılıq hərəkətlərini pisləyən qətnamə qəbul etdi. Cənubi Qafqaz konfransı “ümumi təhlükəyə qarşı öz azadlığını və müstəqilliyini qorumaq naminə bütün Zaqafqaziya respublikalarının hərbi-diplomatik səylərini birləşdirməyi” qəət etdi.⁴⁰

Azərbaycan hökuməti Denikinə böyük kömək göstərdiyi üçün ona ciddi təsiri olan ingilis komandanlığına dəfələrlə müraciət etməsinə baxmayaraq Könüllülər Ordusu özbaşına olaraq Azərbaycanla onun arasında yeni – “Zaqatala-Qızılburun” demarkasiya xəttini müəyyənləşdirdiyini elan etdi. Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi teleqramda polkovnik Lazarev öz ordusunun əsas məqsədlərini belə açıqlamışdı: “Cənubi Rusiya silahlı qüvvələrinin komandanlığı Azərbaycanı Rusiyadan ayrılmış hesab etmir. O, Rusiyada ali hakimiyyətin bərpa olunacağından sonra onun bu məsələni həll edəcəyinə qədər Azərbaycanın müstəqilliyini mümkün

³⁹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild, s.613-626

⁴⁰ Azərbaycan tarixi: 7 cildə, V cild. Bakı: “Elm”, 2001, s.370

sayır və onu tanıyır”.⁴¹ Beləliklə, keçmiş çar general və zabıtları Azərbaycanı Rusiyanın tərkib hissəsi saymaqda davam edirdilər.

Denikin təhlükəsi ilə bağlı məsələ Azərbaycan parlamentinin iyunun 5-də keçirilmiş iclasında bir daha müzakirə edildi. Hökumətin gördüyü tədbirlər haqqında baş nazir N.Yusifbəylinin məlumatını dinləyən parlament hökumətin bu istiqamətdə fəaliyyətini təqdirəlayiq hesab etdi. Parlament Azərbaycanın bütün vətəndaşlarını hökumətin ətrafında birləşməklə düşməyə qarşı mübarizədə orduya və hökumətə dəstək göstərməyə çağırırdı. Ölkənin müdafiəsi məqsədilə Azərbaycan parlamenti hökumətin tərkibində ölkəni və ya onun bir hissəsini fəvqəladə hərbi və ya mühasirə şəraitində elan etməyə, könüllü dəstələr təşkil etməyə və s. səlahiyyəti olan xüsusi orqan təsis edilməsini məqsəduyğun hesab etdi.⁴² 1919-cu il iyunun 14-də N.Yusifbəyli (sədr), A.Səfikürdski, X.Məlikaslanov, M.Y.Cəfərov və S.Mehmandarovdan ibarət tərkibdə yaradılmış Dövlət Müdafiə Komitəsi bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi.⁴³ Ancaq ingilislərin mövcud şəraiti Denikinə güzəştlər edilməsi hesabına yüngülləşdirmək cəhdləri vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi. 1919-cu il iyunun 11-də ingilislər Petrovskdan cənubda yeni demarkasiya xətti ilə müəyyənləşdirilən sərhədləri qeydə aldılar. Bu, onların Denikinin bütün Dağıstanı işğal etməsi faktı ilə prinsipə razı olduqlarını göstərirdi. Nəticədə Könüllülər Ordusu Azərbaycan sərhədlərinə daha da yaxınlaşmış olurdu. Eyni zamanda ingilislərin qərarına əsasən Xəzər dənizinin Petrovsk, Bakı və Krasnovodsk limanları ingilislərin idarəsi altında qalırdı.⁴⁴ Bütün bu faktlar ingilislərin Qafqazda ikili standart siyasəti yeritdiklərini bir daha təsdiq edir və bütün əhalinin narazılığına səbəb olurdu.

⁴¹ “Азербайджан”, 1919, 7 июня

⁴² Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920): Парламент. (Стенографические отчёты). Баку: “Азербайджан”, 1998, с.451-452

⁴³ Азербайджанская Республика: Документы и материалы. 1918-1920 гг., с.244-246.

⁴⁴ Azərbaycan tarixi: 7 cildə. V cild, s.373

İkinci demarkasiya xəttinə də Denikinın məhəl qoymaması Azərbaycan-Gürcüstan əməkdaşlığı üçün görülən tədbirləri daha da sürətləndirdi və hər iki respublika öz aralarında hərbi müqavilə bağlamağı qərara aldılar. Bu barədə Ermənistan hökumətinə də müraciət edildi. Lakin öz qonşularına qarşı Denikinlə gizli sazişə girmiş Ermənistan hökuməti müxtəlif bəhanələrlə iyun ayının 16-da Denikin təhlükəsinə qarşı Azərbaycanla Gürcüstan arasında imzalanan hərbi-müdafiə paktına qoşulmadı. Həmin pakta görə, Azərbaycanın və Gürcüstanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı hər hansı dövlət tərəfindən təcavüz olduğu təqdirdə müqavilədə olan tərəflər üç il müddətində bir-birinə hərbi yardım göstərməyə borclu idilər.⁴⁵ İrəvan daşnak hökuməti isə özünü Rusiya əleyhinə olan hər hansı bir blokda heç bir vəchlə təsəvvür edə bilmirdi.

İngilis komandanlığı Azərbaycanı tərk etməzdən əvvəl hərbi ləvazimatı və sərəncamında olan Xəzər Hərbi Donanmasını Könüllülər ordusuna verdi. Azərbaycan hökuməti etiraz notasında ingilislərin bu addımını Azərbaycanın müstəqilliyi və bütövlüyü üçün birbaşa təhlükə yaratdığı və onun əhalisinin ciddi narahatlığına səbəb olduğu bildirilirdi”.⁴⁶

Eyni zamanda 1919-cu il avqustun 4-də ingilis komandanlığı Azərbaycan və Gürcüstan sərhədləri boyunca üçüncü demarkasiya xəttini müəyyən etdi. Nəticədə Dağıstan tamamilə Könüllülər Ordusunun nəzarəti altında qaldı.

Denikin qoşunlarının ölkənin şimal sərhədlərinə yaxınlaşdığı, Qarabağda vəziyyətin hələ də gərgin olduğu bir zamanda Azərbaycan dünyanın güclü dövlətlərindən birinin himayəsinə ehtiyac duyurdu. Belə bir dövlət həmin dövrdə yalnız Böyük Britaniya ola bilərdi. Buna görə də Azərbaycan hökuməti ingilis hökumətinə müraciət edərək, onun öz qoşunlarını Azərbaycandan çıxarmaq haqqında qərarından narahat olduğunu bildirərək, bu qərara yenidən baxmağı ondan xahiş etmişdi. Xəzər donanması gəmilərinin ona qaytarılması

⁴⁵ Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 год. Под ред. Ставровского. Баку, 1919, с.3-4

⁴⁶ “Искра”, 1919, 3 августа

ilə bağlı müraciəti də cavabsız qaldı. Denikin ordusuna dəstəyini ingilislər bolşevizmə qarşı müharibə aparılması zəruriliyi ilə izah etməyə çalışırdılar.⁴⁷

1919-cu il avqustun sonlarında Antanta qoşunları Cənubi Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycandan çıxarıldı. Bakını tərk edərkən ingilislər şəhər limanının idarəçiliyini, hərbi hissələrin radiostansiyalarını, ordunun hərbi sursatını və hərbi gəmilərin bir hissəsini Azərbaycan hökumətinə verdilər. İngilislərin verdiyi gəmilər əsasında Azərbaycanın Xəzər Donanması yaradıldı. Azərbaycan hökumətinin öz dəniz sərhədlərini qorumaqla bağlı atdığı bu mühüm addım az sonra Denikin rəhbərlik etdiyi Cənubi Rusiyanın Silahlı Qüvvələrinin etirazına səbəb olsa da Azərbaycan hökuməti Könüllülər Ordusu rəhbərliyinin bu mövqeyini Azərbaycan Cümhuriyyətinin suveren hüquqlarına qarşı yönəlmiş akt kimi qiymətləndirərək rədd etdi.⁴⁸

1919-cu il sentyabrın 28-də Britaniyanın Cənubi Qafqaz respublikalarındakı diplomatik missiyasının başçısı O.Uordrop Bakıya gəldi. Onun əsas vəzifələrindən biri bu respublikalarla Könüllülər Ordusu arasındakı mümkün ixtilafları aradan qaldırmaq, demarkasiya xəttinə əməl edilməsinə nəzarət etmək, digəri isə bölgədə ingilis ticarətinin imkanlarına şərait yaratmaq idi. Buna görə də Azərbaycan hökumətinin sonrakı müraciətləri O.Uordropa ünvanlanırdı. Lakin Könüllülər Ordusuna ingilislərin ciddi təsir göstərməsi üçün Azərbaycan hökumətinin etdiyi növbəti cəhd uğursuz oldu.

1919-cu ilin ortaları Azərbaycanda təkcə müxtəlif xarakterli daxili problemlərin, xarici müdaxilə təhlükəsinin mövcudluğu ilə seçilmədi, həm də gənc demokratik respublikanın müstəqil həyatının ildönümü ilə də əlamətdar oldu. 1919-cu il mayın 28-i – Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasının birinci ildönümü – Milli İstiqlaliyyət günü ölkədə təntənə ilə bayram edildi. Azərbaycan parlamenti Milli İstiqlaliyyət bayramına həsr olunan təntənəli fəvqəladə iclas keçirdi.

⁴⁷ Борьба за победу советской власти в Азербайджане. 1918-1920: Документы и материалы. Баку: Изд. АН, 1967, с.249

⁴⁸ Azərbaycan tarixi: 7 cildə, V cild. Bakı, s.378-379

Respublikanın ildönümü şərəfinə ölkənin paytaxtında hərbi keçid, bütün şəhər və kəndlərində yığıncaq və mitinqlər təşkil olunmuş, müstəqillik ideyası millətin əsas amalı və qayəsi kimi nümayiş etdirilmişdi.

1919-cu ilin ikinci yarısında respublikada iqtisadi və siyasi vəziyyət mürəkkəb olaraq qalmaqda davam edirdi. Bu vəziyyət, eləcə də hakim koalisiyada təmsil olunan siyasi partiyalar arasında birliyin olmaması hakimiyyət böhranına səbəb olurdu. Bunu nəzərə alan Nazirlər Şurasının sədri N.Yusifbəyli 1919-cu il sentyabrın 13-də istefa ərizəsi ilə parlamentə müraciət etdi. Rusiya ilə iqtisadi əlaqələrin qırılması, neft sənayesində dərinləşən böhran, işsizliyin artması, fəhlələrin vəziyyətinin daha da pisləşməsi və aqrar məsələsinin həll edilməməsi bu istefanın əsas səbəbləri idi. Müxtəlif siyasi partiyalar arasındakı ziddiyyətlər və mövqe ayrılığı koalision hökumət yaratmaq imkanını məhdudlaşdırırdı. Buna görə də hökumət böhranı uzun müddət – dekabrın sonuna qədər davam etdi. Eyni vaxtda parlament və bütün nazirliklər fəaliyyət göstərməkdə davam edirdi.

Həmin dövrdə respublikanın siyasi həyatında bir sıra mühüm hadisələr baş verdi. Bunlar arasında “Müsavət” Partiyasının 1919-cu il dekabrında keçirilmiş II qurultayını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Faktiki olaraq iqtidar partiyası olduğundan geniş kütlə ölkədəki mövcud duruma görə məhz bu partiyanın məsul olduğu fikrində idi. Təsadüfi deyildir ki, qurultayda bəzi nümayəndələr mövcud sosial-iqtisadi böhrana görə partiya rəhbərliyini günahlandırmış, xüsusən partiyanın (hökumətin) aqrar və fəhlə məsələlərlə bağlı siyasi kursunu ciddi tənqid etmişdilər. Çıxış edənlər rəhbərlikdən ölkədə vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün hökumət orqanlarında öz fəaliyyətlərini gücləndirməyi tələb etmişdilər.⁴⁹ Partiya rəhbərliyinə daxil olan şəxslər, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadə də ölkədə sosial-iqtisadi sahədə, idarəetmədə ciddi nöqsanların olduğunu etiraf etmişdi. Partiyanın qurultayda qəbul edilmiş proqramının aqrar məsələyə dair hissəsində Xəzinə və xüsusi sahibkar torpaqlarının əvəzsiz olaraq

⁴⁹ “Азербайджан”, 1919, 4, 6, 7, 10, 11, 13 декабря

zəhmətkeş kəndlilər arasında bölüşdürülməsi maddəsi öz əksini tapdı. Fəhlə məsələsində partiya müəssisələrin milliləşdirilməsinə qarşı çıxaraq eyni zamanda fəhlələrin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün təcili tədbirlərin görülməsini hökumətdən tələb etdi. II qurultay Denikin təhlükəsini dəf etmək üçün Azərbaycan xalqını öz hökuməti ətrafında birləşməyə çağırırdı. Qafqaz xalqları konfederasiyasının yaradılması məsələsinə xüsusi diqqət yetirən qurultay konfederasiya ittifaqında birləşmək prinsipini məqsədəuyğun hesab etdiyini bildirərək, bütün Qafqaz demokratiyasını, həmçinin qonşu respublikaların hökumətlərini bu amalı həyata keçirməyə çağırırdı.⁵⁰

1919-cu il dekabrın 11-də “Müsavat” Partiyasının II qurultayı MK sədri M.Ə.Rəsulzadə, MK üzvləri H.Ağayev, M.H.Hacinski və Ş.Rüstəmbəyov olmaqla partiyanın Mərkəzi Komitəsini seçdikdən sonra öz işini başa çatdırdı.

Hakimiyyət böhranının davam etməsinə baxmayaraq, respublikada demokratiyanın, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının real müdafiəsi istiqamətində mühüm əhəmiyyətli addımlar atılırdı. 1919-cu il oktyabrın 30-da parlament tərəfindən qəbul edilmiş “Mətbuat haqqında Nizamnamə” məhz bu məqsədə xidmət edirdi. Gərgin müzakirələr nəticəsində qəbul edilmiş Azərbaycanda demokratik və azad mətbuatın inkişafı üçün real imkanlar açdı. Nizamnaməyə görə, mətbu orqanların açılması üçün hökumətin razılığı tələb olunmurdu. Həddi-buluğa çatmış və məhkum olunmamış hər bir savadlı Azərbaycan vətəndaşı mətbu orqan açə bilərdi. Sensura ləğv edilir, mətbu orqan, yalnız məhkəmənin qərarı əsasında bağlana bilərdi.⁵¹ Bu qanunun qəbul edilməsi söz azadlığı sahəsində Azərbaycanı qabaqcıl dünya ölkələri ilə bir sıraya qoyurdu.

Ölkədə partiyalararası münasibətlərdə də ciddi canlanma baş verirdi. 1919-cu il oktyabrın 23-də onlar “Müsavat” fraksiyası ilə “Bitərəflər qrupu”nun “Müsavat və bitərəflər” adı altında bir fraksiyada birləşməsi müsavatçıların mövqeyini daha da gücləndirdi.

⁵⁰ “Азербайджан”, 1919, 14 декабря

⁵¹ Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 год, с.18-19

Dekabrın əvvəllərində N.Yusifbəylinin fraksiyalarla danışıqları gedişində yeni koalisiya haqqında prinsipial razılıq əldə edildi. 1919-cu il dekabrın 22-də parlament Nəsim bəy Yusifbəylinin formalaşdırdığı hökumətin tərkibini təsdiq etdi.

Yeni hökumət kabinetinə, demək olar ki, bütün fraksiyaların nümayəndələri daxil idi və onlardan heç biri çoxluq təşkil etmirdi. Beləliklə, uzun sürən hökumət böhranından və qızğın müzakirələrdən sonra yeni koalision hökumət təşkil olundu.

Hökumətin gələcək fəaliyyəti ilə bağlı baş nazirin parlamentdə məruzəsində ölkənin qarşısında duran ən ümdə problemlər – sosial-iqtisadi və maliyyə məsələlərinin həlli, ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, vətəndaş hüquqlarının qorunması, dövlətin demokratik və hüquqi əsaslarının möhkəmləndirilməsi, xarici ölkələrlə həm siyasi, iqtisadi əməkdaşlığın qurulması və onların genişləndirilməsi kimi məsələlər öz əksini tapmışdı.

Hökumətin fəaliyyət proqramında nəzərdə tutulmuş əsas istiqamətlərdən biri dövlətin ərazi bütövlüyü məsələsi daim diqqət mərkəzində olan məsələ idi. Artıq yeni kabinet təşkil olunanda Lənkəran qəzası və vaxtilə qiyamçı qüvvələrin əlinə keçmiş Zəngəzur qəzasının yarısı da daxil olmaqla Qarabağın əksər hissəsi azad edilmiş, Şərur-Naxçıvan məsələsi faktik olaraq Azərbaycanın xeyrinə həll edilmişdi. Bu mürəkkəb məsələlər, daha çox dinc vasitələrlə, milli azlıqların, xüsusən Qarabağ ermənilərinin hüquqları nəzərə alınmaqla yoluna qoyulmuşdu. Qarabağın erməni əhalisi yerli özünüidarə məsələlərinin, birinci növbədə maarif məsələlərinin həllinə cəlb edilmişdi.

Azərbaycan hökuməti qonşu ölkələrlə münasibətlərin yaxşılaşdırılması üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi. Gürcüstan hökuməti ilə hərbi müdafiə paktı imzalanmış, Ermənistan Respublikası arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə mövcud olan bir sıra mübahisəli məsələlərin, o cümlədən sərhəd məsələlərinin müzakirəsi üçün Bakıda Azərbaycan-Ermənistan konfransı keçirilmişdi. Azərbaycanın qonşu Türkiyə və İran dövlətləri ilə siyasi və iqtisadi münasibətləri möhkəm təməl üzərində inkişaf edirdi. İranda Azərbaycan hökumətinin nümayəndəliyinin açılması haqqında qərar

qəbul edilmişdi. Avropa ölkələri ilə də əlaqələrin genişləndirilməsi və bu istiqamətdə ilk addım kimi böyük dövlətlərin paytaxtlarında diplomatik missiyalar, yaxud nümayəndəliklər açılması nəzərdə tutulurdu. Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərində Rusiyaya xüsusi əhəmiyyət verən hökumət şimal qonşuları ilə sıx əlaqələr qurulması kursunu elan etmişdi. Lakin hadisələrin sonrakı inkişafı Azərbaycan-Rusiya münasibətlərində yeni təzadlar və problemlər yaratdı.

Azərbaycan hökuməti iqtisadi məsələlərə xüsusi önəm verərək ölkənin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün bir sıra məsələlərin həlli, o cümlədən vergi sisteminin dəyişdirilməsi, əmtəə dövriyyəsinin artırılması, milli valyutanın möhkəmləndirilməsi istiqamətində əməli addımlar atırdı.

Respublika əhalisinin əksər hissəsini təşkil edən kəndlilərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması torpaq məsələsinin həllindən bilavasitə asılı idi. Amma hökumətin o vaxtadək bu sahədə atdığı addımlar uğursuzluqla nəticələnirdi. Bununla əlaqədar olaraq, baş nazir parlament qarşısında aqrar qanununun təcili müzakirəyə çıxarılıb qəbul edilməsi məsələsini qaldırmışdı.

Sonuncu hökumət kabinetinin tərkibinə də, özündən əvvəlki iki kabinetdə olduğu kimi, sosialist fraksiyasının nümayəndələri daxil edilmişdi və bu onların özlərini hökumət partiyalarından biri kimi qəbul etmələrinə əsas verirdi. Lakin bu fraksiyanın nümayəndələri də hökumətə qarşı ittihadçılar kimi tənqidi mövqedə dayanmışdılar.

Parlamentdə fraksiyalar arasında gedən müzakirələr göstərdi ki, yenidən formalaşdırılmış koalision hökumətdə başlıca məsələlərə dair konsensusa nail olmaq çətin olacaq. Çünki yeni hökumətdə koalisiyaya girən partiyalar arasında mövcud siyasi ixtilafları törədən ziddiyyətli səbəblər qalmaqda idi. Bu isə hökumətin gələcək fəaliyyətinə öz mənfi təsirini göstərməkdə idi. Belə şəraitdə bolşeviklərin mövqeyinin güclənməsi müşahidə olunurdu. Bakı Fəhlə Konfransı bu partiyanın tam nəzarəti altına keçmişdi. BFK bolşeviklərin təsiri altında siyasi mübarizə yoluna keçdi. Lakin bolşeviklərin azərbaycanlılar arasında nüfuzu çox aşağı idi. Bunu A.Mikoyan 1919-cu ilin

mayında Moskvaya yazdığı məktubunda da etiraf edirdi.⁵²

Ölkədə sosialist hərəkatı və başqa siyasi cərəyanlar da fəallaşırdı. 1919-cu ilin noyabrında Bakıda “Xalqçı” müsəlman eserlər partiyasının və onun Mərkəzi Komitəsinin yaradılması elan olundu. 1919-cu ilin sonu – 1920-ci ilin əvvəllərində “Xalqçı” artıq müstəqil partiya kimi fəaliyyət göstərirdi və Müsəlman Sosialist Blokunun üzvü hüququnda parlamentə daxil idi. Partiya, demək olar ki, bütün məsələlərdə “Müsavat”a qarşı tənqidlə çıxış edirdi. Kommunistlərlə əlaqədə hərəkət edən digər müsəlman sosial-demokrat partiyası “Hümmət” idi.

Respublikada demokratik şəraitin mövcudluğunu təsdiq edən amillərdən biri ən müxtəlif cərəyanlara mənsub siyasi partiyaların və ictimai təşkilatların sərbəst fəaliyyət göstərməsi idi. Onlar arasında hətta Azərbaycanın müstəqilliyini qəbul etməyən, “Böyük Rusiya” mövqeyindən çıxış edən partiyalar da var idi.

1.5. Ordu quruculuğu və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə

Hər bir dövlətin əsas göstəricilərindən biri onun ordusudur və bu sahədə Azərbaycan hökuməti qısa bir dövr ərzində böyük işlər gördü. Türkiyə hərbi qüvvələrinin Azərbaycanı tərk etməsi ilə milli hərbi qüvvələrin təşkilatlandırılmasını və idarə edilməsini bütünlüklə Azərbaycan hökuməti öz üzərinə götürdü. Nazirlər Şurasının 1918-ci il 1 noyabr tarixli qərarı ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Hərbi Nazirliyi bərpa edildi.⁵³ İlk günlərdə hərbi nazir vəzifəsini Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski öz üzərinə götürdü. Onun müavini vəzifəsinə isə Rusiya ordusundan istefa verib, Azərbaycana qayıtmış tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov təyin edildi və Hərbi Nazirliyin, habelə milli ordu strukturlarının formalaşdırılması da ona tapşırıldı.

Hərbi Nazirliyin bərpa edilməsindən dərhal sonra ilk növbədə pərakəndə olan hərbi qüvvələrin yenidən təşkilatlandırılması, onların

⁵² Светоховский Т. Русский Азербайджан. «Хазар», 1990, №3, с. 49

⁵³ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия. Баку, 1998, s.26

vahid rəhbərlik altına gətirilməsi üçün mərkəzi hərbi idarəetmə orqanlarının yaradılmasına diqqət yetirildi. Hərbi Nazirliyin bərpa edilməsindən cəmi iki həftə sonra, yəni 1918-ci il noyabr ayının 15-də Ümumi qərargahın (Главный штаб) təsis edilməsi haqqında S.Mehmandarovun müvafiq əmri imzalandı və Həbib bəy Səlimov Ümumi qərargahın rəisi təyin edildi.⁵⁴

Mudros müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq Bakı şəhərini nəzarət altına almış ingilis hərbi qüvvələrinin komandanı general V.Tomson Azərbaycanın bütün milli hərbi qüvvələrinin ölkə paytaxtından uzaqlaşdırılmasını tələb etdiyi üçün 1918-ci il noyabr ayının 22-də Hərbi Nazirlik Gəncəyə köçdü⁵⁵ və Azərbaycan hökumətinin digər nazirliklərindən fərqli olaraq öz fəaliyyətini Bakıdan kənarda qurmalı oldu. Nazirliyin Gəncəyə köçürülməsi heç şübhəsiz ki, ordunun formalaşma prosesinə çətinliklər törədirdi. Bununla belə, Hərbi Nazirliyin rəhbərliyinin səmərəli və peşəkar fəaliyyəti bu çətinlikləri aradan qaldırmağa zəmin yaratdı. Davamlı və ardıcıl şəkildə qurulan işlərin nəticəsi idi ki, Cümhuriyyət Ordusunun əsas hissələri Hərbi Nazirliyin Gəncədəki fəaliyyəti zamanı təşkilatlandırıldı.

Tezliklə Hərbi Nazirliyə peşəkar rəhbərliyin zəruriliyi daha məqsədəuyğun sayıldı. Ona görə də Nazirlər Şurasının 25 dekabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov hərbi nazir, 29 dekabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə isə general-leytenant Əliağa Şıxlinski hərbi nazirin müavini vəzifəsinə təyin edildilər.⁵⁶ Bu generalların zəngin təcrübəsi və təşkilatçılıq qabiliyyəti ordunun sürətlə təşkilatları maşına müsbət təsir göstərdi. Onların ordu quruculuğu sahəsində tarixi xidmətlərindən biri bu oldu ki, ordunun bütün fəaliyyətinin dövlət maraqlarının qorunmasına bağlılığını təmin etdilər, ordunu siyasi təsirlərdən və siyasi parçalanmalardan qorudular. S.Mehmandarov və Hərbi Nazirliyin

⁵⁴ Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920, с.31.

⁵⁵ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, f.2994, s.1, iş 27, v. 302.

⁵⁶ Азербайджанская Демократическая Республика (1918– 1920). Армия. Баку, 1998, s.44.

digər rəhbərləri öz əməllərində dəfələrlə qeyd etmişdilər ki, ordu heç bir siyasətə qarışmamalıdır və yalnız dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş vəzifələrin icrası ilə məşğul olmalıdır. Ordu quruculuğunda düzgün və prinsipial mövqe tutulmasının nəticəsi idi ki, Cümhuriyyət hökumətinin bir neçə kabinəsi təşkil edilsə də Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi dəyişilməz qaldı.

Yeni şəraitdə ordu quruculuğunda milliliyin gücləndirilməsi üçün Azərbaycan dili orduda da dövlət dili elan edildi. Bununla bağlı, hərbi nazir Cümhuriyyət ordusunda xidmət edən qeyri-azərbaycanlı zabitlər qarşısında belə bir tələb qoydu ki, bir ay müddətində komanda sözlərin Azərbaycanca qarşılığını öyrənsinlər və əsgərlərə Azərbaycan dilində komanda versinlər. Bir ay müddətində bu tələbi yerinə yetirməyən zabitlər dərhal ordudan xaric edilməli idilər.

Yeni dəyərlər üzərində qurulan ordunun milli hərbi kadrlarının hazırlanması da Hərbi Nazirliyin rəhbərliyinin qarşısında dayanan mühüm vəzifələrdən biri idi. Bu vəzifənin həllinə nail olmaq üçün hələ 1918-ci il mart ayının 1-də əsas qoyulmuş Milli Hərbiyə Məktəbinin (Podpraporşiklər məktəbi) fəaliyyəti yenidən quruldu və onun statusu artırılaraq Praporşiklər məktəbinə çevrildi.⁵⁷ 1919-cu ilin sonunda Praporşiklər məktəbinin də statusu qaldırıldı və onun bazasında Hərbiyə məktəbi yaradıldı.⁵⁸ Bu məktəbdə təlim-tədris prosesi daha da təkmilləşdirildi və bu məktəbi bitirənlərə leytenant rütbəsi verildi. Bu məktəbdən başqa Cümhuriyyət Ordusu tərkibində milli hərbi kadrlar hazırlayan İstehkam məktəbi, Hərbi Dəmiryolçular məktəbi və Hərbi Feldşer məktəbi də açılmışdı. İstehkam məktəbi zabit karları hazırlayan məktəb idisə, digər iki məktəb hərbi qulluqçuların ixtisasının təkmilləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Hərbi nazir 1919-cu ilin aprelində ordunun formalaşdırılması üçün büdcədən ayrılacaq vəsaitin miqdarı barədə hökumətə öz təklifini verdi. Həmin təklif nəzərə alınmaqla 1919-cu ildə ordu

⁵⁷ Süleymanov M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi. II cild. Tehran, 2014, s.220

⁵⁸ Приказ по Военному Ведомству Азербайджанской Республики от 31 октября 1919 г. AR DA, f. 252, s. 2, iş 11, v. 26

quruculuğu məsələləri üçün 399,4 milyon manat vəsait ayrıldı ki, bu da dövlət büdcəsinin 27,7 faizini təşkil edirdi.⁵⁹

Ordu quruculuğuna strateji rəhbərliyin həyata keçirilməsi üçün 1919-cu il yanvar ayının 10-da Hərbi Nazirlikdə Müvəqqəti Hərbi Şura yaradıldı. Bu Şuranın tərkibinə hərbi nazir, onun müavini və Hərbi Nazirliyin əsas strukturlarının rəhbərləri daxil edilmişdilər.⁶⁰ 1919-cu ilin martında Cümhuriyyət Ordusunun idarəetmə strukturlarında mühüm bir struktur dəyişikliyi baş verdi. Hərbi nazirin əmri ilə mart ayının 26-da Baş Ərkani-hərb (Baş qərargah) təsis edildi və general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç onun rəisi təyin edildi.⁶¹

Cümhuriyyət hökumətinin Azərbaycan xalqının iradəsini əks etdirdiyinə əmin olan müttəfiq dövlətlərin hərbi komandanlığı 1919-cu ilin aprel ayında milli ordu hissələrinin az saylı kontingentinin Bakıya buraxılmasına icazə verdi. Mart ayının 31-də hərbi nazirin əmri ilə Bakı şəhərində yerləşdiriləcək hissə və bölmələr müəyyənləşdirildi. Həmin qüvvələrə bir piyada taboru, 400 nəfərlik süvari dəstəsi və bir topçu batareyası daxil idi. Bütün bu qüvvələrin Bakıya gətirilməsi və Bakıda onlara rəhbərlik edilməsi 1-ci Tatar süvari alayının komandiri polkovnik Ağalarova həvalə edildi. Şəhər əhalisinin böyük marağını və sevincini nəzərə alaraq milli ordunun süvari dəstəsi dəmiryolu vağzalından dənizkənarı bulvara, oradan da dövrə vurub Nikolyevski (indiki İstiqlaliyyət) küçəsinə qalxdı və Salyan kazarmalarına yollandı. Cümhuriyyət ordusu bölmələrinin şəhərə daxil olması ilə bağlı hərbi nazir S.Mehmandarov da Bakıya gəldi və şəhər şənliklərində iştirak etdi.⁶²

⁵⁹ Стеклов А. Армия Мусаватского Азербайджана. Баку, 1928, с. 65

⁶⁰ Об образовании Малого и Большого Военных Советов. ARDA, f. 2894, s. 1, iş 39, v.89

⁶¹ Об образовании Главного управления Генерального штаба. ARDA, f. 2894, s. 1, iş 4, v.12

⁶² Телеграмма С.С.Мехмандарова Х.Хасмамедову о необходимости расквартирования 1-го конного Татарского полка в Сальянских казармах г. Баку, ARDA, f.894, s.2, iş 88, v. 61

1919-cu ilin yayında və payızında Cümhuriyyət Ordusunun formalaşdırılması böyük sürətlə davam etdirildi. Bu dövr milli hərbi hissələrin formalaşdırılmasının və təşkilatlandırılmasının ən məhsuldar dövrü sayıla bilər. 1919-cu ilin yayında Cümhuriyyət Ordusunun tərkibində artıq bir süvari diviziyası, iki piyada diviziyası və digər əlahiddə hissə və bölmələr var idi.⁶³

1919-cu il iyun ayının 16-da Azərbaycanla Gürcüstan arasında hərbi saziş imzalandı. Bu saziş müdafiə sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlığa yeni imkanlar yaratmaqla bərabər, ordu quruculuğunun uğurla davamına da müsbət təsir göstərdi.⁶⁴ Belə ki, göstərilən sazişdən əlavə, Azərbaycanla Gürcüstan arasında hərbi texniki əməkdaşlıq haqqında da sənəd imzalandı. Həmin sənədə əsasən, Gürcüstan həm Cümhuriyyət Ordusunun hərbi texnika və sursatla təchizatının yaxşılaşdırılması baxımından, həm də hərbi kadrların hazırlanması baxımından əhəmiyyətli kömək göstərdi. Bu respublikadan gətirilmiş olan silah, sursat və təchizat Azərbaycanın hərbi hissələrinin, o cümlədən də Denikin ordusunun hücum təhlükəsinin alınması üçün şimal sərhədləri boyunca cəmləşdirilmiş hərbi qüvvələrin təchizatını xeyli yaxşılaşdırdı.

1919-cu ilin yayında Denikin ordusunun Azərbaycana hərbi müdaxiləsi təhlükəsinin artdığı zaman, Cümhuriyyət Ordusunun döyüş qabiliyyətinə arxalanmaqla bütöv müdafiə sisteminin yaradılmasına nail olundu, Şimal sərhədlərinin müdafiə sistemi, Abşeronun müdafiə sistemi, Bakının müdafiə sistemi quruldu, bu müdafiə sistemlərinin möhkəmləndirilməsi üçün kifayət qədər qüvvə və vəsait ayrıldı. 1919-cu ilin iyununda Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı və bununla da ölkənin müdafiəsinin təşkili konkret bir orqanda mərkəzləşdirildi.

1919-cu il sentyabr ayının 14-də Təyyarə dəstəsinin və zirehli avtomobillər dəstəsinin, sentyabrın 24-də mövqe batareyasının, oktyabrın 1-də isə “Astrabad” hərbi gəmisinin ştatlarının formalaş-

⁶³ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ensiklopediyası. I cild. Bakı, 2004, s. 178-179

⁶⁴Стеклов А. Армия Мусаватского Азербайджана, с. 32-33

dırılması başa çatdı. Oktyabr ayında isə 6-cı Göyçay piyada alayının təşkili yekunlaşdırıldı. 1919-cu ilin sonuna kimi 7-ci Şirvan piyada alayının və 8-ci Ağdaş piyada alayının təşkili sona çatdırıldı.⁶⁵

Hərbi Nazirlik bütün bu təşkilati işləri həyata keçirməklə 1919-cu ilin sonunadək Cümhuriyyət ordusunun şəxsi heyətinin sayını 20 min nəfərə, ordudakı atların sayını isə 5 min başa, 1920-ci ildə isə ordunun sayını 40 min nəfərə, atların sayını 10 min başa çatdırmağı planlaşdırırdı.⁶⁶

1920-ci ilin əvvəllərində ordunun ali idarəetmə orqanlarında əsaslı struktur dəyişikliyi baş verdi. Həmin ilin mart ayında Baş Ərkani-hərblə Ümumi qərargah birləşdirilərək Azərbaycan Ordusunun Qərargahı yaradıldı və general-mayor Həbib bəy Səlimov bu strukturun rəhbəri təyin edildi. Bundan başqa Ordunun təchizat və təminat orqanları da birləşdirilərək onların bazasında Azərbaycan Ordusunun təchizat rəisinin idarəsi təşkil edildi.⁶⁷

1920-ci il bolşevik işğalı ərəfəsində Azərbaycan Cümhuriyyəti Ordusunun döyüş hissə və birləşmələri aşağıdakılardan ibarət idi: hər birinin tərkibində üç piyada alayı olan iki piyada diviziyası, əlavə iki əlahiddə piyada alayı (ümumən 8 piyada alayı), üç süvari alayından ibarət olan bir süvari diviziyası, iki topçu briqadası, üç ədəd zirehli qatar, əlahiddə topçu divizionu, əlahiddə batareya, avtokomanda, hərbi gəmilər, zirehli avtomobil taqımı, təyyarə dəstəsi, mühafizə bölüyü, Zəngəzur bölgəsində yerli əhalidən təşkil edilmiş piyada taboru və atlı divizionu. Bunlardan başqa Ordunun tərkibində hərbi məktəblər, müxtəlif anbarlar, tibb müəssisələri, hərbi zavodlar, hərbi nümayəndəliklər və digər xidmət bölmələri var idi.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi elan edildikdən sonra qarşıda duran başlıca vəzifələrdən biri qonşu ölkələrlə sərhəd mübahisələri və ixtilaflarının aradan qaldırılması, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi idi. İlkin olaraq 1918-ci ilin

⁶⁵ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. I cild. Bakı, s.179

⁶⁶Süleymanov M. Azərbaycan Ordusunun tarixi. II cild. Bakı, 2018, s.89

⁶⁷Об образовании Штаба Азербайджанской армии. ARDA f.2894, s. 1, iş 39, v.108

iyununda əhalisinin 91,9 faizini müsəlmanlar təşkil edən və Azərbaycanın əzəli torpağı olan Zaqatala mahalında Cümhuriyyətin hakimiyyəti bərqərar edildi.

Bu dövrdə Qafqazda yaranmış vəziyyəti və beynəlxalq şəraiti “Böyük Ermənistan” ideyasının reallaşdırılması üçün əlverişli sayan ermənilər Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürərək, Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzur mahallarında etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirməyə başladılar. Bunun nəticəsində Azərbaycanın bir sıra bölgəsində, xüsusilə həmin mahallarda yaşayan dinc əhali müxtəlif erməni quldur dəstələri tərəfindən məqsədyönlü soyqırımına məruz qalmışdı.

1918-ci ilin yayında Naxçıvanın hüduclarına soxulan Andranik burada yerli müsəlman əhaliyə qarşı zorakılıqlar törətmiş, bolşeviklərin himayəsini qazanmaq üçün Naxçıvanı Sovet Rusiyasının ayrılmaz hissəsi elan etmişdi. İyunun 14-də S.Şaumyana göndərdiyi teleqramda öz dəstəsi ilə birlikdə Rusiya mərkəzi hökumətinin sərəncamına keçməyə və “Bakı Kommunası”na yardım göstərməyə hazır olduğunu xəbər vermişdi.⁶⁸ Türk qoşunlarının təzyiqi altında Zəngəzura qaçmağa məcbur olmuş Andranik burada dinc müsəlmanlara qarşı soyqırımı siyasətini davam etdirmişdir.⁶⁹

Ermənistan silahlı qüvvələrinin, ilk növbədə isə Andranikin quldur dəstəsinin Naxçıvan və Zəngəzurdakı qəsbkarlığının genişləndiyi bir vaxtda Qarabağın dağlıq hissəsi problemi meydana atıldı. Belə ki, Ermənistanın siyasi təbliğatı və güclü hərbi yardımı nəticəsində Qarabağın dağlıq hissəsində kök salmış ermənilər 1918-ci ilin iyul və sentyabr aylarında keçirdikləri qurultaylarda bu mahalın müstəqilliyini elan etdilər. Bunun ardınca isə 1918-ci ilin payızında Zəngəzurun bir hissəsində möhkəmlənən Andranik burada bir növ erməni “qubernatorluğu” təşkil edərək, Gorusu onun “mərkəzi”nə çevirdi, sonra da paytaxtı “Şuşa olacaq” “Kiçik Ermənistan”

⁶⁸ Агаян Ц. Роль России в исторических судьбах армянского народа. Москва, 1978, с. 268-269

⁶⁹ İsmayilov K. Zəngəzurda Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı (1918-1920). Bakı, Turxan NPB, 2014, s.16-44

dövlətini yaratdığını elan etdi.⁷⁰

Mudros müqaviləsinə əsasən, Türkiyə qoşun hissələrinin Azərbaycandan, o cümlədən də Naxçıvan, Qarabağ, Zəngəzur mahallarından çıxması ilə Azərbaycanın bütövlüyü və onun əhalisinin taleyi yenidən təhlükə qarşısında qaldı. İstər Azərbaycan hökuməti, istərsə də Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzur bölgələrindəki milli-vətənpərvər siyasi qüvvələr tərəfindən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün müdafiəsi istiqamətində məhəlli səciyyə daşıyan müəyyən tədbirlər görürdü, bu baxımdan Naxçıvan bölgəsində yaradılan Araz-Türk Respublikasının mühüm əhəmiyyəti var idi. Bu respublika 1918-ci ilin noyabrında yaranmış və təxminən 1919-cu ilin martınadək fəaliyyət göstərmişdi.⁷¹ Bu respublika Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə sıx əlaqələr yaratmağa çalışmış, onunla birləşmək üçün yollar aramışdı. Azərbaycan Cümhuriyyəti tərəfindən də müəyyən qarşılıqlı tədbirlər görülmüşdü.

Birinci Dünya müharibəsinin nəticələrindən ruhlanan Ermənistan Naxçıvanı ələ keçirmək üçün ingilislərin Qafqazda hərbi iştirakından yararlanmağa cəhd göstərdilər. 1919-cu ilin yanvarında Naxçıvan mahalına çox az sayda ingilis hərbi qüvvələri gətirildi. Bununla eyni vaxtda Ermənistanın qoşun hissələri Zəngəzur, Qarabağ bölgələrinə qarşı təcavüzü daha da genişləndirdilər. Bu dövrdə Şərurda erməni nizami qoşunları üzərində mühüm qələbə qazanılsa da bölgədə vəziyyət gərginləşməkdə idi. Belə bir şəraitdə ingilislər Naxçıvan mahalını müvəqqəti bitərəf zona elan edərək, burada general-qubernatorluq yaratdıqlarını bildirdilər. Ermənilər üzərindəki Şərur qələbəsi sonrakı Naxçıvan mahalında yeni diktatura hökumətinin yaradıldığı elan olunmuşdu. Bu hökumət isə mövcud gərgin vəziyyətdə Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə geniş əlaqələrin qeyri-

⁷⁰ “Азербайджан”, 17 ноября, 1918

⁷¹ Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1998, c.91-92; İbrahim Ethem Atnur. Muxtariyyət ərəfəsində Naxçıvan, Naxçıvan, NDU, Qeyrət, 1999, s.98-99; İsmayılov K. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi regional hərbi-siyasi proseslərdə (1917-1920). Bakı, Turxan NPB, s.44-45

mümkünlüyü səbəbi ilə İranla birbaşa münasibətlər yaratmağa cəhdlər göstərmişdi. Yeni hökumətin başçısı Cəfərqulu xanın Naxçıvan-Şərur dairəsinin ingilis-general-qubernatoruna yolladığı 1919-cu il 26 fevral tarixli məktubdan da göründüyü kimi, İranla yaxınlaşmaq cəhdləri Osmanlı ordularının getməsindən sonra bölgə üçün ermənilər tərəfindən yaradılan təhlükədən və onun Azərbaycandan təcrid olunmasından irəli gəlmişdi.⁷² Məktubda həmçinin ingilis general-qubernatorundan mahalın bir hissəsi olduğu ana torpaqla – Azərbaycanla birləşdirilməsi üçün şərait yaradılması xahiş olunurdu.

İngilislərin Naxçıvanda qaldıqları müddət ərzində Azərbaycan rəhbərliyi bu ərazi üzərində öz suveren hüquqlarını müdafiə edirdi. Dövlətin təhlükəsizliyinin təminatına yardım göstərmək və bölgə əhalisinə qarşı ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin qarşısını almaq, mahalı Şimali Azərbaycanın digər torpaqları ilə birləşdirmək sahəsində hökumət müəyyən tədbirlər həyatda keçirirdi. Azərbaycan parlamentinin 1919-cu il yanvarın 8-i və 25-də olan iclaslarında Naxçıvan bölgəsi və ümumiyyətlə, keçmiş İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinin vəziyyəti ilə bağlı məsələlər müzakirə edildi.⁷³ Keçmiş İrəvan quberniyası türk-müsəlman əhalisinə qarşı ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin qarşısının alınması, Azərbaycanın cənub-qərb bölgələrinin ərazi toxunulmazlığının təmin olunması istiqamətində müəyyən tədbirlər görüldü. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Ermənistanda açılmış diplomatik nümayəndəliyi bu işlərdə çox mühüm rol oynadı. Azərbaycan parlamentinin üzvü Məhəmməd xan Təkinski 1919-cu il yanvarın 29-da İrəvana səfir təyin edilmişdi. Azərbaycan hökumətinin öz dövlət ərazisi Naxçıvan bölgəsində suveren hüquqlarını həyata keçirməsi, mahalın idarə olunmasında onun iştirakının təmin edilməsi zərurəti burada xüsusi general-qubernatorluğun təşkilini şərtləndirirdi. Azərbaycan hökuməti özünün 1919-cu il 28 fevral tarixli qərarı ilə Naxçıvan general-qubernatorluğunu yaratdı.⁷⁴ Həmin qərara əsasən də Bəhram xan

⁷² АРПІІССА, ф. 277, с. 2, iş 57, v. 2, 2 arx.

⁷³ “Азербайджан”, 11 и 28 января 1919

⁷⁴ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920),

Naxçıvanski general-qubernator, Kərim xan İrəvanski və Hacı Mehdi Bağirov isə onun köməkçiləri təyin olundular, həmçinin yerli hakimiyyətin təşkili və qoşun hissələrinin saxlanması üçün General-qubernatorluğun nəzdində 7 nəfərdən ibarət Şura formalaşdırıldı. Doğrudur, Naxçıvan general-qubernatorluğu müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblərə görə səmərəli fəaliyyət göstərə bilməsə də, onun yaradılması və tədbirləri bölgənin Azərbaycan hökuməti ilə əlaqələrinin möhkəmlənməsində müəyyən rol oynadı.

Osmanlı qoşunları getdikdən sonra Zəngəzur mahalında da siyasi-hərbi vəziyyət xeyli kəskinləşdi, yerli türk-müsəlman əhalisi – azərbaycanlılar yenidən zorakılıq və məhrumiyyətlərə məruz qaldılar. Müttəfiqlərin Azərbaycana gəlişindən fəallaşan ermənilər yaranmış şəraiti özlərinin ərazi iddialarının reallaşması üçün əlverişli məqam sayaraq bir çox təxribatlara əl atdılar.

Ermənistan hökuməti tərəfindən maliyyələşdirilən və təchiz olunan Andranik və onun quldur dəstəsi Zəngəzurda yeni-yeni özbaşınalıq və vəhşiliklər törədirdi. Təkcə 1918-ci ilin payızında Zəngəzurda 52 kənd məhv edilmiş, 2254 azərbaycanlı öldürülmüş, 304 nəfər isə diri-diri yandırılmışdı.⁷⁵ Andranikin quldur dəstələrinin Qarabağda və Zəngəzurda törətdikləri özbaşınalıqlar və qanlı hadisələr barədə ayrıca məsələ Azərbaycan parlamentinin 1918-ci il dekabrın 20-də keçirilmiş fəvqəladə iclasında müzakirə olundu. Hökumətin gördüyü tədbirlər haqqında F.X.Xoyskinin çıxışı və onun müzakirəsindən sonra parlament Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması və təcavüzə məruz qalmış əhaliyə mənəvi və maddi yardımın göstərilməsi istiqamətində aparılan işlərin gücləndirilməsi barədə qərar qəbul etdi.

Erməni silahlı dəstələrinin azğınlığı getdikcə daha dəhşətli xarakter alırdı. Bu özbaşınalıqlara qarşı qətiyyətli mübarizə aparmaq üçün Nazirlər Şurası 15 yanvar 1919-cu il tarixli iclasında Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları üzrə müvəqqəti general-qubernatorluq yaradılması qərara alındı. Müvəqqəti general-quber-

Законодательные акты, с.282-283

⁷⁵ ARDA, f. 2898, s. 2, iş 34, v. 51

natorluğa fəvqəladə səlahiyyətlər verilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Nazirlər Şurasının 1919-cu il 29 yanvar tarixli iclasında Xosrov bəy Sultanov Qarabağın general-qubernatoru vəzifəsinə təsdiq edildi və aprelin 3-də onun səlahiyyətləri müttəfiq qoşunlar komandanı tərəfindən də tanındı.⁷⁶

Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması haqqında Azərbaycan hökumətinin qərarı Qarabağda və Zəngəzurda müsəlman əhaliyə qarşı qırğınların genişlənməsinə yeni bir təkan verdi. Andranikin quldur dəstəsi isə Zəngəzur istiqamətindən Qarabağın içərilərinə doğru irəliləyərək qarşısına çıxan bütün kəndləri talan etdi. O, Şuşanın 35 kilometrliyinə çatmışdı. 1919-cu il fevralın ikinci yarısında 200 nəfərlik ingilis qoşun bölməsinin Şuşaya gəlməsi silahlı quldur dəstəsinin irəliləməsinin qabağını aldı.

1919-cu ilin aprel ayında keçirilmiş Qarabağda yaşayan ermənilərin 5-ci qurultayı Ermənistan rəhbərliyinin və yerli şovinist-millətçi ünsürlərin təzyiqi altında Azərbaycan hökumətinə tabe olmamaq haqqında qərar qəbul etdi.

Azərbaycan hökumətinin öz ərazisində general-qubernatorluq yaratmasını və X.Sultanovu ona başçı təyin etməsini Ermənistan hökuməti genişmiqyaslı siyasi-diplomatik hay-küylə qarşıladı. Ermənistan XİN-nin dünya dövlətlərinə, Azərbaycan rəhbərliyinə ünvanlandığı çoxsaylı teleqram və etiraz notalarında, Azərbaycan hökumətini “Ararat Respublikasının hüquqlarına qəsd etməkdə” suçlandırırdı. Ermənistan Azərbaycanın daxili idarəçiliyi işlərinə kobudcasına müdaxilə cəhdləri ilə bağlı Ermənistan hökumətinə etiraz notalarında Azərbaycan tərəfi Qarabağ və Zəngəzura dair tarixi-etnik hüquqlarını bir daha xatırlatmış, onun daxili işlərinə hər hansı müdaxiləyə yol verilməyəcəyini bildirmişdi. Eyni zamanda o, bütün münafişləri sülh yolu ilə həll etməyə tərəfdar çıxdığını bəyan etmişdi. Bölgədə ikili siyasət yürüdən ingilislər əvvəlcə Zəngəzur qəzasının bir hissəsinin Ermənistana verilməsini bildirsələr də, az sonra Azərbaycan hökumətinin Qarabağ general-qubernatorluğu yaratmasını himayə

⁷⁶ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), Законодательные акты, с.261, 269-270

etmişdilər. Bu, erməniləri xeyli çaşdırmış və narazı salmışdı. Şatelvortun 1919-cu il aprel tarixli bəyanatı ilə X.Sultanovun general-qubernator vəzifəsinə təyinatını tanımaqla ingilislər Andranikin silahlı dəstəsinin mahallardan çıxarılmasında ısrar etdilər.⁷⁷

Ümumiyyətlə, Qarabağ və Zəngəzura dair ingilis siyasəti bütövlükdə ziddiyyətli səciyyə daşmışdır. İngilislər vədlərinə xilaf çıxaraq, bölgələrdə hakimiyyəti əslində Azərbaycana deyil, Erməni Milli Şurasına vermiş, hətta ermənilərin Qarabağ və Zəngəzurda möhkəmlənməsinə mane olan bir şəxs kimi Xosrov bəyi vəzifəsindən kənarlaşdırmağa cəhd göstərmiş, bütün bunlarla da ermənilərin çoxlu zorakılıq hərəkətlərinə yol verməsinə, Azərbaycan hökumətini tanımaqdan imtina etmələrinə şərait yaratmışdılar. İki millət arasında silahlı qarşıdurmanın kütləvi qırğınlara çevrilməməsi üçün general-qubernatorun xahişi ilə qoşun bölmələri göndərildi. Lakin bütün münaqişə məntəqələrinə hərbi qüvvələrin göndərilməsi mümkün deyildi. Çünki qoşunların səpələnməsi Xankəndi qarnizonunun zəifləməsinə və ermənilər tərəfindən güclü hücumlara məruz qalmasına səbəb ola bilərdi.⁷⁸

Azərbaycan hökumətinin Dağlıq Qarabağ ermənilərinə münasibətdə yürütdüyü sülhsevər siyasət bu diyarda mövcud olan ümumi vəziyyətin tədricən dinc məcraya yönəlməsində mühüm rol oynadı. Tezliklə Qarabağ ermənilərinin 7-ci qurultayı ilə Azərbaycan hökuməti arasında 26 maddədən ibarət razılaşma bağlandı. Razılaşmada göstərilirdi ki, məsələnin sülh konfransında qəti həllinə qədər Qarabağın dağlıq hissəsinin, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarının erməni əhalisi bu ərazilərin Azərbaycan Cümhuriyyəti hüddurları daxilində olduğunu qəbul edir. Razılaşmanın 5-ci bəndinə əsasən Qarabağ general-qubernatorluğu nəzdində erməni və azərbaycanlı əhalisini təmsil edən və hər tərəfdən üç nəfər olmaqla Şura yaradılması nəzərdə tutulurdu. Ümumiyyətlə, razılaşmanın Azərbaycan üçün əhəmiyyəti onda idi ki, orada Dağlıq Qarabağın erməni

⁷⁷ Azərbaycan tarixi, V cild, s.413

⁷⁸ Azərbaycan tarixi, V cild, s.414

əhalisinə yalnız mədəni özünüidarəetmə hüququ verilirdi. 1919-cu il avqustun 19-da Dağlıq Qarabağ ermənilərinin 7-ci qurultayı yekdilliklə Azərbaycan hökuməti ilə bağlanmış razılaşmanın şərtlərini qəbul etdi.⁷⁹ Bununla da Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün rəsmən tanınmasının təmin edilməsi etiraf olunurdu.

İngilislərin Cənubi Qafqazı tərk etməsindən sonra bölgədə fəallaşan ABŞ hökuməti Naxçıvan ilə bağlı məsələlərdə əsasən ermənipərəst mövqe tutsa da kifayət qədər hərbi qüvvəyə malik olmadığından ikili siyasət yürüdürdü. Müttəfiqlərin Ermənistandakı ali komissarı amerikalı polkovnik V.Haskel Zəngəzur və Qarabağı Azərbaycanın tərkib hissələri kimi tanıyaraq, ermənilərlə müsəlmanlar arasında normal münasibətlər yaradılması adı altında Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının müvəqqəti xüsusi bitərəf zona elan edilməsi və burada amerikan general-qubernatorluğu yaradılması təklifini irəli sürmüşdü.⁸⁰ Lakin mahalın azərbaycanlı əhalisinin inadlı müqaviməti, Azərbaycan hökumətinin hərtərəfli ciddi səyləri sayəsində ABŞ-ın müəyyən diplomatik gedişlərlə Naxçıvan bölgəsində möhkəmlənmək siyasəti boşa çıxdı. Ermənilərin amerikalılar vasitəsilə Naxçıvana yiyələnmək cəhdləri baş tutmadı.

Ölkədə bu dövrdə mövcud olan daxili siyasi sabitlik, ordu quruculuğu sahəsində atılan addımla cənubda da separatizmi ləğv etməyə və Lənkəran qəzasında Cümhuriyyətin suverenliyini təmin etməyə imkan verdi. 1919-cu ilin avqustunda Cümhuriyyət ordusunun artıq kifayət qədər formalaşmış olan hərbi hissələri Lənkəran bölgəsinin Azərbaycan hökumətinə tabe olmayan qiyamçı qüvvələrdən təmizlənməsi məqsədilə planlaşdırılan Lənkəran əməliyyatını uğurla

⁷⁹“Азербайджан”, 2 сентября 1919 г.; Азербайджанская Республика. // Документы и материалы... стр. 306

⁸⁰ Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu (üç cildə), II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı, s.187-192; Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), s.191-195; İsmayılov K. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi regional hərbi-siyasi proseslərdə (1917-1920), s.88-95

yerinə yetirdilər. Bu bölgəni nəzarət altına almış ağqvardiyaçı qüvvələrin tərkisilah edilməsi və orada Azərbaycan Cümhuriyyətinin suverenliyinin bərqərar edilməsi hərbi nazirin əmri ilə yaradılmış Lənkəran dəstəsinə tapşırıldı.⁸¹ Dəstəyə rəhbərlik general-mayor Həbib bəy Səlimova tapşırıldı.⁸² 1919-cu il avqust ayının 14-də Hacıqabuldan hərəkətə başlayan dəstə marşrut üzərində yerləşən antimirli qüvvələri tərkisilah edərək həmin ayın 23-də uğurla Lənkərana daxil oldu.⁸³ Dəstə bölgəyə toplaşmış olan qiyamçı qüvvələri zərərsizləşdirdi və çoxlu sayda silah toplanaraq Bakıya göndərildi. Bununla ölkənin cənubunda Azərbaycan Cümhuriyyətinin hakimiyyəti bərqərar edildi.

1919-cu ilin payızında Ermənistanın Zəngəzurda təcavüzkarlıq hərəkətləri daha da geniş miqyas aldı. Təkcə 1919-cu il oktyabr ayının əvvəllərində Zəngəzurun 110 böyük türk-müsəlman kəndi məhv edilmişdi. Bu kəndlərin sakinləri ya qırılmış, ya da dədə-baba ocaqlarını tərk edərək qaçmağa məcbur olmuşdular. Yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qalan əhalinin çoxu Qarabağa və Naxçıvana pənah gətirmişdi. Zəngəzur qəzasından qaçqın düşənlərin sayı 60 minə çatmışdı.⁸⁴ Ermənistanın Zəngəzuru tamamilə işğal etmək cəhdlərinin qarşısını almaq üçün Azərbaycan hökuməti general-mayor C.Şıxlınskinin komandanlığı altında məhdud qoşun kontingentini 1919-cu il oktyabrın sonlarında bölgəyə göndərməyə məcbur etdi. Azərbaycan hökumətinin bu tədbirini Zəngəzurun daxili işlərinə müdaxilə və dinc əhaliyə qarşı silahlı əməliyyat kimi qələmə verən Ermənistan beynəlxalq arenada diplomatik qalmaqal saldı. Zəngəzur ekspedisiyası erməni təbliğatının genişlənməsi nəticəsində çox böyük rezonans aldığı üçün bu məsələ 1919-cu il noyabrın 19-da Dövlət Müdafiə Komitəsində də müzakirə olundu. Yaranmış vəziyyəti

⁸¹ AR DA, f.2898, s.2, iş 47, v. 2

⁸² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. II cild. Bakı, 2005, s. 162

⁸³ AR DA, f.2898, s.2, iş 47, v.13

⁸⁴ İsmayılov K. Zəngəzurda Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı (1918-1920), s.47-48

nəzərə alaraq, Zəngəzurda erməni silahlı qüvvələri ilə Azərbaycanın qoşun bölmələri arasında silahlı qarşıdurmanın aradan qaldırılması üçün lazımı tədbirlərin görülməsi qərara alındı.⁸⁵

1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə Azərbaycan və Ermənistan hökumət başçılarının görüşündə tərəflər silahlı qarşıdurmanın dayandırılma şivə bütün mübahisəli məsələlərin sülh konfransında həll etməyi öhdələrinə götürdülər. Lakin sazişin nəticələri Azərbaycan tərəfi üçün faydalı olmadı, əksinə onun siyasi və hərbi maraqlarına xələl gətirdi. Azərbaycan hökuməti razılaşdırılmış məsələlərin həllini gözləmədən öz qoşun hissələrini Zəngəzurdan çıxartsa da, Ermənistan hökuməti bu şəraitdən faydalanaraq, dərhal bölgəyə əlavə nizami silahlı qüvvələr yeritdi, orada hərbi əməliyyatların yeni və daha irimiqyaslı mərhələsinə başladı.

1919-cu il dekabrın 14-ü ilə 21-i arasında Bakıda keçirilən Azərbaycan-Ermənistan konfransında F.X.Xoyskinin ilk növbədə ərazi problemlərini müzakirə etmək təklifi və M.Hacınskinin sərhəd mübahisələrini 23 noyabr sazişinə uyğun olaraq həll etməyi konfransın əsas vəzifəsi sayması Ermənistan tərəfindən (Arutunyants və Bekzadyan) ərazi mübahisələrinin qəti həlli üçün hələ lazımı şərait və vaxtın yetişməməsi mülahizəsi ilə qarşılaşdı. Ümumiyyətlə, Bakı konfransı iki dövlət arasındakı gərgin münasibətlərə heç bir aydınlıq gətirmədi, mübahisəli sərhəd-ərazi məsələlərinin, o cümlədən də Zəngəzur probleminin həllində əməli işlərlə nəticələnmədi.

1920-ci il yanvarın ikinci yarısından etibarən Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeni, daha faciəli bir təcavüzü baş verdi. 1920-ci il yanvarın 16-da Dövlət Müdafiə Komitəsinin iclasında bildirildi ki, 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə imzalanan razılaşmadan sonra Azərbaycan öz qoşun hissələrini Zəngəzurdan geri çəksə də, Ermənistan tərəfi nizami qoşun hissələrini nəinki geri çağırmadı, əksinə onları möhkəmləndirdi. Həmin vaxtdan keçən müddət ərzində Zəngəzurun daha 40-dək kəndi talan edilib sakinləri qətlə yetirildi.⁸⁶ Genişlənən erməni təcavüzünün dayandırılması üçün Azərbaycanın

⁸⁵ ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 113, v.1

⁸⁶ ARDA, f. 970, s. 1, iş 190, v. 21-43

XİN Ermənistan XİN-ə etiraz notasında qətiyyətli şəkildə Zəngəzurda genişlənməkdə olan talan qırğınlarına son qoyulmasını tələb etdi.⁸⁷

Yanvar ayının sonlarında gərginliyin nisbətən səngiməsindən faydalanan erməni qüvvələri diqqəti öz əməllərindən yayındırmağa çalışır və növbəti təcavüzə hazırlaşırdılar. 1920-ci ilin əvvəllərində Şimali Qafqazda Qızıl Ordu ilə Könüllülər ordusu arasında gedən hərbi əməliyyatlar ikincilərin məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Sovet Rusiyası qoşunlarının Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşması ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyinə şimaldan da böyük təhlükə yarandı. Erməni millətçi dairələri bu vəziyyətdən istifadə etdilər.

1920-ci il mart ayının 22-dən 23-nə keçən gecə, Novruz bayramı günlərində erməni hərbi qüvvələri eyni vaxtda Şuşada, Xankəndində, Əsgəranda, Xocalıda və Tərtərdə yerləşən Cümhuriyyət ordusu bölmələri üzərinə hücumla keçdilər.⁸⁸ Ermənistan hərbi qüvvələri Qarabağ ərazisindəki yaradılmış separatçı qüvvələrlə birlikdə dörd istiqamətdən Azərbaycan ərazilərinin işğalına cəhd göstərdilər: 1) Qazax-Ağstafa, 2) Cəbrayıl, 3) Ağdərə-Tərtər, 4) Şuşa-Əsgəran-Ağdam. Bu istiqamətlərdə başlanan hücumlar kütləvi dağıntılarla da müşayiət olunurdu. Ermənistan siyasi rəhbərliyinin və hərbi komandanlığının hazırladığı plana görə əvvəlcə bütün Qarabağ işğal altına alınmalı, sonra isə erməni qüvvələrinin Tərtərdən və Qazax istiqamətindən irəliləməsi nəticəsində Gəncə şəhəri işğal edilməli idi.

Qazax-Ağstafa istiqamətində yeni bir cəbhənin açılması Ermənistan hökuməti tərəfindən düşünülmüş bir plan idi. Çünki bu istiqamətdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə ciddi təhlükə yaratmaqla strateji əhəmiyyət kəsb edən Bakı-Tiflis dəmir yolu xəttini də nəzarət altına almaq mümkün idi. Bu istiqamətdə başlanan erməni təcavüzünə qarşı müqavimətin təşkilatlandırılması üçün döyüş qərargahı Gəncədə olan hərbi nazir S.Mehmandarov 1920-ci il mart ayının 28-də Ağstafaya yollandı. Onun əmri əsasında Cümhuriyyət ordusunun 8-ci Ağdaş piyada alayının, 2-ci Zaqatala piyada alayının bölmələri Qazax-

⁸⁷ AR DA, f.2898, s.2, iş 47, v. 28

⁸⁸ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. II cild, s. 127

Ağstafa bölgəsinə gətirildi. Cümhuriyyət Ordusunun zirehli qatarlarından biri də Ağstafaya göndərildi. Ermənistanın hərbi qüvvələri 1920-ci il aprel ayının 5-8-i tarixləri arasında güclü hücumu keçdilər. Nəticədə Qazax rayonun Ermənistanla sərhəd xəttində yerləşən bir sıra kəndləri böyük ziyan və dağıntılarla qarşılaşdılar. Lakin Cümhuriyyət Ordusu bölmələri rəhbərliyinin və yerli hakimiyyət orqanlarının qətiyyətli tədbirləri nəticəsində başlanan təcavüzün qarşısı alındı və aprel ayının 19-da əldə edilmiş atəşkəs razılaşmasına əsasən Ermənistan hərbi qüvvələri əvvəlki mövqelərinə çəkilməli oldular.⁸⁹

Cəbrayıl istiqamətindən hücumu başlamaqla Ermənistan rəhbərliyinin əsas məqsədi Zəngəzurda yerləşən bölmələri Cəbrayıl ətrafındakı yerli dəstələrlə birləşdirmək və cənub-qərbdən Cümhuriyyət qüvvələrini sıxışdırmaqla Şuşa-Əsgəran-Tərtər istiqamətində irəliləməsi planlaşdırılan erməni hərbi qüvvələrinin uğuruna zəmin yaratmaq idi. Bu istiqamətdə erməni hərbi qüvvələrinə müqavimət əsasən 3-cü Gəncə piyada alayının bölmələri tərəfindən göstərilirdi. Bu alayın bölmələrinin möhkəmləndirilməsi üçün yerli könüllü dəstələr də döyüşə cəlb edilmişdilər. Nəticədə 1920-ci il mart ayının 23-də və 25-də erməni hərbi qüvvələri Cəbrayıl istiqamətində hücumu keçərək bir neçə kəndi yandıra bilsələr də bu hücumun qarşısı alındı və təcavüzünün bu bölgədə genişlənməsinə imkan verilmədi.⁹⁰ Ermənistanın hərbi qüvvələrinin və Qarabağda formalaşdırılmış separatçı hərbi dəstələrin təcavüzü ilə bağlı əsas hadisələr isə Şuşa-Əsgəran-Tərtər istiqamətində baş verdi. Martın 22-də gecə saat 3-də Ermənistandan gətirilmiş hərbi qüvvələr və yerli separatçı erməni silahlı dəstələri Şuşa, Xankəndi, Əsgəran, Xocalı və Tərtərdə yerləşən qoşun bölmələrinin üzərinə eyni vaxtda hücumu başladı. Azərbaycan ordusunun Əsgərandakı dəstəsi erməni silahlılarına qəhrəmancasına müqavimət göstərsələr də, qüvvələr nisbəti bərabər

⁸⁹ Azərbaycanская Демократическая Республика (1918-1920). (Армия) Баку, Азербайджан, 1998, с.299-319

⁹⁰ История Карабахско-Зангезурского вопроса. АРПİSSA, f.1, s.1, iş 69^a, v44; Azərbaycanская Демократическая Республика (1918-1920). (Армия), с.273

olmadığından ermənilər Əsgəran postunu ələ keçirib, dəstə üzvlərini qırdılar.⁹¹ Əsgəranın ardınca Erməni silahlı qüvvələrinin martın 24-də səhər Tərtər üzərinə də güclü bir hücum təşkil etdilər.⁹² Erməni hərbi qüvvələrinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı istiqamətlənmiş bu kütləvi təcavüzünün qarşısını almaq üçün dərhal Cümhuriyyət ordusunun bütün potensialı səfərbərliyə alındı. Yalnız Quba alayının bir neçə bölüyü şimal sərhəd xəttinin mühafizəsinə saxlandı. Qarabağa cəlb edilmiş hərbi qüvvələrini fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsi üçün Gəncədə əməliyyatın idarə edilməsi qərarı qərarlaşdırıldı və hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov qərargaha rəhbərliyi öz üzərinə götürdü. Erməni hərbi qüvvələrinin təcavüzünün əsas zərbə qüvvəsinin istiqamətləndiyi Qarabağda erməni təcavüzünün qarşısının alınması üçün Cümhuriyyət ordusunun hissə və bölmələrindən ibarət Qarabağ dəstəsi yaradıldı və ona rəhbərlik general-mayor Həbib bəy Səlimova tapşırıldı.⁹³ General Əliağa Şıxlinskiyə isə Hərbi Nazirliklə Qarabağ dəstəsi və Gəncədəki əməliyyatın idarə edilməsi qərargah arasındakı sıx əlaqələrin təmin edilməsi həvalə olundu. Qısa müddət ərzində Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində yerləşdirilmiş olan hissə və bölmələrin Qarabağ bölgəsinə çatdırılması, onları zəruri silah və sursatla təchiz edilməsi təmin edildi. Razılaşdırılmış plan əsasında bu hissə və bölmələr müdafiə döyüşlərinə cəlb edildilər. Cümhuriyyət Ordusunun əsas potensialının Ağdam-Tərtər istiqamətinə səfərbər edilməsi nəticəsində tezliklə bütün cəbhə boyu hərbi təşəbbüsü ələ almaq mümkün oldu. 1920-ci il aprel ayının 3-də güclü döyüşlərdən sonra Əsgəran və Xocalı erməni hərbi qüvvələrindən təmizləndi.⁹⁴ Bu da imkan

⁹¹ Телеграмма члена Парламента К. Аливердиева Н. Ю. Усуббекову о боевых действиях в районе Шуши и Ханкенди Агдам 23 марта 1920 г. AR DA, f.970, s.1, iş 113, v.96

⁹² Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). (Армия), с.271

⁹³ История Карабахско-Зангезурского вопроса. ARPIİSSA, f.1, s.1, iş 69^a, v.39

⁹⁴ История Карабахско-Зангезурского вопроса. ARPIİSSA, f.1, s.1, iş

verdi ki, Şuşa istiqamətində daha sürətli və səmərəli hücumu təşkil etmək mümkün olsun.

Əsgəran ətrafında uğursuzluğa düçar olan düşmən qüvvələri geri çəkilərək, Malıbəyli-Daşkənd və Şuşikənd məntəqələri arasında toplaşdı. Ətraf kəndlərdəki erməni silahlı dəstələri də bura axışaraq, güclü zərbə qüvvəsi yaratdılar. Aprelin 5-də Cümhuriyyət qüvvələri Şuşikənd istiqamətindəki erməni mövqeləri üzərinə hücumla keçdi. Səhər saat 10-da başlanan hücum üç istiqamətdə aparıldı. Cəbhənin mərkəzində 4-cü Quba piyada alayının bölmələri döyüşürdülər. Saat 20-də döyüşü uğurla başa vuran Cümhuriyyət qüvvələri Şuşa şəhərinə daxil oldular⁹⁵ və bu şəhərin təhlükəsizliyini öz üzərinə götürdülər. Aprelin 9-dan 12-dək Şuşa yaxınlığındakı Keşişkənd ətrafında da gərgin döyüşlər davam etdi. Bu döyüşlər nəticəsində Qarabağdakı erməni qüvvələrinin ən möhkəm bazası məhv edildi.⁹⁶

Bununla, 1920 il martın 23-dən başlanmış Qarabağ əməliyyatı Azərbaycan ordusunun hissə və bölmələrinin tam qələbəsi ilə başa çatdı. Qarabağda Azərbaycanın dövlət suverenliyi bərpa olundu. Cümhuriyyət ordusu öz tarixinə şanlı bir səhifə yazdı.

Qarabağdakı uğurlu döyüşlərdən sonra Azərbaycan qoşunları qarşısında Zəngəzur istiqamətində hərbi əməliyyatlar keçirmək vəzifəsi qoyuldu. Lakin Sovet Ordusunun müdaxiləsi nəticəsində Cümhuriyyətin mövcudluğuna son qoyulması bu vəzifənin yerinə yetirilməsinə imkan vermədi.

Ümumiyyətlə, 1920-ci il aprelin sonunadək Azərbaycan Ordusu regiondakı 1919-cu il noyabrın 23-nə olan vəziyyəti bərpa edərək ölkənin ərazi bütövlüyünü qorudu və bununla da öz vəzifəsini şərəflə yerinə yetirdi.

Hərbi münaqişə Azərbaycan hökumətini əsas ordu qüvvələrini respublikanın qərb sərhədlərində yerləşdirməyə vadar etdi ki, bu da

⁶⁹^a, v.44

⁹⁵ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). (Армия), с.282

⁹⁶ История Карабахско-Зангезурского вопроса. АРПİİSSA, f.1, s.1, iş ⁶⁹^a, v. 42-43

sərhədlərinin xeyli zəifləməsinə gətirib çıxartdı. Qarabağda qiyam Ermənistan hökuməti tərəfindən təşkil edilmiş məkrli planını Sovet komandanlığı rəsmi İrəvanla birgə hazırlamışdı və Azərbaycana hücum edən XI Qızıl Ordunun əməliyyatını asanlaşdırmaq məqsədini güdüdü. Bunun fərziyyə olmadığı, fakt olması sonralar Ermənistan hökumətinin 1920-ci ilin iyununda Moskvaya Millətlərin işi üzrə Komissarlığa və RK(b)P təqdim etdiyi məktubunda təsdiq etmişdir.⁹⁷ Azərbaycanın XI Qızıl Ordu tərəfindən istilasına və kommunistlərin hakimiyyəti ələ keçirməsi ölkənin ərazi bütövlüyünün tam təmin edilməsini başa çatdırmağa imkan vermədi. Aprelin 28-də Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi qoşun hissələrinə komandanlığı hakimiyyətə gəlmiş Sovet orqanlarına təhvil verdi.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin mövcudluğu zamanı onun ərazisi 113895,97 kv.km idi. Onun 9729767 kv.km mübahisəsiz, 16.598,30 km²-i mübahisəli zonaları əhatə edirdi.⁹⁸

1.6. Azərbaycan Cümhuriyyətinin iqtisadi siyasəti

Birinci Dünya müharibəsi, sonrakı siyasi proseslər nəticəsində iqtisadiyyatın, demək olar ki, tam dağılması gənc hökuməti böyük çətinliklərlə qarşılaşdırmışdı. Buna görə də iqtisadiyyat sahəsində əsas vəzifə həm dağılmış təsərrüfat sahələrini bütünlüklə bərpa etmək, həm də yeni iqtisadi prinsiplər əsasında islahatlara başlamaq idi. Respublikadakı iqtisadi vəziyyət isə mürəkkəb olaraq qalırdı.

Kənd təsərrüfatı neft sənayesi ilə birlikdə Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını təşkil edirdi. Aqrar islahatın həyata keçirilməsi üçün iki istiqamətdə – parlament və hökumət səviyyəsində işlər aparılırdı. Parlamentdə bununla bağlı komissiya yaradılsa da torpaq məsələsində siyasi partiyalar arasında ziddiyyətlər komissiyanın məhsuldarlığına mənfi təsir göstərmiş və parlament öz fəaliyyəti dövründə torpaq islahatı ilə bağlı hər hansı qanun qəbul edə bilməmişdi.

Dövlət vergi siyasətinin formalaşmasına yardım edən qanunlar

⁹⁷ Рустамбейли III. Из печального прошлого, стр. 9

⁹⁸ Azərbaycan Cümhuriyyəti, s. 201

zərfi hazırlanırdı. 1919-cu il mayın 15-də qəbul olunmuş və sonralar dövlət vergi siyasətinin formalaşmasında əsas rol oynamış “Kapital vergisinin ödəniş möhləti və tarif dərəcələrinin dəyişdirilməsi haqqında” qanun müstəqim vergilərin qəti təyin olunmuş vaxt və tarif dərəcələrini müəyyən edirdi.⁹⁹ Qəbul olunmuş qanunlar dövlətin maliyyə vəziyyətinin müəyyən qədər yaxşılaşdırılmasına xidmət edirdi.

Müstəqil dövlətin əsas maliyyə məsələlərindən biri də milli valyutanın yaradılması idi. Lakin Cümhuriyyətin sonuna qədər bu məsələni həll etmək mümkün olmadı. Tədavüldə 4 valyuta var idi: çar hökuməti tərəfindən kəsilmiş (“Nikolayevski” adlandırılan) rubllar, Müvəqqəti hökumətin kəsdiyi rubllar (“kerenkalar”), Tiflisdə buraxılmış Zaqafqaziya hökuməti bonları və nəhayət, Bakı bonları. Bütün bu valyutalar qanuni ödəniş vasitəsi olaraq dövriyyədə idi. Dövlətin ərazisində 4 pul vahidinin qeyri-bərabər bazar qiyməti ilə işlədilməsi və emissiya hüququndan həddən ziyadə istifadə edilməsi kimi qeyri-nominal vəziyyət ölkədə sabit maliyyə siyasəti aparmağa imkan vermirdi. 1919-cu il aprelin 14-də Baş Nazir N.Yusifbəyli pul-maliyyə siyasətini düzgün qurmaq üçün pul kəsilməsi məsələsində Bakı ilə Tiflis arasındakı paralelliyi aradan qaldırmağı, Azərbaycan pulunun kursunu ixrac olunan malların köməyi ilə tənzimləməyi və pulun dəyərini qaldırmaq məqsədilə neftin yalnız Azərbaycan puluna satılmasına keçməyini təklif etdi.¹⁰⁰

Yalnız ingilislər Azərbaycanı tərk etdikdən sonra ölkədə müstəqil maliyyə siyasəti yeritmək üçün şərait yarandı. Bu istiqamətdə ən mühüm addım Azərbaycan Dövlət Bankının yaradılması oldu. Bankın əsas vəzifəsi emissiyanı yerinə yetirmək, valyuta məsələsini tənzimləmək və özəl banklara nəzarət etməkdən ibarət idi. Bank kağız pul kəsmək üçün müstəsna hüquqa malik idi. 1919-cu il sentyabrın 18-də Dövlət Bankının nizamnaməsi təsdiqləndi və sentyabrın 30-da onun təntənəli açılışı oldu. Dövlət bankından əlavə

⁹⁹“Вестник правительства”, 2 августа 1919 г.

¹⁰⁰ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.), Парламент, с.353

ölkədə özəl banklar, əmanət bankları, kredit müəssisələri və digər maliyyə strukturları fəaliyyət göstərirdi. Bütün bunlar maliyyə-kredit siyasətini möhkəmləndirdi, pul tədaviyi üzərində nəzarəti gücləndirdi. Lakin milli valyutanın möhkəmləndirilməsi üçün tədbirlər görülməsinə baxmayaraq, onu Azərbaycan ərazisində yeganə ödəniş vasitəsinə çevirmək mümkün olmadı.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin iqtisadi tədbirləri sırasında ən əhəmiyyətliindən biri də xarici iqtisadi əlaqələrin yaradılması idi. Bu sahədə Cümhuriyyət hökuməti təkcə qanun layihələri hazırlamaqla kifayətlənməyib, dünyanın bir sıra ölkələri, o cümlədən Türkiyə, Gürcüstan, Ermənistan, Dağıstan, İran, İngiltərə, Amerika, Fransa, İtaliya ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr qurmağa nail olmuşdu. Bəzi dövlətlərlə ticarət müqaviləsi bağlanmış, bəziləri ilə isə şifahi razılıq edilmişdi.

Neft sənayesini böhrandan çıxarmağa çalışan Azərbaycan hökuməti bu sahədə konkret addımlar müəyyənləşdirdi. Azərbaycan parlamenti neft istehsalı və satışını öz nəzarətinə aldı. Vaxtilə Bakı XKS Sovet Rusiyasının maraqları naminə neft sənayesinin milliləşdirilməsini elan etmişdi. Milli hökumət 1918-ci il oktyabrın 1-də bolşeviklərin bu qərarını ləğv edərək neft sənayesi müəssisələrinin öz sahiblərinə qaytarılması haqqında qərar qəbul etdi.¹⁰¹ 1918-ci il oktyabrın 7-də hökumətin neft mədənləri və zavodlarını, Xəzər ticarət donanması gəmilərini sahibkarlara qaytarmağı nəzərdə tutan dekreti nəşr olundu və neft sənayesində xüsusi mülkiyyət prinsipi bərpa edildi.¹⁰²

Rusiya bazarı respublika üçün məlum səbəblərə görə itirildiyindən bütün diqqəti Azərbaycanın dünya bazarına neft ixracına imkan verən Bakı-Batumi neft kəmərinə istifadə etməyə yönəltmək lazım idi. Azərbaycanın müstəqilliyi elan olunduğu zaman neft kəməri işləmirdi. Bu marşrutla neftin ötürülməsi yalnız 1918-ci il dekabrın 12-də bərpa olundu. Bunun ardınca 1918-ci il dekabrın 26-

¹⁰¹ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты, с.238

¹⁰²“Азербайджан”, 7 октября 1918 г.

da Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında “Neft ötürülməsinin müvəqqəti qaydaları” haqqında tranzit müqaviləsi bağlandı. Həmin tarixdə “Azərbaycan Cümhuriyyəti və Gürcüstan Respublikası arasında əmtəə mübadiləsi haqqında” müqavilə¹⁰³ bağlandıqdan sonra Gürcüstan hökuməti Bakıdan Türkiyəyə göndərilən neft və neft məhsullarının öz ərazisindən ötürülməsinə rəsmi icazə verdi.

1920-ci ilin yanvarında Azərbaycan hökuməti ilə ABŞ arasında ticarət müqaviləsi bağlanması haqqında razılaşma əldə edilmişdi. Bağlanması nəzərdə tutulan bu ticarət müqaviləsinə əsasən, Azərbaycan Batum vasitəsilə bu ölkəyə neft və neft məhsulları (o cümlədən həftədə 1500 ton mazut) göndərməli, əvəzində isə ərzaq məhsulları almalı idi.¹⁰⁴

Azərbaycan hökuməti ilə İngiltərə arasında 1919-cu il 23 may tarixli razılaşmaya görə, Azərbaycandan İngiltərəyə aparılan mallar rüsumsuz, icazəsiz aparılmalı idi. Bu qərara əsasən Azərbaycandan İngiltərəyə Batum vasitəsilə 450000 pud mazut, 150 min pud neft, 75000 pud benzin aparılmasına icazə verilmişdi. Təkcə 1919-cu il iyunun 30-da Bakıdan Batum vasitəsilə İngiltərəyə 10 vaqon benzin, 2 vaqon isə müxtəlif mallar göndərilmişdi.¹⁰⁵

Xammalın, ilk növbədə neft məhsullarının ixracına qoyulan qadağaların götürülməsinə kəskin ehtiyac yaranmışdı. 1919-cu ilin dekabrında parlament bu məsələni müzakirədən keçirərək, “Azərbaycan Cümhuriyyəti ərazisindən xammalın ixracı şərtləri haqqında” Qanun layihəsini qəbul etdi.¹⁰⁶

Azərbaycan Cümhuriyyəti qonşu Gürcüstan ilə də iqtisadi əlaqə yaratmışdı. Uzun danışıqlardan sonra hər iki ölkə arasında 1919-cu ilin iyul ayında ticarət və nəqliyyat müqaviləsi bağlanmışdı.¹⁰⁷

¹⁰³ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика, с.112-115

¹⁰⁴ ARDA, f. 897, siy. 1, iş 69, v. 51

¹⁰⁵ Azərbaycan tarxi, V cild. S.473

¹⁰⁶ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты, с.128-129

¹⁰⁷ “Azərbaycan”, 9 oktyabr 1918-ci il

Müqaviləyə əsasən, Azərbaycandan tranzit yolla xarici ölkələrə mal aparılmasına tam sərbəstlik verilirdi. Gürcüstanla Azərbaycan arasında tranzit müqaviləsinin imzalanmasının hər iki dövlətin həyatında həm siyasi, həm də böyük iqtisadi əhəmiyyəti var idi. Neftlə zəngin Azərbaycana birinci növbədə əhalinin ilkin zəruri ərzaq məhsulları və kağız pula tələbatını təmin etmək lazım idi. Buna görə də hökumət nefti ərzağa dəyişdirməyi qərara aldı. Azərbaycan Gürcüstandan neftin əvəzinə puldan başqa, odun kömürü, lobyə, kələm, şəkər, habelə avtomobil şinləri alırdı. Gürcüstan Azərbaycanı kifayət qədər şəkər və taxılla təmin edə bilmədiyi üçün hökumət Ukraynaya müraciət etmiş, amma bu dəfə də Gürcüstanın ərazisindən Qara dənizədək tranzit kimi istifadə olunmuşdu.

Azərbaycanın İtaliya ilə də ticarət əlaqələri yaranmışdı. Baş Nazir N.Yusifbəyli İtaliyadan hərbi və iqtisadi yardım almaq, əvəzində isə oraya neft məhsulları və s. göndərilməsi haqqında Bakıdakı İtaliya missiyasının rəhbəri polkovnik Qabbe ilə general intensiv danışıqlar aparmışdı. 1920-ci ilin əvvəllərində Bakı-Tiflis dəmir yolu vasitəsilə və sonra Qara dənizə çıxmaqla barter sövdələrinin həyata keçirilməsinə başlandı. İtaliya Azərbaycana manufaktura malları, ayaqqabı və s. gündəlik tələbat malları göndərərək əvəzində xam neft və neft məhsulları alırdı.¹⁰⁸

Əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması Azərbaycan hökumətinin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edirdi. Sosial problemlərin, ən başlıcası isə fəhlə məsələsinin tənzimlənməsi ilə həm hökumətin Əmək Nazirliyi, həm də parlamentin Fəhlə Komissiyası məşğul olurdu. Nazirlik tərəfindən, bəzi düzəlişlər istisna olunmaqla, kollektiv müqavilə bərpa edilmişdi. Hökumət həmçinin neft sənayesinin böhrandan çıxması üçün maliyyə vəsaitləri ayırır, onların müəyyən hissəsi də fəhlələrin əmək haqlarının ödənilməsinə xərclənirdi. Parlament 1919-cu il martın 19-da nazirliyin nəzdində fəhlə məsələsi üzrə Xüsusi Məşvərət Şurasının yaradılması haqqında qanun qəbul etdi.¹⁰⁹ 1919-cu il mayın 31-də

¹⁰⁸“Азербайджан”, 22 января 1920 г.

¹⁰⁹ Адрес календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., с. 5

sosial və istehsalat münaqişələrinin həllinə cavabdeh olacaq Arbitraj orqanının yaradılması haqqında da qərar qəbul edilmişdi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin inflyasiyanın qarşısını alması, inflyasiya şəraitində maaşları və pul tədaviülünü tənzimləməsi, qonşu ölkələrlə iqtisadi əlaqələri sahmana salması, öz valyutasını yaratmaq planları, vergi vasitəsilə dövlət və sahibkarlar arasında qarşılıqlı münasibətləri nizamlaya bilməsi diqqətəlayiqdir. Lakin, ölkədə müşahidə olunan siyasi sabitsizlik, xarici təhlükənin mütəmadi mövcudluğu, Birinci Dünya müharibəsinin dağıdıcı nəticələri və Rusiyada cərəyan edən proseslər üzündən Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən təcrid olunması, müxtəlif hakimiyyət strukturları arasında əlaqələndirmənin olmaması sosial-iqtisadi islahatların keçirilməsini ləngidir, bu da iqtisadi böhranın daha da dərinləşməsinə gətirib çıxarırdı.

1918-ci il avqustun 28-də Azərbaycan hökuməti məktəblərin milliləşdirilməsi haqqında tarixi qərar qəbul etməklə¹¹⁰ Azərbaycan övladlarına öz doğma dillərində təhsil almaq, öz tarixini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini öyrənmək imkanını yaratdı. Milliləşdirməni daha səmərəli şəkildə tətbiq etmək üçün Maarif nazirliyi tərəfindən 1919-cu ilin yayında bir sıra şəhərlərdə orta və ibtidai məktəblərin milliləşdirilmiş sinifləri üçün müəllimlər hazırlayan xüsusi qısamüddətli pedaqoji kurslar təşkil olunmuşdu. Maarif nazirliyinin nəzdində türk (Azərbaycan) dilində dərsləklərin hazırlanması, eləcə də başqa dildə olan dərsləklərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələləri ilə məşğul olan xüsusi komissiya yaradılmışdı.¹¹¹

Xüsusi diqqət yetirilən daha bir sahə türk və müsəlman qadınlarının maariflənməsi idi. Ölkənin müxtəlif bölgələrində qadınlar üçün məktəblər, pedaqoji kurslar təşkil edilmişdi.

1919-cu il sentyabrın 1-də respublikada elmin və ali təhsilin inkişafında böyük rol oynayacaq iki qanun qəbul edildi ki, bunlar “Bakı Universitetinin yaradılması haqqında” qanun və “100 tələbənin

¹¹⁰ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты, Баку, 1998, с.200

¹¹¹ Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1920- й г., с.228

Avropanın aparıcı institutlarına göndərilməsi haqqında” qanun idi. Qanunla Universitetə ən geniş hüquqlar verilmişdi. Universitetə yalnız Azərbaycan vətəndaşları qəbul oluna bilərdi. Türk dilinin tədrisi bütün fakültələr üçün məcburi hesab olunurdu.¹¹²

Cümhuriyyət dövründə mətbuatın inkişafı, söz azadlığı sahəsində ciddi uğurlar qazanılmışdı. Bu dövrdə ölkədə müxtəlif ideya istiqamətli və siyasi mövqeli 80-dən çox qəzet və jurnal çıxırdı ki, bunların 39-u Azərbaycan türkcəsində, 44-ü rus, erməni və başqa dillərdə nəşr olunurdu.¹¹³ Azərbaycan Cümhuriyyətində real siyasi hüququ və azadlıqlarının təmin edilməsində 30 oktyabr 1919-cu ildə qəbul edilmiş “Mətbuat haqqında” Nizamnamə də mühüm rol oynamışdı. Nizamnaməyə uyğun olaraq Azərbaycanda mətbuatda senzura ləğv olunurdu.¹¹⁴

Bu dövrdə kinematoqrafiya sənəti də inkişaf edirdi. Bakıda 16 kinematoqraf fəaliyyət göstərirdi. 1918-ci ildə ilk dəfə olaraq Ü.Hacıbəylinin “O olmasın, bu olsun” operettası ekranlaşdırıldı.

Azərbaycan mədəniyyətinin və milli irsinin öyrənilməsinə maraq fəvqəladə şəkildə artmışdı. Azərbaycan tarixinə, ədəbiyyatına, coğrafiyasına dair əsərlər yazılırdı. M.Ə.Rəsulzadənin və başqa müəlliflərin mətbuatda Azərbaycan xalqının etnogenezinə, tarixinə, mədəniyyətinə həsr olunmuş məqalələri böyük əks-səda yaratmışdı.

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanda milli mədəni inkişaf sahəsində atılmış mütərəqqi addımlar Azərbaycan dövlətinin iradəsinin nəticəsi idi. Azərbaycan Cümhuriyyəti milli-mənəvi məsələləri özündə ehtiva edən özünəməxsus normalar sistemi formalaşdırmağa nail olmuşdu.

¹¹² Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты, с.101-103

¹¹³ Azərbaycan tarixi . 7 cildə, 5-ci cild. Bakı, Elm, 2001, s.400

¹¹⁴ Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1920-й г. Баку, Правительственная типография “Азербайджан”, 1920, с.182-185.

1.7. Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici siyasəti

Müstəqilliyini elan etmiş gənc Azərbaycan Cümhuriyyəti xarici siyasət məsələlərinə xüsusi diqqət yetirirdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici siyasət idarəsinə müxtəlif vaxtlarda dövrünün ziyalıları, dünya siyasətinin sirlərinə bələd olan, çevik diplomatik bacarığa malik Fətəli Xan Xoyski, Məmməd Həsən Hacınski, Məmməd Yusif Cəfərov, Adil xan Ziyadxanlı başçılıq etmişdilər. Azərbaycan diplomatiyasının hazırlanmasında və həyata keçirilməsində Ə.M.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağayev, N.Yusifbəyli, Ə.Şeyxülislamov, C.Hacıbəyli, M.Y.Mehdiyev, M.Məhərrəmov, Ə.Haqqverdiyev, Y.Vəzir Cəmənzəminli və digərləri yaxından iştirak etmişlər.

Milliyyətdən və dini etiqadından asılı olmayaraq qonşu dövlətlərlə mehriban münasibətlər Azərbaycan diplomatiyasının aparıcı istiqaməti olub, onun çıxış nöqtəsini təşkil edirdi. Mayın 3-də dünyanın iri paytaxt şəhərlərinə Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunması barədə radioteleqram göndərildi. İyunun 4-də Türkiyə, Gürcüstan və Ermənistan arasında ilk beynəlxalq saziş imzalandı.

Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin inkişafında Ə.M.Topçubaşovun İstanbul missiyasının böyük əhəmiyyəti oldu. O, 1918-ci il sentyabrın 28-də İstanbula gəldi və Azərbaycan hökumətinin fəvqəladə səlahiyyətli naziri kimi iş başladı. Ə.M.Topçubaşov İstanbulda rəsmi dövlət nümayəndələri ilə bir sıra görüşlər keçirdi.¹¹⁵ Lakin Türkiyə məğlubiyyət ərəfəsində böhran içərisində olduğu və ay yarım ərzində üç hökumət kabineti dəyişdiyi üçün Azərbaycanla Osmanlı dövləti arasında sabit münasibətlər bərqərar etmək mümkün olmadı.

Noyabrın 10-da Osmanlı qoşunları Bakıdan, az sonra isə bütün Azərbaycandan çıxdı. Bununla da Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici siyasətində Türkiyə oriyentasiyası dövrü başa çatdı.

1918-ci il noyabrın 17-də müttəfiqlərin qoşunları Bakıya daxil oldu. Balkanda və Qafqazda olan ingilis qoşunlarının baş komandanı general Corc Miln az sonra Bakıya gələrək V.Tomsonun bəyanatını təsdiqlədi və bildirdi ki, Böyük Britaniya hökuməti Azərbaycan

¹¹⁵ ARDA, f. 894, siy.10, iş 150, v.2-3.

hökumətini bu ölkənin bütün ərazisində yeganə qanuni hakimiyyət kimi tanıyır.

1919-cu ilin əvvəllərindən başlayaraq İngiltərə-Azərbaycan əlaqələri Bakıda olan ingilis komandanlığı, İstanbuldakı ingilis hərbi və diplomatik nümayəndəliyi, sonralar isə Paris Konfransında təmsil olunan sülh heyəti vasitəsilə həyata keçirilirdi. Azərbaycan xarici siyasətinin qarşısında duran ciddi məsələlərdən biri qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı mehriban münasibətlər yaratmaq, müəyyən məsələlərə münasibətdə Qafqaz həmrəyliyinə nail olmaq idi.

Azərbaycan hökuməti Bakıya gəldikdən sonra Dağlılar Respublikası ilə əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün 1918-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında bir sıra müqavilələr bağladı. Azərbaycan hökuməti ciddi maliyyə çətinlikləri ilə qarşılaşmış, Dağlılar hökumətinə 10 milyon manat həcmində yardım göstərmiş və o, Denikinin təcavüzünə məruz qalıqda əlində olan bütün vasitələrlə ona yardım göstərəcəyini bildirmişdi.

Cənubi Qafqazın üç yeni respublikası – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında sülh və sabitliyin yaradılması çox çətin oldu. Müstəqilliyin ilk günlərində Gürcüstan hökumətinin Borçalı, Sığnaq və ümumilikdə Qarayazıda Gürcüstanın sərhədlərini müəyyən etmək adı altında mövcud vəziyyəti dəyişmək cəhdləri Azərbaycan hökumətinin müqaviməti ilə qarşılaşdı. Azərbaycan hökumətinin ciddi səyi ilə Qarayazıdakı status-KVo saxlanıldı. Az sonra isə məsələnin müzakirəsi 1919-cu il aprelin 25-də Tiflisdə işə başlayan Qafqaz konfransının gündəliyinə daxil edildi.

Denikin ordusunun Dağıstan üzərinə hücumu və Cənuba doğru irəliləməsi Azərbaycan-Gürcüstan əməkdaşlığını zərurətə çevirdi. 1919-cu il iyunun 16-da iki dövlət arasında üç il müddətinə hərbi-müdafiə paktının imzalanması Azərbaycan Cümhuriyyətinin dəyərli diplomatik addımı hesab edilməlidir. Bu pakta görə, Azərbaycan və Gürcüstanın istiqlaliyyəti və ərazi bütövlüyünə hər hansı dövlət tərəfindən təcavüz olduğu təqdirdə müqaviləni bağlayan tərəflər öz öhdələrinə bir-birinə hərbi yardım göstərmək borcunu götürmüşdülər. Eyni zamanda müqavilənin 10-cu bəndində göstərilirdi ki, “bu müqavilə barədə rəsmi məlumat verildikdən sonra Ermənistan iki

həftə ərzində bu müqaviləyə qoşula bilər”. Həmin müqavilə iyun ayının 27-də hər iki ölkənin parlamentlərində təsdiq edildi.

Məğlubiyyətdən sonra çətin vəziyyətə düşmüş Osmanlı dövləti ilə də əlaqələri bərpa edilməyə başlamış, tanınmış yazıçı Yusif Vəzir Cəmənzəminli İstanbula səfir təyin edilmişdi. Azərbaycan diplomatiyası Avropa və Qafqazdakı fəaliyyətində həyatla ölüm arasında mübarizə aparan Anadolu türklərinin də mənafeyini müdafiə edirdi.

Azərbaycan diplomatiyasında Ermənistan Respublikası ilə qarşılıqlı münasibətlər xüsusi yer tuturdu. Bu münasibətlərin əsasında Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız və hədsiz ərazi iddiaları tuturdu. Azərbaycan hökuməti Ararat Respublikası ilə əlaqələrini məhz bu amili nəzərə almaqla qurmalı olurdu. 1919-cu il yanvarın 2-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Ermənistanın xarici işlər nazirinə göndərdiyi teleqramda Ermənistanın etirazını əsassız sayaraq bildirdi ki, Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir. Eyni zamanda Ermənistanın etirazı suverenliyə qəsd və Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmaq cəhdi kimi qiymətləndirildi.

1919-cu il iyunun 18-ə Azərbaycan Ermənistana nota göndərdi. Bu notada Ermənistanın etiraz və iddiaları rədd edilərək, Qarabağ məsələsində Azərbaycan Cümhuriyyətinin daxili işlərinə qarışmamaq tələb olunurdu.¹¹⁶

1919-cu ilin yayında Azərbaycan hökumətinin qəti mövqeyi və məqsədyönlü siyasəti nəticəsində respublikanın qanuni hakimiyyəti Qarabağda bərpa edildi.

Ermənistanla Azərbaycan arasında 1919-cu il noyabrın 23-də imzalanan sazişdən sonra Azərbaycan öz hərbi hissələrini Zəngəzurdan geri çağırırdı.¹¹⁷ Bağlanan sazişə görə, toqquşmalar dayandırılmalı, mübahisəli məsələlər, o cümlədən sərhəd məsələləri danışıqlar vasitəsilə həll edilməli idi.

1920-ci ilin yanvarında Ermənistanın hərbi əməliyyatları yenidən gücləndi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan hökuməti erməni təcavüzünü

¹¹⁶ ARDA, f.970, siy. 1, iş 65, v.76

¹¹⁷ C.Həsənlı. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində, s.272-273

dəf etmək üçün ciddi tədbirlər görmək məcburiyyətində qaldı.

Azərbaycanın həyatı mənafeyi Sovet Rusiyası ilə normal münasibətlər qurulmasını tələb edirdi. Yeni iqtisadi əlaqələrin hələ yaradılmadığı və ənənəvi əlaqələrin pozulduğu bir vaxtda Azərbaycanın neft, pambıq və digər xammallarının Rusiya bazarından məhrum olması Azərbaycan hökumətinin şimal qonşusu ilə münasibətləri normallaşdırmasını zəruri edirdi.

M.Ə.Rəsulzadənin parlamentin açılışında söylədiyi nitq Azərbaycan hökumətinin Rusiyaya münasibətini bildirmək baxımından diqqəti çəkir: “Bizim Rusiya camaatına qarşı heç bir ədavət və nifrətimiz yoxdur. Bezər olduğumuz Rusiya çarizm Rusiyası istibdadıdır... Bizcə, mənfur olan Rusiya millətləri əzən və hüquqlarını verməyən rəsmi Rusiyadır, hər millət müstəqil və hür olmalı, hür olduğundan sonra digər millətlərlə ürək istədiyi kimi əhdi-ittifaq etməlidir... Biz Rusiyanın səadətini istəriz, Rusiya səadətini seviriz. Fəqət kəndi istiqlalımızı da əziz tutarız”.¹¹⁸

1919-cu ilin yazında Nazirlər Şurasının yeni seçilmiş sədri N.Yusifbəyli təşkil etdiyi hökumətin proqramında Sovet Rusiyası ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin bərpası vəzifəsini də irəli sürmüşdü. Sovet Rusiyası müxtəlif əsassız bəhanələr gətirməklə buna razılıq verməkdən yayınırdı. Bu diplomatik oyunbazlığın arxasında isə Bakı neftinə sahib olmaq iddiası dururdu.

Azərbaycan hökuməti çoxsaylı çətinliklərlə bağlı olan daxili problemləri həll etməyə çalışdığı bir vaxtda Azərbaycan diplomatları Parisdə toplanmış qalib dövlətlər tərəfindən tanınmaq və kömək əldə etmək üçün ağır mübarizə aparırdılar. Azərbaycan parlamenti Paris sülh konfransında iştirak etmək üçün Ə.M.Topçubaşov – sədr, M.H.Hacınski – sədrin müavini, nümayəndə heyətinin üzvləri Ə.Şeyxülislamov, Ə.Ağayev və müşavirlər M. Məhərrəmov və C.Hacıbəyov olmaqla nümayəndə heyətini təsdiq etmişdi.¹¹⁹ İstanbula gəldikdən sonra nümayəndə heyəti 1919-cu ilin aprelinə qədər burada ləngidi, çünki müttəfiq qoşunlarının komandanlığı hər vasitəyə əl

¹¹⁸ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Parlament, I c., s.34

¹¹⁹ Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1920- й г., с.24

atıb onun Paris sülh konfransında iştirakına mane olurdu. Yalnız mayın ortalarında Azərbaycan diplomatları Fransaya gələ bildilər, bu da onların qarşısında duran məsafələrin həllinə köməyi təmin etmək üçün lazımı hazırlıq işləri görmələrinə imkan vermədi.

Artıq 1919-cu il mayın 28-də Azərbaycan nümayəndə heyəti ABŞ prezidenti V.Vilsonla görüşə bildi. ABŞ Prezidenti qeyd etmişdi ki, dünyanın kiçik ərazilərə parçalanmasını Sülh Konfransı istəmir və Azərbaycan məsələsinə Rusiya məsələsi həll olunduqdan sonra baxıla bilər. Eyni zamanda V.Vilson Azərbaycan nümayəndə heyətini əmin etmişdi ki, "... bundan sonra Azərbaycan xalqı öz azadlıq və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq kimi müqəddəs işində böyük Amerikanın kömək və yardımını alacaqdır".¹²⁰

Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Ə.M.Topçubaşov Paris Sülh Konfransına təqdim edilmiş memorandumun surətini ABŞ prezidenti V.Vilsona təqdim etmişdi. Sənəd xüsusi xəritəli vərəqdə sərhədləri göstərilməklə Qafqaz Azərbaycanının müstəqilliyinə; iqtisadi xəritə ilə birlikdə Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti və maliyyəsinə; etnoqrafik xəritə və diaqramlarla birlikdə Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinə dair 3 maddədən¹²¹ ibarət idi.

Parisdə Azərbaycan nümayəndə heyəti İranla münasibətlər məsələsi üzrə xeyli iş gördü. 1919-cu il avqustun 19-da Londonda İngiltərə-İran müqaviləsi bağlandıqdan sonra İran Azərbaycanla bağlı ərazi iddialarından əl çəkdi. 1919-cu il noyabrın 1-də Parisdə Azərbaycanla İran arasında Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması haqqında müqavilə bağlandı və iki ölkə arasında diplomatik münasibətlərin yaradılmasına dair razılıq əldə edildi.¹²²

Paris Sülh Konfransında yeni yaranmış dövlətlərin müstəqilliyinin tanınması "Rusiya məsələsi" ilə əlaqələndirilərək açıq-aşkar ləngidilirdi. 1919-cu il oktyabrın 8-də Azərbaycan, Gürcüstan, Latviya, Estoniya müstəqil respublikaları, Şimali Qafqaz dağlıları və Ukraynanın nümayəndələri sülh konfransının sədri Klemansoya

¹²⁰ APDA, f.895, siy. 1, iş 48, v.56

¹²¹ ARDA, f.970, s.1, iş 5, v.7

¹²² Həsənov, C. Ağ ləkələrin qara kölgəsi. Bakı, 1991, s.89-90

1919-cu il 7 iyul tarixli birgə bəyannaməyə əlavə olan məktub göndərildilər. Məktubda Ali Şuranın müzakirəsinə təqdim edilən iki məsələ: “birincisi, hər bir respublikanın müstəqil dövlət kimi tanınması; ikincisi, ərazi, maliyyə, iqtisadiyyatla bağlı digər məsələlərin dərhal müzakirə edilməsi” təklif olunurdu.¹²³

Bolşevik təhlükəsinin güclənməsi nəticəsində Qafqazda yaranmış vəziyyət Antanta ölkələrini ciddi şəkildə düşünməyə və real əməli addımlar atmağa məcbur etdi.

Vəziyyətin kəskin böhranlı şəkil alması Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərini Antanta ölkələrindən kömək istəməyə məcbur etdi.¹²⁴ Bu xahişlər barədə Ali Şuraya məlumat verən Kerzon Azərbaycan və Gürcüstanın dərhal de-fakto tanınması təklifini irəli sürdü. Yanvarın 11-də müttəfiqlərin Ali Şurası lord Kerzonun təklifi ilə aşağıdakı məzmununda qərar qəbul etdi: “Müttəfiq və birləşmiş dövlətlər Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərini de-fakto səviyyəsində birgə tanıyırlar”.

Bununla yanaşı, yanvarın 19-da müttəfiqlər tərəfindən Ermənistanın müstəqilliyinin tanınmasını ABŞ heç də Rusiyanın dağılması kimi qiymətləndirmədi və 1920-ci il aprelin 23-də özü də de-fakto olaraq Ermənistanı tanıdı.

1920-ci il yanvarın 19-da Paris Sülh Konfransı Ali Şurasının hökumət başçılarının iştirakı ilə keçirilən iclasında Cənubi Qafqaz respublikaları problemi ətraflı müzakirə edildi, memorandum elan olundu. Memorandumda aşağıdakı tədbirlər nəzərdə tutulurdu: 1. Azərbaycan və Gürcüstanın tanınması (bu tədbir həyata keçirilmişdi); 2. Əvvəllər Denikinə verilmiş və Potidə olan silah və sursatın Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistana verilməsi; 3. Azərbaycana və Gürcüstana əlavə ərzaq, maliyyə və hərbi (silah və geyim) cəhətdən yardım göstərilməsi; 4. Bakının müdafiəsinin möhkəmləndirilməsi üçün əlavə tədbirlərin görülməsi; 5. Xəzər sahillərinin müdafiəsinin təmin olunması, bolşevik ordusunun Xəzər dənizinə və Xəzər donanmasına buraxılmaması, Denikinin dəniz donanmasının müttəfiqlərin

¹²³ ARDA, f.970, s.1, iş 13, v.9

¹²⁴ ARDA, f.970, s.1, iş 112, v.10

ümumi istifadəsinə qaytarılması, bu mümkün olmadıqda isə onun batırılması.

Beləliklə, 1920-ci ilin yanvarında Paris Sülh Konfransında Azərbaycan Cümhuriyyətinin de-fakto tanınması Ə.M.Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan nümayəndələrinin diplomatik fəaliyyətlərinin uğurlu nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Böyük çətinliklər və məhrumiyyətlər hesabına əldə edilmiş bu nailiyyətlə əlaqədar Ə.M.Topçubaşov Parisdən Azərbaycan hökumətinin başçısı N.Yusifbəyliyə göndərdiyi məktubda yazırdı: “Hər hansı real bir formada bizim də azad və müstəqil yaşamaq ümidlərimizin möhkəmləndiyi bir dövr başlandı. Mütərəqqi Azərbaycan cəmiyyəti heç vaxt və hətta çar Rusiyasının başqa xalqlara qarşı yeritdiyi müstəmləkə siyasətinin ən ağır günlərində belə azadlıq, müstəqillik ümidlərini itirmirdi. Azərbaycan xalqı müstəqil yaşaya biləcəyinə, müstəqilliyə nail olacağına inanırdı”.

1920-ci il yanvarın 2-də Azərbaycan hökumətinin fəvqəladə iclası keçirildi. Yanvarın 14-də bütün Azərbaycan ərazisində bayram şənlikləri keçiriləcəyi elan edilmişdi, respublikanın paytaxtında mitinqlər və nümayişlərin, həmçinin Azərbaycan Ordusunun hərbi keçidinin və Azərbaycan parlamentinin təntənəli iclasının keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Azərbaycanda yanvarın 14-ü istirahət günü elan olundu; həmin gün respublikanın baş naziri N.Yusifbəylinin Azərbaycan vətəndaşlarına müraciəti dərc olundu. Müraciətdə deyilirdi: “... Azərbaycan istiqlaliyyəti haqqında böyük müttəfiqlər Şurayi-alisi tərəfindən müttəhimdən rəy qəbul edilmişdir. Azərbaycanın bütün hüquqa malik olaraq Qərbin pişrov millətləri ailəsinə daxil olması onun tarixində ən işıqlı bir gündür. Bu gündən etibarən ruhən və mənən tərəqqi edərək, millətin qüvvəyi-mənəviyyəsi gündən-günə nəşvü-nüma edəcəyinə şübhə yoxdur. Yenidən nə növ maneə və xətərlər baş versə də, hürriyyət və müstəqil məmləkətin səadətini təmin etmək yolunda bütün vətəndaşların yekvücut olaraq müavinət və müzahirətdə bulunacaqlarına hökumət iman ediyor. Yaşasın müstəqil Azərbaycan xalqı!”¹²⁵

¹²⁵ «Истиглал», 20 января, 1920 г.

Azərbaycan müstəqilliyinin elan olunması beynəlxalq aləmdə ona marağın artmasına təkan verdi. Bir çox ölkələr – Belçika, İsveçrə, Hollandiya, Çexiya və Slovakiya Bakıda öz konsulluqlarını açmağa başladılar, İtaliya isə burada öz nümayəndəliyini yaratdı.¹²⁶

Fevral ayında Denikin ordusunun məğlubiyyəti respublikanın dinc nəfəs alması üçün mühüm hadisə oldu. Qonşu Gürcüstan və İranla hərtərəfli əməkdaşlıq yaradılması prosesi başlandı. 1920-ci il martın 20-də Azərbaycanla İran arasında sülh və dostluq haqqında müqavilə bağlandı. Müqaviləyə əsasən, İran hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyini de-yure tanıdı. Tərəflər dostluq və iqtisadi əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsi, həmçinin Tehranda Azərbaycan səfirliyinin, Bakıda isə İran səfirliyinin açılması barədə öhdəliklər götürdülər.¹²⁷ Bundan əlavə, həmin gün Azərbaycanla İran arasında gömrük, ticarət, poçt-teleqraf və konsul əlaqələri haqqında saziş imzalandı.¹²⁸ Bir qədər sonra Tehranda Azərbaycan səfirliyi açıldı, Təbrizdə isə Azərbaycanın baş konsulluğu fəaliyyət göstərməyə başladı.

1920-ci il aprelin ortalarında Azərbaycan parlamenti Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, ABŞ, İsveçrə, Polşa, Latviya, Litva, Estoniya, Finlandiya, Ukrayna, Rumıniya, Almaniya və Rusiyada Azərbaycan Cümhuriyyətinin diplomatik nümayəndəlikləri açılması haqqında qanun qəbul etdi. Türkiyə, Gürcüstan və Ermənistan kimi qonşu ölkələrlə diplomatik əlaqələr genişləndi. Bu dövrdə Bakıda 20-dən çox ölkənin diplomatik missiyaları fəaliyyət göstərməyə başladı.

1920-ci il 28 aprel çevrilişi ərəfəsində beynəlxalq aləmdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin tam təcrid olunması aradan qaldırılmışdı. Müstəqil Azərbaycanın diplomatik cəhətdən geniş tanınması və hərtərəfli beynəlxalq əlaqələr sisteminə daxil olması prosesi başlanmışdı.

¹²⁶ ARDA, f. 397, siy.1, iş 69, v.55-57

¹²⁷ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 128, v.7.

¹²⁸ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 128, v.27-28.

1.8. 1920-ci ilin əvvəllərində ölkədə siyasi böhran. Cümhuriyyətin süqutu

Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutu siyasi, iqtisadi, diplomatik, hərbi amillərlə şərtlənən bir çox daxili və xarici səbəblərlə bağlı idi.¹²⁹

İngilislər Bakını tərk etdikdən sonra və Azərbaycan hökumətinin mövqeləri gücləndikcə bolşevik təbliğatının genişlənməsi müşahidə olunurdu. Xüsusən 1920-ci ilin yazında respublikada siyasi vəziyyətin kəskinləşməsi buna daha münbit şərait yaradırdı. Daha çox partiyalararası mübarizənin nəticəsi olan, iki il ərzində beş hökumət kabinəsinin dəyişməsi Azərbaycan cəmiyyətinin siyasi vəziyyətinin əsas səciyyəvi xüsusiyyəti idi. Parlamentdə siyasi qarşıdurma təkcə müxtəlif partiyalar arasında deyil, həm də partiyaların daxilində baş verirdi. Belə ki, ölkənin ən böyük partiyası olan Müsavat iki qanada bölünmüşdü, eyni aqibətlə sosialistlər də üzləşmişdi.

Lakin siyasi böhranın mövcudluğuna baxmayaraq, həmin dövrdə Azərbaycanda “inqilabi şərait” deyilən vəziyyət yox idi. Moskvaya göndərdiyi məlumatlardan birində Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov Azərbaycan hökumətinin süqutuna qədər ölkədə iqtisadi vəziyyətin kifayət qədər sabit olduğunu, söz azadlığının təmin edildiyini (müxtəlif siyasi cərəyanlara aid qəzetlər sərbəst çıxırdı), çoxpartiyalı parlamentin fəaliyyət göstərdiyini, birjaların işlədiyini, ziyalıların əməyinin qiymətləndirildiyini, iki tətildən (5 may və 14 avqust 1919-cu il tətiləri nəzərdə tutulur – red.) sonra fəhlə hərəkatının aşağı düşdüyünü, təcrübəli generalların başçılıq etdiyi milli ordu yarandığını, əsgərlərin normal həyatının təmin edildiyini, bütün ordunun təchiz olduğunu etiraf edirdi.¹³⁰

¹²⁹ Ətraflı bax: Н.Максвелл. Апрельский переворот и оккупация XI Красной армии РСФСР Азербайджана в 1920 г. // Мүстəқиллик йолларинда. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 86 illiyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Bakı, 2004, c. 154-164.

¹³⁰ Нариманов Н. Избранные произведения, т. 2. Баку, 1989, с.220.

Belə bir şəraitdə, Moskvanın öz “çevriliş” planlarını həyata keçirmək üçün yerli bolşeviklərə arxalanaraq bolşevik hərəkatını təşkil etməsi xüsusi səylər tələb edirdi. Həm Cənubi Qafqaz respublikalarında, həm də Yaxın Şərq ölkələrində kommunist rejimlərinin qurulmasında V.Lenin hökuməti Bakıya mərkəzi yer verirdi. V.Leninin Qafqaz cəbhəsi Hərbi-İnqilabi Şurası adından göndərdiyi teleqram sovet hökumətinin Azərbaycana münasibətinə dəki gizli niyyətlərindən xəbər verirdi: “Bizim üçün Bakını ələ keçirmək son dərəcə vacibdir”. Bütün səyləri bu istiqamətə yönəldin.¹³¹ Bu vaxta qədər yerli bolşeviklər RK(b)P-nin Bakı komitəsi, bolşevik “Hümmət” və iranlı kommunistlərinin “Ədalət” partiyasında təmsil olunurdular. Moskvanın tam nəzarətini təmin etmək üçün bu təşkilatları vahid təşkilatda birləşdirmək lazım idi. Məhz bu məqsədlə bu üç təşkilatın 1920-ci il fevralın 11-12-də keçirilmiş gizli qurultayında vahid partiyanın Azərbaycan Kommunist Partiyasının yaradılması elan olundu. Bu vaxtdan etibarən kommunistlərin silahlı üsyana hazırlığı başlandı. Bu məqsədlə yerli bolşeviklərə Həştərxandan silah-sursat və pul vəsaitləri göndərilirdi. V.Leninin göstərişi ilə həmin vaxt Bakıya hərbi məqsədlər üçün 15 mln. rubl göndərilmişdi.¹³²

Lakin hadisələrin sonrakı gedişi nəzərdə tutulan bu tədbirləri həyata keçirməyə imkan vermədi. Sovet Rusiyası tərəfindən təhlükə getdikcə artırdı. Buna görə də 1920-ci il yanvarın 2-də RSFSR Xalq Xarici İşlər komissarı Q.V.Çiçerinin ağqvardiyaçı Denikin ordusuna qarşı hərbi ittifaq bağlamaq təklifi ilə xarici işlər naziri F.X.Xoyskiyə göndərdiyi nota Azərbaycanı Rusiyanın daxili münaqişələrinə cəlb etmək və bununla da gələcəkdə Azərbaycanı işğal etmək üçün nəzərdə tutulan siyasi manevrdən başqa bir şey deyildi. Çiçerin notasının əsas məqsədini düzgün başa düşən Azərbaycan xarici işlər naziri F.Xoyski onun təklifini rədd etdi.

Azərbaycan hökumətində daxili mübarizənin davam etdiyi bütün

¹³¹ В.И.Ленин. ПСС, т.51, с.191

¹³² Дарабади П. Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века. Баку, 1991, с. 151

dövr ərzində Sovet Rusiyası tərəfindən təzyiq hiss olunurdu. Xarici işlər naziri F.X.Xoyskinin Rusiya ilə hərbi ittifaqdan imtina etməsinə cavab olaraq, 1920-ci il yanvarın 23-də Q.V.Çiçerin ikinci notanı göndərdi və Azərbaycanı Rusiyadakı hərbi münaqişəyə cəlb etmək üçün yenidən təşəbbüs göstərdi.

1920-ci il martın 7-də Xoyski Çiçerinin yeni notasına cavab verərək qeyd edirdi ki, mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaradılması yalnız hər iki tərəfin suverenliyi əsasında həyata keçirilə bilər və məhz bu cəhətdən Azərbaycan hələ sovet Rusiyası tərəfindən heç bir həmrəylik görməmişdir.¹³³

Lakin 1920-ci ilin martında yalnız yerli kommunistlərin gücü ilə üsyan qaldırmaq cəhdi uğursuz oldu və bu bir daha göstərdi ki, xarici müdaxilə olmadan daxili qüvvələrlə çevriliş etmək mümkün deyil. Təsadüfi deyil ki, məhz 1920-ci ilin martında Qarabağda Ermənistan hökuməti tərəfindən təhrik edilən yerli ermənilərin üsyanı başladı. Bakının müdafiəsini təmin edən Azərbaycan ordu hissələrini Qarabağa göndərilməsi zərurəti yarandı. Ermənilərin Qarabağda qiyamı və XI Qırmızı ordunun Cümhuriyyətin sərhədlərinə sürətlə yaxınlaşması yaxşı düşünülmüş sinxron planın həlqələri hesab etmək olar. 1920-ci il aprelin sonuna yaxın Azərbaycan ordusu respublikanın ərazi bütövlüyünü qoruyaraq öz vəzifəsini şərəflə yerinə yetirsə də, ümumilikdə hərbi baxımdan o ölkənin sərhədlərində dayanan Qızıl Ordunun otuz minlik hissələrinə müqavimət göstərmək gücündə deyildi.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutunun digər mühüm amili, kamalçı Türkiyə ilə Sovet Rusiyasının bu bölgədəki strateji məqsədlərinin yaxınlığı, Azərbaycan üzərindən Anadolu ilə Rusiya arasında strateji dəhlizin təmin edilməsi idi. M.Kamal “bütün işləri və hərbi əməliyyatları Rusiya bolşevikləri ilə birləşdirmək” öhdəliyini öz üzərinə götürərək Ankaranın Cənubi Qafqazda strateji xəttini birmənalı olaraq müəyyənləşdirdi: bu bölgədə öz təsir dairəsini genişləndirməkdən imtina etməklə və onu Rusiyanın təsir zonası olaraq tanımaqla Moskvanın siyasi, hərbi-texniki və maddi

¹³³ ARDA, f. 970, siy.1, iş 112, v.7

dəstəyinə nail olmaq. M.Kamalin V.Leninə 1920-ci il 26 aprel tarixli məktubunda qeyd edirdi ki, "...Sovet qüvvələri Gürcüstana qarşı hərbi əməliyyata başlamaq və ya diplomatik yolla, öz nüfuzu vasitəsilə Gürcüstanı ittifaqa daxil olmağa məcbur etsə, ingilisləri Zaqafqaziyadan qovmağa çalışsa, Türkiyə imperialist Ermənistana qarşı hərbi əməliyyatları öz üzərinə götürür və Azərbaycan Cümhuriyyətini Sovet dövləti dairəsinə girməyə məcbur etməyi öhdəsinə alır".¹³⁴

Beləliklə, 1920-ci ilin mart-aprel ayları ərzində həm Azərbaycanın özündə, həm də onun sərhədlərindən kənarda, demokratik prinsiplər əsasında yaradılan qanuni, müstəqil Azərbaycan Respublikasının devrilməsinə canlı hazırlıq gedirdi.

Bakıda üsyan başladığı halda, birgə hərəkəti əlaqələndirmək məqsədilə RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsinin bürosu, AK(b)P və Kirovun XI Ordunun komandanlığı ilə yazışmaları bütün aprel ayı ərzində davam edirdi. XI Ordunun komandanlığı, RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsi və AK(b)P nümayəndələrinin iştirakı ilə aprelin 22-də Bakıda və aprelin 25-də Port-Petrovskda keçirilən müşavirələrdə qarşıdakı birgə əməliyyatlar planını təfəsilatı ilə müzakirə etdi. Bu plan aprelin 27-də Bakıda kommunistlərin silahlı çıxışını və həmin gün XI Ordunun Azərbaycan sərhədini keçməsinə nəzərdə tuturdu.

Aprelin 27-də günorta, artıq hərbi drujinaların faktiki olaraq şəhərdə vəziyyətə tam nəzarət etdiyi və XI Qızıl Ordunun ön hissələrinin Azərbaycan Cümhuriyyəti ərazisində olduğu bir vaxtda Azərbaycan İnqilab Komitəsi qanuni hökuməti devirib hakimiyyəti qəsb etməsinə qanuni don geydirməyə çalışırdı. Bu məqsədlə aprelin 27-də saat 11-də başda H.Sultanov olmaqla bolşeviklərin nümayəndə heyəti AK(b)P MK, RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı Bürosu və Mərkəzi Fəhlə Konfransının adından hakimiyyəti N.Nərimanovun başçılıq etdiyi sovet fəhlə-kəndli hökumətinə təslim etmək barədə ultimatumu parlamentə təqdim etdi. Cavab 2 saat ərzində verilməli

¹³⁴ Директивы главного командования фронтов Красной Армии 1917-1920 гг. Сб. документов Москва-Ленинград, 1969, с. 734-735

idi, əks-halda bolşeviklər atəş açmaqla hədələyirdilər.¹³⁵

Saat 20: 45-də Azərbaycan parlamentinin təcili iclası açıldı. Müzakirə başlamazdan əvvəl çıxış edən hərbi nazir S.Mehmandarov silahlı müqavimətin mümkün olmadığını bildirdi. M.Ə.Rəsulzadənin təkidli ilə, “xalqdan xəbərsiz qərarlar qəbul olunmaması və xalqın bizim hansı vəziyyətdə olduğumuzu bilməsi üçün” parlamentin açıq iclasını keçirmək qərara alındı. Qızgın müzakirələrin gedişində çıxış edən müxalif parlament fraksiyalarının nümayəndələri hakimiyyəti təhvil vermək təklifini müdafiə etdilər. Başda M.Ə.Rəsulzadə olmaqla Müsavat fraksiyasının nümayəndələri ultimatumu kəskin pisləsələr də, vətəndaş müharibəsi təhlükəsini nəzərə alan fraksiya Azərbaycanın müstəqilliyinin saxlanacağı şərti ilə kommunistlərin ultimatumunu qəbul etmək haqqında çoxluğun fikrinə qoşulmağa məcbur oldu.¹³⁶ Qəbul olunmuş qərarla parlament Sovet hakimiyyəti tərəfindən idarə edilən Azərbaycanın tam müstəqilliyi saxlanılacağı, kommunistlərin yaratdığı hökumətin müvəqqəti orqan olacağı, hökumət idarələrinin bütün qulluqçularının öz yerlərində qalacağı və yalnız məsul vəzifə tutan şəxslər dəyişdirəcəyi, parlament üzvlərinin həyatının toxunulmazlığına təminat veriləcəyi, Qırmızı ordunun döyüşlə Bakıya girməsinin qarşısının alınacağı şərtləri ilə¹³⁷ hakimiyyətin təhvil verildiyi bildirilsə də bu şərtlərin heç birinə əməl edilmədi.

Aprelin 27-də saat 1-ə 5 dəqiqə işləmiş, Azərbaycan parlamentinə ultimatum verilməsindən 12 saat əvvəl, Qırmızı ordunun “III Beynəlmiləl” zirehli qatırı Samur körpüsündən keçdi və yol boyu qəflətən yaxalanmış Azərbaycanın əzsaylı və pərakəndə ordu hissələrinin müqavimətini qırmaqla Bakıya doğru hərəkət etdi. Aprelin 27-də axşam saat 21-də Biləcəri stansiyası sovet zirehli qatarları tərəfindən tutuldu, şəhər saat 4-də isə “III Beynəlmiləl” zirehli qatırı Bakı stansiyasına gəldi.

Aprelin 30-da XI Ordunun əsas hissələri şəhərə daxil oldu.

¹³⁵“Бакинский рабочий”, 22 апреля 1922 г.

¹³⁶ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament II. Bakı, 1998, s. 971-978

¹³⁷ Борьба за победу Советской власти в Азербайджане, стр. 462-463

Onların irəliləməsi zamanı başda Xəlil paşa olmaqla yerli əhali içəri-sində təbliğat aparan və əhalini XI orduya müqavimət göstərməməyə çağıran Türkiyə zabitləri qrupu sovet qoşunlarına fəal kömək edirdi. Həmin gün 7-ci süvari diviziyasının hissələri Şamaxı və Ağsuya daxil oldular, mayın 1-də isə Azərbaycan hissələrinin müqavimətini aradan qaldıran Sovet zirehli qatarları Gəncə stansiyasını ələ keçirdilər. Mayın 1-də Volqa-Xəzər Hərbi Donanmasının gəmiləri Bakı limanına daxil oldu. Mayın 3-də və 4-də Lənkəran və Astaraya hərbi dəniz desantı çıxarıldı. Mayın 5-də XI ordunun süvari dəstələri Qazaxa, mayın 7-də isə Yevlaxa daxil oldular. 1920-ci il mayın ortalarında XI Ordu Azərbaycan Cümhuriyyətinin, demək olar ki, bütün ərazisini nəzarət altına aldı.¹³⁸ Beləliklə, Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi nəticəsində Azərbaycan Cümhuriyyəti süqut etdi, hakimiyyət kommunistlərin əlinə keçdi.

1918-1920-ci illər Azərbaycan xalqının həyatında çox böyük əhəmiyyət kəsb edən bir dövrdür. Azərbaycan məhz bu dövrdə ilk dəfə olaraq dövlət suverenliyini qazanaraq dünya birliyində layiqli yer tutmağa çalışmışdır. Bu dövr millətin həyatında mühüm mərhələ olmaqla yanaşı, onun gələcəyinin və istiqlalının bünövrəsini qoymuşdur.

1918-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda vüsət almış milli-demokratik hərəkətin məntiqi nəticəsi idi. Cümhuriyyətinin yaranması həm də həmin ərəfədə Rusiyada və bütün dünyada baş verən ictimai-siyasi hadisələrin inkişafı nəticəsində yaranmış əlverişli şəraitin məhsulu idi. 1917-ci il Fevral inqilabı çar monarxiyasını devirməklə yanaşı, imperiyanın bütün milli ərazilərində olduğu kimi, Azərbaycanda da milli-azadlıq hərəkətinin genişlənməsinə səbəb oldu. 1917-ci ilin martından 1918-ci ilin mayına qədər Azərbaycan Cənubi Qafqazda yaradılmış müxtəlif idarəçilik qurumlarının tərkibində olmuşdur. Lakin 1918-ci ilin əvvəllərində Cənubi Qafqaz dövlətini təşkil etmiş millətlər arasında mövcud olmuş ziddiyyətlər, azərbay-

¹³⁸ История Азербайджана с древнейших времен до начала XX века. Баку, ЭЛМ, 1995, с. 378

canlıların mənafeyinə zidd olaraq Cənubi Qafqaz hökumətinin Osmanlı dövləti ilə müharibə etməsi, Bakı quberniyasında türk-müsəlman əhalinin erməni-bolşevik soyqırımına məruz qalması milləti xilas etmək üçün müstəqil dövlətin yaradılmasını zəruri etdi. Bölgədə baş vermiş hadisələr son nəticədə Zaqafqaziya dövlətçiliyinin ləğvi və Azərbaycan Cümhuriyyətinin elan edilməsi ilə nəticələndi. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılması xalqın taleyində tarixi hadisə idi.

Çox mürəkkəb tarixi və coğrafi-siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərdiyinə baxmayaraq mövcud olduğu cəmi 23 il ərzində Azərbaycan Cümhuriyyəti ictimai həyatın bütün sahələrində ciddi uğurlara imza atmış, bununla da Azərbaycan xalqının gələcək taleyinin müəyyənləşdirilməsində müstəsna rol oynamışdır.

Az bir vaxtda Azərbaycan Cümhuriyyəti öz ərazi bütövlüyünü təmin etmiş, parlamenti, hökuməti, ordusu, gömrük və hüquq mühafizə orqanları olan, milli rəmlərə və dövlət atributlarına malik, vətəndaş haqlarını və hüquqlarını hər şeydən uca tutan demokratik bir respublikaya çevrildi.

Azərbaycan rəhbərliyi çox çətin şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq siyasi, iqtisadi sahələrdə köklü dəyişiklərin həyata keçirilməsi, mədəniyyətin və maarifin inkişaf etdirilməsi, milli və mütərəqqi əsaslarla yenidən qurulması istiqamətində təsirli addımlar atmışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti xarici siyasət sahəsində də uğurlar əldə etmiş, bir sıra ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələr yaradılmış, Paris Sülh Konfransında isə öz müstəqilliyinin de-fakto tanınmasına nail olmuşdu.

Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı çıxan xarici və daxili qüvvələrin təzyiqi altında fəaliyyət göstərən milli dövlətimiz son nəticədə xarici hərbi müdaxilə nəticəsində süquta uğrasa da onun fəaliyyəti xalqımızın yaddaşına əbədi həkk olundu. Məhz əsası Azərbaycan Cümhuriyyəti tərəfindən qoyulmuş dövlətçilik ənənələrinin mövcudluğu SSRİ dövründə xalqımıza öz varlığını, mədəniyyətini, milli mənliliyini qorumağa, onun süqutundan sonra isə yenidən dirçəlib Azərbaycan Respublikası kimi tarix səhnəsinə çıxmağa imkan verdi.

II FƏSİL

GÜRCÜSTAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASI (1918-1921)

Gürcüstan cümhuriyyətinə – ilk modern tipli gürcü dövlətçiliyinə aparan yol əhəmiyyətli dərəcədə əvvəlki onilliklərin və hətta daha öncəki dövrlərin ictimai-intellektual hərəkətlərindən, XIX əsrin ortalarından etibarən vüsət alan maarifçi-ideya axınlarından, fərqli ideoloji cərəyanlara mənsub ziyalı fərdlərin gərgin fəaliyyətindən başlamışdır. Sadaladıqlarımız fenomenlər, fəqət, xronoloji cəhətdən geniş zaman kəsimini əhatə etməklə, ayrı tədqiqat mövzudur. Biz bilavasitə gürcü cümhuriyyətinin meydana gəlməsi ərəfəsində mövcud ictimai-siyasi vəziyyətə toxunacaq, onu şərtləndirən səbəb və amilləri nəzərdən keçirəcək, cərəyan edən proseslərin icmal səciyyəsinə verməyə çalışacağıq.

2.1. 1917-ci il Fevral inqilabından sonra Gürcüstanda yeni hakimiyyət strukturlarının təşəkkülü və ictimai-siyasi durum

1917-ci il Rusiya imperiyasının xalqları üçün əlamətdar il oldu: ölkə istər əvvəlki tarixi boyu yığılıb qalmış, çözümlə təkamül yolu ilə artıq mümkün olmayan ziddiyyətlər düyününü açan və eyni zamanda nəhəng məkanının sonrakı taleyini kökündən dəyişdirən inqilabi təlatümlər və sarsıntılar dövrünə qədəm basdı.

İnqilab nəinki Cənubi Qafqazın siyasi landşaftını dəyişdi, habelə o çağadək görünməmiş siyasi fəallığa rəvac verməklə, müxtəlif sosial və milli təşkilatlanma formalarına yol açdı. Faktiki olaraq, dünənə qədər anabioz halında olan müxtəlif siyasi qüvvələr, partiyalar, təşkilatlar Rusiya və onun tərkibində yaşayan xalqların tarixində ilk dəfə olaraq tam açıq şəkildə fəaliyyətlərini qurmaq və ölkənin gələcəyi barədə aşkar danışmaq, gündəmdəki məsələləri ictimai səviyyədə müzakirə etmək imkanları qazandılar. Bu, istər bütövlükdə imperiyada, istərsə də onun ucqar əyalətlərində, o cümlədən Cənubi

Qafqazda ən müxtəlif konfigurasiyalara yol açmaqla, özlərində gizli və ya açıq şəkildə müxtəlif siyasi perspektivləri ehtiva edən fərqli siyasi layihələrin rəqabətinə gətirib çıxardı.

1917-ci ilin siyasi proseslərinin nəzərdən keçirilməsi sonrakı hadisələrin və hər şeydən öncə 1918-ci ilin dramatik kolliziyaları şəraitində baş verənlərin daha aydın anlaşılması və elmi idrakı baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, 1917-ci ilin dramatiklik sarıdan heç də sonrakı illərdən geri qalmayan hadisələr kaleydoskopu böyük ölçüdə istər gələcək dövlətlərin meydana gəlməsi şərtlərini hazırlayırdı, istərsə də mövcud olduqları bütün dövr ərzində bu dövlət qurumlarını daim müşayiət edən etnik münaqişələrin vüsət almasının zəminini formalaşıdırırdı.

1917-ci il mart ayının 9-da Qafqaz Canişinliyi ləğv edildi. Cənubi Qafqaz əlahiddə diyara çevrildi. Diyarın idarə edilməsi üçün Cənubi Qafqazdan Rusiya Dövlət Dumasına seçilmiş deputatlardan ibarət Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi təşkil edildi. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin (XZK) tərkibinə M.Papacanov (kadet), M.Y.Cəfərov (kadet), K.Abaşidze (gürcü sosial-federalisti), P.Preverzev (kadet) daxil edildi. İki gün sonra Preverzev gürcü menşeviki A.Çxenkeli ilə əvəz edildi.¹³⁹ Martın 6-da Tiflis əsgər deputatları Sovetinin icraiyyə komitəsinin təşəbbüsü ilə yeni hakimiyyət orqanı – Tiflis İcraiyyə Komitəsi təşkil olundu.

1917-ci ilin fevral inqilabının ilk günlərindən etibarən Cənubi Qafqazda da etniklik resursunun fəallaşmasının şahidi oluruq: o çağadək bu və ya digər dərəcədə həyat əlaməti göstərən mədəni-etnik hərəkətlər sürətlə etnos-siyasi hərəkətlərə transformasiya olunur. Hər hansı etnos-siyasi hərəkətin yaranması üçün tələb olunan əsas amillərdən biri kimi etnikliyin siyasiləşməsi və səfərbər olunması çıxış edir. Siyasiləşmə prosesində etnomədəni markerlər və simvollar (dil, din, mənşə və tarix ümumiliyi, habelə ərazi haqqında təsəvvürlər və s.) intensiv etnofərqləndirici dəyər kəsb edir və etnik ideologiya dərəcəsinə yüksəldilir.

¹³⁹ Adıgözəlova A.P. Fevral inqilabından sonra Şimali Azərbaycanda idarəçilik sistemi. Bakı: Elm və Təhsil, 2017, s. 65

Etnosiyasi hərəkətlərin ideoloji özülü olan millətçiliyi, fin coğrafiyaşünası A.Paasi məhz ərazi ideologiyasının başlıca formalarından biri və dövlət quruculuğunun əsası kimi xarakterizə edir.¹⁴⁰ Bu cür ideologiya çərçivəsində müəyyən ərazilər yüksək simvolik əhəmiyyət kəsb edərək, ərazi-simvollarla çevrilir.¹⁴¹

Qeyd etməliyə ki, hələ Qafqaz cümhuriyyətlərinin meydana gəlmələrindən əvvəl onların hüduqları və əhatə edəcəkləri ərazilər haqqında sosial təsəvvürlər siyasi-ideoloji şüurlarda artıq bu və ya digər dərəcədə formalaşmışdı. 1917-1918-ci illərdə Gürcüstanda vüsət alan milli (etnosiyasi) hərəkət gedışində, milli mənlik şüurunun, özünüdərkənin siyasi komponentinin son dərəcə artması şəraitində milli-siyasi dilək və tələblərin konseptuallaşması baş vermiş, bu ölkənin arzu olunan məkanı və siyasi sərhədləri haqqında gürcü siyasi dairələrində müəyyən konvensional (uzlaşma) səciyyəli təsəvvürlər, yəni siyasi camiyənin razılaşırdığı anlayışlar formalaşmışdı. Bu sayaq konvensional anlayışlar sırasında, aşağıda görəcəyimiz kimi, “Gürcüstanın arzu olunan məkanı” haqqında anlayış da yer almışdı. Gürcü siyasi partiyalarının ərazi ideologiyasına keçməzdən öncə formalaşması XIX-XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən və gürcü tarixçilərinin bir neçə nəslinin səyləri sayəsində ərsəyə gələn və bəri başdan qeyri-aşkar siyasi intensionallıq (məqsədyönlülük) kəsb edən Gürcüstanın tarixi coğrafiyası haqqında konsepsiya nəzərdən keçirilməlidir.

Gürcüstanın tarixi və tarixi coğrafiyası haqqında bu konsepsiya və orada Azərbaycan torpaqlarının, o cümlədən Zaqatala mahalının qədim gürcü vilayəti olmasına dair qərar tutmuş təsəvvürlər öz kökləri ilə XVIII əsrin görkəmli gürcü tarixçisi və coğrafiyaçısı Vaxuşti Baqrətioninin (1696-1757) əsərlərinə gedib çıxırdı. Vaxuştinin yaradıcılığı XIX əsrin II yarısı – XX əsrin başlanğıcında gürcü

¹⁴⁰ Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география: Учебник для студ. вузов. 2-ое изд., испр. и доп. Москва: Аспект-Пресс, 2005, с. 312

¹⁴¹ Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент. Москва: Дело, 2005, с.14

intellektual qüvvələri, ilk növbədə D.M.Bakradze (1827-1890) və M.Q.Canaşvili kimi tarixçilər tərəfindən müvafiq konsepsiyanın yaradılmasında qiymətli tikinti materialı rolunda çıxış etdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, fevral inqilabından sonra Gürcüstanda milli hərəkət geniş vüsət alır. Çox maraqlıdır ki, gələcək gürcü respublikasının əsas memarı, ona özünəməxsus ideya-siyasi ölçülmə verən menşeviklər ilk vaxtlar ümumiyyətlə milli hərəkətin genişlənməsinə qarşı kəskin surətdə çıxış edirdilər. Rusiya sosial-demokratlarının liderlərindən biri, gələcək Gürcüstan Demokratik Respublikasının rəhbəri Noy Jordaniya 1917-ci ilin iyunun 1-də Qafqaz vilayət sovetlər qurultayında milli məsələyə dair məruzəsində muxtariyyətdən deyil, milli özünüidarədən danışmağa üstünlük verirdi; özünüidarə isə onun diskursunda proletariyatın mədəni inkişafı anlamında işlədilirdi. O, “mədəni-milli muxtariyyəti” nəzərdə tutaraq, söyləyirdi: “Əgər biz hər bir millət üçün imkanlar yaratsaq ki, millət öz milli məktəbinə, milli məhkəməsinə, zəruri təsisatlarına malik olsun, öz dilində təhsil ala və öz hüquqlarını müdafiə edə bilsin, əgər biz elə şərtlər yarada bilsək ki, onun vasitəsi ilə millət öz dogma dilində həyatın bütün sahələrində sinfi mübarizə apara bilsin, o zaman fəhlə sinfi üçün ən mühüm məsələ həllini tapmış olardı”.¹⁴² “Mədəni-milli muxtariyyət” konseptual yönəlişliyi Jordaniya və onun təmsalında gürcü menşeviklərinin Rusiyanın gələcək ərazi quruluşuna dair görüşləri ilə çulğışırdı: “Rusiyada milli quruluşun bir tipi mümkündür: vahid respublika həddləri daxilində bir sıra özünü idarə edən milli vilayətlər. Bu vilayətlərdə yerli səciyyəli bütün məsələlərə dair yerində qanunlar dərc olunacaq, ümumi səciyyəli işlərlə əlaqədar isə ümumi mərkəzə təbə olacaq”. Lakin menşeviklər milli məsələnin, o cümlədən ərazi quruluşunun həllini Ümumrusiya Müəssisələr Məclisinin çağırılmasınadək təxirə salınmasını zəruri sayırdılar: “Biz indi milli məsələni elə də xüsusi irəli sürmürük, zira güman edirik ki, yalnız ümumi tələblərin həyata

¹⁴² Жордания Н.Н. За два года. Доклады и речи (с 1-го марта 1917 г. по 1 марта 1919г.). Тифлис: Типография грузинского правительства, 1919, с. 29

keçirilməsi milli məsələnin də çözümünü mümkün edəcək... Müəssislər Məclisinə biz hazır rəy təqdim etməliyik”.¹⁴³

Fikrimizcə, bu ondan irəli gəlirdi ki, gürcü menşevikləri 1917-ci ilin payızınadək özlərini ümumimperiya sosial-siyasi məkanının subyektləri, Rusiya fevral inqilabının aparıcı və fəal qüvvəsi kimi təsəvvür edirdilər. Zaqafqaziya sosial demokratlarının (menşeviklərinin) 1917-ci ilin iyununda olmuş VI qurultayında sözügedən məsələyə dair qəbul etdiyi qətnamədə deyilirdi: “Ərazi özünüidarəsinin sərhədləri bu və ya digər milliyyətin real məskunlaşması prinsipi üzrə təsbit edilir, bu zaman təsərrüfat və məişət şərtləri nəzərə alınır. Milli sərhədlərin dəyişdiriləcəyi təqdirdə, sərhədlər müəyyənləşərkən mübahisəli olan yerlərdə referendum tətbiq edilməlidir”.¹⁴⁴ Söyləyə bilərik ki, 1917-ci ilin payızınadək dəyişməz qalan menşeviklərin etnoərazi məsələlərə dair bu yönəlişliyinin (ustanovkasının) “açar istilahi” “əhalinin real məskunlaşması” prinsipi idi: bu prinsip Cənubi Qafqazın perspektiv ərazi bölgüsünün kifayət qədər demokratik həllini təqdim edirdi.

1917-ci ilin oktyabrınadək menşeviklər gələcək gürcü muxtariyyəti və ya özünüidarəsinə daxil ediləcək ərazilərin konkretləşməsindən yayınırdılar ki, bu da yuxarıda vurğuladığımız səbəbdən irəli gəlirdi.

Menşeviklərdən fərqli olaraq gürcü sosial-federalistləri və milli-demokratları ən başlangıcdan öz ölkələri üçün milli-ərazi muxtariyyəti tələb edirdilər. Məsələn, gürcü sosial-federalistləri hələ 1904-cü ildə Gürcüstanın muxtariyyəti tələbini irəli sürmüşdülər və Birinci rus inqilabı dövründə də bu şüara uyğun fəaliyyət göstərirdilər.¹⁴⁵

¹⁴³ Жордания Н.Н. За два года, с. 31

¹⁴⁴ «Борьба», 1917, 21 июня, №39

¹⁴⁵ Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Баку: Элм, 1997, с.164-165; Вахтангишвили Т.Б. Социально-экономическая структура Грузии и основные задачи общественно-политического движения в стране на рубеже XIX-XX вв. Автореферат на соиск. уч. степ. д.и.н., на грузин. и на рус. языках. Тбилиси, 2002, с. 129

Sosial-federalistlər 1917-ci ildə Gürcüstan muxtariyyətinin ərazi və sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində menşeviklərə yaxın mövqe tuturdular; onların mayda olmuş konfransı qərara almışdı: “Gürcüstan ərazisinin sərhədlərinin müəyyən edilməsi üçün ərazi bütövlüyünün saxlanması ilə real məskunlaşma prinsipinin əsas götürülməsini yenidən təsdiqləmək”.¹⁴⁶ Göründüyü kimi, sosial-federalistlər də real məskunlaşma prinsipinə üstünlük verirdilər, lakin onların irəli sürdükləri “ərazi bütövlüyünün saxlanması” şərti əslində implisit (yığcam) formada “Gürcüstanın tarixi-coğrafi məkanı” ideyasını qismən ehtiva edirdi. Təsədüfi deyildi ki, konfrans gürcü muxtariyyətinin arzu edilən məkanını müəyyənləşdirərkən, ora Zaqatala dairəsini də daxil etmişdi.¹⁴⁷ Bu isə qətnamənin həm yuxarıda ərz olunan “real məskunlaşma prinsipi”, həm də Zaqatala və Borçalının siyasi taleyi ilə bağlı ikinci hissəsi ilə ziddiyyət təşkil edirdi: “Borçalı və Zaqatala dairəsinə gəldikdə isə onlar yalnız köklü əhalinin əksəriyyətinin referendum yolu ilə buna münasibətini bildirdiyi halda Gürcüstan ərazisinə daxil ola bilər”.

Gürcüstan muxtariyyətinin ehtimali ərazisi ilə bağlı 1917-ci ildə (hər halda, payızadək) gürcü menşeviklərinin və qismən də sosial federalistlərinin belə mötədil mövqe tutmaları, fikrimizcə, onların Rusiya postfevral siyasi məkanının perspektivləri ilə bağlı ümidlərdən (menşeviklərdə) və gözləmələrindən (sosial-federalistlərdə) doğurdu: Rusiyanın planlaşdırılan federativ, fəqət siyasi bütövlüyü saxlanılacaq dövlət quruluşu sistemində gürcü etnik elementinin seyrək olduğu ərazilərin Gürcüstana qatılması aşkar konfliktogenlik üzündən problematik görünürdü.

Bəhs etdiyimiz dövrdə Gürcüstanda cərəyan edən etnosiyasi proseslərin bir başqa mühüm subyekti gürcü millətçiləri – milli-demokratlar partiyası idi.¹⁴⁸ Bu partiyanın təşkilinə hələ 1913-cü ildə

¹⁴⁶ «Новое время», 1919, 17 января, №13

¹⁴⁷ «Каспий», 1917, 17 (30) мая, №107

¹⁴⁸ Gürcüstanın milli-demokrat partiyası və onun proqramı haqqında bax: Вахтангишвили Т.Б. Социально-экономическая структура Грузии...с. 134; Ментешавили А.М. Октябрьская революция и национально-

başlanılmışdı: Tiflis, Kutaisi, Bakı şəhərlərində partiyanın qeyri-leqal surətdə yerli özəkləri fəaliyyət göstərirdi. Onun hüquqi cəhətdən təşəkkülü isə artıq 1917-ci ilin yayına təsadüf edirdi.

Milli demokratlar “bütün siniflərin gürcüləri, birləşin!” şüarını irəli sürmüşdülər və xalqı partiya, yaxud da sinfi maraqlar naminə deyil, ümumgürcü milli vəzifələrinin həyata keçirilməsi üçün birləşməyə çağırırdılar.¹⁴⁹ Gürcü xalqının etnik lideri statusuna iddialı milli-demokratların bu şüarı onların öz siyasi talelərini fərdi və ya sosial-sinfi yox, etnik kateqoriyalarda qəbul etmələrindən xəbər verirdi.

Gürcü sosial-demokratları və sosial-federalistlərindən fərqli olaraq, milli-demokratlar Gürcüstanın siyasi perspektivi və ərazi ideologiyası məsələlərində daha radikal xəttin tərəfdarları idilər. Sözügedən partiyanın mətbu orqanı – “Çveni kvali” (“Bizim şırım”) qəzeti özünün 1917-ci il 26 iyun sayında yazırdı: “Sosial-demokratların və sosial-federalistlərin tələb etdikləri formada gerçəkləşdirməkdənsə, Gürcüstanın muxtariyyətindən tamamilə imtina etmək daha yaxşıdır”.¹⁵⁰

Partiyanın 1917-ci ilin iyununda olmuş təsis qurultayı demokratik respublika əsası üzərində Gürcüstanın siyasi muxtariyyəti tələbini irəli sürdü; əslində gürcü millətçiləri üstüörtülü formada da olsa, müstəqil dövlət qurulmasını ehtimal edirdilər. Məhz həmin qurultayda milli-demokratlar faktiki olaraq gələcək gürcü respublikasının ərazi identikliyinə ideoloji əsaslarını təsbit etdilər: onların hazırladıqları doktrinal səciyyəli “Gürcüstanın milli hüquqları” adlanan məramnamədə Gürcüstanın tarixi-coğrafi həddərlərinə dair konsepsiya ideya-siyasi və funksional məna və əhəmiyyət kəsb etdi. O ənənəvi gürcü milli-tarixi narrativləri silsiləsinin məntiqi inkişaf mərhələsi sayılmalıdır. Milli-demokratların ərazi proqramı ümumgürcü millətçi

освободительная движение в Грузии (1917-1921). Тбилиси: Ганатлеба, 1987, с. 47-48

¹⁴⁹ Вахтангишвили Т.Б. Социально-экономическая структура Грузии...с. 134

¹⁵⁰ Ментешавили А.М. Октябрьская революция...с. 49

diskursunun radikal versiyası kimi Gürcüstanın arzu olunan, ideal məkan obrazını cızırdı. Gürcü intellektual zümərəsinin romantik təsəvvürlərinə söykənən və o dövrün siyasi dairələrində tez-tez səslənən “Çariça Tamaranın səltənətinin bərpası” şüarında¹⁵¹ öz tutumlu ifadəsini tapan bu ideal məkan nəinki gürcülərin o zaman etnode-moqrafik planda əksəriyyət təşkil etdikləri əraziləri, həmçinin tarixi keçmişdə nə vaxtsa Gürcüstan çarlığına daxil olan vilayətləri də əhatə etməli idi. Gürcü millətçiliyinin simvolik coğrafiyasını təqdim edən milli-demokratların proqramında deyilirdi: “Gürcüstan ərazisi əyalətlərdən ibarətdir: Kartli, Kaxeti, Samsxe-Saatabaqo, İmereti, Quriya, Minqreliya, Svaneti, Acara və Abxaziya, özü də Gürcüstan tərkibinə, tarixən ona mənsub torpaqlar da daxil olmalıdır: Zaqatala, Artaani (Ərdahan – red.) və Oltu dairələri (sonuncu iki dairə Qars vilayətinə daxil idi – red.)”.¹⁵²

Beləliklə, milli-demokratların bu proqramı doktrinal səviyyədə Gürcüstanın tarixi coğrafiyasını, təbiri cəizsə, siyasi coğrafiyaya konversiya etmək cəhdini təqdim edirdi. Bu zaman tarixi keçmişə müraciət pragmatik səciyyə daşıyırdı. Gürcü millətçiləri istər daxili siyasi, istərsə də xarici-siyasi müstəvidə fəaliyyət göstərərəkən mifologiləşdirilmiş keçmişə istinadla öz niyyət və əməllərini legitimləşdirməyə çalışırdılar.

Gürcü siyasi spektrinin yuxarıda qeyd etdiyimiz üç qüvvəsi arasında milli məsələyə dair uzlaşma əldə etmək məqsədi ilə hələ 1917-ci ilin aprelin əvvəllərində və 16-da partiyalararası müşavirə çağırılmışdı.¹⁵³ Müşavirənin Gürcüstanın ərazisi ilə bağlı coşqun mübahisə şəraitində çıxardığı qərar kompromis xarakter daşıyırdı: mübahisəsiz ərazi kimi gürcülərin əksəriyyət təşkil etdiyi ərazilər, mübahisəli kimi isə gürcülərin əksəriyyət təşkil etmədiyi ucqar rayonlar hesab olundu.

¹⁵¹ Драбкина Ел. Грузинская контр-революция – Ленинград: Прибой, 1928, с. 94

¹⁵² Ментешашвили А.М. Октябрьская революция... с. 48

¹⁵³ Müşavirə haqqında bax: Ментешашвили А.М. Октябрьская революция... с. 49-50

Əsas müzakirə predmetlərindən olan gürcü milli ərazi vahidinin səlahiyyətləri, onun qonşuları və Ümumrusiya mərkəzi ilə münasibətləri məsələsi milli-demokratlarla sosial-demokratlar arasında o zaman hələ də dərin fikir ayrılıqları mövcud olduğunu göstərdi: əgər birincilər Gürcüstana 1783-cü il müqaviləsinə müvafiq qaydada geniş hüquqlar verilməsinə, yəni de-fakto müstəqilliyə çağırırdılarsa, sosial-demokratlar N.Ramişvilinin dili ilə belə bir perspektivi rədd edirdilər. Ramişvili iddia edirdi: “Burada (Qafqazda – red.) biz digər xalqlarla razılaşma olmadan hərəkət edə bilmərik və qonşularla bu qarşılıqlı münasibətlərə müvafiq forma vermək lazımdır. Ona görə də ümumi məsələlərin həlli üçün... Zaqafqaziya seymi lazımdır... Mədəniyyət məsələlərinə gəldikdə isə, onlar tamamilə milli vahidlərin səlahiyyətinə keçir”.¹⁵⁴ Bu, menşeviklərin bir qədər bəhs etdiyimiz mədəni-milliyet muxtariyyət konsepsiyasından nəşə edən nöqtəyi-nəzər idi.

Müşavirədə “gürcü, erməni və müsəlman milli-ərazi muxtariyyətindən ibarət olan federasiyanın yaradılmasının Cənubi Qafqaz xalqları üçün məqbul olması haqqında” qətnamə qəbul edildi. Federasiyada qanunvericilik səlahiyyətləri Zaqafqaziya Seymi tərəfindən həyata keçirilməli idi.

Fəqət Ümumrusiya miqyasında siyasi böhran gücləndikcə və mərkəzlə əyalətlər arasında əlaqə zəiflədikcə gürcü menşeviklərinin muxtariyyətə münasibəti dəyişikliyə uğrayırdı. Ümumrusiya demokratik müşavirəsinin 18 sentyabr (1 oktyabr) iclasında A.Çxenkeli – gürcü sosial-demokratlarının millətçi ovqatlı qanadının təmsilçisi bəyan etmişdi: “Gürcü xalqının siyasi partiyalarında milli məsələyə dair artıq ümumi rəy mövcuddur. Onlar Gürcüstan üçün siyasi muxtariyyət tələb edərək, bu məsələdə tarixi hüquqa və ali ədalətə istinad edirlər”.¹⁵⁵ Fəqət iclas iştirakçıları arasında özlərinin separatçı reputasiyasını yaratmaqdan çəkinən nətiq bu sözlərin dərhal ardından gürcü xalqının bütün qüvvələrinin böyük Rusiya Respublikasının

¹⁵⁴ Ментешашвили А.М. Октябрьская революция... с. 50-51

¹⁵⁵ Вахтангишвили Т.Б. Социально-экономическая структура Грузии...с. 136

sərəncamında olduğunu təntənə ilə vurğulamışdı.¹⁵⁶

Beləliklə, 1917-ci ilin fevral-oktyabr kəsiyində gürcü siyasi partiyalarının milli-ərazi proqramlarının ötəri nəzərdən keçirilməsi bizə söyləməyə əsas verir ki, o dövrdə yalnız milli-demokratlar əvvəlki gürcü tarixi-intellektual ənənəsinə söykənərək, daha dolğun ərazi doktrinası hazırlamışdılar.

1917-ci il Cənubi Qafqazda inqilabi institutların təşəkkülü dövrüdür. Tiflis şəhəri ənənəvi olaraq Cənubi Qafqazın siyasi mərkəzi kimi qəbul edilirdi. Buna görə diyarda mövcud fəhlə və kəndli deputatları sovetlərinin qurultayı məhz bu şəhərdə keçirilirdi. 1917-ci il mayın 25-də Tiflisdə baş tutan Qafqaz fəhlə və kəndli deputatları sovetlərinin 1-ci qurultayına Cənubi Qafqazdakı sovetlərin əksəriyyətinə nəzarət edən menşeviklər partiyasının vilayət komitəsi və “Daşnaksutyun” partiyasının Qafqaz şöbəsi rəhbərlik edirdi. Qurultay ermənilərin Cənubi Qafqaz ərazisinə olan iddialarını dəstəkləyərək, milli məsələ üzrə “Daşnaksutyun” partiyasının təklif etdiyi qətnaməni qəbul etdi. Bu qətnaməyə görə Cənubi Qafqaz ərazisində Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan milli ərazi muxtariyyətləri, qarışıq əhali yaşayan yerlərdə isə özünüidarəçilik orqanları yaradılmalı idi. Qurultay öz icra orqanının – Qafqaz Diyar Mərkəzinin yaradılması haqqında qətnamə qəbul etdi. Onun tərkibi əsasən daşnak və menşeviklərin nümayəndələrindən ibarət idi.

Özünün 1917-ci il 6 mart deklarasiyasında sovetlərin əsas vəzifəsinin dövlət orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət etməkdən ibarət olduğunu elan edən, Petroqrاد Sovetindən fərqli olaraq fəhlə və əsgər deputatları sovetlərinin Diyar Mərkəzi Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi ilə bərabər özünü hakimiyyətin bir hissəsi hesab edirdi. Bu isə Oktyabr silahlı çıxışından sonra Cənubi Qafqazda hakimiyyət strukturlarının formalaşmasında mühüm rol oynadı.

¹⁵⁶ Руднева С.Е. Демократическое совещание (сентябрь 1917 г.): История форума. Москва; Наука, 2000, с.161-162

2.2. 1917-ci ilin payızında siyasi böhranın kəskinləşməsi. Gürcüstanın siyasi qüvvələri Oktyabr inqilabı günlərində

1917-ci ilin yayın sonlarına doğru Rusiya məkanında bütün sahələri əhatə etmiş böhran daha da kəskinləşərək, katastrofik mərhələyə keçməkdə idi. Ölkədə artmaqda olan siyasi hərcmərclik, Müvəqqəti hökumətin mövcud problemləri yoluna qoymaqda acizliyi Rusiyanın gələcəyinə dair fərqli ssenariləri aktuallaşıdırırdı. Bəlli olduğu kimi, general L.Q.Kornilov başda olmaqla ordu komandanlığı yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunu hərbi diktaturanın tətbiq edilməsində görürdü. L.Q.Kornilov 1917-ci il avqustun 25-də qiyam qaldıraraq, Müvəqqəti hökumətin istefasını və ölkədə bütün hakimiyyətin ona verilməsini tələb etmişdi. Tarixə Kornilov qiyamı kimi düşmüş bu çıxış siyasi proseslərin idarəolunmaz istiqamətdə inkişafında katalizator rolunu oynadı. Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində, bölgələrində yaradılmış inqilab komitələri bolşeviklərin siyasi meydanında ön mövqelərə çıxmasına yardım etdi. Qafqazda kornilovçuluğa qarşı mübarizənin təşkilinə fəhlə və kəndli deputatları Diyar Soveti rəhbərlik edirdi. Fəhlə və kəndli deputatları Diyar Sovetinin və Qafqaz Ordusu Diyar Sovetinin 1917-ci il avqustun 30-da keçirilən birləşmiş iclasında kornilovçuluğa qarşı mübarizə məqsədi ilə Gegeçkorinin başçılığı altında Müvəqqəti Qafqaz İnqilab Komitəsi yaradılmışdı. Qafqaz İnqilab Komitəsi sentyabrın 3-də hakimiyyəti öz əlinə aldığını elan etdi. Qərara əsasən, Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin üzvləri hakimiyyətdə təmsil edilməməli idilər. Həmçinin kadet üzvlərinin sosialistlərlə əvəz olunması tələb olunurdu.¹⁵⁷ Yeni hakimiyyət yalnız eser və menşeviklərin nümayəndələrindən təşkil edilməli idi. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi formal olaraq qalsa da, artıq real hakimiyyətə malik deyildi. İnqilab Komitəsi Cənubi Qafqazda yeganə real hakimiyyət orqanına çevrilmişdi. Kornilov qiyamı yatırıldıqdan sonra Müvəqqəti hökumət inqilab komitələrinin buraxılması haqqında əmr verdi. Lakin Müvəqqəti İnqilab Komitəsi hökumətin qərarına tabe olmaqdan imtina etdi.¹⁵⁸

¹⁵⁷ ARDA, f. 894, s. 10, iş 60, v. 42

¹⁵⁸ Сеф С. Борьба за Октябрь в Закавказье. Тифлис, Заккнига, 1932, s.43

1917-ci ilin oktyabr silahlı üsyanı Rusiya imperiyasında dezinteq-rasiya proseslərini gücləndirdi. Bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçir-məsi faktiki olaraq Petroqradda legitim mərkəzi məhv etdi; bu, hə-min mərkəz idi ki, onunla ucqarlardakı milli hərəkətlər öz federativ və ya muxtar haqları ilə əlaqədar sazişə gəlmək niyyətində idilər.

1917-ci il noyabrın 2-də İctimai Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri menşevik Y.Gegeçkorinin rəhbərliyi ilə menşevik, sağ eser və daşnak təşkilatlarının birgə iclasında diyarda hakimiyyətin Zaqaf-qaziya İctimai Təhlükəsizlik Komitəsinə keçməsi haqqında qətnamə qəbul edildi.

1917-ci ilin noyabrın 8-10-da Tiflisdə baş tutmuş Fəhlə, əsgər, kəndli deputatların Diyar Sovetinin və eserlər ilə menşeviklərin icraiyyə komitələrinin ümumi toplantısında qəbul edilmiş qətnamədə deyilirdi ki, bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirmələri labüd olaraq əks-inqilabın təntənəsinə gətirib çıxaracaqdır.¹⁵⁹

Oktyabr çevrilişi və onun bilavasitə doğurduğu siyasi və sosial nəticələr eyni zamanda gürcü sosial-demokratiyası üçün mötəbər fevral inqilabının iflasa uğraması və vahid Rusiya siyasi-hüquqi məkanının dağılması anlamına gəlirdi. Dolayısı şəkildə bunun etirafını gürcü menşeviklərinin lideri N.Jordaniyanın noyabrın 11-də (24-də) Cənubi Qafqazda yerli hakimiyyətin təşkili məqsədi ilə çağırılmış Tiflis müşavirəsindəki nitqi də təsdiqləyir: “Artıq 100 ildir ki, Zaqafqaziya Rusiya ilə əlbir işləyərək, özünü onunla qırılmaz əlaqədə hesab edirdi. İndi bizə bədbəxtçilik üz verib: Rusiya ilə əlaqə qırılmışdır və Zaqafqaziya tək qalmışdır. Biz öz ayaqlarımız üzərinə qalxmalı və öz-özümüzə kömək etməli, yaxud da anarxiyada məhv olmalıyıq”.¹⁶⁰ Yəni yeni, bolşevik Rusiyası gürcü menşevikləri üçün ölüm və hərc-mərclik rəmzi, hər hansı bir dövləti nizamın antitezisi kimi təsəvvür olunurdu.

Məhz Oktyabr çevrilişi gürcü sosial-demokratiyasını etnosiyasi hərəkətdə daha fəal iştirak etməyə və həmin hərəkətin rəhbərliyini öz

¹⁵⁹ Каземзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921). Стокгольм: CA&CC Press®, 2010, с. 62

¹⁶⁰ Жордания Н.Н. За два года. Доклады и речи... с. 51

üzərinə götürməyə sövq etdi.

Yeri gəlmişkən, yuxarıda qeyd olunan 11 (24) noyabr Tiflis müşavirəsi bütün siyasi partiyaların, milli və ictimai təşkilatların, Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin, Tiflis İcraiyyə Komitəsinin, Qafqaz Ordusu komandanlığının və inqilabi hakimiyyət orqanlarının nümayəndələrinin (ümumən 400-dən artıq insanın) iştirakı ilə çağırılmışdı. Sözügedən forumda Petroqrاد bolşevikərindən tamamilə asılı olmayan diyar icraiyyə strukturlarının yaradılması haqqında qətnamə qəbul edildi.¹⁶¹

Gürcüstanda milli hərəkət tezliklə müəyyən institusionallıq kəsb etdi: 1917-ci ilin noyabrın 20-də gürcü partiyalararası şurasının təşəbbüsü ilə Gürcüstanın ilk Milli qurultayı çağırıldı.¹⁶² Bolşeviklərdən başqa bütün siyasi partiyaların qatıldığı bu qurultaya gürcü menşevikləri rəhbərlik edirdilər.

Bu forumun işində Zaqatala dairəsinin gürcü əhalisinin nümayəndəsi də iştirak edirdi; o, qurultayın seçdiyi və H.Jordaniyanın sədri olduğu 67 nəfərlik gürcü milli şurasının tərkibinə də daxil edilmişdi.¹⁶³

Milli Şuranın 15 nəfərdən ibarət icraiyyə komitəsi və 6 nəfərlik rəyasət heyəti də seçilmişdi. Rəyasət heyətinə N.Jordaniya (menşevik; sədr), A.Çxenkeli (menşevik), G.Rtsxiladze (sosial-federalist), Q.Veşapeli (milli demokrat), P.Sakvarelidze (menşevik; katib), K.Mesxi (menşevik; xəzinədar) daxil idi. Vahid dövlətçilik sisteminin dağılması, unifikasiya edici siyasi strukturun tədricən aradan qalxması, Qafqazın sürətlə əlahiddələşməsi şəraitində sözügedən Şura faktiki olaraq gürcü əhalisi üçün milli hakimiyyət orqanı nüfuzu kəsb etmiş olurdu. Ona görə də onun tərkibinə Zaqatala gürcülərinin təmsilçisinin daxil edilməsi bu qurumun dairəni gələcək gürcü

¹⁶¹ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис: Типография грузинского правительства, 1919, с. 6-7

¹⁶² Qurultayla əlaqədar ətraflı məlumat üçün bax: Махарадзе Ф.С.Советы и борьба за Советскую власть в Грузии. Тифлис: Госиздат, 1928, с. 126-136; Ментешашвили А.М. Октябрьская революция...с. 65-67

¹⁶³ Махарадзе Ф. С. Советы и борьба за Советскую власть...с. 126

muxtariyyətinin (o zaman söhbət yalnız muxtariyyət haqqında gedirdi) hüduqları daxilinə qatmaq niyyətindən xəbər verirdi. Fəqət gürcü muxtariyyəti və onun dəqiq müəyyənləşdirilmiş ərazisi məsələsi 1917-ci ilin sonları – 1918-ci ilin əvvəllərində cərəyan edən proseslər fonunda hələ yetərincə aktual deyildi: qeyd olunan dövrdə Cənubi Qafqazda vahid dövlətçilik strukturlarını qoruyub saxlamaq hələ kifayət qədər zəruri idi. Bu işə azərbaycanlıların, gürcülərin və ermənilərin siyasi fəaliyyətinin koordinasiyasını şərtləndirirdi.

Fəhlə, əsgər və kəndli deputatları Sovetinin, Qafqaz Ordusu Diyar Sovetinin və Cənubi Qafqazda fəaliyyət göstərən siyasi təşkilatların 1917-ci il noyabrın 15-də keçirilən iclasında Cənubi Qafqazda yaşayan millətlərin bərabər təmsil edilməsi əsasında təşkil edilmiş yeni hakimiyyət orqanının – Zaqafqaziya Komissarlığının yaradılması haqqında qərar qəbul edildi. Zaqafqaziya Komissarlığı ləğv edilmiş XZK-nı (OZAKOM) əvəz etdi. F.Kazımzadənin yazdığı kimi, yeni hakimiyyət orqanı öz sələfinin bütün zəif cəhətlərini irsən almışdı. Komissarlıq nümayəndəli idi, belə ki, ora menşeviklər, müsavətçilər, daşnaklar və esərlər daxil idi. “Lakin sadəcə mühafizəçi funksiyasını yerinə yetirən Komissarlığın konkret proqramı yox idi və Komissarlığın sədri Gegeçkəri sonralar etiraf edirdi ki, bu, zəif və qeyri-effektiv orqan idi”.¹⁶⁴ Qeyd etməliyik ki, Zaqafqaziya komissarlığını təsis edən xadimlər, ilk növbədə də gürcü menşevikləri nəzərdən keçirdiyimiz aylarda formalaşdırdıqları hökumətə əsla müstəqil Cənubi Qafqaz dövlətini quracaq hakimiyyət orqanı kimi baxmırdılar. Bu dövrdə onlar ümumiyyətlə Rusiyanın tamamilən dağılacağına əmin deyildilər. Onlar hələ də ümid edirdilər ki, “bolşevik avantürası” iflasa uğrayacaq və tezliklə ölkədə qanuni dövlət strukturları öz fəaliyyətini bərpa edəcəkdir. Bu baxımdan Zaqafqaziya komissarlığı tezliklə toplanacağı və özünü ali hakimiyyət elan edəcəyi Rusiya Müəssislər Məclisinə böyük ümidlər bəsləyirdi.

Fəqət Müstəqil Gürcüstan cümhuriyyətinin bilavasitə təşəkkülünə gedən yol məhz 1917-ci ilin noyabr günlərindən başlayırdı. Gürcüs-

¹⁶⁴ Каземзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921). Стокгольм: CA&CC Press®, 2010, с. 64

tanda cərəyan edən proseslərin ən mühüm cəhəti burada menşevik partiyasının mövcudluğu idi. Fikrimizcə, gürcü menşevizmi önəmli dərəcədə bolşevizmlə eynimənşəlli ideoloji-diskursiv və dünya-görüşü təməlini bölüşsə də, o, yaşanan zamanın eyni çağırışlarına cavab verərkən fərqli siyasi strategiyalar hasil edirdi.

1917-ci ilin noyabrın 15-də Qafqazda ali hakimiyyət başlanğıcı iddiasında olan qurumun – Zaqafqaziya Komissarlığının təsisindən 1918-ci ilin mayın 26-da gürcü istiqlalının bəyanınadək olan müddətin tarixi-siyasi mündəricəsini səciyyələndirməli olursaq, onu qısa olaraq gürcü qeyri-bolşevik siyasi spektrinin menşeviklərin öndərliyində tədricən öz strateji hədəflərini və milli-siyasi məkanını təsbit etmək prosesi kimi dəyərləndirə bilərik. Özü də burada söhbət sadəcə gələcək gürcü dövlətinin ərazi məkanından getmir. Gürcü menşevizmi bu son dərəcə gərgin bir məqamda həm Qafqaz daxilindəki müxtəlif sinfi və milli təşkilat və partiyalarla münasibətdə, həm də xarici müstəvidə – Osmanlı dövlətinin müdhiş canatımları qarşısında öz proqram-konseptual yönəlişliklərini yenidən gözdən keçirmək məcburiyyətində idi. Bu baxımdan gələcək gürcü siyasi sisteminin özünəməxsus siyasi keyfiyyətləri ilkin olaraq Qafqaz siyasi palitrasının qarşılıqlı təsir mərkəzinə çevrilmiş Tiflisdə məhz müstəqillik ərafəsi aylarda təşəkkül tapmaqda idi.

Sözügedən aylar gürcü menşevizminin təkamülündə son dərəcə mühüm mərhələni təşkil edir. Biz artıq qeyd etmişik ki, artıq 1917-ci ilin payızından etibarən imperiya paytaxtlarında – siyasi həyatın episentrində baş verən hadisələrin aldığı istiqamət tədricən gürcü menşeviklərini periferik-regional məsələlərə daha çox diqqət ayırmağa, o cümlədən Gürcüstan muxtariyyəti probleminə daha isti yanaşmağa sövq edirdi. Paralel olaraq, 1917-ci ilin payızından etibarən gürcü menşevizmi Ümumrusiya menşevizmindən tədricən ayrılmağa üz tutmuşdu.

Artıq yuxarıda haqqında söz açdığımız gürcü milli qurultayında söylədiyi nitqində gürcü menşevizminin liderlərindən N.Jordaniya Rusiya ilə əlaqələri tam qırmadan, gürcü xalqının Qafqazdakı digər millətlərlə əlbirliyi şəraitində özünüidarəçiliyini təşkil etməsini mühüm zərurət kimi qələmə verirdi və təmsil etdiyi partiyanın o

zamankı məramını belə açıqlayırdı: “Rusiyada ali dövlət hakimiyyətinin daşıyıcısı Müəssislər Məclisidir. Şübhəsiz ki, bu məclis qarşısında biz də öz proqramımızla durmalıyıq. Əgər anarxiyaya son verilməsə və yaxın vaxtlarda Rusiyada Müəssislər Məclisini çağırmaq mümkün olmasa, biz yerli Müəssislər Məclisi çağırmalı və özümüz üçün konstitusiya yaratmalı olacağıq. Bu işdə nə tələsmək, nə də gecikmək olmaz”. Daha sonra o, bilavasitə günün milli vəzifələrini xülasə edirdi: “...biz tələb etməliyik ki, Gürcüstana tam yerli özünüidarəçilik verilsin, onun öz yerli işlərinə dair öz qanunlarını dərc etmək hüququ olmalıdır, bizim öz milli inzibati idarəçiliyimiz olmalıdır... Bizim öz məhkəməmiz, öz məktəblərimiz olmalıdır, bir sözlə, bizdə bütün qurumlar milliləşdirilməlidir. Bu məqsədə çatmaq üçün bütün Qafqaz xalqlarının həmin nəzər nöqtəsində durmaları zəruridir, yəni bu cür hüquqlar onlara da verilməlidir və ümumi razılaşma əsasında Zaqafqaziyanın ərazisinin bölüşdürülməsi həyata keçirilməlidir”.¹⁶⁵ Gətirilən fraqmentdən də görünür ki, gürcü menşevizmi muxtariyyətə münasibətdə o dərəcədə ciddi təkamül etmişdi ki, artıq milli ərazi muxtariyyəti ideyasını özünün məqsədlərindən biri hesab edirdi, hərçənd Rusiyadan tam ayrılma məsələsi hələ qoyulmurdu. 1917-ci ilin son aylarında gürcü menşevizmi Rusiya federativ quruluşunun perspektivlərinə hələ də ümidlər bəsləyirdi.

1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin əvvəlləri Cənubi Qafqazın siyasi həyatında bir sıra hadisələrlə əlamətdar olmuşdu. Tiflisdə yerləşən arsenalın gürcü menşevik qvardiyası tərəfindən ələ keçirilməsi, bolşevik mətbu orqanlarına və yerli təşkilatlarına qarşı repressiv tədbirlər, aqrar islahat haqqında qanunun dərci bu qəbildən idi. Biz sözügedən zaman kəsimində gürcü siyasi camiasının tədrici konsolidasiyasının şahidi oluruq.

¹⁶⁵ Жордания Н.Н. За два года. Доклады и речи... с. 57

2.3. Zaqafqaziya Seymi və federativ respublikası: ortağ Cənubi Qafqaz dövlətçiliyindən müstəqil gürcü cümhuriyyətinə doğru

Gürcüstan cümhuriyyətinin elanına aparan yolda növbəti mühüm mərhələ Zaqafqaziya Seyminin yaradılması və fəaliyyəti idi. 1918-ci il yanvarın 7-də Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Müəssislər Məclisinin buraxılması Rusiyada hakimiyyət böhranının sülh yolu ilə həllini qeyri-mümkün etdi. Bu hadisə Cənubi Qafqazın siyasi partiyalarını idarəetmə quruluşunun yeni formalarını axtarmağa vadar edirdi. Gürcü siyasi camisi də Cənubi Qafqazın hələ uzun müddət Ümumrusiya siyasi məkanından kənarda qalacağını anlayaraq, yeni, daha işlək dövlətçilik institutları yaratmaq zərurəti fikrinə gəlirdi.

Zaqafqaziya Komissarlığının 1918-ci il yanvarın 12-də olmuş iclasında Müəssislər Məclisinin dağılmasından sonra diyarda yaranmış yeni siyasi şərait müzakirəyə çıxarılmış və qanunvericilik səlahiyyətlərinə malik yerli idarəetmə orqanının - parlamentin çağırılması haqqında qərar qəbul edilmişdi. 23 yanvar 1918-ci ildə Cənubi Qafqazdan Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatların müşavirəsində bu məsələ geniş müzakirə edildi və Seymin formalaşması haqqında vahid mövqeyə gəldi. N.Çxaidzenin rəhbərliyi altında Seymin çağırılması üzrə Müvəqqəti büro yaradıldı.¹⁶⁶

Lakin Cənubi Qafqazdan və Qafqaz Ordusundan seçilən deputatların sayı qanunvericilik orqanının yaradılması üçün kifayət olmadığından, seçilən deputatlar öz iclaslarında seçki limitinin 63 mindən 20 minə qədər azaldılması haqqında qərar qəbul etdilər. Bu, Seym üzvlərinin sayını üç dəfə artırmağa imkan verdi. Yeni yaradılmış qanunvericilik orqanına Müəssislər Məclisinə seçkilərdə məğlubiyyətə uğrayan partiyaların nümayəndələri də daxil edildi. Bu orqan Zaqafqaziya Seymi adlandırıldı. Seçki qaydalarında edilən dəyişikliklər Zaqafqaziya Seyminin deputatlarının sayını 120 nəfərə çatdırdı.

1918-ci ilin fevralın 10 (23)-dan öz işinə başlamış Zaqafqaziya Seymi istər Cənubi Qafqaz xalqlarının, istəsə də gürcü siyasi

¹⁶⁶ Ментешашвили А. Октябрьская революция... s.72

camiasının taleyində son dərəcədə mühüm rol oynadı. Məhz bu təsisat, yəni Seym bir neçə aydan sonra təlatümlü siyasət meydanına ayaq basacaq gənc Qafqaz dövlətlərinin siyasi xadimləri və partiyaları üçün bir növ sınaq poliqonuna çevrilmişdi. Cənubi Qafqazda gənc dövlətlərin həm siyasi var olmaları, həm də ərazi identikliklərinin təsbiti ilə əlaqədar meydana çıxacaq çoxsaylı problemlər də ilkin olaraq bu qurumda özünü göstərmişdi.

Digər tərəfdən, Seym 1918-ci ilin mayın 26-da öz müstəqilliyini bəyan etmiş Gürcüstanın siyasi sisteminin təşəkkülünün ilkin mərhələsini təşkil edirdi. Məsələ ondadır ki, istər regionun iri etnik vahidlərinin siyasi qüvvələri ilə, istər vaxtı ilə eyni sosial-demokrat kimliyini paylaşdıqları bolşeviklərlə, istərsə də gürcü daxili partiyalarla qarşılıqlı münasibətlər çərçivəsində gürcü menşevizmi – Gürcüstan cümhuriyyətinin açar elementi öz siyasi niyyət və perspektivlərini daha aydın xülasə etmək məcburiyyətində qalırdı. Eyni zamanda gürcü millətçiliyinin bayraqdarı – gürcü milli demokratları da hadisələrin olduqca mürəkkəb axarında siyasi opponenti olan gürcü menşevizmi ilə məzmunlu dialoq şəraitində bulunmaqla, öz siyasi davranış və tutumuna müəyyən düzəlişlər verməli olurdu.

Zaqafqaziya Seymində gürcü menşevikləri aparıcı mövqeyə sahib idilər. Təsadüfi deyildi ki, partiyanın liderlərindən N.S.Çxeidze Seymin sədri, Y.P.Gegeçkori isə Cənubi Qafqaz hökumətinin başçısı idi. Eyni vəziyyət aprelin 9-da Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının elanından sonra da davam etmişdi: A.Çxenkeli baş nazir və eyni zamanda xarici işlər naziri vəzifələrini tuturdu. Gürcü menşevikləri həmçinin hökumətdə digər açar idarələrə – daxili işlər, hərbi, əkinçilik nazirliklərinə nəzarəti öz əllərində saxlayırdılar. Bu, onları Cənubi Qafqazın siyasi kursunun müəyyənləşdirilməsində əsas söz sahibi dərəcəsinə yüksəltmişdi.

Müəssislər Məclisinin qovulması və Seymin təşkili gürcü siyasi qüvvələri və ən önəmlisi, menşeviklər arasında diyarın Ümumrusiya məkanından ayrılması ovqatını möhkəmləndirmiş oldu. Söyləyə bilərik ki, gürcü menşevizmi artıq 1918-ci ilin yanvar-fevral aylarında postfevral Rusiyasının yenidən vahid məkanda təmərküzləşməsinə dair ümidlərini böyük ölçüdə itirmişdi. N.Jordaniya Seymin fevralın

15-də olmuş iclasında bu barədə maraqlı etirafda bulunurdu: “Hələ bu yaxınlara kimi biz Rusiya demokratiyası ilə birləşəcəyimizə və onunla birlikdə iqtisadi və siyasi [cəhətdən] Rusiya respublikasını quracağımıza dair xəyallar qurur və amallar bəsləyirdik. Lakin bu, hal-hazırda sadəcə xəyala çevrilməkdədir. Xalq Komissarları Şurası tərəfindən qəbul edilmiş, bütün Rusiyanı alman imperialistlərinin siyasi və iqtisadi boyunduruğuna salmış son sülh şərtləri Rusiya ilə bizi bağlayan telləri daha da qırmışdır. Və bizim Seym bu gənc diyarı, Zaqafqaziyanı hüquqi cəhətdən qurulmuş Zaqafqaziya Respublikasına çevirməyi əsas vəzifə olaraq qarşısına qoymalıdır. ...Burada biz və Petroqradda yoldaşlarımız elə düşünür və o istiqamətdə fəaliyyət göstərirdik ki, inqilabın bu əsas vəzifələri inqilab tərəfindən ümumi Rusiya miqyasında çözülsün. Lakin siz bilirsiniz ki, bu yol qırıldı. O sülhü ki, Petroqradda bolşeviklər imzalamışlar, biz imzalamırıq və hesab edirik ki, rüsvay olub, gələcək nəsillərin lənətinə tuş gəlməkdənsə, postda şərəflə ölmək daha yaxşıdır”.¹⁶⁷

Gətirilən fraqment yığcam şəkildə rus menşevizminin (gürcü menşevikləri ümumilikdə bu cərəyanın əsas xadimləri idilər Fevral inqilabının həyata keçirməli olduğu strateji vəzifələrə dair təsəvvürlərini bir daha açıqlamaqla yanaşı, eyni zamanda Cənubi Qafqazın Rusiya ilə siyasi taleyini ayırmasına dair son dərəcə ciddi bəyanatı təmsil edirdi. Sonralar, mühacirətdə, ömrünün qürubunda qələmə aldığı xatirələrində Jordaniya o günlərin mövcud siyasi vəziyyətinə bir daha aydınlıq gətirirdi: “Müəssislər Məclisinin qovulmasından sonra biz tək qalmışdıq və özümüz haqqında düşünməli idik. Brest-Litovsk müqaviləsi, onun nəticəsində biz ərazimizin bir hissəsini itirirdik. Madam ki, Rusiya bizi müdafiə etməkdən boyun qaçırırdı və əksinə, ərazimizi Türkiyəyə hədiyyə verirdi, aydın idi ki, o özü bizim ölkəmizdən imtina etmişdi, bizi tək buraxaraq, özü getmişdi. Biz qorxmadıq, başımızı itirmədik və köhnə proqramımızı həyata keçirməyə – Tiflisdə parlamenti ilə Zaqafqaziya Muxtar Respublikasını təşkil etməyə başladıq. Bu ideyanı biz ilk öncə bütün

¹⁶⁷ Закавказский Сейм. Стенографический отчёт. Сессия первая. Заседание третье. Тифлис, 15-го февраля 1918 года, с. 3-4

inqilabi təşkilatlarda keçirdik, daha sonra isə gerçəkləşdirdik. Zaqafqaziya Seymi beləcə meydana gəldi”.¹⁶⁸

Lakin vəziyyətin paradoksluğu onda idi ki, gürcü menşevikləri bəhs etdiyimiz dövəmdə diyarın Rusiyadan ayrıldığını de-fakto qəbul etsələr də, bunu hüquqi cəhətdən təsbit etməyə tələsmirdilər. Halbuki gürcü siyasi spektrinin millətçi qanadını təmsil edən gürcü milli-demokratların nümayəndəsi Qvazava Seymin hələ fevralın 13-də olmuş iclasında Cənubi Qafqazın rəsmən Rusiyadan ayrılmasını təklif etmişdi.¹⁶⁹ Belə bir paradoksallıq 1918-ci ilin aprelın 9-da (22-də) Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının elanınaqədər sürmüşdü. Bunun izahatı isə gürcü menşevizminin min bir tellərlə rus menşevizmi ilə əlaqəsində idi, hətta zaman keçdikcə onun əsas milli fraksiyasına çevrilmişdi. Bəli, 1918-ci ilin əvvəlləri üçün artıq postfevral illüziyaları əhəmiyyətli dərəcədə dağılmışdı; artıq vahid Rusiyanın özü menşevik-eser (və digər qeyri-bolşevik sosialist qüvvələrin) interpretasiyasında yaxın perspektiv üçün qeyri-real görünürdü. Üstəlik, artıq qeyd etdiyimiz kimi, 1917-ci ilin payız-qış aylarında gürcü menşevizmi Ümumrusiya məkanından daha lokal Cənubi Qafqaz və Gürcüstan məkanına yönəlmək məcburiyyətində qalmışdı. Bütün bunlar, əlbəttə, yuxarıda N.Jordaniyadan gətirdiyimiz sitatlardan da göründüyü kimi, gürcü menşeviklərini tədricən Rusiyadan ayrılmış Qafqaz diyarının, bir qədər sonra isə sürət yığmış dezintegrasiya, etnik münaqişələr və Türkiyə ilə savaşı şəraitində isə bilavasitə Gürcüstanın müstəqilliyinin tərəfdarına çevrilməsini şərtləndirmişdi. Amma bu sayaq təkamül ağırlı-acılı proses olub, yetərinə zaman tələb edirdi. Hadisələrin inkişafının xarici siyasi fonu da nəzərə alınmalıdır: 1918-ci ilin fevralından etibarən Cənubi Qafqaz rus imperializminin çöküşü şəraitində ekspansionist planlarının icrası üçün yetərinə əlverişli durumun yarandığını görüb hərəkətə keçən gənc türklərin Osmanlı dövlətinin hiss olunacaq hərbi-siyasi

¹⁶⁸ Жордания Н. Моя жизнь. Пер. с груз. Жордания И. Стэнфорд: Hoover Institution Press, 1968, с.83

¹⁶⁹ Закавказский Сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание второе. Тифлис, 13-го февраля 1918 года, с.11-12

basqıları ilə qarşılaşmışdı. Məhz Osmanlı dövlətinin irəli sürdüyü ağır şərtlər gürcü menşeviklərini müstəqillik elanını yubatmağa vadar edirdi. Məsələ onda idi ki, Antanta bolşevik Rusiyasının duruş gətirə bilməyəcəyinə və tezliklə süquta uğrayacağına ümid bəsləyirdi. Ona görə də o, həmin dövəmdə Rusiyanın milli ucqarlarında ayrılmağı hədəfləyən milli hərəkatları dəstəkləmirdi. Belə bir dəst-xətt gürcü siyasi camiası tərəfindən nəzərə alınmaya bilməzdi. Müstəqilliyin elanı faktiki olaraq Antantanın nəzərində alman-türk blokunun şərtləri ilə razılaşımaq demək olacaqdı. Həmçinin Osmanlı dövləti gürcü siyasi spektrinin böyük qisminin əzəli Gürcüstan ərazisi kimi sandığı nəhəng ərazilərə iddialı idi; elə müstəqil Cənubi Qafqaz federasiyasının, daha sonra müstəqil Qafqaz cümhuriyyətlərinin meydana çıxması Osmanlı hakim çevrələrinin bu baxımdan maraqlarına cavab verirdi.

Bəlli olduğu kimi, 1918-ci ilin martın 3-də Türkiyə Sovet Rusiyası ilə Brest sülhünü imzaladı. Sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə, 1877-1878-ci illərdə rus-türk müharibəsinin nəticəsində Rusiya tərəfindən ilhaq edilmiş Batum, Qars və Ərdahan bölgələri Türkiyəyə verilirdi. Yeri gəlmişkən, Batum vilayəti və Ərdahan dairəsi Gürcü Milli Şurası tərəfindən planlaşdırılan Gürcüstan muxtariyyətinin əraziləri kimi nəzərdən keçirilirdi. Rus ordusu regionu tərk etdikdən sonra general V.D.Qabayevin komandanlığı altında gürcü korpusu (10-15 min nəfər) cəbhə xəttinin Batumdan Oltuyadək sahəsində mövqe tutmuşdu.

A.Çxenkelinin sədrliyi altında Zaqafqaziya nümayəndə heyəti yeni stillə (Qriqorian təqviminə görə) martın 14-də başlanılmış Trabzon konfransında 1914-cü ilin sərhədlərinin bərpasını nəzərdə tutan və Brest sülhündən daha əlverişli olan saziş imzalamağa çalışırdı. Lakin Türkiyə tərəfi bu tələbləri rədd etmişdi. Danışqlar gedişində Osmanlı heyəti ya Sovet Rusiyasının tərkib hissəsi kimi Brest müqaviləsini tanımağa, ya da Cənubi Qafqazın müstəqilliyini elan edərək, baxımsız dövlət kimi danışqları davam etdirməyi təklif edirdi. Lakin danışqlar Cənubi Qafqaz millətləri arasında fikir ayrılığı üzündən nəticə vermədi və aprelin 13-də dayandırıldı. Elə həmin gün Seym rəsmən Osmanlı dövləti ilə müharibəyə girmiş

oldu. Martın 25-dən ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri vəhşiliklərin qarşısını almaq məqsədilə yenidən hərbi əməliyyatlara başlamış türk qoşunları qısa müddət ərzində xeyli irəliləyərək, aprelin 15-də Batumu, 25-də isə Qarsı tutmuşdu. Bununla da Osmanlı dövləti 1877-ci il sərhədlərini bərpa etməklə, Brest sülhünə görə ona güzəştə gedilən bölgələr üzərində nəzarətini bərqərar etmiş oldu. Aprelin 22-də Seym Cənubi Qafqazın istiqlalını elan etdi və Osmanlı dövlətinin şərtlərini qəbul etdiyini bildirdi. Mayın 11-də Batumda yenidən bərpa olmuş danışıqların elə ilk günü Osmanlı tərəfi yeni ərazi tələbləri irəli sürdü. Bu tələblər sırasında Tiflis quberniyasının Axıska və Axalkələk qəzaları da var idi.¹⁷⁰

Cənubi Qafqaz federativ respublikasının ömrü az oldu. Daxili etnik və siyasi çəkişmələr, habelə mürəkkəb beynəlxalq situasiya üzündən bu cümhuriyyət 1918-ci ilin mayın 25-də öz mövcudluğuna son verdi. 1918-ci ilin mayın 21-də, Transqafqaz Cümhuriyyətinin dağılması ərəfəsində Batumda gürcü (Jordaniya, Nikoladze, Surquladze, Avalov) və Azərbaycan (Xan Xoyski, Yusifbəyli, Cəfərov, Xasməmmədov, Səfikürdski, Pepinov) tərəflərinin görüşündə qarşılıqlı ərazi iddiaları və sərhəd məsələsi müzakirə olunmuş, lakin bir nəticəyə gəlinməmişdi. Həmin dövrdə, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda artıq ilkin konturları sezilməkdə olan yeni siyasi reallıqların təsbiti və “Dördlər İttifaqının” – Almaniya və Türkiyənin hegemonluğu altında yeni geosiyasi konfiqurasiyanın biçimlənməsi, habelə mövcud və potensial etnosiyasi münacişələrin qeyd etdiyimiz güc mərkəzlərinin mənafeələrinə uyğun qaydada nizamlanması üçün İstanbulda beynəlxalq konfransın çağırılması nəzərdə tutulurdu. Onun işində iştirak etmək üçün Osmanlı paytaxtına Qafqaz respublikalarının hər biri öz nümayəndə heyətini ezam etmişdi. Bu respublikalar arasındakı ixtilaflar artıq Konfransa hazırlıq gedişində bütün çılpalığı ilə üzə çıxmışdı.

Ölkələrinin Türkiyə himayəsi altına keçməsindənə, Almaniyanın protektoratlığı altında bulunmasına üstünlük verən Gürcü Milli

¹⁷⁰ Qafarov V. Batum Konfransı və Azərbaycan // Tarix və onun problemləri, 2009, №1-2, s. 81

Şurası hələ mayın 14-də Almaniya hökumətinə müvafiq xahişlə müraciət etmişdi.¹⁷¹ Batum danışıqlarında alman nümayəndə heyətinə başçılıq edən general fon Lossov Osmanlı dövlətinin ərazi tələbləri fonunda gürcü nümayəndələrinə Gürcüstanın dərhal istiqlalını elan etmələrini və Almaniya himayəsi haqqında müraciət etmələrini təklif etmişdi.¹⁷²

1918-ci ilin mayın sonlarına doğru Osmanlı qoşunlarının ön hissələri artıq Tiflisin girəcəklərində – təxminən 20-25 verstliyində peyda olmuşdu ki, bu, həm Zaqafqaziya Seymini, həm də Batumdakı nümayəndə heyətini təşvişə salmışdı. Elə həmin təlatümlü may günlərində gürcü milli-demokratları da ölkələrinin istiqlalının elanı istiqamətində söylərini artırmışdılar. Milli Şuranın iclaslarında gürcü millətçiləri vahid Cənubi Qafqaz konstitusiyasının və siyasətinin işlənilib hazırlanması haqqında eşitmək belə istəmirdilər. Elə Milli Şuranın 14 may müraciəti də milli demokratların təkidi ilə qəbul edilmişdi və faktiki olaraq müstəqil gürcü dövlətinin yaradılmasına yönəlmiş kursdan xəbər verirdi.

Yeri gəlmişkən, 1918-ci ilin mayın 14-də Milli Şurada Cənubi Qafqaz konstitusiyası haqqında gedən müzakirələrdə Gürcüstanın dərhal istiqlalının elanına təkid edən milli-demokratlardan fərqli olaraq, gürcü menşevikləri vahid Zaqafqaziya dövlətçiliyinin saxlanılmasına çalışırdılar. Sosial-demokratların önəmli fiqurlarından olan S.Caparidze çıxışında hətta belə bir etirafda bulunmuşdu ki, “gürcü milləti kiçik və azsaylıdır. Kiçik millət müstəqil var olmağa qadir deyil”. Bir başqa menşevik xadim R.Arsenidze söyləyirdi: “Deyirlər ki, gəlin ayrılmaq və ayrı yaşayaq. Amma heç kim demir ki, bunun ardınca nələr olacaq... Biz dərindən əminik ki, respublikamız nə qədər kiçik olsa, bir o qədər onun ağaları və bəlaları olacaq; fəqət nə qədər siyasi areal böyük və geniş olsa, azad mədəni və iqtisadi inkişaf da daha yaxşı təmin olunacaq”.¹⁷³ Gürcü menşevikləri bir

¹⁷¹ Борьба за советскую власть в Грузии. Документы и материалы (1917-1921 гг.). Тбилиси, 1958, с.264

¹⁷² Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivi (GMTA), f. 1823, s.2, iş 1, v. 208

¹⁷³ Мацаберидзе М. Разработка конституции Закавказского Сейма и

marksist olaraq obyektiv şəkildə böyük inqilabi məkanın tərəfdarı idilər. Belə bir yönəlişlik 1918-ci ilin baharında partikulyarizmi daha da dərinləşdirməmək istəyində və Cənubi Qafqazın siyasi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq cəhdlərində özünü göstərirdi.

2.4. Xarici aktorların nəzarəti altında: cümhuriyyətin ilk ili

Mayın 23-24-də Batumda aparılan gizli alman-gürcü görüşlərində Batum limanı, dəmir yolları və ümumilikdə Gürcüstan ərazisi ilə bağlı almanlara bir sıra imtiyazlar verilməsi barədə razılıq əldə edildi. Bütün bu razılaşmaları reallığa çevirmək üçün Gürcüstanın müstəqilliyinin elan edilməsi lazım idi.¹⁷⁴

Mayın 24-25-də N.Jordaniyanın sədrliyi altında Gürcüstan Milli Şurasının icraiyə komitəsinin iclası baş tutdu. İclas iştirakçıları A.Çxenkelinin teleqram və məktubları ilə tanış edildilər. Çxenkelinin ən son məktubunda deyilirdi: “İstiqlalın elanının bundan sonra yubadılması düzəldilə bilməyən nəticələr doğura bilər. Almanıyanın vasitəçilik cəhdi alınmadı. Bircə yolumuz qalır: Türkiyənin müdaxiləsinə qarşı Almanıyanın dəstəklədiyi müstəqil Gürcüstanı qoymaq... Almaniya ilə müvəqqəti sazişlər imzalanmağa artıq hazırıq”.¹⁷⁵ Çxenkelinin tövsiyələrini qəbul etmək qərara alındı.

Milli Şuranın mayın 25-də olmuş iclasında həmçinin müstəqil Gürcüstanın ilk hökumət kabineti də təsdiq edildi. Noy Ramişvili hökumətin sədri və daxili işlər, Akaki Çxenkeli xarici işlər, Qriqol Giorqadze hərbi, Georgi Juruli maliyyə, ticarət və sənaye, Şalva Aleksi-Mesxişvili ədliyyə, Georgi Lasxişvili xalq maarifi, Noy Xomeriki əkinçilik, habelə əmək, İvane Lordkipanidze rabitə yolları

Национальный Совет Грузии // Кавказ и глобализация, 2008, т.2, выпуск 2, с.157-158

¹⁷⁴ Qafarov V. Batum Konfransı və müstəqil Azərbaycan cümhuriyyətinin yaradılması // Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 2018, №1, s. 75

¹⁷⁵ Авалов З. Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг. Воспоминание. Очерки // Парис, 1924, с.59

naziri təyin olundu.¹⁷⁶ Qeyd etməliyik ki, ilk kabinetdə 8 nazirdən 4-ü (N.Ramişvili, A.Çxenkeli, Q.Giorqadze, N.Xomeriki) menşevik, 2-si sosial-federalist (Ş.Aleks-Mesxişvili, G.Lasxişvili), 1-i millidemokrat (G.Juruli) və 1-i eser (İ.Lordkipanidze) idi. Burada haşiyə çıxaraq, qeyd etmək istərdik ki, gürcü hökumət kabinetləri yetərinə sabitliyi ilə seçilirdi. Biz cümhuriyyətin süqutuna kimi hökumətdə elə ciddi dəyişiklikləri görmürük. Məsələn, N.Ramişvili iyunun 24-dək hökumətə başçılıq etmiş, sonra postunu N.Jordaniyaya təhvil vermişdi, o da gürcü hökuməti 1921-ci ilin martın 20-də sovet müdaxiləsi sonucu ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalanadək kabinetin sədri olmuşdu. N.Ramişvili cümhuriyyətin mövcudluğunun bütün dövrü ərzində dəyişmədən daxili işlər nazirliyinə rəhbərlik etmişdi. Birinci gürcü cümhuriyyətinin xarici siyasət idarəsinə A.Çxenkelidən sonra 1918-ci ilin noyabrından 1921-ci ilin martın 20-dək digər görkəmli menşevik xadim – Yevgeni Gegeçkori rəhbərlik etmişdi. Ədliyyə nazirliyi sosialist-federalist Ş.Aleks-Mesxişvilidən sonra menşeviklərin sərəncamına keçmişdi; 1919-cu ilin martın 21-dən 1920-ci ilin yanvarın 2-dək Y.Gegeçkori, həmin tarixdən süqutadək Rajden Arsenidze nazir vəzifəsini tutmuşdu. Maliyyə, ticarət və sənaye nazirliyinə G.Jurulidən sonra, 1919-cu ilin martın 21-dən etibarən menşevik K.Kandelaki başçılıq etmişdi. G.Lasxişvilidən sonra menşeviklər N.Ramişvili (1919, 21 mart – 1920, 3 dekabr) və Qriqori Lordkipanidze (1920, 3 dekabr – 1921, 20 mart) xalq maarif naziri kimi çalışmışlar. Hərbi nazirlik də menşeviklərin nəzarətində altında olmuşdu: Q.Giorqadzedən sonra nazirliyə N.Ramişvili (1919, 21 mart – 1920, 2 yanvar), Q.Lordkipanidze (1920, 2 yanvar – 3 dekabr) və Nikolay Çiçinadze (1920, 3 dekabr – 1921, 20 mart) rəhbərlik etmişlər.

Göründüyü kimi, əgər hökumət ilk dəfə formalaşdırılarkən menşeviklər hökumət sədrindən əlavə, nazir vəzifələrinin yarısını götürmüşdülərsə, zaman keçdikcə, xüsusən də 1919-cu ilin fevralında baş tutmuş Gürcüstan Müəssislər Məclisinə seçkilərdən sonra menşeviklər təkpartiyalı hökumət qurmağa üstünlük vermişlər.

¹⁷⁶ GMTA, f. 1823, s.2, iş 1, v. 108

Zaqafqaziya Seyminin son iclası mayın 26-da oldu. İclasda sadəcə gürcü deyil, ümumən Rusiya menşevizminin liderlərindən sayılan İ.Tsereteli iki dəfə məzmunlu nitqlə çıxış etdi.¹⁷⁷ Bu nitqlər menşevik özəkli gürcü siyasi düzənlənməsinin bir növ konseptual çərçivəsini təqdim edirdi. Başqa sözlə, yaranmaqda olan yeni gürcü dövlətinin strateji istiqamətləri müəyyən mənada bu çıxışlarda özünü büruzə verirdi. Gürcü sosial-demokratlarının mühakimə alqoritmi aşağıdakı qaydada idi: hadisələrin arzuolunmaz axarı bizləri inqilabi Rusiyanın birliyinin pozulması faktı ilə üz-üzə buraxdı. Bunun nəticəsi olaraq Cənubi Qafqazı qoruyan qüvvə çökdü və region xarici düşmənin müdaxiləsi qarşısında müdafiəsiz qaldı. Beləliklə, Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elanı icbari akt kimi göstərilirdi. Tsereteli region xalqlarının ilk müştərək dövlətçilik təcrübəsinin uğursuzluğuna da münasibət bildirir: “Zaqafqaziyanın istiqlalı zəminində... dövləti bütöv... yaratmağa cəhd edildi... Biz ümid bəsləyirdik ki, Zaqafqaziyanın vəhdətini dağıdan qüvvələr əgər varsa, bu qüvvələr bütün xalqların real maraqlarına uyğun gələn ümumi siyasi zəminin tapılması ilə iflic ediləcək”. O, Cənubi Qafqaz federativ qurumunun parçalanmasının əsas baskarını müsəlman toplumunda görürdü: “Biz Zaqafqaziyanın istiqlalını elan edərkən anlayırdıq ki, əgər əhalinin yarısı... öz dövlətini əlində silah müdafiə etməkdən qabaqcadan boyun qaçırırsa, Zaqafqaziya respublikası dövləti bütöv kimi... mövcud ola bilməz”.¹⁷⁸ Gürcü xadim Cənubi Qafqazın fiktiv birliyinə işarə edərək, belə bir vəziyyətə son qoymaq zərurətini vurğulayırdı. Mövcud şərtlər daxilində o, gürcü xalqının öz taleyini bağımsız olaraq müəyyənləşdirməli olduğunu güman edərək, söyləyirdi: “... İndiki məqamda Zaqafqaziyanın bütün xalqlarının qarşısında biz gürcü xalqına deməliyik: sən hal-hazırda təksən, sən yalnız öz gücünə həvalə edilmisən, sənin dövlət təşkilatın yoxdur, sənin Batumda nümayəndə heyətin yoxdur..., sənin vəziyyətin həm

¹⁷⁷ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии... с. 317-330

¹⁷⁸ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии... с. 319-320

də ona görə pisləşir ki, sən guya vahid Zaqafqaziyanın, vahid dövlət orqanizminin və Batumda vahid nümayəndə heyətinin olması illüziyalrı ilə yaşayırsan. Lakin bil ki, əgər öz maraqlarını qorumaq, özünü xilas etmək istəyirsənsə, öz dövlət orqanizmini və öz rəsmi təmsilçiliyini yaratmalısan”.¹⁷⁹

Tseretelinin ikinci çıxışı opponentlərinə, ilk növbədə də “Müsavət” fraksiyasının iradlarına cavabı təmsil edirdi. Bizim üçün bu nitqdə ən əlamətdar məqam – gürcü sosial-demokratiyasının siyasi və ideoloji iddialarına müəyyən mənada işıq tutan fraqmentdir: “Sosial-demokrat fraksiyası öz təşəbbüsünə görə məsuliyyət daşımaqla, burada... digər fraksiyaların və ya milli partiyaların yaydıqları anlaşılmazlığı dağıtmaqdan ötrü öz nöqteyi-nəzərini daha dolğun işıqlandırmalıdır. Seymin üzvü Rüstəmbəyov söyləmişdir ki, guya mən gürcü xalqının nümayəndəsi kimi çıxış edirəm, hərçənd o, mənim sosial-demokrat fraksiyasının təmsilçisi kimi danışdığımı eşitmişdir. Mən sosial-demokrat fraksiyasının nəzər nöqtəsini inkişaf etdirdim, lakin bu, o demək deyildir ki, bu fraksiya gürcü xalqını təmsil etmir. Yox, o gürcü xalqını da təmsil edir. Lakin düşünürəm ki, o Zaqafqaziyanın digər xalqlarının maraqlarını digər milli fraksiyalardan daha yaxşı təmsil edir”.¹⁸⁰ Tsereteli, bu minvalla, sosial-demokratların fəvqəlmilli sinfi güc – Cənubi Qafqaz demokratiyasının partiyası obrazını müdafiə etməyi özünə borc bilir.

Tseretelinin və ümumilikdə gürcü mənşeviklərinin diskursunda “demokratiya” konsepti önəmli yer tutur. Qeyd edilməlidir ki, o dönəmin siyasi-ideoloji gerçəkliyində “demokratiya” siyasi-hüquqi deyil, sosial anlam daşıyırdı. Bu baxımdan demokratiya və onu təşkil edən sinflər (proletariat, kəndlilər, əməkçi ziyalılar, xırda burjuaziya) senz elementlərinə – iri maliyyə-sənaye və ticarət burjuaziyasına, ali bürokratiyaya, mülkədarlara, ruhani yuxarılarına qarşı qoyulurdu. Gürcü mənşeviklərinin diskursunda “demokratiya”

¹⁷⁹ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии... с. 323

¹⁸⁰ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии... с. 323-324

anlayışı menşeviklərin Cənubi Qafqazda həm öz gürcü, həm də azərbaycanlı, erməni güclərin millətçi diskursları ilə mübarizədə ideoloji üstünlüyə dair hüququnu əsaslandıran mənalara ehtiva edirdi.

Tseretelinin diskursu Gürcüstanın istiqlalını Ümumrusiya demokratiyasının işi ilə əlaqədə götürür. O, açıqcasına bəyan edir: “Milli istiqlal işi demokratiya işidir”. Nəhayət, onun aşağıdakı söyləməsi gürcü menşevik dövlətinin təyinatına aydınlıq gətirir: Gürcü milləti “əlbəttə ki, özünün demokratiya bayrağını yeni həyata siyasi oyanışı zamanı qaldırdığı qədər yüksəklərdə tutmalıdır. O, əlbəttə ki, cari müvəqqəti maraqlar naminə idealından (sosializm idealından – red.) imtina etməməlidir. O idealından ki, həm xalqın milli mövcudluğuna, həm də sosial vəzifələrin həllinə bir tək zəmanət verir. Bu məşəl onun yolunu işıqlandırmalıdır”.¹⁸¹ Bu söyləmə menşevik siyasi mülahizələri əsasında qurulacaq müstəqil Gürcüstanın ideokratiklik resursundan xəbər verirdi. Faktiki olaraq menşeviksayağı qavranılmış və dərk olunmuş sosializm həm gürcü milli varlığının konstruktı, həm də onun perspektiv oriyenti kimi çıxış edirdi.

Sosializm eyni zamanda perspektiv hədəf kimi müəyyənləşdirilirdi. Yəni gürcü sosial-demokratları, öz marksist dünya-görüşlərinə uyğun olaraq, gürcü dövlətinin perspektiv arzu olunan sosial-siyasi quruluşunu sosializmdə görürdülər.

Yeri gəlmişkən, gürcü sosial-demokratları marksist yönəlişliklərinin ardıcılı kimi gürcü istiqlalına məhz qlobal sosializmin perspektivləri prizmasından yanaşırdılar. Sonralar bolşevik partiyası sıralarına keçmiş sol sosialist-federalist Tedo Qlonti 1923-cü ildə yazırdı: “Ən ümitsiz, lakin onunla bahəm zahirən ən təntənəli gündə – 1918-ci ilin mayın 26-da menşeviklər “Ertoba” qəzetində hamının eşidəcəyi tərzdə bəyan edirdilər: gürcü istiqlalı bizlər, gürcü menşevikləri üçün məqsəd yox, taktiki gedişdir, vətəndaş Devdariani isə bildirirdi: menşeviklərin təsiri artdıqca sosial-demokratlar gürcü

¹⁸¹ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 327-328

istiqlalı ideyasından çəkiləcəklər”.¹⁸²

Beləliklə, 1918-ci ilin mayın 26-da günorta saat 3-də Zaqafqaziya Seymi özünü buraxdı. Zurab Avalov öz xatirələrində çox dəqiq qeyd edirdi ki, “türk ultimatumunu almamışdan dörd saat öncə, Zaqafqaziya respublikası, bu onurğasız molyusk öz mövcudluğuna son verdi”.¹⁸³

Elə həmin gün eyni məkanda – canişin sarayında axşama doğru saat beş radələrində təntənəli yığıncaqda Gürcüstanın istiqlalı bəyan edildi. Yığıncaqda çıxış edən N.Jordaniya yeni dövlətin ilkin məqsədini açıqlayırdı – “hazırkı tarixi fırtınada özünü qorumaq”.¹⁸⁴ Tiflis Sovetinin İcraiyyə komitəsinin mayın 29-da olmuş iclasında Jordaniya qısa, lakin məzmunlu nitq söylədi. Orada aşağıdakı fraqment daşıdığı anlaşıqlara görə əlamətdardır: “Rus ordusunun simasında Rusiyanın Zaqafqaziya hüddudlarından çıxıb getməsi nəhəng tarixi fakt idi: müdafiə getdi və Zaqafqaziya Türkiyənin caynaqlarına düşdü. Hal-hazırda gürcü xalqı deyir ki, o, hər kimsənin hökmranlığını tanımağa hazırdır, təki Türkiyənin hökmranlığı altına düşməsin. 100 il bundan öncə biz öz müstəqilliyimizi rədd etdik, indi də biz əksini etmişik, lakin həm o vaxt, həm də indi biz buna yalnız bir məqsəd – xalqın xilasını naminə getmişik və əgər biz bunu bacarsaq, o zaman gələcək nəsillər bizə minnətdar olacaq, necə ki, biz Rusiyanı çağırmış əcdadlarımıza minnətdarıq”.¹⁸⁵ Gətirilən fraqment onunla əlamətdardır ki, o, 1918-1920-ci illərdə mövcud Gürcüstan siyasi sisteminin demək olar bütün qüvvələri üçün səciyyəvi olan siyasi və sosiomədəni səpkili dünyagörüşü yönəlişliyindən (ustanovkadan): “Avropa mərkəzçilikdən”, dolayısı şəkildə olsa da, xəbər verirdi. Özü də bu yönəlişliyin ən qızgın tərəfdarları gürcü menşevikləri idi (ümumiyyətlə, belə bir yanaşma bəlli dərəcədə

¹⁸² Глонти Т. Меньшевистская и Советская Грузия. Москва: Красная новь, 1923, с. 33

¹⁸³ Авалов З. Независимость Грузии в международной политике, с.61

¹⁸⁴ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 333

¹⁸⁵ Жордания Н.Н. За два года. Доклады и речи... с. 94

marksizmə xasdır). N.Jordaniya hələ 1917-ci ilin noyabrında gürcü milli qurultayında, vaxtı ilə Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi zəruriliyindən bəhs edərkən, deyirdi: “O zaman Gürcüstan dilemma qarşısında idi: Şərq, yaxud Qərb. Və bizim əcdadlarımız Şərqdən kənara çəkilməyi və Qərbə doğru üz tutmağı qərara aldılar. Lakin Qərbə yol Rusiyadan keçirdi və deməli, Qərbə tərəf getmək Rusiya ilə birləşmək demək idi...”¹⁸⁶

Tiflis Soveti sözügedən iclasda faktiki olaraq ayrıca gürcü cümhuriyyətinin yaradılmasını dəstəkləyən qətnamə qəbul etdi: “Beynəlmiləl bayraq altında Zaqafqaziyanın bütün demokratiyasının birləşdirilməsi zəminində işi davam etdirmək və Gürcüstan Cümhuriyyətinin yeni hökumətinə xarici düşməni dəf etmək və inqilabi nailiyyətləri qoruyub saxlamaq işində hərtərəfli dəstək göstərmək”.¹⁸⁷ Jordaniya rəhbərliyi altında qəbul edilmiş bu qətnamədən də göründüyü kimi, hələ ilkin ştrixləri atılan gürcü dövləti gürcü xalqının təkcə milli deyil, eyni zamanda daha beynəlmiləl fenomen olan inqilabi ənənələrinə istinad edəcək.

Gürcü lider istiqlalın elanı ilə bağlı iclasda söylədiyi nitqində öz dövlətinin bərqərar olacağı təməlin məhz qonşu xalqlarla dostyana münasibətlər sayəsində meydana gələcəyini də vurğulamışdı. Lakin hadisələrin sonrakı inkişafı Jordaniyanın bəyan etdikləri ilə o qədər də uzlaşmırdı. Məsələn onda idi ki. Sözügedən dövəmdə Rusiya məkanında cərəyan edən proseslər gedişində sərt unifikasiyaedici strukturun aradan qalxması keyfiyyətə yeni sosial-siyasi konfigurasiyaların, o cümlədən imperiya periferiyasında “millət-dövlətlərin” meydana çıxmasına yol açdı. XVIII əsrin sonları – XIX əsrin əvvəllərində bu tip dövlətçiliyin meydana çıxdığı Avropada siyasi coğrafiyanın klassik “millət-ərazi-dövlət” triadası formula edilmişdi: o, milli-siyasi identikliyi ərazi identikliyi ilə sıx əlaqədə nəzərdən keçirirdi. Bu isə öz növbəsində sərhəd və ərazilərin təsbitini yaranmaqda olan hər bir “millət-dövlət” üçün son dərəcə aktual

¹⁸⁶ Жордания Н.Н. За два года. Доклады и речи... с. 53

¹⁸⁷ Жордания Н.Н. За два года. Доклады и речи... с. 94-95

məsələyə çevirirdi.¹⁸⁸ Ərazi identikliyinə təsbiti isə çox vaxt ərazi ixtilafları doğururdu, belə ki, yaranmaqda olan “millət-dövlətlər” bəzən eyni əraziyə iddia edirdilər. Ümumiyyətlə, ərazi çəkişmələri müstəqil varolmalarının bütün dövründə Cənubi Qafqaz respublikalarının siyasi həyatının ayrılmaz atributuna çevrilmişdi.

Gürcüstan cümhuriyyəti qonşu Azərbaycan və Ermənistanla çox vaxt üstüörtülü, zaman-zaman isə açıq ərazi ixtilafları yaşamışdı. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri ümumən pozitiv istiqamətdə inkişaf edirdi. Fəqət bu dövlətlər arasında nəzərdən keçirilən dövrdə kifayət qədər mübahisəli ərazi məsələləri (Borçalı, Zaqatala, Qarayazı, Sığnaq) və siyasi problemlər (Axalsıq, Cənub-Qərbi Qafqaz (Qars) respublikası, Batum) mövcud idi. Özü də öz təcili həllini tələb edən bu etnoərazi ixtilaflarının bir çoxu Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları siyasət meydanına çıxar-çıxmaz yaranmışdı. 1918-ci ilin yayında hətta iki dövlət arasında Borçalı qəzasının azərbaycanlı əhalisi yaşayan qisminin mənsubluğu məsələsi üzündən silahlı toqquşma ehtimalı yaranmışdı. İyunun 14-də Azərbaycanın xarici işlər naziri M.H.Hacınskinin öz gürcü həmkarına göndərdiyi notada Borçalı qəzasının bütövlükdə gürcü qoşunları tərəfindən tutulmasına qəti etiraz bildirilirdi.¹⁸⁹ Gürcüstan xarici işlər naziri N.Ramişvilinin iyunun 17-də göndərdiyi cavab məktubu sərt tonda tərtib olunmuşdu: “...Borçalı qəzası hər zaman Gürcüstan tərkibində bulunmuş və mübahisə, şübhə predmeti də olmamışdı, hərçənd bu qəza heç əvvəllər də yekcins etnik vahid təşkil etmirdi. Həmçinin Gürcüstanın şərq sərhədi də mübahisə oluna bilməz...”¹⁹⁰

1918-ci ilin may-oktyabr aylarında Cənubi Qafqazda türk-alman

¹⁸⁸ Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география... с.322

¹⁸⁹ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (Документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998, сənəd №9, s. 24

¹⁹⁰ Документы и материалы по внешней политике Закавказье и Грузии... с.437

bloğunun hegemonluğu bərqərar olmuşdu. Yenicə yaranmaqda olan Qafqaz cümhuriyyətlərinin siyasi təşəkkülü, onların ərazilərinin ilkin təsbiti məhz bu bloğun diqqətli nəzarəti altında və onun iradəsinə uyğun şəkildə baş verirdi. Bəhs olunan dövrdə Almaniyanın və Osmanlı imperiyasının Cənubi Qafqaz siyasətini davam etməkdə olan dünya savaşı və Rusiya imperiyasının dağılması şəraitində regionun geosiyasi və iqtisadi resurslarından optimal yararlanmaq məqsədi müəyyən edirdi. Bu amillər sözügedən dövlətlərin ortaya çıxmış bir sıra etnoərazi ixtilaflarını öz maraq və məqsədlərinə uyğun şəkildə tənzimləmək (və ya dondurmaq) istəyini şərtləndirirdi. Məsələn, 1918-ci ilin iyulunda Azərbaycan hərbi hissələrinin Qarayazıya yeridilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında yaranmış gərginlik məhz alman hərbi missiyasının müdaxiləsi ilə munaqişəyə çevrilməmişdi.¹⁹¹

Bu arada alman qoşunları Borçalı və Qarayazını, habelə Sənain, Poylu və Ağstafa stansiyalarını tutmuşdular. Bu ərazilərdə alman hərbi faktorundan yararlanaraq, gürcü hökuməti öz inzibati idarəçiliyini təşkil etmişdi.¹⁹² Borçalının güney qisminə – Loru, Cəlaloğlu, Kolagirən ətraflarında türk qoşunları yerləşmişdi. Lakin onların bölgəni tərk etməsindən sonra həmin ərazilər Gürcüstanın və qismən də Ermənistanın nəzarəti altına keçmişdi.

Gürcü siyasi elitası 1918-ci ilin mayın 28-də Potidə Almaniya ilə yetərinə ağır şərtlərdə 6 müqavilə imzalamışdı: faktiki olaraq həmin müqavilələrlə Gürcüstanın dəmir yolları, limanları üzərinə alman nəzarəti bərqərar olurdu. Gürcüstana məxsus gəmilər, habelə dağ-mədən sənayesi Almaniyanın fələn sərəncamına keçirdi. Gürcüstan respublikasının strateji məntəqələrində general-mayor F.Kress fon Kressenşteynin komandanlığı altında sayı təxminən 30 minə çatan alman qoşunları yerləşdirildi.¹⁹³ Gürcüstanda Almaniya hegemonluğu alman komandanlığının gürcü daxili siyasətinə bəzən açıq forma

¹⁹¹ ARDA, f.897, s.1, iş 6, v.11-13

¹⁹² ARDA, f.970, s.1, iş 227, v.9 (arxa).

¹⁹³ Пипия Г.В. Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг. – Москва: Наука, 1978 – с. 103-106

alan müdaxilələri ilə əlamətdar idi. 1918-ci ilin mayından sentyabrınadək almanlar Gürcüstandan 30 milyon marka dəyərində mal və ərzaq, o cümlədən manqan, tütün, qarğıdalı, yun, dəri, meyvə, şərab məmulatları aparmışdılar.¹⁹⁴

Gürcüstanın Almaniya protektoratlığına keçməsinə məhz Türkiyənin hərbi və geosiyasi ambisiyaları şərtləndirmişdi. Məsələn, Osmanlı imperiyasının Gürcüstana qəbul etdirdiyi 4 iyun 1918-ci il tarixli müqaviləsinə əsasən (bəlli olduğu kimi, analoji müqavilələr digər Qafqaz respublikaları ilə də bağlanmışdı) Batum vilayəti, Axalkələk qəzası və Axalsıq qəzasının bir qismi, yəni Gürcüstan dövlətinin iddia etdiyi ərazidən 350 min nəfərin yaşadığı 10000 kv. verst Türkiyəyə verilir.¹⁹⁵ Yeri gəlmişkən, Batum vilayətində iyunun sonlarında plebissit keçirilmiş, onun nəticələrinə görə vilayət Osmanlı dövlətinə rəsmən ilhaq olunmuşdu.

Almaniya himayəsinin qəbulunu gürcü siyasi dairələri (ilk növbədə də menşeviklər) məcburi, fəqət zəruri akt kimi dəyərləndirirdi. O dövrdə aparılan danışıqların fəal iştirakçısı Z.Avalov bununla əlaqədar yazırdı: “(Gürcülər) almanlarda Avropa mədəniyyətinin, Avropa biliklərinin və bacarığının yaxşı təmsilçilərini görürdülər... Batumda Almaniya Türkiyə üçün buruntaq demək idi, elə vacibi də bu idi”¹⁹⁶

N.Jordaniya öz xatirələrində alman hegemonluğu dönməni belə səciyyələndirirdi: “Alman hərbi komandanlığı bizə unudulmaz nüsxə verdi. Biz sosial-demokratlar idik, onlar isə monarxistlər və zadəganlar. Aramızda həm siyasi, həm də ideoloji fərqlər var idi. Lakin buna baxmayaraq, aramızdakı münasibətlər loyallaşdı, dostyana və açıqşüurlükdə idi. Elə həmin almanlar həmin vaxtlar Ukraynada özlərini tamamilə fərqli aparırdılar. Orada onlar istədikləri kimi hökumət qurur, daxili işlərə qarışırdılar. Ukraynada belə bir nizam yox idi və bu nizamı onlar yaratmağa başladılar. Bizdə isə onlar axtarıqlarını,

¹⁹⁴ Пипия Г.В. Германский империализм в Закавказье, с.121

¹⁹⁵ Адамия В.И. Из истории английской интервенции в Грузии (1918-1921 гг.) – Сухуми: Абгосиздат, 1961 – с. 37

¹⁹⁶ Авалов З. Независимость Грузии... с. 27

yəni qayda-qanunu və ətrafında bütün millətin qruplaşdığı hökuməti tapdılar. Bir sözlə, bizdə onlar normal çağdaş dövlət tapdılar”.¹⁹⁷ Gətirilən iqtibasdan da göründüyü kimi, Jordaniya işlək və təsirli dövlət institusiyalarının yaradılmasını öz hökumətinin ən böyük müvəffəqiyyəti hesab edirdi. Lakin o, dövlətin yaradılmasını sadəcə özünə-məqsəd olaraq deyil, inqilabi nailiyyətlərin zəmanətləri qismində görürdü. Bunu, Jordaniya Tiflis Sovetinin 9 iyun iclasında söylədiyi nitqində belə vurğulayırdı: “Burada bir başqa təhlükə də meydana çıxır: almanlar, əcəba, daxili işlərimizə qarışacaqlarmı?... Lakin onlar yalnız bizdə dövlət aparatının, öz hərbi və siyasi gücümüzün olmadığını gördükləri zaman qarışarlar. Bunun baş verməməyindən ötrü, inqilabın bütün nailiyyətlərini qoruyub saxlamaqdan ötrü biz dövlət hakimiyyətini yaratmaq istəyirik”.¹⁹⁸

Almaniyanın 1918-ci ildə Rusiya məkanında davranış tərzini Dünya müharibəsinin məntiqi, habelə köhnə geosiyasi maraqlar diktə edirdi. Brest sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə Almaniya bu məkanda legal hərəkət etmək imkanı əldə etmişdi. Almaniyanın orada əsas rəqibi bilavasitə Antantadan daha çox, onun patronajı altında 1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin əvvəllərində Kuban və Don hövzəsində formalaşmış “General Alekseyev-Denikin dumviratının” rəhbərlik etdiyi “Könüllü Ordu” idi.¹⁹⁹ Faktiki olaraq Almaniya, yuxarıda qeyd olunan mülahizələrdən çıxış edərək, antibolşevik Rusiyanın Cənubi Qafqaza münasibətdə fəal hərəkət etməsini əngəlləyirdi. Məsələn, 1918-ci ilin yayında gürcü hərbi hissələri tərəfindən Soçi dairəsinin tutulması “Könüllü Ordu” düşərgəsində hiddətlə qarşılanmışdı. Lakin alman amilinin mövcudluğu “ağ”lara çəkindirici təsir göstərirdi. Oktyabrın əvvəllərində alman missiyası müşavirinin Tiflis qəzetlərindən birində getmiş aşağıdakı məzmunlu məlumatı da deyilənləri təsdiqləyirdi: “Rus Könüllü Ordusunun təhdidləri Gürcüstan üçün təhlükəli deyildir, çünki general Alekseyevin qoşunlarının Gürcüsta-

¹⁹⁷ Жордания Н. Моя жизнь, с. 88-89

¹⁹⁸ Жордания Н.Н. За два года. Доклады и речи... с. 99

¹⁹⁹ История гражданской войны в СССР, т. 3 (ноябрь 1917 г. – март 1919 г.). Москва: Госполитиздат, 1957, сənəd №319, s.75-76

na hücum edəcəyi təqdirdə alman qoşunları Gürcüstana münasibətdə öz üzərinə götürdüyü təəhhüdlər səbəbi ilə gürcü respublikasının sərhədlərinin müdafiəsinə qalxacaq, Ukrayna qoşunları isə general Alekseyevə arxadan zərbə endirəcəkdir”.²⁰⁰

Digər tərəfdən isə, yeni sovet qurumunu məhv etmək məqsədi güdən Antanta blokundan fərqli olaraq, Almaniya bolşevik hökuməti ilə yetərincə sıx siyasi-diplomatik münasibətlər yaratmışdı. Alman-sovet əməkdaşlığı Almaniya Şərq cəbhəsini ləğv etmək, Rusiya və xüsusən də ondan ayrılmış vilayətlərin maddi ehtiyatlarından yararlanmaq imkanı verirdi. Sovet Rusiyası isə öz növbəsində müharibədən çıxmaqla hərbi-siyasi konsolidasiyası üçün olduqca zəruri tənəffüs əldə etmiş olurdu. Sözügedən əməkdaşlığın ən bariz nümunəsi 1918-ci ilin avqustun 27-də imzalanmış sovet-alman əlavə sazişi idi. Həmin saziş Gürcüstanın İkinci Reyxin nüfuz dairəsinə keçməsinə faktiki olaraq təsdiqləyirdi; Almaniya isə növbəsində, hasil olunaçaq Bakı neftinin ¼-nin güzəşt edilməsi müqabilində Azərbaycanın şərqinin sovet Rusiyasında qalmasına razılıq verirdi.²⁰¹

1918-ci ilin yay-payız aylarında Berlində gürcü-alman danışıqları aparılmışdı. A.Çxenkelinin sədrlik etdiyi gürcü heyəti öz dövlətlərinin müstəqilliyinin Almaniya tərəfindən tanınmasına çalışırdı. Almaniya isə bunun əleyhinə olmadığını bildirməklə, əvəzində Gürcüstanın siyasi və iqtisadi cəhətdən daha da özündən asılı vəziyyətə salacaq yeni əsarətçi müqavilələr bağlanılmasına can atırdı. İyulun 13-də Çiaturi manqan mədənlərinin, Çiaturi-Poti dəmir yolunun və Poti limanının istismarına dair səhmdar cəmiyyətlər yaradılması haqqında 4 müqavilə imzalandı. Müqavilələrin şərtlərinə görə, yaradılacaq səhmdar cəmiyyətlərinin nəzarət səhm paketi almanların əlində olacaqdı.²⁰² Oktyabrın 3-dək Gürcüstanla siyasi müqavilə

²⁰⁰ «Кавказское слово» (Тифлис), 1918, 5 ноября

²⁰¹ Sazişin Qafqazla bağlı hissəsi 13 və 14-cü maddələrdə əksini tapmışdı: Документы внешней политики СССР, т.1 (7 ноября 1917 г.-31 декабря 1918 г.). Москва: Госполитиздат, 1957 – sənəd №319, s. 443-444

²⁰² Политика Германии в Закавказье в 1918 году: Сборник документов. Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1971, док. №26, 27, 28, 29, 30, с. 84-99;

layihəsi hazır idi. Lakin müqavilənin imzalanması Almaniyada hökumət böhranı ilə əlaqədar, daha sonra isə cəbhələrdə alman qoşunlarının durumunun pisləşməsi üzündən uzandı və sonunda imzalanmamış qaldı.²⁰³

Almaniyanın Gürcüstan üzərində protektoratlığı, belə bir vəziyyət üçün səciyyəvi olan ağır, faktiki əsarət şərtləri ilə müşayiət olunurdu, amma paralel olaraq, gürcü dövləti institutlaşma dövrünü kataklizmlərsiz yaşamaq imkanı əldə etmişdi. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, alman hərbi qüdrətinin çatısı altında Gürcüstan hakimliyi bir sıra ixtilafli bölgələri, habelə Abxazıyanı öz nəzarəti altına götürmüşdü. 1918-ci ilin noyabrında alman qoşunlarının Gürcüstanı tərk etməsindən sonra da bir sıra ərəzilər gürcü idarəçiliyi altında qaldı. Bundan əlavə, alman hərbi faktoru gürcü mənşeviklərinə 1918-ci ilin yayında ölkənin bir sıra qəzalarında bolşevizm bayrağı altında meydana çıxan üsyanları yatırmağa imkan vermişdi.

Beləliklə, 1918-ci ilin payızına doğru, xarici-siyasi aktorların – Türkiyənin və Almaniyanın fəal iştirakı və təsiri ilə Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında de-fakto sərhədlər bərqərar oldu: keçmiş Yelisavetpol (Gəncə) və Tiflis quberniyaları, habelə Zaqatala dairəsi ilə Sığnaq qəzası arasında sabiq Rusiya hökuməti tərəfindən təsbit edilmiş inzibati sərhədlər fəlon dövlət sərhədləri statusu kəsb etdi. Zaqatala Azərbaycan, Borçalı və Qarayazı isə Gürcüstan tərkibində qaldı. Halbuki Borçalının azərbaycanlı əhalisi 1918-ci ildə Gürcüstana deyil, Azərbaycana birləşmək arzusunda olduqlarını çoxsaylı müraciətlərində dəfələrlə ərz etmişdi.²⁰⁴ Həm Azərbaycan, həm də gürcü tərəfi de-fakto bərqərar olmuş sərhədlərin şərti və müvəqqəti olduğunu dəfələrlə bəyan etmişdi.

1918-ci ilin son aylarında Cənubi Qafqazda beynəlxalq vəziyyət köklü surətdə dəyişdi: cahan savaşında məğlubiyyət Türkiyə və Almaniyanı regionu tərk etmək məcburiyyəti qarşısında qoydu. Diyarın mühüm məntəqələri – Bakı, Tiflis, Batumi ingilis qoşunları

Пипия Г.В. Германский империализм в Закавказье, с. 113

²⁰³ Пипия Г.В. Германский империализм в Закавказье, с. 115

²⁰⁴ ARDA, f.970, s.1, iş 18, v.44-49

tərəfindən işğal edildi.

1918-ci ilin sonlarından etibarən Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində yaxınlaşma müşahidə olunurdu. Bu ilk növbədə qurulmaqda olan respublikaların siyasi talelərinin çulğalanmasından irəli gəlirdi: geosiyasi planda vəhdət təşkil edən Azərbaycan və Gürcüstan nəzərdən keçirilən dövrdə öz mövcudluqlarına qarşı yönəlmiş eyni təhdid və çağırışlarla üzləşirdi. Bu çağırışlara cavab vermək məcburiyyətinin məntiqi gənc respublikaların siyasi fəaliyyətinin (o cümlədən xarici sferada) koordinasiya zərurətini ortaya çıxarırdı. 1919-cu ildə həmin zərurətdən irəli gələrək, iki respublika arasında hərbi-siyasi sahədə müttəfiqlik münasibətləri təşəkkül tapmışdı ki, onun da apofeozu iyunun 16-da imzalanmış müqavilə idi.

Lakin siyasi yaxınlaşma və müttəfiqlik münasibətləri heç də iki respublika arasında ərazi və digər etnosiyasi səciyyəli ixtilaf və münaqişələrin aradan qalxması demək deyildi: biz 1919-1920-ci illərdə Axısqa, Cənub-Qərb (Qars) Respublikası, Batum, Zaqatala və s. bu kimi hər iki respublika üçün önəm kəsb edən məsələlər ətrafında kəskin mübahisələr getdiyini görürük.

1918-ci ildə Gürcüstan-Ermənistan münasibətlərində də gərginliyin artan xətt üzrə inkişaf etdiyini görürük. Hələ 1918-ci ilin iyununda Cənubi Qafqaz dövlətlərinin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün Gürcüstan tərəfi xüsusi komissiya təşkil etdi. Lakin onun işində yalnız Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələri iştirak etmişdilər. Komissiyada erməni təmsilçilər Gürcüstana qarşı geniş ərazi iddiaları irəli sürdülər. Erməni nümayəndə heyəti Loru, Axalkələk və Borçalının 2/3-nə tələb təqdim etmişdi. Lakin komissiya bir nəticəyə varmadan öz işinə son verdi.²⁰⁵

1918-ci ilin oktyabrın ortalarında türk qoşunları Loru mahalını tərk edirlər və dərhal da bu bölgəyə gürcü hərbi qüvvələri yeridilir. Fəqət vəziyyətlə barışmaq istəməyən Ermənistan tərəfi də öz hissələrini bölgəyə göndərir. Oktyabrın 18-dən 27-dək bölgə hər iki res-

²⁰⁵ Bu komissiyanın fəaliyyəti haqqında bax: Мархулия Г.Р. Армяно-грузинские взаимоотношения в 1918-1920 годах/www.history.az/
<http://iberiana.wordpress.com/Armenia-georgia/1918-1920/>

publikanın silahlı dəstələri arasında toqquşmaların səhnəsinə çevrilir.

N.Jordaniya xatirələrində gürcü-erməni ixtilafının qızıqdırılmasına görə suçu ingilislərin üzərinə qoyurdu. Bununla bağlı onun dəyərli mülahizələrinə rast gəlirik: “İngilislər ermənilərə vədlər verə, Türkiyə əraziləri hesabına onları təmin edə bilmədilər... Əvəzində onları bizim hesabımıza, Gürcüstan əraziləri hesabına mükafatlandırmağı istəyirdilər. Ermənilər ümumiyyətlə Tiflisin gürcü paytaxtı olmasından narazı qalmışdılar. Onlar düşündülər ki, bu şəhər onlarındır. Tiflisdə əvvəllər siyasi cəhətdən ruslar, iqtisadi cəhətdən isə ermənilər ağalıq edirdilər. Ruslar gedəndən sonra ermənilər hesab edirdilər ki, şəhər onlara qalacaq. Onların fikrinə görə əsl Gürcüstan Qərbi Gürcüstandır. Şərqi Gürcüstanda əhali digər millətlərlə qarışıqdır və burada milli hökumət olmamalıdır. Gürcü milli hökuməti Kutaisiyə köçməli, Tiflisdə isə millətlərarası idarəçilik təşkil edilməli idi. Ona görə də onlar bizlərlə heç bir danışığa getmir, nəyisə gözləyirdilər. Deməmişkən, ingilislərin gəlişini gözləyirdilər”.²⁰⁶

1918-ci ilin noyabrın 10-da Tiflisdə Qafqaz respublikaları arasında ərazi ixtilaflarının çözümü üçün konfrans açıldı. Lakin erməni heyətinin müxtəlif bəhanələrlə konfransın işinə qatılmaqdan imtina etməsi ilə əlaqədar bu məclis baş tutmadı. Bu arada İrəvanda gürcü parlamentinin üzvü S.Mdivaninin başçılığı altında gürcü nümayəndə heyətinin apardığı danışıqlar da bəhrəsiz qaldı. Yeri gəlmişkən, İrəvanda Mdivani ilə danışıqlar gedişində erməni liderləri Borçalı məsələsində bir şərtlə güzəştə getməyə hazır olduqlarını bildirmişdilər: bunun müqabilində gürcülər Dağlıq Qarabağın və Türkiyə ərazilərinin Ermənistanla birləşdirilməsində daşnak respublikasına yardım etməli idilər.²⁰⁷ Lakin gürcü tərəfi bu təklifi rədd etmişdi.

Bu arada Ermənistan parlamenti xalqların özünüdərin və etniklik prinsiplərinə görə Axalkələk qəzasını tamamilə və Borçalı qəzasının

²⁰⁶ Жордания Н. Моя жизнь, с. 89-90

²⁰⁷ Андерсен Э., Эгге Г. Дипломатические усилия сторон в ноябре 1918 г. – Из книги: Армяно-грузинская война 1918 г. и армяно-грузинский территориальный вопрос в XX в.

//http://www.conflicts.rem33.com /images/Georgia/arm_geor_war/R8.html

güney yarısını şəksiz olaraq Ermənistana aid hesab etmişdi, Xram çayından yuxarı zonanı isə Gürcüstanla mübahisəli zona olaraq tanımışdı.²⁰⁸

1918-ci ilin dekabrın 5-6-da daşnak hökumətinin bilavasitə təhriki və təşkilatçılığı ilə Borçalının ermənilər yaşayan hissəsində gürcü hakimiyyətinə qarşı üsyan başlandı. Tezliklə üsyançılara müntəzəm erməni hərbi hissələri də qoşuldu. İlk döyüşlərdə təşəbbüs erməni qüvvələrinin tərəfində idi: onlar Sənain, Allahverdi və Şüləver stansiyalarını, Voronsovka, Sadaxlı kəndlərini ələ keçirərək, Tiflis istiqamətində hücumə keçdilər. Dekabrın 20-ci günlərində şiddətli döyüşlər bilavasitə Borçalının azərbaycanlı əhalisinin kompakt yaşadığı orta qismində gedirdi. Yalnız dekabrın 28-29-da Şüləverdə ağır məğlubiyyətə məruz qaldıqdan sonra erməni qoşunları geri çəkildilər.²⁰⁹ Yeri gəlmişkən, gürcü ordusu tərkibində mindən artıq azərbaycanlı da rəşadətli döyüşürdü.²¹⁰

Döyüş əməliyyatları 1919-cu ilin yanvarın 1-də Böyük Britaniyanın müdaxiləsi ilə kəsildi. 1919-cu ilin yanvarın 9-dan 17-dək Tiflisdə Britaniya komandanlığının patronajı altında erməni-gürcü sülh konfransı keçirildi. Konfransın sonuncu günü, yanvarın 17-də sülh sazişi imzalandı. Ona əsasən, Borçalı qəzası üç hissəyə bölünürdü: şimal hissəsi, o cümlədən azərbaycanlıların kompakt yaşadığı nahiyələr Gürcüstana, ən cənub hissəsi Ermənistana keçirdi, Loru mahalı isə neytral elan olunurdu.²¹¹

²⁰⁸ Məmmədli Ş. Paralanmış Borçalı: 1918-ci il Ermənistan-Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi. Bakı: Azər nəşr, 1995, s.23

²⁰⁹ Müharibənin gedişi haqqında bax: Андерсен Э., Эгге Г. Эскалация конфликта: Восстание в Лори и армянское наступление // Армяно-грузинская война 1918 г. и армяно-грузинский территориальный вопрос в XX в. // http://www.conflicts.rem33.com/images/Georgia/arm_georwar/R9.html

²¹⁰ Məmmədli Ş. Paralanmış Borçalı: 1918-ci il Ermənistan-Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi... s.33

²¹¹ Андерсен Э., Эгге Г. Мирный договор и временное размежевание – Из книги: Армяно-грузинская война 1918 г. и армяно-грузинский территориальный вопрос в XX в. // <http://www.conflicts.rem33.com>

1920-ci ilin payızında erməni-türk müharibəsindən istifadə edən Gürcüstan daşnak hökumətinin razılığı ilə Loru mahalını, habelə Borçalının Ermənistana ilhaq edilmiş güney hissəsini tutur. Lakin 1921-ci ilin fevralında Gürcüstan Demokratik Respublikasının süqutundan sonra sözügedən məsələ yenidən gündəmə gəldi.

Müstəqilliyin ilk ili daxili siyasi həyatda da mühüm hadisələrlə əlamətdar olmuşdu. Bir daha N.Jordaniyanın – gürcü cümhuriyyətinin başlıca memarlarından birinin son dərəcə dəyərli etiraflar və səciyyələndirmələrlə zəngin xatirələrinə üz tutmaq istərdik, belə ki, onun və digər xadimlərin diskursları sözügedən dönmənin gürcü siyasi camiasının dövlətçiliyə dair konseptual invariantını təmsil edirdi. Beləliklə, N.Jordaniya 1918-1919-cu illərdə gedən prosesləri belə dəyərləndirirdi: “26 maydan sonra bizim (söhbət gürcü menşeviklərindən gedir – red.) baza genişlənir. Gürcüstanın bütün gücləri milli cümhuriyyət ətrafında cəmləşir. Proses 1919-cu ildə başa çatır. İnqilabi baza milli bazaya çevrilir. İnqilabi orqanlar öz yerini dövlət orqanlarına verir. 1917-ci ildə iki cərəyan var idi: birincisi – inqilabi, ikincisi – milli. Onların arasında fərdi, lakin təşkil olunmamış təmas var idi. Bütün bunlar il yarım ərzində Müstəqil Gürcüstan Demokratik Cümhuriyyəti adını almış bir cərəyana çevrildi”.²¹²

Yuxarıdakı iqtibas gürcü menşevizminin (sosial-demokratların) öz siyasi hökmranlığını qərarlaşdırdığı əsnada praktiki transformasiyasını açıqlayırdı: dövlət başına keçmiş menşeviklər öz inqilabi canatımlarını dövlət quruculuğu işinə yönləndirdilər. Yeri gəlmişkən, məhz dövlət yaradıcılığı sahəsində gürcü menşevizmi ümummarksist sahəsində opponenti olan bolşevizmin müvafiq praktikaları ilə rəqabətə girirdi. Məsələ yalnız menşeviklərin demokratik idarəetmə adını almış idarəçilik modelinin daha inklüzivliyi (əslində bu inklüzivlik də, aşağıda görəcəyimiz kimi, əhəmiyyətli dərəcədə formal xarakter daşıyırdı) və hüquqi mexanizmlərə daha çox söykənməsi ilə məhdudlaşmırdı. 1917-1922-ci illərdə Sovet Rusiyası və onunla bağlı sovet dövlət qurumları, inqilabın avtoritar məntiqin-

dən doğan sərt repressiv mexanizmlərin və total mərkəzləşdirici strukturların mövcudluğuna baxmayaraq, heç də bitkin dövlət institutu olmağa can atmırdı: bolşevizm özünün idarəçiliyi altında olan məkana dünya inqilabı tonqalını qalayacaq, onun atəşini körükləyərək, bütöv qitələri yaxacaq hərbi-inqilab düşərgəsi kimi baxırdı. Əslində bolşevizm paradoksal şəkildə (bu yanaşma “dialektik” adını almışdı) repressiv dövlət təsisatlarının yaradılmasını, terrorun dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılmasını dövlətin qəti ləğvi yolunda son dərəcə vacib mərhələ kimi nəzərdə tuturdu. Bu mənada gürcü menşeviklərinin qurmaqda olduqları dövlət yeni, burjua çağı üçün respublikaçı quruluşlara xas olan təşkilati-struktur kanonlarını və fəaliyyət prinsiplərini əsla rədd etmirdi. Əksinə, məhz dövlət institutu vasitəsilə N.Jordaniya və ətrafı sosial məzmunla aşılarmış siyasi-milli ideal və amallarının gerçəkləşdirilməsinə çalışırdı. Gürcü menşeviklərinin – siyasi düzənin dünənki devirənlərinin bütün nitqlərində dövlət qarşısında piətetin şahidi oluruq.

Müstəqil Gürcüstanın mövcud olduğu bütün dövr ərzində Tiflisdə Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti və onun İcraiyyə Komitəsi fəaliyyətini sürdürmüşdü. Düzdür, zaman keçdikcə onun siyasi qərar qəbul etmə instansiyası kimi nüfuzu və proseslərə təsir gücü aşağı düşmüş, o arxa plana sıxışdırılmışdı. Amma bu orqanın mövcudluğu faktının özü gürcü menşevizminin inqilabi kimliyini (və onun vasitəsi ilə də ideokratikliyi) qoruyub saxlamaq cəhdinin ifadəsi idi, hərçənd, yuxarıda gətirilən iqtibasdan da aydın göründüyü kimi, “inqilabi bazanın” “milli bazaya” tədrici transformasiyası baş verirdi. Yuxarıda biz Tiflis Sovetinin 1918-ci ilin mayın 29-da olmuş iclasında müstəqil Gürcüstanı dəstəkləyən qətnaməsindən danışmışdıq. Həmin qətnamənin qəbulu heç də asan başa gəlməmişdi. Jordaniyanın təsvirinə görə, istiqlalın elanı ərəfəsində Tiflis sosial-demokrat təşkilatının, habelə diyar Mərkəzi Komitəsinin şəhər dumasında yığıncığı keçirilmişdi. İlk növbədə sosial-demokratların özlərini gürcü istiqlalı ideyasına inandırmaq lazım gəlmişdi. Yığıncığın ardından orada iştirak edənlər dərhal iş başına keçildilər; onlar “fəhlələri Batumda baş verənlərlə tanış etdilər və iyirmi dörd

saat ərzində Gürcüstanın fəhlə sinfi milli rəlslər üzərinə keçirildi”.²¹³ Bir qədər sonra, iyunun 8-də inqilabi təcəssüm etdirən orqanlar – Tiflis Sovetinin İcraiyyə Komitəsinin, Diyar Mərkəzinin və Qırmızı qvardiyanın Qərargahının birgə keçirilmiş yığıncağında güclü dövlət hakimiyyətinin yaradılması haqqında qətnamə qəbul olundu.²¹⁴

Beləliklə, dövlət quruculuğu, yeni düzən yaradıcılığı prosesində milli başlanğıc inqilabi başlanğıcı bir növ udur, içinə hopdururdu. Lakin bu “hopdurma” gedişində milli başlanğıc da inqilabi cizgilər əldə edirdi. Fikrimizcə, sözügedən milliləşmə heç də menşevik iqtidarının inqilabi xassələrinin tam aradan qalxması demək deyildi; bəlli dərəcədə ideokratik, qeyri-liberal və partokratik səciyyəli ilk gürcü cümhuriyyətinin istər sosial-statist praktikalarında, istərsə də ictimai (publik) səviyyədə ifadə olunan diskurslarında inqilabi komponent özünü yetərincə qabarıq büruzə verirdi. Ümumiyyətlə, gürcü dövlətinin sosial-demokrat layihəsinin aşağıdakı səciyyəvi cəhətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür: milli sərhədlər daxilinə çəkilmə və kautskiçi təfsirdə marksizmə istinadən, demokratiya şəraitində sosializm quruculuğu kimi yekun məqsədə istiqamətlənmiş islahatların tədricən gerçəkləşdirilməsi. Bu, bəlli anlamda millətçilik qiyafəsinə bürünmüş sosial-demokratizm demək idi.

Sosializm kontekstində milli dövlət quruculuğuna dair baxış Jordaniyanın Milli Şuranın 1918-ci il 16 iyun iclasındakı çıxışında da yetərincə açıqlanırdı: “Biz deyirik: sosializm digər ölkələrdə gerçəkləşəndə, bizdə də gerçəkləşəcək. Lakin bu o demək deyildir ki, biz burjuaziyanın dövlətini təmsil etməliyik və onun köləliyinə girməliyik. Burjua quruluşunda da bizə iş düşər. Biz öz minimum proqramımızı həyata keçirməliyik. Siz deyirsiniz ki, axı biz necə burjua quruluşu yarada bilərik. Lakin quruluşdan quruluşa fərq var. Biz iqtisadi quruluş yarada bilmərik, amma siyasi quruluşu yaratmaq bizim əlimizdədir. Sizlər (milli-demokratlar nəzərdə tutulur – red.) arzulayırsınız ki, bizdə alman siyasi quruluşu həyata keçirilsin, biz

²¹³ Жордания Н. Моя жизнь, с. 86

²¹⁴ Документы и материалы по внешней политике Закавказье и Грузии... с.367-368

isə İsveçrədəki quruluşa doğru can atırıq. Sizin ürəyinizə monarxist quruluş yatır, bizim isə demokratik quruluş”.²¹⁵

Ən nəhayət, simasında gürcü mənşevizminin sözügedən problematikaya dair nəzəri-konseptual təsəvvürləri Jordaniyanın 1918-ci ilin iyul-avqust aylarında qələmə aldığı “Sosial-demokratiya və dövlət hakimiyyətinin təşkili” adlı geniş həcmli və dünyagörüşü siqlətli məqaləsində əksini tapmışdı.²¹⁶ Marksizm üçün səciyyəvi olan proses və hadisələrə geniş və fundamental kontekstdən yanaşma prinsipinə uyğun olaraq, Jordaniya dövlətin ümumi və marksist tərifini verdikdən sonra gürcü cəmiyyətinin sosioloji durumunu səciyyələndirir və qurmaqda olduqları dövlətin mahiyyət və təyinatı barədə suallara aydınlıq gətirməyə çalışır. İçinə aldığı mənalardan baxımından semantik zənginlik sərgiləyən bu məqalə geniş tədqiqatın mövzusu olmağa layiqdir. Onun üzərində ətraflı dayanmadan, qeyd edərdik ki, Jordaniya müxtəlif çıxışlarında və nitqlərində səsləndirdiyi yuxarıda şərh etdiyimiz mülahizələrini daha təfəssilatlı surətdə açıqlamağa çalışır. Onun məzmununu bir cümlə ilə xülasə etmək lazım gələrsə, qeyd edərdik: gürcü sosial-demokratları marksist kimi ictimai proseslərə materialist nöqteyi-nəzərdən yanaşırlar, sosializmi dekretlərlə qurmağın qeyri-mümkünlüyünün fərqi varırlar (bolşevik praktikalarına göndərmə), ona görə də yaşadıkları mərhələdə tarixi missiyalarının yalnız geniş demokratik siyasi-hüquqi zəminə oturulmuş burjua dövləti yaratmaqdan ibarət olduğunu çox gözəl anlayırlar. Amma sosialist olmaqları etibarlı ilə bu missiyanı məzlum sinif və təbəqələrin maraqlarının maksimum nəzərə alınması ilə həyata keçirmək niyyətindədirlər. Jordaniya öz qayəsini belə ifadə edirdi: “Bir sözlə, biz elə bir respublika qurmalıyıq ki, o, sosializmlə uyuşan siyasi forma olaraq xidmət göstərə bilsin və deməli, bizə bundan sonra da cəmiyyətin sosialist dəyişiklikləri ilə məşğul olmağımıza imkan versin. Xalqın siyasi özünüidarəsi – onun sosial özünüidarəsinin zəruri vasitəsi və qaçılmaz pilləsidir”.²¹⁷ Bu zaman

²¹⁵ Жордания Н.Н. За два года. Доклады и речи... с.101-102

²¹⁶ Жордания Н.Н. За два года. Доклады и речи... с.109-135

²¹⁷ Жордания Н.Н. За два года. Доклады и речи... с.125

demokratik cümhuriyyətin sosial bazası qismində proletariat, xırda burjuaziya və kəndlilər göstərilirdi. Əsərdə Jordaniya həmçinin siyasi idarəetmə formasına dair təmsil etdiyi partiyanın baxışlarını da açıqlayırdı. Gürcü menşevikləri geniş xalq kütlələrinin birbaşa idarəetməyə cəlb olunduğu plebissitar demokratiya tərəfdarı kimi çıxış edirdilər.

Başqa sözlə, gürcü menşeviklərinin təsəvvüründə global sosialist çevrilişinədək Gürcüstanda qurulacaq dövlət sosial quruluş baxımından burjua olacaq. Amma eyni zamanda idarəedici qüvvənin sosialistlər olması və postfevral anlamında demokratik düzənin qərarlaşması səbəbi ilə bu quruluş sosialist elementləri üçün almaqla, gələcəkdə sosializmin bərqərar olmasına ən əlverişli ortamı ərsəyə gətirməli idi. Yəni gürcü sosial-demokratları sıradan burjua cümhuriyyətini yaratmaqla kifayətlənməyərək, gələcəyin sosialist dövlətinin ilkin təməl daşlarını atırdılar.

Onlar ən sonuna kimi, ən azı rəsmi diskursda, özlərini sinfi təşkilat kimi qələmə verirdilər. Məsələn, gürcü menşeviklərinin aparıcı iştirakı ilə Cənubi Qafqaz sosial-demokratlarının 1918-ci ilin noyabrında baş tutmuş VIII qurultayında bəyan edilmişdi ki, “onların siyasi xətti hər zaman sinfi olmuşdur və bundan sonra da belə olacaqdır”.²¹⁸ Elə həmin ayın 19-da gürcü menşeviklərinin birinci qurultayı keçirildi. O rəsmən Gürcüstan Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının yaradıldığını elan etdi, halbuki faktiki olaraq gürcü menşevikləri 1918-ci ilin yayından müstəqil partiya kimi fəaliyyət göstərirdilər. Yeri gəlmişkən, gürcü sosial-demokratlarının müstəqil dövlət quruculuğuna yönəlmiş xətti heç də Cənubi Qafqaz menşeviklərinin hamısı tərəfindən dəstəklə qarşılanmamışdı. Rus, yəhudi və erməni menşeviklərindən ibarət bir qrup ayrılaraq, rusca “Sosial-Demokrat” adlı öz qəzetlərini buraxır, gürcü menşeviklərinin siyasətini tənqid edirdi. Onlar özlərini vahid Rusiya sosial-demokratiyasının tərkibində görürdülər.

Gürcü menşeviklərinin dövlət quruculuğu xətti, xarici siyasi kursu onların vaxtı ilə bir partiyada təmsil olunduqları Rusiyalı

²¹⁸ Ментешашвили А.М. Октябрьская революция...с. 107

əqidədaşlarının da kəskin tənqidinə məruz qalmışdı. Həmin ilin dekabr ayının 27-də Moskvada Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə (menşevik) Partiyasının müşavirəsində ağqvardiyaçı hökumətlərin tərkibinə daxil olmuş, yaxud da xarici imperialistlərlə ittifaqa getmiş menşevik təşkilatların davranışı müzakirə olunmuşdu. Müşavirədə qəbul edilmiş qətnamədə açıq şəkildə bəyan edilirdi: “Müşavirə təsdiqləyir ki, Gürcüstanın demokratik quruluşunu və özünüidarəsini xarici yardıma və Rusiyadan ayrılmağa istiqamətlənməklə xilas etməyə çalışan gürcü sosial-demokratlarının siyasəti onu partiyanın ümumən güddüyü vəzifələrlə ziddiyyətli vəziyyətə gətirib çıxarmışdır”.²¹⁹ Faktiki olaraq 1918-ci ilin yayından etibarən gürcü menşevizminin nəinki struktur, həmçinin ideya-siyasi cəhətdən də əlahiddələşməsindən danışmaq münasibdir. 1917-ci ilin payızından başlanmış təkamül gürcü menşevizmini Rusiya sosial-demokratiyasından tamamilən ayrılmasına, fərqli və özünəməxsus fenomenə çevrilməsinə gətirib çıxardı ki, onun xüsusiyyətlərini yuxarıda qeyd etmişik. Əslində 1918-ci ilin yayından etibarən, ələlxüsus da təşkilati müstəqilliyini elan etdikdən sonra gürcü sosial-demokratiyası artıq nominal olaraq da menşevizm fenomenindən uzaqlaşır.

1919-cu ilin fevralında Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirilənədək Milli Şura (1918-ci ilin oktyabrından rəsmən parlament adını alaraq) Gürcüstanın ali hakimiyyət orqanı kimi çalışmışdı. Bu qurum yuxarıda qeyd etdiyimiz millilik və inqilabilik tənəsübünü gözləyərək, fəaliyyət göstərirdi. Məhz onun sanksiyaları ilə inqilabi orqanların milliləşməsi baş verirdi. Məsələn, Milli Şuranın 1918-ci il 2 iyun qərarı ilə 1917-ci ilin dekabrında yaradılmış Qırmızı qvardiya Xalq (Milli) qvardiyası adını aldı.²²⁰ Bu zaman dəyişən təkcə ad yox, həmçinin müəyyən mənada qvardiyanın təşkili prinsipləri idi: dünənə kimi sırf fəhlələrdən təşkil olunan, inqilabın hərbi-sinfi strukturu kimi Tiflis Sovetinin nəzdində fəaliyyət göstərən bu hərbi birləşmə

²¹⁹ Троцкий Л. Между империализмом и революцией // Собрание сочинений. Т. XII. Основные вопросы пролетарской революции. Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1925, с. 218-219

²²⁰ Жордания Н. Н. За два года. Доклады и речи... с. 97

öz qapılarını daha geniş ictimai təbəqələr üzünə açmaqla, hökumətin sərəncamına keçirdi. Lakin qvardiya fəhlə simasını saxlamaqla inqilabi təşkilat reputasiyasını sonadək qorumuşdu. Qeyd etmək istərdik ki, tanınmış menşevik Valiko Cugelinin komandanlıq etdiyi Xalq qvardiyası ideokratik səciyyəli hərbişəkilənmiş qurum kimi həm daxili sabitliyin mühafizəsində, həm də ölkənin müdafiəsində ilk gürcü cümhuriyyətinin süqutunadək öz aparıcı önəmini qoruyub saxlamışdı. O, menşevik rejiminin güc təminatçısı olmaqla, onun hakimiyyət rəmzlərindən birinə çevrilmişdi: istər denikinçi qəndlərin qarşısının alınmasında, istər kəndli çıxışlarının, bolşevik təşviqatının, istərsə də ölkə ucqarlarında milli azlıqların üsyanlarının (ən parlaq örnək Cənubi Osetiyada alovlanan üsyanlar idi) yatırılmasında mövcud iqtidarın ən güvəndiyi hərbi struktur kimi şöhrət qazanmışdı. Başqa sözlə, formal olaraq dövlət qurumu kimi fəaliyyət göstərsə də, xalq qvardiyası sonunadək sosial-demokrat partiyası ilə üzvi bağlarını qoparmadı. Belə bir məqam da vurğulanmalıdır ki, menşeviklərlə ordunun kadr zabidləri arasında münasibətlər yetərinə gərgin idi; nə gürcü menşevikləri əksəriyyəti nəcabətli soylara mənsub zabidlərə, nə də mühüm qismi mühafizəkar ovqatlı zabidlər sosialist hökumətə tam güvənmirdilər. Ona görə təəccüblü deyildi ki, ordudan fərqli olaraq məhz xalq qvardiyaçıları menşeviklərin hərbi dayağı idilər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, iyunun 8-də həmçinin Tiflis Soveti və digər analoji qurumlar icra hakimiyyətinin tamamilə hökumətin əlində cəmləşməsi haqqında qətnamə qəbul etdi. İyunun 24-də parlament funksiyasını yerinə yetirən Milli Şura başda N.Jordaniya olmaqla hökumətin yeni tərkibini təsdiqlədi. Yeri gəlmişkən, Jordaniya həmçinin Tiflis Sovetinin sədri olaraq da qalmaqda idi.²²¹

1918-ci ilin avqustun 2-də parlament quberniya, dairə və qəza ştatları haqqında xüsusi qanun təsdiq etdi. Ona əsasən, Tiflis və Kutaisiyə quberniya komissarları, onların köməkçiləri, Suxumi və Zaqatala dairələrinə komissarlar, habelə 14 qəza və 56 rayon komissarı təyin edilirdi. Zaqatala dairəsinə təyinat formal xarakter

²²¹ Ментешашвили А.М. Октябрьская революция...с. 107

daşıyırdı, belə ki, iyun ayının 26-da Zaqatala Milli Şurası Azərbaycana birləşmək haqqında qərar qəbul etmişdi, ayın 30-da hökumət xüsusi qərarı ilə onu təsdiqləmişdi.²²²

1918-ci ilin yayında gürcü hökuməti dövlət idarə və müəssisələrinin milliləşdirilməsinə başladı. Faktiki olaraq sosial-demokratların beynəlmiləlçi mahiyyətinə zidd olan bu kurs qeyri-vətəndaşların kütləvi şəkildə işdən çıxarılmasını nəzərdə tuturdu. Xidmətlərini davam etdirmək istəyən şəxslər 3 ay ərzində gürcü dilini kafi səviyyədə öyrənməli idilər.²²³ Bu akt sosial-demokratların siyasətlərində millətçi meyllərin artmasından xəbər verirdi.

2.5. Hər şey milli istiqlal naminə: cümhuriyyətin ikinci ili

Cümhuriyyətin formal ikinci ili 1919-cu ilin mayı – 1920-ci ilin mayı arasında zaman kəsimini əhatə edir. Amma fikrimizcə, cərəyan edən hadisələrin səciyyəviliyi, məntiqi və məzmunu baxımından ikinci il ənənəvi xronoloji çərçivəni aşaraq, 1919-cu ilin yanvarından 1920-ci ilin aprelinədək sürən dönmə ehtiva edirdi: məhz sözügedən zaman kəsimində Gürcüstan aqrar islahatların yeni mərhələsinə qədəm qoymuş, ölkədə ümumxalq səsvərməsi yolu ilə Müəssislər Məclisi seçilmiş, müxtəlif sahələr üzrə qanunvericilik bazası yaradılmış, faktiki olaraq partokratik səciyyəli gürcü siyasi sistemi bitkin cizgilər əldə etmiş, menşevik rejimi özünün siyasi dostlarını və düşmənlərini qəti təsbit etmiş, Gürcüstan real xarici təcavüz – Denikin təhlükəsi ilə üzləşmiş, ölkənin müdafiə qabiliyyəti artırılmışdı. Əgər 1918-ci il əhatə etmiş birinci il son dərəcə mürəkkəb xarici-siyasi şəraitdə gürcü dövlətçiliyinin sütunlarının qurulması ilə əlamətdar olmuşdusa, ikinci il xarici-siyasi faktorun öz təsirini qoruyub saxladığı bir şəraitdə Gürcüstan sosial-demokrat cümhuriyyətinin daxili səbatlılığının yüksəlməsi, dövlətçiliyin institusional baxımdan yeni mərhələyə qədəm basması ilə səciyyələnmişdi.

²²² Rəhmanzadə Ş. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri (Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin materialları əsasında, 1917-1930-cu illərin əvvəlləri). Bakı, “Aspoliqraf”, 2008, s.61

²²³ GMTA, f.1820, s.3, iş 13, v.18

Xarici siyasi hadisələrə keçməzdən öncə ölkənin daxili siyasi inkişaf meyllərini nəzərdən keçirmək istərdik.

1919-cu ilin əhəmiyyətli hadisələrindən biri – aqrar islahatların daha da dərinləşməsi idi. İlk növbədə qeyd etmək istərdik ki, Gürcüstan sosial-demoqrafik planda kəndli ölkəsi idi: əhalinin 80%-dən bir qədər çoxunu kəndlilər təşkil edirdi.²²⁴ XIX əsrin 60-cı illərinin ikinci yarısında orada Rusiyaya nisbətən daha eybəcər formada kəndli islahatı həyata keçirilmişdi: mərkəzi quberniyalardan fərqli olaraq, kəndlilərə ayrılan torpaq paylarının ölçüsü daha kiçik idi, özü də kəndli yalnız mülkədarın icazəsi ilə həmin sahəni satın ala bilərdi. Aztorpaqlı, asılı, yarımazad işçilər ordusu yaranmışdı.²²⁵

Gürcüstanın siyasi gündəliyində sosial əhəmiyyətli məsələlər sırasında aqrar məsələnin birinci yerdə durduğunu söyləsək, mübaliğəyə yol vermərik: XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri bu ölkədə faktiki olaraq iri kəndli çıxışları permanent xarakter almışdı. Təsadüfi deyildi ki, 1917-ci il inqilabı aqrar məsələnin həllinin təxirəsalınmaz vacibliyini kəskin şəkildə ortaya qoydu.

1917-ci ilin dekabrın 16-da Zaqafqaziya komissarlığı “Torpaq komitələrinə xəzinə, keçmiş udel, kilsə, monastır torpaqları, habelə hüquqi şəxslərin və xüsusi torpaq sahiblərinin torpaqlarının verilməsi haqqında” əsasnamə dərc etdi. Bu dekretdə mülkədar torpaqlarının müsadirəsi bəyan edilirdi. Lakin müsadirə olunacaq və mülkədarın sərəncamında qalacaq torpaqların norması müəyyənləşdirilmirdi. Özü də müsadirə olunmuş torpaqlar kəndli komitələrinin yox, yuxarıdan təyin olunmuş torpaq komitələrinin ixtiyarına keçməli idi: sonuncuların mahiyyəti kəndli kütlələri üçün naməlum qalırdı.

Sözügədən əsasnaməyə əlavə olaraq, 1918-ci ilin martın 7-də Cənubi Qafqaz seymi “Sahibləri üçün saxlanılan torpaq normasının müəyyən edilməsi və torpaq islahatının həyata keçirilməsi tədbirləri haqqında” qanun qəbul etdi.²²⁶ Qanunun məğzi mülkədarların

²²⁴ Мирцхулава И.И. Аграрно-крестьянский вопрос в Грузии в 1900-1921 гг. – Тбилиси: Мецниереба, 1978 – с. 14

²²⁵ Мирцхулава И.И. Аграрно-крестьянский вопрос в Грузии... с. 31-38

²²⁶ Gürcü aqrar qanunvericiliyi haqqında bax: Мирцхулава И.И. Аграрно-

mülkiyyətində saxlanılacaq torpaq normasının müəyyən edildiyi ikinci paraqrafda açılırdı: torpaq sahibinə dəyərli bitkilər becərilən rayonda 7 desyatin, dənli bitkilər rayonunda 15 desyatin, maldar təsərrüfatlarında 40 desyatin torpaq sahəsi saxlanılırdı. Qanunun 14-cü paraqrafına əsasən, əgər torpaq bir neçə ailəyə məxsus idisə, yaxud ailə üzvlərindən bu və ya digərinin ailəsi var idisə, onda hər bir iştirakçıya və ya ailəyə ayrı torpaq norması verilməli idi. Bu müddəadan istifadə edən mülkədarlar özləri üçün daha çox norma saxlamaq üçün saxta torpaq bölüşdürmələrini rəsmiləşdirirdilər. Mayın 2-də qəbul edilmiş qanuna görə isə xüsusi mülkiyyətçilərdən müsadirə edilmiş malikanələr, xalq təsərrüfatı əhəmiyyətinə malik olduğu halda, quberniya komitələrinin sərəncamı ilə əvvəlki sahibinə qaytarıla bilərdi.

1918-ci ilin statistik bilgilərinə əsasən, Gürcüstanın yararlı torpaqlarının ümumi sahəsi 5537207 desyatin idi. Torpaq sahibliyi kateqoriyasına görə, onlar aşağıdakı qaydada bölünürdü: 1) xüsusi mülkiyyət torpaqları – 2208045 des. (39,9%), 2) xəzinə torpaqları – 2020212 des. (36,5%), 3) kəndli torpaqları – 1309150 des. (23,6%).²²⁷

Sosial gərginliyi səngitmək məqsədi ilə Gürcüstan parlamenti 1919-cu ilin yanvarın 28-də “Əhaliyə dövlət torpaq fondundan xüsusi mülkiyyətə torpaq verilməsi haqqında qanun” dərc etdi.²²⁸ Bu qanunla torpaqsız və aztorpaqlı kəndlilərə məqbul qiymətə dövlət fondundan torpaqların təklif edilməsi nəzərdə tutulurdu. Habelə yuxarıda göstərilən norma çərçivəsində torpaq alqı-satqısına icazə verilirdi; ilkin hesablamalara görə, torpaqların satışından büdcəyə 200 milyon rubl vəsait daxil olmalı idi.²²⁹ Torpaqların alqı-satqısına icazə verməklə, menşevik hökuməti kənddə burjuva münasibətlərinin

крестьянский вопрос в Грузии...с. 289-308

²²⁷ Лядов М. К вопросу о результатах аграрной реформы – «Борьба», 1919, 16 января, №11 (267)

²²⁸ Мирцхулава И.И. Аграрно-крестьянский вопрос в Грузии...с. 302-303

²²⁹ Махарадзе Н.Б. Победа социалистической революции в Грузии. Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1965, с. 220

qərarlaşması yolunda önəmli addım atmış olurdu.

Beləliklə, Zaqafqaziya Seymində “torpaqların satın alınmadan bütün millətlərdən olan kəndlilərə verilməsini” tələb edən menşeviklər öz mövqelərini dəyişərək, faktiki olaraq milli-demokratların təklifi ilə razılaşmışdılar. Görünür, sosial-demokrat hökuməti öz daxili, o cümlədən sosial-iqtisadi siyasətini kifayət qədər geniş konsensus əsasları üzərində qururdu: bu dövlətin dayaqlarını möhkəmlətmək istəyindən doğurdu. Bundan əlavə, Jordaniya və əqidədaşları gürcü ordusunun zabıt korpusunun önəmli hissəsini təşkil edən zadəgan zümrəsi ilə açıq münaqişəyə girməkdən çəkinirdi. Lakin eyni zamanda torpaqların alqı-satqı predmetinə çevrilməsi, kəndlilərə pulla satılması siyasəti (bu siyasətdən kənd varlıları qazancılı çıxmışdılar), habelə mülkədar torpaq sahibliyinin radikal şəkildə ləğv edilməməsi (mülkədarların müxtəlif fırılداqlara əl ataraq, özlərinə qanunla müəyyənləşdirilmiş normadan artıq torpaq sahəsi saxladıqlarına dair çoxsaylı faktlar var) kəndlilərin gərəkli həcmdə torpaqla təminatını əngəlləyirdi. 1918-1919-cu illərdə ölkənin müxtəlif rayonlarında, xüsusən Qori, Duşeti və Tioneti qəzalarında, Cənubi Osetiyada iri kəndli çıxışları da aparılan islahatla əlaqədar köklü narazılıqdan xəbər verirdi.

Lakin bütün natamamlıqlarına baxmayaraq, Cənubi Qafqaz dövlətləri arasında məhz Gürcüstan aqrar islahatın daha ardıcıl həyata keçirilməsi böyük uğur sayıla bilərdi. Gürcüstanın ziraət naziri H.Xomerikin məlumatlarına əsasən, 1920-ci ilin yanvarın 1-i üçün cəmi 621697 desyatin torpaq, o cümlədən 4 minə yaxın mülkədar malikanəsi müsadirə edilmişdi.²³⁰ N.Jordaniya Müəssislər Məclisində 1919-cu il martın 14-də çıxış edərkən söyləmişdi: “bu günə kimi dövlətin əlində iki milyon desyatinədək meşə, yarım milyon desyatinədək şum torpaq, 800 min desyatin otlaq... və s. toplanmışdır”.²³¹

Aqrar islahat gürcü siyasi palitrasının müxtəlif cınahlarına mənsub xadimlər tərəfindən fərqli dəyərləndirilirdi. N.Jordaniya islahatı

²³⁰ Мирцхулава И.И. Аграрно-крестьянский вопрос в Грузии...с. 327

²³¹ Ментешавили А.М. Октябрьская революция...с. 103-104

başçılıq etdiyi hökumətin ən önəmli uğurlarından sayaraq, xatirələrində yazırdı: “Bizim sosializm başlıca olaraq aqrar islahatda ifadəsini tapmışdı. O bizlərdə inqilabi deyil, islahatçı yolla getmişdi. Nəyə görə? Ona görə ki, o zorakılıq, mübarizə olmadan keçirilmişdi. Qanun, parlament və hökumət yetərli idi ki, bütün siniflər, ilk növbədə mülkədarların özləri buna dinməz-söyləməz tabe olsunlar. Bu cür tədbir heç bir ölkədə inqilabsız, zorakılıqsız keçməmişdi. Sosializmə münasibətdə aqrar islahat məxsusi gürcü səciyyəsi almışdı. Torpaq kəndlilərin mülkiyyətinə paylanılmışdı ki, bu da sosialist doktrinasına zidd idi. Biz bununla kəndlilərə göstərmək istəyirdik ki, müstəqil Gürcüstan onlara torpaq vermişdir. Ona görə də bizlərdə aqrar islahat milli forma almışdı”.²³²

Tamamilə əks nöqteyi-nəzərə Z.Avalov malik idi. Sağ yönümlü bu xadimin fikrincə, “bu hökumətin mahiyyətə başlıca ehtirası torpaq mülkiyyətçilərinə divan tutmaq idi. Aqrar islahat həm kəndlilərin gerçək tələbatları ilə, həm rus inqilabının əzici örnəyi və təsiri ilə, lakin həm də demaqqoqcasına inqilabi rəqabət fəndləri ilə aşılanırdı. Bu islahat qaçılmaz idi. Lakin kənd təsərrüfatının şərtləri, Gürcüstan kimi fərqliliklərə malik millətin gələcək tələbatları və iqtisadi tərzilə əsla uzlaşmayan formalar kəsb etmişdi. Əhalinin çoxsaylı qruplarına – mühüm, nisbətən savadlı və zəruri hissəsinə şüurlu surətdə məhvedici zərbə endirilirdi. Bir sözlə, Gürcüstanın aqrar siyasəti Avropaya və onun mülki məcəllələrinə meyillənmirdi və müstəqil Gürcüstanın dövlət maraqları ilə uzlaşmırdı”.²³³ Avalovun bu mühakiməsi aqrar islahatdan narazı qalmış aristokratik zümərənin reaksiyasını təmsil etməklə, sözügedən islahatın hansı daxili maneələrlə üzləşdiyindən də xəbər verirdi.

1919-cu ilin fevralında Gürcüstanın siyasi həyatında olduqca mühüm hadisə baş verdi: Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirildi. 1918-ci ilin oktyabrın 8-dən özünü parlament adlandıran Milli Şura noyabrın 22-də “Müəssislər Məclisinə seçkilər barədə Əsasnamə”ni

²³² Жордания Н. Моя жизнь, с. 95-96

²³³ Авалов З. Независимость Грузии...с. XII

qəbul etdi.²³⁴ Seçkilərin 1919-cu ilin fevralına təyin edilməsi təsadüfi deyildi; 1919-cu ilin yanvarında Paris sülh konfransı açılırdı və oraya gürcü nümayəndə heyətinin göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bu zaman həmin heyətdə məhz ümumi seçkilərdə seçilmiş şəxslərin olması gürcü dövlətçiliyinin legitimliyini möhkəmləndəcək amil kimi qəbul edilirdi.

Seçkilərə qatılan 15 partiya və seçki qrupundan ən çoxsaylı namizədlə (130 nəfər) sosial-demokratlar gedirdilər; milli-demokratlar 96, gürcü eserləri 73, daşnaklar 19, sosial-federalistlər 120, Gürcüstan Müsəlmanlarının Şurası 5 (seçkiyə qatılmış iki azərbaycanlı seçki qrupundan biri; qrupa Halay bəy Aslan ağa oğlu Bayramov başçılıq edirdi), sağyönlü Gürcüstan Radikal-Demokrat Əmək Partiyası 50, Gürcüstan Milli Partiyası 25, sol sosialist-federalistlər 38, Rustaveli qrupu 55, müstəqillər ittifaqı 10, Borçalı qəzasından müsəlman qrupu (seçkilərə qatılmış ikinci azərbaycanlı seçki bloku; Böyük bəy Axundov başçılıq edirdi) 5, Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyası 12, şairlər Paolo İaşvili və Tisian Tabidzenin, heykəltəraş Yakob Nikoladzenin, ədəbiyyatçı və publisist Pavle İnqorokvanın, rəssamlar Lado Qudiaşvilinin və Aleksı Arsenişvilinin daxil olduğu “Vətənpərvərlərin estetik cəmiyyəti” 6, Gürcü yunanlarının demokratik qrupu 10 namizəd irəli sürmüşdü.²³⁵

1919-cu ilin fevralın 14-dən 17-dək ümumi bərabər seçki hüququ əsasında gizli səsvermə yolu ilə seçkilər baş tutdu. Martın 9-da Mərkəzi seçki komissiyası seçkilərin nəticələrini açıqladı. Təxminən 700 min qeydə alınmış seçicidən 524 mini seçkiyə qatıldı ki, onlardan da 408 mindən çoxu sosial-demokratlara səs verdi.²³⁶ Müqayisə üçün qeyd edərdik ki, sosial-federalistlər 33630, milli-demokratlar 30128, sosial-inqilabçılar (eserlər) 21453 səs toplamışdı-

²³⁴ Iremadze Irakli, Chanturidze Salome (author-Compilers). First Universal Democratic Election in Independent Georgia. Tbilisi: 2017. p.16-17

²³⁵ Iremadze I., Chanturidze S. (author-Compilers). First Universal Democratic Election, p.28-63

²³⁶ Каземзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921), с.181

lar. Müəssislər Məclisində 130 yerdən 109-nu sosial-demokratlar, 8-ni milli-demokratlar, 8-ni sosial-federalistlər, 5-ni sosial-inqilabçılar partiyası qazanmışdılar. Müxtəlif səbəblərə görə Abxaziyada, Borçalıda, Axısqada, dağlıq ərazilərdə seçkiləri fevralda keçirmək mümkün olmamışdı. Sözügedən rayonların əksəriyyətində seçkilər 1919-cu ilin avqustun sonlarında baş tutdu. Bu seçkilər nəticəsində daha iki partiya Müəssislər Məclisində yer aldı – daşnaklar və Milli partiya, 1920-ci ilin mayın 21-də ikinci əlavə seçkilərin nəticələri elan edildi. Parlamentdə mandatlar yekun olaraq aşağıdakı qaydada bölündü: sosial-demokratlar – 102 mandat, milli-demokratlar – 8 mandat, eserlər – 6 mandat, daşnaklar – 3 mandat, sosial-federalistlər – 9 mandat, Milli partiya 2 mandat.²³⁷ Yeri gəlmişkən, sosial-demokrat partiyasının siyahısı üzrə Müəssislər Məclisinə yeganə azərbaycanlı, əslən Yor-Muğanlı kəndindən olan Hüseyn (Hüseynqulu) Məmmədov da seçilmişdi. Menşevik “Hümmət” təşkilatının fəal üzvlərindən olan H.Məmmədov Gürcüstan müsəlmanlarının problemlərinin həlli üçün yaradılmış bir sıra parlament komitələrinin işində iştirak etmişdi.²³⁸ Müəssislər Məclisinin ilk iclası martın 12-də keçirildi. N.Çxeidze parlamentin sədri seçildi. Martın 21-də Məclis N.Jordaniyanın sədrliyi altında yeni hökuməti təsdiqlədi. Bu hökumət, bəzi dəyişiklərlə, Gürcüstan Demokratik Respublikasının süqutunadək mövcud olmuşdu. Əgər əvvəlki kabinetlərdə nazirlərin yarısı digər partiyaların təmsilçiləri idilərsə, bu hökumət bütövlükdə sosial-demokratlardan qurulmuşdu. Ümumiyyətlə Müəssislər Məclisinə seçkilərdən sonra sosial-demokrat partiyasının hakimiyyəti daha da möhkəmlənmiş, siyasi iqtidar daha çox partokratik cizgilər kəsb etmişdi. Bu məqamı N.Jordaniya belə izah edirdi: “Müəssislər Məclisinə seçkilərdən sonra koalision hökumət yerini sosialist

²³⁷ Iremadze I., Chanturidze S. (author-Compilers). First Universal Democratic Election, p.88; 93; 96

²³⁸ Gürcüstanın demokratik yolla seçilmiş ilk parlamentinə – Müəssislər Məclisinə seçkilər. Qaraçöplü deputat Hüseynqulu Məmmədov // <http://zim.az/edebi-elaeqeler/3777-grcstanin-demokratk-yolla-selm-lk-parlamentn-mssslr-mclsn-seklr-qarapl-deputat-hseyinqulu-mmmmdov.html>

hökumətə verdi, lakin onların arasında həm siyasi, həm də iqtisadi sahələrdə heç bir fərq yox idi. Hökumətin iclasları, başlıca olaraq, daxili təşkilati işlərə həsr olunmuşdu. Bu iclaslarda mən çox vaxt olmurdum, lakin daha öncə əleyhinə çıxdığım təklif qəbul edilmirdi. Əlbəttə, bu sayaq vetonu mən tez-tez tətbiq etmirdim, belə ki, hansı müəssisənin hansı layihə ilə parlament iclasına getdiyini qabaqcadan bilirdim. Bu cür yığıncaqlarda xarici siyasətin mürəkkəb məsələlərinə baxılmırdı. Bu sahə, Fransada olduğu kimi, xarici işlər nazirliyinə və sədrə, yaxud da nazirlər müşavirəsinə mənsub idi”.²³⁹ Fəqət parlamentar dekorumun arxasında sosial-demokratların və onların inqilabi orqanı olan Sovetlərin hakim iradəsinin olduğunu onların lideri də xatirələrinin bir başqa yerində etiraf etmiş olurdu: “Biz hər şeyi oradan başlamışdıq, elə oradan da, məhz Fəhlə Sovetindən yeni həyat başlanmışdı. Və onların qərar verdikləri hər şey icbari qaydada ilk öncə fraksiyada, daha sonra isə Müəssislər Məclisində keçirilirdi. Mən başlıca konstitusiya məsələləri haqqında məhz bu qurumlarda məruzə edirdim... Bəzən elə olurdu ki, Müəssislər Məclisində fraksiyada məsələlər və mübahisələr meydana çıxırdı. Mərkəzi Komitə (sosial-demokratların – red.) qarışırdı və onun rəyi ilə bütün fraksiya hesablaşırdı... Hakim partiyanın bu təşkilati strukturu daxili və xarici düşmənlərin çırpılaraq, paramparça olduğu alınmaz qayaya bənzəyirdi. Məhz bu mətin, qüdrətli gücün ətrafında tədricən bütün millət toplanırdı”.²⁴⁰

Sosial-demokratların qatı opponenti, mühafizəkar yönümlü ictimai-siyasi xadim Z.Avalov siyasi sistemi belə tənqidi səciyələndirirdi: “Gürcüstan hökuməti onun öndərləri tərəfindən, sovet quruluşundan fərqli olaraq, demokratik kimi düşünülmürdü. Əslində isə Gürcüstan, əlbəttə, əsla nümayəndəli demokratiyanın tələblərini qane etmirdi. Sonuncunun zahiri formaları gürcü sosial-demokrat partiyasının diktaturasını ört-basdır edirdi. Bunda problem yox idi. Bu, inqilabi dönmədə ilk vaxtlar yaxşı təşkil olunmuş, nüfuzlu partiyanın simasında hökumət üçün möhkəm dayaq yaratmaqla, hətta

²³⁹ Жордания Н. Моя жизнь, с. 101

²⁴⁰ Жордания Н. Моя жизнь, с. 99

faydalı idi. Lakin duruma görə yetərli olan möhkəm dövlət hakimiyyəti partiya doktrinasına doğru həddən artıq meyillənmə ilə, dövlət sənətinin yazılmış... qaydalarının həddən artıq pozulması ilə həyata keçirilirdi... 1921-ci ilin əvvəllərində Gürcüstan həm hökumətinin simasında, həm də Müəssislər Məclisinin təmsalında partiya təşkilatının sadəcə kreaturasına malik idi”.²⁴¹

Öz mövcudluğu dövründə Gürcüstanın Müəssislər Məclisi vətəndaşlıq, yerli seçkilər, ölkənin müdafiə qabiliyyəti, kənd təsərrüfatı, məhkəmə sistemi, xalq təsərrüfatı, maarif və digər məsələlərə dair 126 qanun, eləcə də Gürcüstanın ilk konstitusiyasını qəbul etmişdi.²⁴² 1919-cu ilin iyulunda Məclis Senat təsis etdi; onun üzvləri “qanunların gözlənilməsi və müdafiəsi və onlara bütün təşkilatlar, şəxsiyyətlər və yerli özünüidarə orqanları tərəfindən riayət olunmasının təmin edilməsinə nəzarət” üçün ölkənin qanunvericilik orqanı tərəfindən seçilməli idi. Mahiyyətə Senat apelyasiya məhkəməsi idi, lakin həmçinin hökumətin istənilən qərarını ləğv edə, habelə məhkəmələrə dair şikayətlərə baxa bilərdi.²⁴³

O dövrdə ən mühüm məsələlərdən biri Abxaziyanın Gürcüstan siyasi-hüquqi məkanına inteqrasiyası idi. Qeyd etməliyik ki, hələ 1918-ci ilin baharında gürcü qoşunları Abxaziyaya daxil olmuş, oradakı sovet hakimiyyətini devirmişdi. Həmin ilin iyunun 8-də Gürcüstan cümhuriyyəti və Abxaziya Xalq Şurası arasında müqavilə imzalanmışdı; o, Gürcüstan tərkibində Abxaziyaya geniş daxili özünüidarəyə arxalanan muxtariyyətin verilməsini nəzərdə tuturdu. 1918-ci ilin oktyabrında Abxaziya Xalq Şurası gürcü hökuməti tərəfindən buraxıldı. 1919-cu ilin yazında Şuranın yeni tərkibi

²⁴¹ Авалов З. Независимость Грузии в международной политике... с.Х-ХІ

²⁴² Losaberidze, Joseph The problem of nationalism in Georgia. NATO Office of Information and Press (June 1998), p.5 // <https://www.nato.int/acad/fellow/96-98/losaberi.pdf>

²⁴³ Christopher Peter, Michael Waters. Counsel in the Caucasus: Professionalization and Law in Georgia. Leiden / Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2004, pp. 36-37 (191 p.)

seçildi. O, Gürcüstan Müəssislər Məclisinin adına “Abxaziyanın muxtariyyəti haqqında akt” göndərdi. Həmin akta görə, Abxaziya Gürcüstan cümhuriyyətinin tərkibinə muxtar qurum kimi daxil olurdu, onun konstitusiyasının tərtibi üçün gürcü-abxaz qarışıq komissiyası qurulmalı idi. 1919-cu ilin martın 21-də Müəssislər Məclisi bu aktı təsdiq etdi.²⁴⁴ Zaman keçdikcə gürcü hökuməti Abxaziyanın muxtariyyətinin real məzmunu kəsb etməsinin qarşısını almağa çalışırdı. Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz aktla nəzərdə tutulan abxaz konstitusiyası ümumiyyətlə tərtib edilmədi, belə ki, Müəssislər Məclisi qarışıq komissiyanın yaradılmasına razılıq vermədi. Ən sonunda gürcü parlamentinin təşkil etdiyi Kiçik konstitusiya komissiyası muxtariyyətin konstitusiyası əvəzinə 1920-ci ilin dekabrın 29-da “Abxaziyanın muxtar idarəçiliyi haqqında Əsasnamə”ni tərtib etdi. Bu “Əsasnamə” 1921-ci ilin fevralın 21-də Müəssislər Məclisi tərəfindən Gürcüstan konstitusiyası ilə bərabər təsdiqləndi.²⁴⁵

Yeri gəlmişkən, 1918-ci ilin sonlarından etibarən hökumət daha qətiyyətlə milliləşdirmə siyasəti yürütməyə başlamışdı. Müəssislər Məclisi gürcü dilini parlamentdə çıxışlar üçün yeganə dil elan etmiş, tezliklə məhkəmələr də kargüzarlıqlarını gürcücüyə keçirmişdilər. Silahlı qüvvələr də milliləşməyə məruz qalmışdı: hər b nazirinin 1921-ci il 22 yanvar əmrinə əsasən, zabitlər yalnız gürcü dilindən istifadə etməli idilər.²⁴⁶

Qeyd olunmalıdır ki, sosial-demokrat gürcü cümhuriyyəti mövcudluğunun bütün dövrlərində faktiki fəvqəladəlik vəziyyətində yaşamışdır. Bu, bütün sahələrdə öz davranış məntiqini diktə edirdi. Gürcü sosial-demokratları xarici təhdid kimi Sovet Rusiyasını, Denikini və Türkiyəni görürdülər; daxili təhdid mənbəyi olaraq isə onların nəzərində mötəbər Fevral inqilabının amallarına xəyanət edən, Rusiyanı xaos və hər növ avantürizmə sürükləyən, öz diktatura və terrorçu siyasətləri ilə sosializmi (gürcü sosialistlərinin

²⁴⁴ Ментешашвили А.М. Октябрьская революция... с. 117-119

²⁴⁵ Ментешашвили А.М. Октябрьская революция... с. 121

²⁴⁶ Каземзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921), с.191

böyük nüfuza malik beynəlxalq marksist rəhbər kimi tanındıqları K.Kautski bolşeviksayağı sosializmi “kazarma sosializmi” kimi dəyərləndirirdi) gözdən salan, bununla da əks-inqilabın təntənəsinə yol açan bolşeviklər çıxış edirdilər. Gürcüstan cümhuriyyətinin bütün dövrlərində biz menşevik iqtidarın yerli bolşeviklərə qarşı yetərinə repressiv xarakterli addımlarının şahidi oluruq; insafən, bolşeviklər də mütəmadi olaraq dövlət çevrilişlərinə cəhdlər göstərir, ölkənin müxtəlif bölgələrində üsyan və çıxışlar təşkil edirdilər. Üstəlik, yuxarıda qeyd etdiyimiz “milli bazaya” doğru dönüş gürcü sosial-demokratlarının ideoloji mənzərəsində milli dövlətlə bağlı simvolik kapitalın da dəyərini və önəmini olduqca artırmışdı; bu, ilk növbədə istiqlalə qarşı cinayət suçlamalarında özünü göstərirdi. Bununla əlaqədar N.Jordaniya yazırdı: “Siyasi cəhətdən biz azad rejim zəminində dayanırıq – bu anlayış altında demokratik respublika nəzərdə tutulurdu. Lakin biz azadlığın heç də bütün formalarını müdafiə etmirdik. O ki qaldı mətbuata və təşviqata, biz istiqlalımızı tanımayan rus və erməni qəzetlərini bağlayırıq və çıxmağa qoymurduq. Mətbuat yalnız demokratiya və bizim istiqlalımızı müdafiə çərçivəsində azad idi. Bu iki əsas tanımayanları biz təqib edirdik... Yox, bizdə hamı üçün azadlıq yox idi! Azadlıq loyallıq vətəndaşlar üçün idi. Millət və rejim ilə mübarizə cinayət sayılırdı və müvafiq şəkildə cəzalandırılırdı. Biz liberal idik, lakin daxili çevrilişə dözümlü göstərməzdik. Bizim sosial və aqrar islahatlar xalq demokratiyası bazasında xalq kütlələrinin birləşməsinə xidmət edirdi”.²⁴⁷ Həqiqətən də Müəssislər Məclisi 1919-cu ilin noyabrın 18-də qəbul etdiyi dekretlə daxili işlər nazirinə ölkə ərazisində xarici partiyanın hissəsi olan və əcnəbi dövlətdə yerləşən başlıca partiya orqanlarına tabe olan partiyaları yasaqlamağı və mətbu orqanını bağlamağı; fəaliyyəti ilə Gürcüstan respublikasının maraqlarına zərər vuran və ya onun birliyini pozmağa çalışan şəxsləri Gürcüstan hüddudlarından xaricə sürgün etməyi, müəyyən yerlərdə yaşamalarını yasaqlamağı, yaxud da həbs edilmələrini tapşırırdı.²⁴⁸

²⁴⁷ Жордания Н. Моя жизнь, с. 101; 103

²⁴⁸ GMТА, f. 1824, s.1, iş 46, v.1

Jordaniyanın yuxarıda gətirdiyimiz etirafı son dərəcə əlamətdar olmaqla, Gürcüstan sosial-demokrat öndərlərinin əsəri olan cümhuriyyətin siyasi xarakterinin bəzi cəhətlərinə aydınlıq gətirir. Əvvəla, gürcü cümhuriyyəti liberal-plüralistik anlamda siyasi azadlıq və haqlara söykənən düzəni təmsil etmirdi: o, yalnız menşevik siyasi məqsədəuyğunluğunun icazə verdiyi çərçivədə plüralizmə müsaidə göstərirdi. İkincisi, mövcud rejim özlüyündə potensial olaraq daha avtoritar səciyyəli siyasi düzənə meylli idi.

Sözügedən dövrdə respublikanın iqtisadi vəziyyəti zaman-zaman fəlakətli deyə biləcəyimiz qədər ağır idi. 1920-ci ildə ölkənin 392 sənaye müəssisəsindən 234, yəni təxminən 60%-i fəaliyyət göstərirdi; 102 müəssisə natamam çalışırdı, 56-sı isə ümumiyyətlə işləmirdi.²⁴⁹ Sosial-demokrat hökuməti bütün su elektrik stansiyalarını, mineral qaynaqları, Tkibulinin daş-kömür şaxtalarını və Çiaturinin marqan mədənlərini, limanları və dəmir yollarını milliləşdirmişdi. Nəticədə iqtisadiyyatda dövlətin pay çəkisi xeyli artmışdı. Əmək nazirliyinin məlumatlarına əsasən, 1920-ci ildə ölkədə 78170 fəhlə və qulluqçu var idi ki, onlardan 42650 nəfəri dövlət, 20140 nəfəri kooperativ və digər ictimai qurumlarda, 15390 nəfəri özəl müəssisələrdə çalışırdı.²⁵⁰ Gətirilən faktlar Gürcüstanda dövlət kapitalizmi modelinin tədrici təşəkkülündən xəbər verirdi. Lakin milliləşdirilmiş müəssisələr dövlət büdcəsinə gözlənilən vəsaiti vermir. Müdafiə ehtiyaclarına və digər məqsədlərə maliyyə xərcləri kəskin şəkildə artmış, lakin vergi mədaxilləri azalmışdı. Bu isə hökumətin öz maliyyə öhdəliklərini tam həcmdə yerinə yetirməsini əngəlləyirdi.

Gürcüstanda o illərdə yetərincə zəngin sosial qanunvericilik bazası yaradılmışdı: müəssisələrdə 8 saatlıq iş gününə keçilmiş, uşaq əməyi qanundan kənar elan edilmiş, qadın və yeniyetmələr üçün gecə çalışmaları yasaqlanmışdı; yeniyetmələr həmçinin 6 saatdan artıq işləyə bilməzdilər.²⁵¹

²⁴⁹ Ментешашвили А.М. Октябрьская революция... с. 105

²⁵⁰ Махарадзе Н.Б. Победа социалистической революции... с.229

²⁵¹ Каземзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921), с.187-189; Махарадзе Н.Б. Победа социалистической революции... с.227-229

Lakin alınan tədbirlər, atılan addımlar əhəmiyyətli dərəcədə obyektiv səbəblərə görə gözlənilən nəticəni vermirdi: gürcü sənayesi böyük iqtisadi məkanın tərkib hissəsi kimi formalaşmışdı, ona görə də həmin məkanın çökməsi Gürcüstan xalq təsərrüfatını da sürəkli tənəzzül və böhran siklinə daxil etmişdi. Üstəlik, yerli vəsaitin son dərəcə kasadlığı, dövlətin artan xərcləri qarşılamaq üçün pul çap edən maşına əl atması və nəticədə inflyasiyanın tüğyan etməsi geniş xalq kütlələrinin sosial durumuna olduqca mənfi təsir göstərirdi. 1919-cu ilin oktyabrında Müəssislər Məclisində səsləndirilən rəqəmlərə görə, müharibə başlandıqdan həmin vaxtadək həyat 75 dəfə bahalaşmış, işçilərin əmək haqları isə 21 dəfə artmışdı. Əmək nazirliyinin bilgilərinə görə, 1919-cu ilin iyulunda əmək haqları müharibədən əvvəlkinin 17,6%-ni, 1920-ci ildə isə 8,6%-ni təşkil edirdi. Belə bir şəraitdə vaxtdan artıq çalışmalara qoyulmuş yasaq işləmirdi, çünki fəhlə hətta yarıac varlığını təmin etmək üçün əlavə işlərdə çalışmaq məcburiyyətində qalırdı. Hökumət böhranın fəsadlarını yumşaltmaq, fəhlələrin bir qədər də olsa vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün 1919-cu ilin sonlarından etibarən “fəhlə masaları” təşkil etməyə başlamışdı. Bu masalar vasitəsilə hakimiyyət fəhlələri elementar ərzaq malları ilə təchiz etməyə çalışırdı.²⁵² Hökumət kapitalı təşviq etmək üçün də müəyyən addımlar atır, onlara subsidiyalar ayırırdı. Lakin bu tədbirlər kapitalın ölkədən qaçışını əngəlləməkdə aciz idi.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Qafqaza ingilis qoşunlarının gəlişi regionda yeni geosiyasi konfigurasiyanın meydana gəlməsinə yol açdı. Dünya müharibəsinin qalibi Antantanın və başlıcası isə İngiltərənin Rusiya imperiyası hüdudlarında hərəkət xətti Almaniyanın analoji hərəkətindən öz strateji məqsəd və taktikası ilə seçilirdi. Biz A.Rayevskinin ingilis komandanlığının Rusiyada iki məqsəd güdməsi haqqında tezisi ilə razılaşırıq.²⁵³ Həmin tezisi bir qədər dəqiqləşdirərək, söyləyərdik: birinci məqsəd ideya-siyasi amil kimi

²⁵² Махарадзе Н.Б. Победа социалистической революции... с.230-232

²⁵³ Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство. Из истории интервенции и контрреволюции в Закавказье – Баку: Красный Восток, 1927, с. 96

bolşevizmi və sosio-siyasi fenomen kimi sovet quruluşunu məhv etmək idi. Bu səbəbdən artıq 1918-ci ilin sonlarına doğru Antanta Sovet Rusiyasının diplomatik və iqtisadi blokadasını bərqərar etmiş, həmçinin müdaxilə planlarını gerçəkləşdirməyə başlamışdı. Məhz Antantanın maddi və fiziki yardımları ilə Denikin ordusu 1919-cu ilin əvvəllərindən etibarən fəal hərbi əməliyyatlara keçərək, tezliklə bütün Şimali Qafqazı tutmağa müvəffəq olur və regionda baş verən hərbi-siyasi proseslərin olduqca mühüm subyektinə çevrilir.

Digər məqsəd Böyük Britaniyanın Qafqazda, ümumiyyətlə Yaxın və Orta Şərqdə Rusiya ilə onilliklər boyu davam etmiş köhnə geosiyasi rəqabət faktoru ilə sıx əlaqədə idi: siyasi realizm ənənələrinə istinad edən ingilis hakim dairələri Rusiyanın istənilən formada yenidən bərpası və dirçəlişinə yol vermək istəmirdilər. Ona görə də onlar sözdə “vahid və bölünməz Rusiya” ideyasını dəstəkləsələr də, əməldə faktiki olaraq, yeni meydana çıxmış dövlətlərə himayə edirdilər. Və məhz geosiyasi maraqlar ingilis hərbi komandanlığını “Könüllü Ordunun” Cənubi Qafqazı da işğal etmək cəhdlərinin qarşısını almağa sövq edirdi.

Cənubi Qafqazda Antanta, daha dəqiq desək, İngiltərə hegemonluğunun bərqərar olması o çağadək Almaniya və Türkiyə himayəsi altında dövləti-siyasi təşəkkül tapma prosesini yaşayan Gürcüstan və ələlxüsus da Azərbaycan üçün ilk vaxtlar müəyyən problemlər doğurmuşdu. Gürcüstan hökumətinin bölgədə ingilis siyasətinə münasibəti N.Jordaniyanın aşağıdakı sözlərində özünün tutumlu ifadəsini tapmışdır: “O dövəmdə düşmənlər bir-birini əvəz edirdilər. Bir tərəfdən getmiş türklərin yerini ingilislər, digər tərəfdən isə onların müttəfiqi olan Könüllülər ordusu tutmuşdu. Müsəlman Gürcüstan (Acaristan – red.) ingilis, Qara dəniz sahilləri isə Denikin intriqası meydanına çevrilmişdi. İngilis komandanlığı bizdə nəinki İngiltərənin, habelə Denikin maraqlarını təmsil edirdi. Onların başlıca missiyası Gürcüstan istiqlalının ləğvi idi. Onlar bizə Denikinlə ittifaq bağlamağı və ona tabe olmağı təklif edərək, bolşeviklər üzərində qələbədən sonra Ağ ordunun bizə muxtariyyət verəcəyini vəd edirdilər... Biz razı olmadıq. Bunun əvəzi olaraq ingilislər bizi blokadaya saldılar: heç bir yeyinti malı almaq və

Avropa ilə ümumiyyətlə heç bir əlaqə saxlamaq olmazdı... Bizim hər şeyə ehtiyacımız var idi, amma sıxıntılara dəyanətlə dözürdük... Biz ingilislərə qarşı iki cəbhədə mübarizə aparırdıq: biri – Versal konfransında diplomatik mübarizə, ikincisi, daha fəali – Gürcüstanın özündə... Biz ifrata varmadan bu mübarizəni elə aparmalıydıq ki, ingilis hökumətini qəti olaraq özümüzə qarşı əhval-ruhiyyəyə kökləməyə və eyni zamanda öz məqsədimizə nail olaq. Məqsədimiz isə bir idi – müsəlman Gürcüstanı birləşdirmək, istiqlalımızı de-yure tanıtmək, Millətlər Cəmiyyətinə daxil olmaq və onun himayəsi altına qəbul edilmək”.²⁵⁴

Doğrudur, Böyük Britaniyanın bilavasitə iştirakı ilə Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti ləğv edilmiş, onun əraziləri Gürcüstan və Ermənistan arasında bölüşdürülmüşdü. Gürcüstan Axalsix qəzası, habelə Ərdahan və Oltu bölgələrində önəmli ərazilərə nəzarəti ələ keçirdi. Yeri gəlmişkən, bu bölgələrdə hərəkət edən gürcü qoşunları yerli müsəlman əhalisinə qarşı sərt tədbirlər həyata keçirmiş, bir çox türk xadimini, o cümlədən Ömər Faiq Nemanzadəni həbs etmişdi. Ümumiyyətlə, Ömər Faiq gürcü hökuməti tərəfindən 3 dəfə həbsə atılmış, yalnız təkidli xahiş və müraciətlərdən sonra azadlığa buraxılmış və Azərbaycanca getmişdi.

Gürcü hərbi qüvvələrinin Könüllü Ordu ilə ilk təmasları artıq 1918-ci ilin yayına təsadüf edirdi. Gürcü qoşunları 1918-ci ilin iyununda Abxaziyada möhkəmləndikdən sonra Qara dəniz boyunca irəliləməyə davam edərək, iyulun 3-də Adleri, 5-də Soçini, 27-də isə Tuapseni tutaraq, bu əraziləri “müvəqqəti olaraq Gürcüstana birləşmiş” elan etdi. Gürcü tərəfi öz iddialarını sözügedən bölgənin David və Tamara dövrlərində Gürcüstana məxsusluğu ilə əsaslandırır, halbuki Soçi dairəsində gürcülər əhalinin 11%-dən çox deyildi. Bununla yanaşı, Soçidəki qeyri-bolşevik sosialist qüvvələr də dairənin ağqvardiyaçılarsa, müvəqqəti olaraq gürcü cümhuriyyətinin tərkibində bulunmasına üstünlük verirdilər. Onlar 1918-ci ilin sentyabrın 20-də bununla əlaqədar gürcü hökumətinə rəsmən müraciət etmiş, 1919-cu ilin yanvarın 5-də isə xüsusi

²⁵⁴ Жордания Н. Моя жизнь, с. 94-95

qətnamə qəbul edərək, Antanta dövlətlərinə ünvanlamışdılar.²⁵⁵ Qətnamədə qeyd edildiyi kimi, dairənin rus əhalisi, əvvəla, gürcü hökumətini bir növ Fevral inqilabının demokratik ənənələrinin daşıyıcısı kimi görürdü, ikincisi isə onu mətndə həm “anarxiya” kimi işarələnmiş bolşevik rejiminin, həm də “hərbi diktatura” olaraq göstərilmiş ağqvardiyaçı hökmranlığın mövcud şərtlər daxilində real alternativini hesab edirdi.

Bizim fikrimizcə, gürcü hökuməti Soçi dairəsini tutarkən, heç də Qurucu Davidin əfsanəvi sərhədlərini bərpa etmək istəyi ilə hərəkət etmirdi; gürcü sosial-demokratları milli dövlət hüduddlarına çəkilsələr də, inqilabi-beynəlmiləlçilik mülahizələri onların siyasi davranışlarında hələ də mühüm rol oynayırdı. Millətçi arqumentasiya isə böyük ölçüdə müvafiq ovqata köklənmiş öz daxili auditoriyasını qane etməkdən ötrü idi. Əslində isə gürcü menşeviklərinin Soçi macərası Kubanda (orada yerli hökumətə başçılıq edən L.L.Bıç gürcü tərəfi ilə gizli danışıqlar aparırdı) və Qara dəniz sahillərində mövcud qeyri-bolşevik sosialist qüvvələrə dəstək məqsədi daşıyırdı ki, yuxarıdakı müraciətlər də qənaətimizə tutarlılıq verir. Belə bir mülahizə Z.Avalov tərəfindən də təsdiqini tapır: “Denikinə qarşı gürcü cəbhəsi “sosialist” kimi anlaşıldı”.²⁵⁶

Bolşeviklərlə cəbhəni sabitləşdirdikdən sonra Könüllü Ordu artıq Soçi dairəsinin sərhədlərinə yaxınlaşmışdı. 1918-ci ilin sentyabrın 25-26-da Yekaterinodarda baş tutmuş danışıqlar nəticə vermədi. Hücuma keçən Denikin ordusu (o, 1919-cu ilin yanvarın 8-dən Rusiyanın Cənubunun Silahlı Qüvvələri (RCSQ; rusca qısaca ВСЮР) adını almışdı) Soçi, Adler və Qaqranı tutdu və 1919-cu ilin fevralın 10-na gürcü qoşunlarını Bzıb çayının o tayına atdı.²⁵⁷

²⁵⁵ Авалиани С. Грузия и Добровольческая армия. Одесса, 1919, с.7-8; Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 415-416.

²⁵⁶ Авалов З. Независимость Грузии в международной политике, с. 220

²⁵⁷ Революция и Гражданская война в России: 1917-1923 гг.: Энциклопедия. В 4 томах / Большая энциклопедия. Москва: ТЕРРА, 2008. Т.4, с. 145

1919-cu ilin baharında Denikin Qafqazda fəaliyyətini intensivləşdirməklə bir sıra məqsədlər güdürdü: bolşevizmə qarşı qəti yürüş ərəfəsində öz arxa cəbhəsini sabitləşdirmək, Antanta ilə fasiləsiz rabitəni yoluna qoymaq, regionun hesabına öz maddi (iqtisadi və hərbi) resurs bazasını genişləndirmək.²⁵⁸ “Ağ təhlükə” Cənubi Qafqazın gənc respublikalarından məhz Azərbaycanla Gürcüstanı təhdid etdiyindən (Ermənistan faktiki olaraq Denikinın müttəfiqi idi), bu dövlətlər öz aralarındakı mübahisəli məsələləri nisbətən arxa plana çəkməli olmuşdular.

1919-cu il region üçün Denikin təhlükəsi işarəsi altında keçmişdi. 1919-cu ilin fevralından, yəni könüllülər tərəfindən Soçi və Qaqranın tutulmasından başlanaraq, təxminən iyunun 11-dək – Britaniya komandanlığının demarkasiya xətti müəyyən etməsinə qədər Gürcüstan Respublikası ilə “Rusiyanın Cənubunun Silahlı Qüvvələri” (denikinçilər) arasında münaqişənin ən gərgin anları yaşanılmaqda idi. Əslində tərəflər arasında xırda silahlı toqquşmalar və diplomatik çəkişmələr bir an da olsa ara vermirdi. Denikin, məsələn, 1919-cu ilin fevralında Suxumi dairəsinin Gürcüstanın yurisdiksiyasından çıxarılmasını və neytral zona elan edilməsini, gürcü qoşunlarının Kutaisi quberniyası hüduqları arxasına çəkilməsini qətiyyətlə tələb edirdi.²⁵⁹ Öz növbəsində gürcü qoşunları Könüllü Ordu hissələrinin təmas xəttindən daha vacib istiqamətlərə göndərilməsindən yararlanaraq, 1919-cu ilin aprelində hücumə keçmişdilər; bu zaman Soçi dairəsində “yaşılların” (onlar həm ağqvardiyaçılara, həm də bolşeviklərə qarşı savaşıyan kəndli üsyançılar idilər) üsyanı da baş vermişdi. Gürcü qoşunları irəliləsələr də, tezliklə Mexadır çayının arxasına çəkilirlər.²⁶⁰

²⁵⁸ Bu barədə həmçinin bax: Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство. Из истории интервенции и контрреволюции в Закавказье – Баку: Красный Восток, 1927 – с. 96-97

²⁵⁹ Внешняя политика контр-революционных правительств в начале 1919 г. (Из документов Парижского посольства) – «Красный архив», том 6 (37), 1929 – с. 82

²⁶⁰ Карпенко С. В. «Россия на Кавказе останется навсегда»: Доб-

Bu münaqişə Böyük Britaniyanın ciddi nəzarəti altında cərəyan edirdi. Biz daha öncə Rusiya məkanında iki məqsəd güddüyünü, sözdə “vahid və bölünməz Rusiya” ideyasını dəstəkləsək də, əməldə imperiya xərəbəliklərində meydana çıxmış yeni dövlət qurumlarına himayə etməsini yazmışdıq. Bu tendensiya 1919-cu ildə Denikinlə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında yaranmış münaqişədə də özünü bariz şəkildə göstərirdi. 1919-cu ilin mayın 8-də Böyük Britaniyanın hərbi naziri Çörçill icmalar palatasında bəyan etmişdi: “Biz general Denikinə Gürcüstan üzərinə hücum etməyə icazə vermirik və əksinə, Gürcüstana Denikin üzərinə hücum etməyə imkan vermərik”.²⁶¹ Əslində bu bəyanat Denikinə qarşı yönəlmişdi, belə ki, hücumla meyilli və qadir tərəf məhz “Könüllü Ordu” idi.

Denikin hökumətinin başçısı general A.S.Lukomski öz xatirələrində Britaniya hökumətinin və komandanlığının Cənubi Qafqaz respublikalarına iltifatlı münasibətini dönə-dönə qeyd edirdi. İngilislərin Azərbaycana münasibətdə siyasi kursunu o belə dəyərləndirdi: “Britaniya nümayəndələrinin Gürcüstana münasibətində olduğu kimi, burada da hiss olunurdu ki, Böyük Britaniya gələcəkdə Rusiya ilə... Türkiyə və İran arasında bufer zona yaranacağı hal üçün Azərbaycan və Gürcüstanın maraqlarını xüsusi olaraq dəstəkləməyi nəzərdə tuturdu”.²⁶² Həqiqətən də biz “könüllülərin” Gürcüstan Cümhuriyyətinə təcavüz niyyətini hər dəfə açıq büruzə verərkən Britaniya komandanlığının məsələyə qarışdığını görürük. Məsələn, 1919-cu ilin yanvarın 23-də Cənubi Qafqazda Britaniya qoşunlarının komandanı general Uoker gürcü hökumətinə məktub göndərərək, Denikin qoşunlarının Gürcüstan sərhədini keçməyəcəyinə dair zəmanət vermişdi.²⁶³

ровольческая армия и независимая Грузия (1918-1919 гг.) // «Новый исторический вестник», 2008, №2 (8), с.122-123

²⁶¹ Адамия В.И. Из истории английской интервенции...с. 80-81

²⁶² Лукомский А.С. Деникин и Антанта – Деникин, Юденич, Врангель. Мемуары. Составил С.А.Алексеев. Москва-Ленинград: Госиздат, 1927, с. 107

²⁶³ «Демократическое» правительство Грузии и английское

1919-cu ilin yayına doğru Gürcüstan ilə “könüllülər” arasında gərginlik nisbətən səngimişdi: denikinçilərin Dağıstan istiqamətində fəallaşmaları və ən əsası bolşeviklərə qarşı geniş miqyaslı hücumla keçmələri Qara dəniz sahillərində onların qüvvələrinin xeyli azalmasına gətirib çıxarmışdı.²⁶⁴ Qaqra nahiyyəsindəki Mexadır çayı, ingilislərin dəfələrlə gürcü qoşunlarının Bzıb çayına çəkilməsi tələblərinə baxmayaraq, 1920-ci ilin baharınadək Gürcüstanla denikinçilər arasında atəşkəs xətti olmuşdu.

Lakin bu dəfə də Azərbaycan Denikin təcavüzünün real ehtimalı ilə rastlaşmışdı. May-iyun aylarında “könüllülər” bütün Dağıstanı işğal edərək, Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşmışdılar.²⁶⁵

Bu təhlükə, qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanı Gürcüstanla hərbi-siyasi sahədə əməkdaşlığa sövq edirdi. Belə əməkdaşlığın zəruriliyini hər iki ölkənin siyasi dairələri kifayət qədər dürüst dərk edirdilər. Məsələn, gürcü menşeviklərinin orqanı olan «Борьба» iki dövlətin yaxınlaşması zərurətini belə ifadə edirdi: “Azərbaycan istiqlalının xilasını işi onun (gürcü demokratiyasının –Ş.R.) öz şəxsi işidir”.²⁶⁶

Azərbaycan tərəfinin bu əməkdaşlığa münasibətinin məzmunlu ifadəsini isə Y.V.Çəmənzəminlinin həmin günlərdə qələmə aldığı sətirələrində tapırıq: “Gürcüstan-Azərbaycan dostluğunun hər iki tərəf üçün də böyük faydası var. Şübhə ola bilməz ki, həm Gürcüstan, həm də Azərbaycan müstəqil yaşamaq istəyir. Böylə olduqda Gürcüstan üçün bir qorxu baş versə, axırda xəteri Azərbaycana da toxunacaq. Bu iki məmləkətin hür yaşaması bir-birinə bağlıdır, biri asudəliyini itirərsə, o birisi də itirmək məcburiyyətində bulunar. Qafqazın dağlarını Qara dəniz ilə Xəzər dənizi arasında müttəfiqən müdafiə

командование // «Красный архив», 1927, том 2 (21), с.127

²⁶⁴ Воронович Н.В. «Зеленые» повстанцы на Черноморском побережье – Деникин, Юденич, Врангель. Мемуары. Составил С.А.Алексеев. Москва-Ленинград: Госиздат, 1927, с.175

²⁶⁵ Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство...с. 108

²⁶⁶ «Борьба», 1919, 19 августа, №185 (441), – «Передовица»

etməliyə...”.²⁶⁷

Gürcüstan, ümumiyyətlə, “Könüllü Ordu”ya kifayət qədər fəal əks-təsir göstərirdi: Azərbaycana yardımlarla yanaşı, o, bir tərəfdən Soçi dairəsində denikinçilərə qarşı döyüşən kəndli “Yaşıl Ordusu”nu silahla təchiz edirdi, digər tərəfdən isə öz ərazisində silahlı dəstələr yaradaraq, üsyan etmiş dağlıların köməyinə göndərirdi.²⁶⁸

Bəhs etdiyimiz dövrdə Gürcüstanın xarici siyasi həyatında ən əlamətdar hadisələrdən biri Çxeidzenin rəhbərliyi və Tseretelinin iştirakı ilə gürcü nümayəndə heyətinin Paris sülh konfransının işinə qatılması oldu. Konfrans gənc Qafqaz respublikalarının beynəlxalq tanınmasına yardım etməli, eyni zamanda onların sərhədləri məsələsinə aydınlıq gətirməli idi. Gürcü nümayəndə heyətinə daxil olan Z.Avalov Qafqaz dövlətlərini Paris konfransının “hər şeyi çözücəyinə və hər şeyi yoluna qoyacağına” dair sadəlvəh ümidə görə qınayaraq, belə yanlışlıqların onların öz söyləri ilə ixtilafları həll etmələrini əngəllədiyini vurğulayırdı.²⁶⁹ Biz həqiqətən də iki ölkə arasında defakto bərqərar olmuş sərhədlərin qarşılıqlı surətdə tanınmamasının Azərbaycan və Gürcüstan dövlətlərarası münasibətlərinə mənfi təsir göstərdiyini görürük. Bu, istər gürcü, istərsə də Azərbaycan nümayəndə heyətlərinin Paris sülh konfransına təqdim etdikləri memorandumlarda da özünü göstərirdi. Bu memorandumlar gənc respublikaların meydana çıxma zərurətini və həyatı qabiliyyətini əsaslandırmağa çağırılmış tarixi-etnoqrafik, iqtisadi və siyasi aspektləri ehtiva edən sənəd olub, həmin respublikaların dövrün fəvqəldövlətləri tərəfindən tanınmasına yardım etməli idi. Digər tərəfdən, bu sənədlər coğrafi məkanın müxtəlif sxemlərinin formalaşdırılması üzrə diskursiv praktikalar kimi həmin məkanın bu və ya digər hissələrinə müəyyən xarakteristikalar, o cümlədən simvolik mənalər verirdi.

²⁶⁷ Yusif Vəzirov. “Gürcüstan və biz” – “Azərbaycan”. 1919, 15 iyul, №225

²⁶⁸ Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство...с. 113-114

²⁶⁹ Авалов З. Независимость Грузии в международной политике, с. 210

Azərbaycan memorandumunun respublikanın ərazisinə dair bölməsində Borçalı, Tiflis və Sığnaq qəzalarının türk-müsəlman əhalisi yaşayan hissələrinə Azərbaycanın hüquqları əsaslandırılırdı. Həmçinin Batum və Qars əyalətlərinin, Axalsıq qəzasının etnokonfessional baxımdan Azərbaycana bağlılığı qeyd olunurdu.²⁷⁰

Sülh konfransına analoji memorandumu 1919-cu ilin martında Parisə gəlib çıxmış gürcü nümayəndə heyətinin sədri N.S.Çxeidze və üzvü İ.Q.Sereteli də təqdim etmişdi.²⁷¹ Memorandumda qeyd edilirdi ki, gürcü dövlətinin hüduqları Gürcüstanın etnoqrafik sərhədləri ilə üst-üstə düşür. Halbuki bu sənəddə Gürcüstan tərkibinə daxil olan ərazilər sırasında Zaqatala mahalının, habelə Türkiyənin Ərdahan, Oltu və Rizə əyalətlərinin göstərilməsi belə bir iddianın həqiqətə uyğun gəlmədiyini nümayiş etdirirdi. Memorandumda ümumi sahəsi təqribən 93 min km² və əhalisi 3,4 mln. (onlardan yalnız 1,7 mln. nəfərini gürcülərə təşkil edirdi) güman edilən Gürcüstan dövlətinin ərazisi faktiki olaraq gürcü milli-demokratlarının hələ 1917-ci ildə formula etdikləri ərazi proqramına tam uyğun şəkildə müəyyənləşdirilmişdi. Yeri gəlmişkən, memorandumda gürcü dövləti üçün nəzərdə tutulan məkan, müəyyən düzəlişlərlə (Türkiyə əyalətlərindən imtina ilə) 1921-ci ilin fevralın 21-də Gürcüstan Müəssislər Məclisinin təsdiq etdiyi Konstitusiyada da öz təsbitini tapmışdı: ona əsasən Zaqatala mahalı muxtar inzibati vahid kimi Gürcüstan Respublikasının ayrılmaz hissəsi elan olunmuşdu.²⁷²

Uzun müddət Qafqaz heyətləri öz istiqlal tələblərində Rusiyanın qeyri-bolşevik zəmində vəhdətinin bərpa ediləcəyinə ümid bəsləyən Antanta dövlətlərinin soyuq münasibəti ilə üzləşmişdilər. İngiltərənin xarici işlər naziri C.Kerzon o zaman söyləmişdi: “Gürcüstanın tanınması haqqında məsələ digər Cənubi Qafqaz respublikalarının tanınması ilə əlaqəlidir, o da öz növbəsində bütünlükdə rus məsələsinin

²⁷⁰ Azərbaycan Paris Sülh Konfransında (1919-1920). Bakı: Ozan, 2008, s. 32-35; 57-59

²⁷¹ «Общественное мнение Италии о Грузии». Газ. «Борьба», 1919, 8 ноября, №255 (511)

²⁷² Ментешашвили А.М. Октябрьская революция... с. 122

çözümü və, daha az dərəcədə, Türkiyə ilə sülh müqaviləsinin şərtləri ilə bağlıdır”. Böyük Britaniyanın XİN-in 1919-cu il 24 dekabr tarixli memorandumunda hökumətə “general Denikinın vəziyyəti qəti surətdə müəyyənləşənədək Gürcüstanın və Azərbaycanın istiqlalını tanıımaq” tövsiyə olunurdu. Üstəlik, konfransa gəlmiş gənc Qafqaz dövlətlərinin nümayəndə heyətlərinin prinsipial məsələlərə dair uzlaşmaması onların tanınmasını əngəlləyirdi. Yalnız 1920-ci ilin yanvarın 12-də, denikinçilərin iflası artıq bəlli olanda, Antantanın Ali Şurası (ABŞ istisna) Gürcüstanın və Azərbaycanın istiqlalını de-fakto tanıdı.²⁷³

Bəhs etdiyimiz dövrdə Cənubi Qafqaz dövlətlərinin böyük dövlətlərdən hansısa birisinin mandatlığına, yəni himayəsinə verilməsi məsələsi idi. İlk vaxtlar Qafqazın mandatının Böyük Britaniyaya veriləcəyi güman olunsada, 1919-cu ilin iyununda onun öz qoşunlarını bu regiondan təxliyə etməsi Antanta Ali Şurasını başqa hamı axtarmağa sövq etdi. Belə bir hamı qismində İtaliya seçilmişdi. Hələ 1919-cu ilin yanvarında İtaliya baş naziri Orlando Cənubi Qafqazda britan qoşunlarını əvəz edə biləcəkləri barədə bildirmişdilər. Artıq həmin ilin yayında general Penellonun komandanlığı altında 40 minlik italyan ekspedisiya korpusu yola düşməyə hazır idi.²⁷⁴ Yeri gəlmişkən, N.Jordaniya bu barədə mayın 27-də Qafqazdakı ingilis qoşunlarının yeni komandanı general Kori ilə görüşdə öyrənmiş və gürcü hökumətinin razılığı olmadan bölgədə xarici qoşunların əvəzlənməsindən narahatlığını bildirmişdi.²⁷⁵ Lakin 1919-cu ilin iyunun 21-də İtaliyada hökumət dəyişdi. Baş nazir vəzifəsini tutmuş F.S.Nitti əvvəlki Orlando-Sonnino hökumətinin Gürcüstana müdaxilə niyyətinin qüvvədə olmadığını bəyan etdi. İtaliya imtina etdik-

²⁷³ Ментешашвили А.М. Грузинская Демократическая Республика и Западные державы // «Вопросы истории», 1996, №9, с. 132-133

²⁷⁴ Месхидзе Дж.И. Итальянская интервенция в Грузию в 1919 г.: планы и обстоятельства // Вестник Санкт-Петербургского Университета, 2007, серия 2, выпуск 1, с.129

²⁷⁵ «Демократическое» правительство Грузии и английское командование, с.154

dən sonra ABŞ Qafqazın mandatını götürməyə namizəd idi, lakin razılığını verməyə tələsmirdi. Yekunda daxili narazılıqlar üzündən heç bir böyük dövlət Cənubi Qafqazın idarəçiliyinə dair mandatı almadı.

Biz ABŞ tarixçisi F.Kazımsadənin bu fikri ilə razılaşıırıq ki, “gürcü sosialistləri üçün mandat ağırlı məsələ idi. Bir tərəfdən, onlar ölkələrinin zəifliyini və güclü hamiyə malik olmaq zərurətini anlayırdılar. Lakin digər tərəfdən onların sosialist əqidəsi Avropa dövlətlərini imperialist istismarçılar və düşmənlər kimi nəzərdən keçirməyə vadar edirdi”.²⁷⁶

2.6. Sovetləşmə işarəsi altında: cümhuriyyətin son ili

Sosial-demokrat Gürcüstanın Sovet Rusiyası ilə münasibətlərini böyük gücün daha zəifini udmağa, özünə qatmağa yönəlmiş sıradan dövlətlərarası konfrontasiya kimi səciyyələndirmək yetərinəcə çoxcəhətli olan problemi sadələşdirmək olardı. Biz daha öncə Sovet Rusiyası və Gürcüstan timsalında dövlət institutları yaradılmasında və idarəetmədə iki sosialist layihəsinin rəqabətindən yazmışıq. Həmin fikrin məbədi olaraq qeyd edərdik ki, Gürcüstan sosial-demokratları ərsəyə gətirdikləri cümhuriyyətlərinin mövcudluğunun bütün mərhələlərində qeyri-aşkar surətdə də olsa, bu layihələrin qarşılaşdırılmasını daim nəzərdə saxlayırdılar. Həm daxili, həm də xarici siyasətlərində hər nə qədər fəvqəlsinfi və demokratik kimi təxmin edilən gürcü dövlətçiliyinin maraqlarını və hədəflərini göz önündə tutan pragmatik siyasətçilər kimi davranmalar da, bu zahiri “milli” örtüyün altında bir marksist kimliklərini hər fürsətdə büruzə verirdilər.

Sovet Rusiyası ilə Gürcüstan arasında münaqişənin ideoloji ölçülməsinin üç cəhəti diqqətimizi çəkir.

Əvvəla, gürcü menşevizminin bolşeviklərlə qarşıdurmasının ölüm-dirim səciyyə alması haradasa təəccüb doğura bilər. Əslində isə tarix eyni ideoloji platformadan doğan, fəqət həmin ideoloji zəminin aktuallaşdırdığı suallara fərqli cavab strategiyaları sərgiləyən cərə-

²⁷⁶ Каземзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921), с.256-257

yanların ekzistensial çarpışma həddinə çatan qarşıdurmalarına dair örnəklərlə zəngindir. Ən münasib analogiyanı müxtəlif dünya dinlərindəki məzhəblər arası mübarizə üzrə aparmaq olar. Materialist və rəasionalist təlim olan marksizm çərçivəsindəki fərqli cərəyanlar arasında bu sayaq barışmaz savaşı bilavasitə marksizmin özünün mahiyyət xarakteristikası ilə bağlıdır. İqtisadi-sosioloji meta-nəzəriyyə kimi meydana çıxmış marksizm ontoloji və qneseoloji problematikanın demək olar bütün təməl məsələlərinə izahlarını təqdim etməsi və daha artığı, dünyanı dəyişdirməyin zəruriliyini və üsulunu göstərmək iddiasında bulunması səbəbi ilə müəyyən mənada dini dünya mənzərəsini xatırladan keyfiyyətlər əldə etmişdi. Onun bətnindən nəşət edən cərəyanlar arasında ixtilafın bunca kompromissizliyi də qismən bu amillə bağlı idi: bəzən eyni dünyagörüşü bölüşənlər arasında fikir ayrılıqları başqa ideoloji cərəyan təmsilçiləri ilə qarşıdurmadan daha barışmaz səciyyə kəsb edir.

İkincisi, sözügedən qarşıdurma həmçinin qlobal və milli sosialist layihələrinin münəqişəsi kimi də qarşıya çıxır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bolşevik Rusiya meydana gəldiyi gündən haradasa 1923-cü ilədək klassik anlamda dövlət kimi deyil, ümumdünya inqilabının mənzil-qərgahı kimi fəaliyyət göstərmişdi; o illərdə Kominternin az qala bolşevik rejiminin sinoniminə çevrilməsi də təsadüfi deyildi. Bolşevik rejiminin əsas məqsədi sabitlik və dayanıqlıq yox, inqilabi məkanı daim genişləndirmək idi. Sabiq imperiya ucqarlarında yaranmış yeni dövlət qurumlarının bu məkana qatılmalı və deməli, destruksiyaya uğradılmalı obyekt kimi nəzərdən keçirilməsi də bu məntiqə söykənirdi.

Hələ 1920-ci ilin yanvarın 6-da RSFSR Gürcüstana və Azərbaycanı müraciət edərək, Denikin əleyhinə hərbi saziş bağlamaq haqqında danışıqlara girməyi təklif etmişdi. Gürcüstan hökuməti, özünün bitərəflik siyasətinə istinad edərək, bu təklifi rədd etmişdi. Yanvarın 31-də Çiçerin Gürcüstana ikinci notasını ünvanladı. Orada Jordaniya və Gegeçkori hökuməti əks-inqilaba yardım göstərməkdə və ingilis və fransız hakim dairələri ilə Gürcüstanın Rusiyaya hücum üçün platsdarma çevrilməsi ilə əlaqədar danışıqlar aparmaqda ittiham

olunurdu.²⁷⁷

Yanvarın 14-də Gürcüstanın Antanta tərəfindən de-fakto tanınmasına həsr olunmuş Müəssislər Məclisinin təntənəli iclasında N.Jordaniya rədd cavabına belə aydınlıq gətirirdi: “Siz bilirsiniz ki, Sovet Rusiyası bizə hərbi ittifaq təklif etmişdir. Biz onu qətiyyətlə rədd etdik... Bu ittifaq nəyi bildirir? Bu o deməkdir ki, onlar kimi biz də Avropa ilə əlaqələri qırmalı və nəzərlərimizi onların müttəfiq axtardığı Şərqa yönəltməliyik. Qərb, yoxsa Şərq? Qarşımıza qoyulan məsələ budur və burada tərəddüd etmək imkansızdır: biz hər zaman Qərbi seçmişik və seçirik və əgər bolşeviklər Şərqdən yapışırlarsa, bu, ona görədir ki, Qərb onları tanımaqdan və ittifaq bağlamaqdan imtina etmişdir. Gördüyünüz kimi, Gürcüstanın və Rusiyanın yolları burada da ayrılmışdır. Bizim yolumuz Avropaya aparır, Rusiyanın yolu isə Asiyaya. Bilirəm, düşmənlərimiz söyləyəcək ki, biz imperialistlərin tərəfindəyik. Ona görə də mən burada qəti surətdə bildirməliyəm: Şərq fanatiklərindənə, Qərbin imperialistlərinə üstünlük verirəm”.²⁷⁸ İstər 1917-ci ilin taleyüklü noyabr günlərində, istər 1918-ci ilin mayında istiqlalın elanı və faktiki Almaniya protektoratlığını qəbul etmək zərurətini anlatmaq lazım gələndə, istərsə də sonrakı dramatik anlarda gürcü lider öz nitqlərində mütəmadi olaraq Qərb və Şərqi qarşı-qarşıya qoyurdu.

Azərbaycanın sovetləşməsi ərəfəsində, 1920-ci ilin aprelin 19-dan 26-na kimi San-Remo şəhərində Antantanın Ali Şurasının keçirdiyi konfransa Qafqaz cümhuriyyətlərinin nümayəndə heyətləri də qatılmışdı. Konfransda Gürcüstan hələ də Britaniya işğalı altında qalan Batum şəhərinə vilayətinə suveren hüquqlarını sürərkən, erməni tərəfinin əks iddiası ilə rastlaşmışdı. Azərbaycan heyəti gürcü tələblərini dəstəkləmişdi: aprelin 23-də N.Çxeidze və Ə.M.Topçubaşov məsələ ilə bağlı hətta birgə nota dərc etmişdilər.²⁷⁹ Gürcü nümayəndə heyətinin üzvü olan Z.Avalov hesab edirdi ki, San-

²⁷⁷ Каземзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921), с.281

²⁷⁸ “Слово”, 16 января 1920

²⁷⁹ Топчибаши А.М. Парижский архив 1919-1940. В четырех книгах. Книга первая 1919-1921. Москва: Худож. лит., 2016, с. 416-424

Remoda “Qərbi Avropa dövlətlərinin Cənubi Qafqaz cümhuriyyətlərinin dövlət və beynəlxalq gələcəyi ilə bağlı məsələni ciddi şəkildə növbəyə qoymağa və onu həmin cümhuriyyətlərin istiqlalı əsasında çözməyə yönəlmiş ilk və mahiyyətə yeganə cəhdi müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Xüsusən də müdafiə qabiliyyətini təmin etməkdən ötrü, xaricdən hücum olacağı halda, Gürcüstana, Azərbaycana və Ermənistanı yardım yalnız onlar arasında möhkəm sülh və həmrəylik bərqərar olacağı təqdirdə göstərilə bilər: “imperialist” Qərbin irəli sürdüyü təməl müddəa bu idi”.²⁸⁰

1920-ci ilin 28 aprel Qafqaz xalqlarının həyatının bütün sferalarında, habelə region və ətrafında cərəyan edən geosiyasi proseslərdə epoxal əhəmiyyətli dönüş nöqtəsi oldu. Ən əvvəla, Azərbaycanın sovetləşməsi bölgədə geosiyasi qüvvələr düzümünü kökündən dəyişdirdi. O, Antantanın (Qərbin) öz himayə və hegemonluğu altında Cənubi Qafqazın antisovet zəminində siyasi konsolidasiyası – “Transqafqaz kordonu” yaratmaq planlarının üstündən xətt çəkdi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin bərqərar olması Cənubi Qafqazda daxili-siyasi konfigurasiyanın da əsaslı transformasiyasını doğurdu. O çağadək Rusiyadakı vətəndaş müharibəsinin tərəfləri regionda cərəyan edən proseslərdə əsasən bilavasitə – dolay şəkildə iştirak edirdilər. 28 aprel hadisəsi, bu baxımdan, iki siyasi nəticəni şərtləndirirdi: 1) Obyektiv olaraq Avrasiya məkanında təmərküzləşdirici funksiyanı daşıyan bolşevik Rusiyası bu andan etibarən regiondakı proseslərin bilavasitə və həm də aparıcı subyektinə çevrilirdi. 2) Cənubi Qafqaz yenidən Rusiya vətəndaş müharibəsinin tərkib epizodu olurdu.

Postaprel situasiyası region xalqlarını və onların siyasi qüvvələrini demək olar ki, ontoloji dilemma qarşısında qoymuşdu: ya global inqilabın episentrinə çevrilmiş Sovet Rusiyası – yeni Avrasiya ümumiliyi ilə birlikdə Qərbə qarşı, ya da Qərblə Rusiya əleyhinə. Bu zaman “Qərb” anlayışı bolşeviklərin metasiyası şüur və diskursunda zülm, istismar, əsarət və qəsbkarlığın metaforası (təşbehi) kimi çıxış edirdi və sovet ümumiliyinin ekzistensial düşməni mənasını verirdi.

²⁸⁰ Авалов З. Независимость Грузии...с. 280

Sosialistlərin öndərliyində gürcü siyasi cəmiəsi Azərbaycanın sovetləşməsi kontekstində bir daha faktiki Qərb lehinə siyasi seçimi-ni etmişdi. Gürcü siyasi sisteminin baza elementi olan menşeviklərin təsəvvürünə, bolşevik sovetizmi – geriliyin, cəhəlatın, irticanın sim-voluna çevrilmiş asiyaçılığın təzahürü idi. «Борьба» qəzeti aprel çevrilişini hadisələrin artıq ertəsi günü qısaca belə səciyyələndirirdi: “Qırmızı Azərbaycanın doğuluşunu Asiya irticasının bütün qara qüvvələri alqışlayır”.²⁸¹ Hadisələrin daha dolğun dəyərləndirilməsinə hökumət başçısı N.Jordaniyanın Gürcüstan Müəssislər Məclisinin aprelin 30-da olmuş fəvqəladə iclasında etdiyi nitqində rast gəlirik: “...Mənim fikrimcə, bolşevik hərəkatı geri qalmış və siyasi cəhətdən inkişaf etməmiş xalqların hərəkatıdır... Azərbaycanın yolu ilə get-mək və onun siyasi kredosunu qəbul etmək – bu azad və demokratik Gürcüstanı həmişəlik dəfn etmək, Avropadan əbədi qopub ayrılmaq və Asiya fanatiklərinin caynaqlarına düşmək deməkdir”.

Beləliklə, Gürcüstanın mövcud siyasi elitası siyasi dünyagörüşü və sosiomədəni yönəlişliyindən çıxış edərək, habelə yaranmış hərbi-siyasi konyunktura ilə əlaqədar növbəti dəfə Qərb lehinə seçim etdi. Əslində “Qərb” gürcü sosialistlərinin diskursunda tərəqqi məkanını, “Şərq” isə arxaik cəmiyyətlərin bulunduğu repress məkanını bildirir-di. Sxolastikəsinə anlaşılmış və bu üzdən avropamərkəzçi səciyyə almış menşeviksayağı marksizmə görə, bəşəri tərəqqinin zəmanətçisi kimi tarix səhnəsində rol alan, bir növ avanqard sivilizasiya missiya-sını yerinə yetirən məhz Qərb sosializmə yol açmalı idi. Bolşevik inqilabı bu sayaq doqmatik baxışları alt-üst edirdi. Görkəmli italyan filosofu və marksist nəzəriyyəçisi A.Qramşi əbəs yerə Oktyabr hadisələrini “Kapital”a qarşı inqilab”, yəni marksist nəzəriyyəsinə rəğmən inqilab adlandırmırdı. Onun sərrast xarakteristikasına görə, “Marksın “Kapital”ı ... Rusiyada proletariatin öz üsyanı, öz sinfi ma-raqları, öz inqilabı haqqında düşünə bilməsinədək Qərb tipli sivilizasiyanın qərarlaşması ilə burjuaziyanın inkişafını, kapitalist çağının gəlişini nəzərdə tutan qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş sse-

²⁸¹ «Борьба», 1920, 29 апреля, №95 (650)

nari üzrə hadisələrin necə inkişaf edəcəyinin kritik nümayişi idi”.²⁸²

Bu baxımdan sözügedən dünya mənzərəsində Rusiyadakı bolşevik dönüşümləri təhlükəli avantürizm sərhədlərini aşaraq, tarixin dəmir məntiqli gedişatına qarşı çıxırdı və deməli, mürtəce hadisə kimi qavranılırdı. Ona görə də Jordaniyanın (və başqa gürcü öndərlərin) o dövrdə çıxışlarının leytmotivini tərəqqi ilə geriliyin mübarizəsi mülahizəsi təşkil edirdi. Təbii ki, bu mübarizədə əsl tərəqqipərvər kimi gürcü sosialistləri “tərəqqi” deyərək alqışladıkları və “Qərb” metaforası ilə işarələnmiş düşərgədə yer almalı idilər. Onların marksizm çərçivəsində ideya-siyasi əleyhdarları olan bolşeviklər də eyni motivasiyadan çıxış edirdilər. Sadəcə onların dünya mənzərəsində, yuxarıda vurğuladığımız kimi, məhz “Qərb” global kapital metropoliyası qismində tərəqqinin düşməni olaraq qarşıya çıxırdı. Və əksinə, müstəmləkə ölkələri, cəhalətin rəmzi sayılan “Şərq” tarixi tərəqqinin mühərriki funksiyasını yerinə yetirmiş olurdu. Təsadüfi deyildi ki, 1920-1921-ci illərdə Sovet Rusiyasında müsəlman Şərqi Qərb imperializminə qarşı ayağa qaldırmaqla, Qərbin özündə proletar inqilabını körükləmək ideyası yetərinə yayılmışdı. Bu baxımdan Azərbaycanın sovetləşməsi regionu faktiki olaraq yeni geosiyasi və sosial-siyasi hədudlarla parçalayırdı. Gürcüstan müstəqilliyinin son ilində Qərb dövlətlərinin iqtisadi maraqlarının qane edilməsi müqabilində öz varlığının tutarlı zamanətlərini əldə etməyə çalışırdı: 1920-ci ilin mayından noyabrınadək maliyyə naziri K.Kandelakinin başçılığı altında fəaliyyət göstərmiş Gürcüstanın cümhuriyyətinin xüsusi iqtisadi missiyası Londonda, Romada, Parisdə görüşlər keçirmişdi. Missiyanın fəaliyyəti nəticəsində Londonda borc alınmasına dair razılıq əldə olunmuş, italyan kapitalına Tkvarçeli daş-kömür yataqlarının işlənilməsinə dair konsessiya verilmiş, Fransa sərmayədarları ilə Gürcüstanda ipəkçiliyin inkişafında və Fransada barama satışında əməkdaşlıq etmək barədə müqavilə bağlanmışdı.²⁸³

²⁸² Грамши А. Революция против «Капитала» // http://libelli.ru/magazine/98_3/i.htm

²⁸³ Авалов З. Независимость Грузии...с. 285

Azərbaycanın sovetləşməsinin dərhal ardından RK(b)P MK Qafqaz bürosunun (o 1920-ci ilin aprelin 8-də yaradılmışdı) Q.K.Orconikidze və S.M.Kirov başda olmaqla bir qrup üzvü bu təcrübəni Gürcüstanda da eyni uğurla təkrarlamağa ümid edirdilər.²⁸⁴ Mayın əvvəllərində Gürcüstana qarşı kompleks tədbirlər məhz bu şəxslərin təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi altında işə salındı: mayın 1-də Tiflisdə və digər iri şəhərlərdə hökumət əleyhinə kütləvi nümayişlər keçirilir, ertəsi gün Sandro Maxaradze başda olmaqla bir qrup bolşevik Tiflisdə silahlı dövlət çevrilişinə cəhd edir, lakin müvəffəqiyyətsizliyə düşər olur.²⁸⁵ Söhbət düşmüşkən, qeyd etməliyik ki, gürcü cümhuriyyətinin meydana çıxdığı ilk vaxtlardan etibarən Sovet Rusiyası orada bolşevik çevrilişi etməyə dəfələrlə cəhd etmişdi. 1918-ci ilin yayında Gürcüstanı bürümüş aqrar çıxışlarda, Cənubi Osetiyada baş vermiş üsyanlarda bolşevik izi aydın görünməkdə idi. 1919-cu ilin payızında bolşevik təşviqatçılar hətta orduya sızmağa müvəffəq olmuşdular. Həmin ilin oktyabrında Qafqaz Diyar Komitəsinin bilavasitə təlimatları əsasında ölkədəki gizli bolşevik təşkilatları ümumi üsyana hazırlaşdılar. İlkin olaraq üsyan oktyabrın 24-nə təyin olunsa da, aparılan həbslər onun noyabrın 8-nə ertələnməsinə səbəb oldu. Üsyana rəhbərlik edəcək hərbi mərkəzin həbs edilməsi üzündən oktyabrın 24-dən noyabrın 8-dək Gürcüstanın müxtəlif bölgələrində meydana gəlmiş üsyanlar pərakəndə xarakter almışdı. Ona görə də hökumət üsyanları yatırmaqda elə də çətinlik çəkmədi. Amma üsyanların yatırılması divantutmalarla müşayiət olunurdu. Təkcə Qori qəzasında 9 nəfər güllələnmiş, 28 nəfər sürgünə məhkum edilmişdi.²⁸⁶

1920-ci ilin aprelin sonu – mayın əvvəllərində sovet Azərbaycanı

²⁸⁴ Махарадзе Н.Б. Победа социалистической революции в Грузии, с. 369

²⁸⁵ Жвания Г.К. Великий Октябрь и борьба большевиков Закавказья за советскую власть. Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1967, с. 262-263

²⁸⁶ Хачапуридзе Г.В. Борьба грузинского народа за установление советской власти. Москва: Гос. изд.-во политической литературы, 1956, с.174

ilə menşevik Gürcüstanı arasında qızıışmaqda olan hərbi əməliyyatlar da Gürcüstanı sovetləşdirmək kontekstində izah oluna bilər. Hərbi əməliyyatlar qəfildən və yetərincə intensiv surətdə Qazax-Ağstafa bölgəsində – Poylu körpüsü, Ağstafa stansiyası və Şıxlı kəndi istiqamətində artıq aprelin 29-da alovlandı. Hüseynovun Gegeçkoriyə aprelin 30-da göndərdiyi ilk notada hücum edən tərəfin Gürcüstan olduğu iddia edilirdi və tələb olunurdu: əks tərəf 24 saat ərzində Azərbaycan ərazisindən qoşunlarını çıxarmalıdır. Tələbin qəbul olunmaması “casus-belli” (müharibəyə səbəb – red.) hesab ediləcəkdir”²⁸⁷

Gegeçkorinin yubanmadan göndərdiyi cavab notası hadisələrin bəzi mətləblərini anlamağa imkan verir. Gürcü notasında oxuyuruq: “... Bakıda yeni hakimiyyət, elan edilməsi anından etibarən Gürcüstan Demokratik Respublikasına münasibətdə düşmənin mövqə tutmuşdur ki, bu da teleqraf və dəmiryol rabitəsinin dərhal kəsilməsində, bizim parovoz və daşıma heyətimizin yaxalanmasında və gürcü missiyasının həbsində ifadə olunmuşdur. Əlbəttə ki, belə vəziyyətdə Gürcüstan hökuməti hərbi səciyyəli önləyici tədbirlər qəbul etməyə bilməzdi. Bu cür tədbirlərdən biri Poylu stansiyasının deyil, Poylu körpüsünün tutulmasıdır. Kür çayı üzərindəki göstərilən körpü Gürcüstan hüduqlarındadır, deməli, bizim qoşunların Gürcüstan sərhədini keçməsindən söhbət belə gedə bilməz. Həmçinin Ağstafa stansiyası yaxınlığında bizim zirehli qatarımızın peyda olmasına dair sizin bəyanatınız da gerçəkliyə uyğun gəlmir... bizim qoşun hissələrinin Şıxlı kəndini atəşə tutması barədə deyilənlər də doğru deyildir. Əslində qoşunlarımız Gürcüstan Respublikası sərhədləri daxilində Xram çayı üzərindəki Qırmızı Körpünü tutur, sizin qoşun hissələriniz isə buna maneçilik törədərək, körpüyə atəş açırlar”²⁸⁸

Həmin günlərdə Orconikidze iki dəfə – mayın 3 və 4-də V.İ.Leninə və İ.V.Stalinə XI Ordunun Gürcüstana daxil olmasına razılıq verilməsi barədə teleqramla müraciət etmişdi. 3 may tarixli teleqramda deyilirdi: “Hər şey nəzərə alınmışdır və yerinə yetirilməkdə-

²⁸⁷ ARDA, f.28, s.1, iş 63, v.19; iş 113, v.2

²⁸⁸ ARDA, f.28, s.1, iş 38, v.2; iş 113, v.3

dir. Hadisələr elə inkişaf edir ki, 15-dən gec olmayaraq Tiflisdə olacağımıza ümid edirik”. Mayın 4-də göndərilmiş teleqramda Orconikidze bildirirdi: “İkinci dəfə cavab verirəm: hadisələr elə inkişaf edir ki, 12-dən gec olmayaraq Tiflisdə olacağımıza ümid edirik, bunun üçün hər şey edilmişdir...”²⁸⁹

Gürcüstan hökumətinin əməllərinə gəldikdə isə onun obyektiv olaraq münaqişədə maraqlı olmadığı vurğulanmalıdır. Jordaniyanın Müəssislər Məclisində aprelin 30-da etdiyi nitqdən bəlli olur ki, artıq aprelin 27-də gürcü hökumətinə Azərbaycan hökumətinin hərbi yardım haqqında xahişi daxil olmuşdu. Gürcü tərəfi, Jordaniyanın sözlərinə görə, Azərbaycan xalqının müqavimət göstərəcəyi təqdirdə müvafiq addımlar atmağa hazır idi. Fəqət, “həmin gün saat 1 radələrində biz xəbər aldığımız ki, bolşeviklər Xaçmaza gəlib çatmışlar, axşam saat 7-də isə onlar artıq Sumqayıt stansiyası... yaxınlığında idilər, yəni 6 saat ərzində 100 verst qət etmişdilər”. Bu, gürcü rəsmilərində bolşeviklərin Azərbaycana xalqın razılığı ilə daxil olmaları haqqında təsəvvür aşılarmışdı və onları hərbi əks təsir göstərməkdən çəkindirmişdi.²⁹⁰

Lakin gürcü hökuməti hər halda preventiv səciyyəli müəyyən addımlar atmışdı: strateji sərhəd məntəqələri olan Qırmızı və Poylu körpülərini, habelə bəzi sərhədyanı hündürlükləri tutmuşdu. Qafqaz bolşevik rəhbərliyinin siyasi niyyət və məqsədlərinin məntiqi onu konfrontasiyaya sürükləyirdisə, analoji məntiq gürcü tərəfini münaqişədən yayınmağa vadar edirdi: belə qarşıdurmaya gürcülərin nə obyektiv marağı, nə də onu davam etdirmək üçün yetərli resurs bazası var idi.

Beləliklə, 1920-ci ilin aprelin sonu – mayın əvvəllərində Azərbaycan-Gürcüstan sərhədinin əvvəlcə Qazax-Borçalı, sonra isə aşağıda görəcəyimiz kimi, Zaqatala-Sığnaq məntəqəsində meydana

²⁸⁹ Жвания Г.К. Великий Октябрь и борьба большевиков...с.269; Хармандарян С.В. Ленин и становление Закавказской Федерации (1921-1923) – Ереван: Айастан, 1969, с.41

²⁹⁰ Речь Н.Жордания на заседании Учредительного Собрания Грузии от 30 апреля – «Борьба», 1920, 4 мая, №98 (653)

çıxmış hərbi toqquşmaların təşəbbüskarı başda Orconikidze olmaqla Qafqaz kommunist rəhbərliyi idi. Lokal müharibə kimi səciyyələndirə biləcəyimiz bu münaqişə Gürcüstanın sovetləşməsini gerçəkləşdirəcək vasitələrdən biri kimi nəzərdə tutulmuşdu.

Fəqət Qafqaz kommunistlərinin bu cür taktikası bir çox hallarda onların öz təşəbbüsü olaraq qalmaqda idi və mərkəzi hakimiyyətin sanksiyasını almırdı.

Hələ mayın 3-də sovet silahlı qüvvələrinin baş komandanı S.S.Kamenev Qafqazdakı Qızıl Ordu hissələrinə əmr etmişdi: “cəbhədəki qoşunlara Gürcüstanla sərhədi əsla heç bir yerdə keçməmək tələbini təsdiqləmək. Əgər belə hallar olubsa, onda bizim qoşun hissələri geri çəkilməlidirlər”.²⁹¹

Mayın 4-də RK(b)P MK Siyasi Bürosu Orconikidzenin teleqramlarını nəzərdən keçirərək, qərar qəbul edir. Bu qərara uyğun olaraq, Lenin və Stalin mayın 5-də Orconikidzeyə teleqram vururlar: “Mərkəzi Komitə Sizə bir vəzifə olaraq tapşırır ki, hissələri Gürcüstan torpağından çıxarıb sərhədə çəkəsiniz və Gürcüstan üzərinə hücumdan imtina edəsiniz. Tiflisdə aparılan danışıqlardan sonra aydındır ki, Gürcüstanla sülh ola bilər”.²⁹²

Mayın 6-da Stalin teleqramla bir daha Orconikidzeni düşünlənməmiş addımlardan çəkinməyə çağırırdı: “... vəziyyət elədir ki, indi Gürcüstanla onu sovetləşdirmə baxımdan tələsmək lazım deyil, əgər kommunistlər leqallaşdırılsalar, onsuz da o bir neçə aydan sonra sovet olacaq”.²⁹³

Lakin Orconikidze və Kirov son ana qədər Gürcüstanla bağlı planlarını həyata keçirmək ümidlərini itirmirdilər. Mayın 7-də onlar Moskvaya cavab teleqramı göndərilər. Orada daxili-siyasi və geosiyasi (“Gürcüstana malik olmaqla biz ingilisləri Qara dənizin

²⁹¹ «Борьба», 1920, 7 мая, №101 (656)

²⁹² Lenin V.İ. Əsərlərinin tam külliyyatı. Rusca beşinci nəşrindən tərcümə. Cild 51 (may-noyabr 1920) – Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1984, s. 222; 487

²⁹³ Муханов В.М. Кавказ в переломную эпоху (1917–1921 гг.). Москва: Модест Колеров, 2019, с. 128

Şərq sahilindən vurub çıxarırıq”) mülahizələrdən çıxış edərək, Gürcüstanın sovetləşməsinin zəruriliyi və mümkünlüyü ideyası təkidlə israr edilirdi.²⁹⁴ Lakin Lenin və Trotski bu xahişi qətiyyətlə rədd etdilər. Orconikidzeyə göndərilmiş teleqramda vurğulanırdı: “Bu, MK-nın qərarına kökündən ziddir. Nəticəsi çox ziyanlı ola bilər. Mərkəzi Komitə əsla icazə vermir. Qəti tələb edirik ki, icrasını dayandırasınız və qərarı ləğv edəsiniz”.²⁹⁵ Mayın 11-də xarici işlər komissarı Çiçerin Orconikidzeyə göndərdiyi teleqramında onu yetərinə kəskin şəkildə məzəmmətləyirdi: “Bizim siyasətimiz dünya siyasətidir, o bir tək Qafqazla məhdudlaşmır. Siz bütün məlumatlarınızda bizim dünya maraqlarımızı qulaqardına vurursunuz... Bizim Gürcüstanla sülhümüz Çörçill qrupunun siyasətini çətinləşdirməklə, İngiltərədə möhtəşəm effekt doğuracaq, bizim nüfuzumuzu bütün dünyada yüksəldəcək. Bizə hal-hazırda bu cür sipər lazımdır”.²⁹⁶

1920-ci ilin mayında Moskva rəhbərliyini Cənubi Qafqazı qəti surətdə sovetləşdirmədən çəkindirən ən əsas amil Polşa ilə yenidən başlanan müharibə idi. Antantanın bilavasitə iştirakı və təhriki ilə Polşa qoşunları aprelin 25-dən etibarən Ukraynada genişmiqyaslı hücum əməliyyatlarına başlayaraq, artıq mayın 7-də Kiyevi tutmuşdular.²⁹⁷ Elə Qafqazda hərbi əməliyyatları dayandırmaq zərurəti də məhz yeni müharibənin arzuolunmaz gedişindən irəli gəlirdi.²⁹⁸ Bununla yanaşı, Böyük Britaniyanın xarici işlər naziri lord Kerzonun mayın 4-də sovet hökumətinə ünvanladığı notası da öz

²⁹⁴ Жвания Г.К. Великий Октябрь и борьба большевиков... с.271-272

²⁹⁵ Lenin V.İ. Əsərlərinin tam külliyyatı. Rusca beşinci nəşrindən tərcümə. Cild 51... s. 227-228; 489

²⁹⁶ Квашонкин А.В. Советизация Закавказья в переписке большевистского руководства 1920-1922 гг. // Cahiers du Monde russe, 1997, vol. 38, No. 1/2, Guerre, guerres civiles et conflits nationaux, dans l'Empire russe et en Russie soviétique, 1914-1922 (Jan. - Jun., 1997), с.171-172

²⁹⁷ История СССР с древнейших времен до наших дней. В 2-х сериях. В 12-ти томах. Том VII – Москва: Наука, 1967, с.571-572

²⁹⁸ Bax: V.İ.Leninin L.D.Trotskiyə məktubu (4 may 1920) – Lenin V.İ. ОТК. Cild 51... s. 223; 487

rolunu oynadı. Orada sovet hökumətindən “qoşunlarınızın Böyük Britaniyanın dostları ilə mübarizə apardığı həm Kırmda, həm də Qafqaz dövlətlərinin sərhədlərində düşmən əməllərinə tamamilə son qoyulması” tələb olunurdu.²⁹⁹

Digər tərəfdən Qazax rayonunda gürcü qoşunları ilə mayın əvvəllərində olmuş ilk toqquşmalar sovet komandanlığına Gürcüstan Respublikasının daxili möhkəmliyini və dayanıqlığını nümayiş etdirdi: gürcülər hücum edən sovet qoşunlarına bir sıra hissedici zərbələr endirərək, Şıxlı, Qaymaqlı, Kəmərlı və Aslanbəyli kəndlərini ələ keçirmişdilər.³⁰⁰

Gürcüstanda həmin günlərdə bolşeviklər tərəfindən inspirasiya olunmuş üsyanlar da həmçinin qətiyyətlə yatırılmışdı. Ən böyük üsyan Cənubi Osetiyada meydana çıxmışdı. Qeyd olunmalıdır ki, gürcülərin “Şida (yəni İç) Kartlı” adlandırdığı Cənubi Osetiyada milli və sosial əsarət motivləri çulğışmışdı, belə ki, osetin kəndlilər əsrlər boyu gürcü mülkədarların torpaqlarını becərməli və onların nəfinə müxtəlif mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməli olurdular. Burada, artıq qeyd etdiyimiz kimi, müstəqil gürcü cümhuriyyətinin varlığının bütün dönməndə mütəmadi çıxışlar və üsyanlar baş verirdi. 1920-ci ilin mayın 6-da, Orconikidze öndərliyində Qafqaz bürosunun fəal surətdə Gürcüstanı sovetləşməyə girişdiyi bir vaxt Cənubi Osetiya İnqilab Komitəsi sovet hakimiyyəti elan edilməsi və bölgənin Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi.³⁰¹ Sovet Rusiyası 7 may müqaviləsi ilə (onun haqqında aşağıda bəhs edəcəyik) Tiflis quberniyasını, o cümlədən onun tərkibindəki Qori qəzasına daxil olan Cənubi Osetiya torpaqlarını Gürcüstanın ərazisi kimi rəsmən tanımışdı. Lakin buna baxmayaraq, Rusiya osetin üsyançılara hər cür yardım göstərirdi. Xarici işlər komissarı Çiçerin Moskva müqaviləsinin ziddinə olaraq, mayın 17-də gürcü hökumətinə notasında bəyan edirdi: “Biz narahatlıq hissi ilə öyrəndik ki, sovet respublikasının

²⁹⁹ Документы внешней политики СССР, т. II. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1958, с. 504 (805 с.).

³⁰⁰ ARDA, f.28, s.1, iş38, v.31

³⁰¹ Борьба за советскую власть в Грузии, с.562

elan olunduğu Cənubi Osetiyaya bu hakimiyyəti məhv etmək üçün gürcü qoşunları göndərilmişdir. Əgər bu doğrudursa, biz qoşunlarınızın Osetiyadan geri çağırılmasını təkid edirik, çünki hesab edirik ki, Osetiya hansı hakimiyyəti istəyirsə, ona da malik olmalıdır. Gürcüstanın Osetiyanın işlərinə müdaxiləsi heç bir vəchlə haqq qazandırılmayan başqasının daxili işlərinə müdaxilə olardı”.³⁰² Çiçerinə 20 may tarixli cavab notasında gürcü xarici işlər naziri Gegeçkori Gürcüstan daxilində Cənubi Osetiyanın olmadığını, osetin kəndlərinin Gürcüstanla Rusiya arasında təsbit edilmiş sərhəddən cənubda yerləşdiyini vurğulamışdı. Notada həmçinin Roki aşırımından bölgəyə 2 topla sovet hərbi dəstəsinin daxil olduğu iddia edilirdi.³⁰³ Bu üsyan 1920-ci ilin iyununda gürcü qoşunları tərəfindən son dərəcə qəddarlıqla yatırıldı. Cəza əməliyyatlarında V.Cugelinin başçılıq etdiyi Xalq qvardiyası xüsusən fərqlənmişdi. Menşevik rejiminin məşum cəngavəri olan Cugeli od və qılıncla keçdiyi osetin kəndlərinə divan tutulmasını öz gündəliyində parlaq boyalarla təsvir etmişdi. Cugeli və həmfikirələrinə görə, Cənubi Osetiya Gürcüstanın Vandeyası idi. Gürcü qvardiyaçılarının acımasızlığı yakobinçilərin üsyançı Vandeya kəndlilərinə qanlı divan tutmaları ilə analogiya üzrə izah olunurdu. Cugeli son dərəcə soyuqqanlılıqla, sanki daxili bir zövq almış kimi, osetin kəndlərinin yandırılmasını, viran qoyulmasını təsvir edirdi. Onun etiraflarının ən tsinik fraqmentini aşağıdakı sətirələr təşkil edir: “Nə ruha, nə də vücuda artıq hüsur yoxdur. Bəli, hüsur yoxdur! Zira ətrafımızda hər yerdə osetin kəndləri yanır. Dəhşətli divantutmadır, amma başqa yol yoxdur... Ya üsyanı yatırmaq və demokratiyamızı xilas etmək, ya da demokratiyamızı məhv etmək və qanlı Vandeyanın təntənəsinə imkan vermək lazım gəlirdi! Və biz tərəddüdə yol vermədən seçimimizi etdik!... Vandeyanı xilas edib də, bütün ölkəni və Respublikanı məhv etməkdənsə, Cənubi Osetiya Vandeyasını amansızcasına cəzalandır-

³⁰² Борьба за советскую власть в Грузии, с.579

³⁰³ Ментешашвили А. Советская Россия и Осетинский сепаратизм в Грузии в 1918-1920 годах // <https://sisauri.tripod.com/politic/Osetia.html#2>

maq, məhv etmək daha yaxşı və daha mərhəmətlidir! Mənim əxlaqım budur! Və mənim sosialist vicdanım bu cür mühakimə yürüdür... Biz nə etdiyimizi bilirik! Biz azadlığı, demokratiyamızı və Respublikamızı sevirik. Biz fəhlə sinfinin azadlığı işinə xidmət edirik. Mübarizə aparan fəhlə sinfinin, gələcək sosializmin maraqları naminə biz amansız olacağıq!³⁰⁴ N.Jordaniyanın xüsusi tapşırığı ilə köhnə sosial-demokrat, V.İ.Leninlə şəxsi tanışlığı olan Q.İ.Uratadzenin başçılığı altında gürcü nümayəndə heyəti hələ aprel ayından Moskvada sovet rəhbərliyi ilə danışıqlar aparırdı. Danışıqlar nəticəsində RSFSR və Gürcüstan Respublikası arasında mayın 7-də sülh müqaviləsi³⁰⁵ imzalandı. Müqavilə ilə RSFSR gürcü dövlətinin istiqlalını tanıyır və gürcü torpaqlarına suveren haqlardan, habelə Gürcüstanın daxili işlərinə hər cür müdaxilədən imtina edirdi. Müqavilənin 5-ci maddəsi ağ hərəkətin qalıqlarının, habelə gəmilərinin tərk-silah edilib ölkə daxilində saxlanılmasını, denikinçilərə məxsus hərbi və hərbi-dəniz əmlakının, sərvətin, pul məbləğlərinin Rusiyaya verilməsini, gürcü hökumət qoşunlarının tərkibinə daxil olmayan hərbi dəstələrin və qoşunların Gürcüstan ərazisindən uzaqlaşdırılmasına və bir daha belə qoşunların Gürcüstanda peyda olmamasına dair tədbirlər görülməsini, ölkə daxilində Rusiya hökuməti roluna iddia edən təşkilatların və ya qrupların bulunmasına yol verilməməyini nəzərdə tuturdu. Öz növbəsində Sovet Rusiyası müqavilənin 6-cı maddəsi ilə öz ərazisində Gürcüstan hökuməti roluna iddialı təşkilatların və ya qrupların bulunmasına icazə verməyəcəyini öhdəlik kimi üzərinə götürürdü. Müqavilənin şərtlərinə riayət etmək üçün hərbi zamanətlər haqqında Rusiya-Gürcüstan qarışıq komissiyası yaradılırdı. Gürcüstan müqavilənin 10-cu əsasən, Sovet Rusiyası və ya Kommunist partiyası lehinə cinayət tərkibli əməllərdə bulunmuş şəxsləri əfv edirdi, bu cür əməllərə görə

³⁰⁴ Джугели В. Тяжелый крест: (записки народногвардейца). Тифлис: Государственная типография, 1920, с.230-231

³⁰⁵ Российская Социалистическая Федеративная Республика и Грузинская Демократическая Республика: их взаимоотношения. Москва: Пг.: Государственное издательство, 1921, с.8-14

məhkum edilmişləri azadlığa buraxırdı. Müqavilənin 12-ci maddəsi ilə anlaşılan tərəflər qarşılıqlı ticarət münasibətlərində ən əlverişli şərait yaratmaq prinsipinə əməl edəcəklərini bəyan edirdilər.

Müqavilənin xüsusi məxfi əlavəsi də var idi.³⁰⁶ Ona əsasən, gürcü hökuməti ölkə ərazisindəki kommunist təşkilatlarının azad mövcud olma, o cümlədən azad toplaşma və mətbu orqanlarını buraxmaq hüququnu tanıyırdı. Bu, Sovet Rusiyasının əlinə gürcü daxili-siyasi meydanında son dərəcə təsirli alət verirdi.

Jordaniya öz xatirələrində gürcü hökumətini bolşeviklərlə sazişə getməyə sövq edən səbəbləri belə açıqlayırdı: “Avropadan qeyri-qənaətbəxş xəbərlər gəlirdi. Versal konfransı bitmişdi, lakin bizi tanımamışdı. Aydın idi ki, zəifləmiş halda olsa belə, Rusiya ilə olduqca hesablaşırdılar və onun parçalanmasını istəmirdilər. Bu məsələyə başqa cür yanaşmaq və onu ötüb keçmək lazım gəlirdi. Madam ki, birbaşa danışıqlar və təbliğatla nəyəsə nail olunmamışdı, mən bu işə Rusiyadan başlamağa qərar verdim. Düşünürdüm ki, əgər Moskva bizi tanısa, biz bu veksellə Avropa areopağı qarşısına çıxsa bilərik və məqsədimizə çatırıq”.³⁰⁷ Jordaniyanın bu etirafından gürcü hökumətinin Moskva sazişindən iki hədəf güddüyünü təxmin etmək olar: əvvəla, müqavilə ilə Gürcüstan öz istiqlalını bolşevik təhdidlərindən qorumağa çalışırdı, ikincisi, aparıcı Qərb dövlətləri ilə tanınma mövzusunda əlverişli mövqe qazanmağa can atırdı. Qeyd etməliyik ki, bu taktika özünü haradasa doğrultdu: 1920-ci ilin iyulun 4-də ingilis qoşunları Batumu tərk edərək, şəhəri və vilayəti Gürcüstana təhvil verdi, belə ki, ağ hərəkət yenildikdən sonra onun təminat bazasına ehtiyac qalmamışdı. Yeri gəlmişkən, Z.Avalov ingilislərin Batumu tərk etmələrini böyük təəssüflə qeyd edərək, bu hadisəni Avropanın Cənubi Qafqazdan gedişi kimi dəyərləndirmişdi: “Gürcüstan Avropa və Asiyanın ucqar yolayrıcında, Sovet Rusiyası ilə Türkiyənin bilavasitə qonşuluğunda tənha qalmışdı; bu iki taran

³⁰⁶ Российская Социалистическая Федеративная Республика и Грузинская Демократическая Республика, с.16

³⁰⁷ Жордания Н. Моя жизнь, с. 104

Qafqaz səddini qəti şəkildə dağıtmağa hazırlaşırды”.³⁰⁸

Eyni zamanda Qərb dövlətləri Gürcüstanı daha fəal dəstəkləməyə başladılar. Gürcüstan cümhuriyyəti Cənubi Qafqazın analoji qurumları arasında müstəqilliyi de-yure tanınan yeganə dövlət idi; bu əlamətdar hadisə 1921-ci ilin yanvarın 26-da Parisdə müttəfiq dövlətlərin konfransında baş vermişdi.

Sovet rəhbərliyi də öz növbəsində menşevik Gürcüstanla sazişə müvəqqəti hal kimi baxırdı. RSFSR xarici işlər komissarı G.V.Çiçerin Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1920-ci ilin iyunun 17-də olmuş iclasında müqaviləyə dair rəsmi Moskvanın mövqeyinə belə aydınlıq gətirirdi: “Gürcüstanda biz qarşımıza iki məqsəd qoymuşduq. Məqsədlərdən biri o idi ki, Gürcüstan ərazisi bizim üzərimizə hansısa hücumla hazırlıqdan ötrü istifadə olunmasın və Sovet Rusiyasına qarşı düşmən qoşunları üçün meydan rolunu oynamasın. Gürcüstan ərazisində nəinki denikinçi qoşunların qalıqları var, orada həmçinin Batumda Antanta qoşunları da var və müqaviləyə görə Gürcüstan üzərinə denikinçi qoşunların həm ləvazimatını, həm də qalıqlarını qaytarmaq və Gürcüstan ərazisini Antanta qoşunlarından təmizləmək öhdəliyini götürmüşdür. İştirakımızla qarışıq komissiya bu maddənin həyata keçirilməsinə nəzarət edəcək. Digər məqsəd – Gürcüstan kommunistlərini legal vəziyyətlə təmin etməkdir... Və hökumətimiz bu maddənin boş söz olmamağına göz qoyacaq”.³⁰⁹

RSFSR-in Gürcüstanda diplomatik nümayəndəsi təyin edilən S.M.Kirov Tiflisə iyunun 19-da gəlib çıxdı, payızda onu A.L.Şeynman əvəz etdi. General-mayor, sabiq çar zabiti P.P.Sitin hərbi nümayəndə (hərbi attaşə) təyin olunmuşdu. Sitin faktiki olaraq Gürcüstanın hərbi və siyasi durumu ilə bağlı kəşfiyyat xarakterli məlumatlar toplamaqla məşğul idi. 40-dan artıq informatorun xidmətlərindən yararlanan hərbi attaşə strateji səciyyəli bilgiler əldə etməyə

³⁰⁸ Авалов З. Независимость Грузии...с. 289

³⁰⁹ Чичерин Г.В. Статьи и речи по вопросам международной политики. Москва: Издательство социально-экономической политики, 1961, с. 166-167

müvəffəq olmuşdu.³¹⁰ Onun gürcü ordusunun sayı, strukturu, texniki təchizatı, döyüş hazırlığı, psixoloji durumu barədə son dərəcə dəyərli bilgilərin sonralar Sovet Rusiyasının Gürcüstana hərbi müdaxiləsinin planlaşdırılmasında və həyata keçirilməsində böyük əhəmiyyəti olmuşdu.

Moskva müqaviləsinin 4-cü bəndinə əsasən, Rusiyanın qeyd-şərtsiz Gürcüstan ərazisi kimi tanıdığı vilayətlər (Tiflis və Kutaisi quberniyaları, Batum vilayəti) sırasında Zaqatala dairəsinin də adı çəkilirdi.

Bu bəndin belə redaksiyada verilməsi bütün məsələlərdə Moskva ilə hesablaşan yeni Azərbaycan rəhbərliyinin də kəskin narazılığını doğurdu. Eyni zamanda mahalın Azərbaycana mənsubluğunu Orconikidze və ümumiyyətlə XI Ordunun Hərbi-inqilab şurası və RK(b)P MK Qafqaz bürosu üzvləri dəstəkləyirdi.³¹¹ Məhz Orconikidze və digərlərinin söyləri nəticəsində ali sovet rəhbərliyi gürcülərlə razılaşmalarına tələsik təşhihlər etməli oldu. Çiçerinin Orconikidzeyə yuxarıda iqtibas gətirdiyimiz teleqramında qeyd edilirdi ki, 7 may müqaviləsi üzrə “sərhədi Qafqaz cəbhəsi ilə əlaqədə Hərbi-Inqilab Şurası müəyyənləşdirmişdi. Buradakı gürcülər Zaqatala dairəsinin Gürcüstana mənsubluğunu təsdiqləyirlər, lakin sizin etirazının nəticəsində biz təzyiq göstərdik ki, ora gürcü qoşunları ora yeridilməsin”.³¹² Beləliklə, etirazlar nəticəsini verdi və mayın 12-də Moskvada sülh müqaviləsinə əlavə saziş imzalandı. O, müstəsna surətdə Zaqatala məsələsinə həsr edilmişdi və Azərbaycanın yeni rəhbərliyində Moskva müqaviləsindən sonra yaranmış naqolaylıq hissini səngitmək məqsədi güdürdü. Sazişin birinci maddəsinə

³¹⁰ P.P.Sitinin missiyası haqqında bax: Ганин А.В. Советская военная разведка в Грузии в 1920-1921 годах. Миссия Павла Сытина // Государственное управление. Электронный вестник. 2014. №43. Апрель, с. 207-251

³¹¹ Мустафазаде Р.С. Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг. – Москва: МИК, 2006, с.145-146

³¹² Квашонкин А.В. Советизация Закавказья в переписке большевистского руководства, с. 172

əsasən, Azərbaycan-Gürcüstan sərhədində və Zaqatala dairəsində mübahisəli yerlər haqqında məsələ arbitraj komissiyasının həllinə verilirdi. İkinci maddədə isə qeyd edilirdi ki, komissiya tərəfindən məsələnin tam həllinə qədər anlaşılan tərəflər Zaqatala dairəsinə yeni qoşun hissələri yeridə bilməzlər.³¹³

Maraqlıdır ki, bu müqavilə Azərbaycan-Gürcüstan sərhədində hərbi əməliyyatlara son qoymadı. Əksinə, mayın 9-dan etibarən Zaqatala rayonu da intensiv toqquşmalar səhnəsinə çevrildi. Zaqatala üsyanından aşağıda bəhs edərkən biz bu epizoda da toxunacağıq. Azərbaycanla Gürcüstan arasında atəşkəsə yalnız mayın 18-dən sonra nail olundu.³¹⁴

Azərbaycan (faktiki olaraq Sovet Rusiyası) ilə Gürcüstan arasında hərbi əməliyyatların dayandırılmasından sonra, iyunun əvvəllərində Ağstafa stansiyasında başlanılan danışıqlar həmin ayın 12-də sülh müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı.³¹⁵ Bu müqavilə ilə iki respublika arasında böyük ölçüdə müvəqqəti səciyyəli sərhəd müəyyənləşdirilirdi. Həmçinin anlaşmanın Zaqatalaya dair maddəsi 12 may Moskva sazişinin müvafiq maddələrini təkrar edirdi. Lakin istər Moskva, istərsə də Ağstafa müqavilələri, aşağıda bir daha şahid olacağımız kimi, bolşevik rəhbərliyinin nəzərində sadəcə taktiki gediş idi; Qafqazın dövləti qurumlarının ərazi və sərhədlərinin təsbiti regionun qəti sovetləşməsindən sonraya saxlanılırdı.

Ağstafa müqaviləsi Gürcüstan Müəssislər Məclisində iyunun 25-də təsdiqləndi. Müqaviləni Məclisə təqdim edən gürcü menşeviklərinin liderlərindən olan A.Çxenkeli giriş və yekun nitqi ilə çıxış etmişdi. Çxenkelinin çıxışında gürcü millətçilərinin diskursuna xas ifadələrin artıq menşevik xadimlərinin nitq praktikasına da daxil olması diqqəti cəlb edirdi. A.Çxenkeli öz nitqində demişdi: “Bəlli olduğu kimi, Zaqatala mahalı – Saingilo Gürcüstanın həm tarixi, həm də iqtisadi cəhətdən ayrılmaz hissəsini təşkil etmiş və etməkdədir. Bu

³¹³ Российская Социалистическая Федеративная Республика и Грузинская Демократическая Республика, с.15

³¹⁴ ARDA, f.28, s.1, iş38, v.44

³¹⁵ ARDA, f.28, s.1, iş 54, v.1-5; iş 56, v.1-8

mahal Gürcüstan hüduqları xaricində mövcud ola bilməz”.³¹⁶

1920-ci ilin iyununda Zaqatalada baş vermiş antisovet üsyanı gedişində Gürcüstan hökuməti üsyançılara yardımlar göstərmiş, həmçinin bəzi hərbi hissələrini mahalın ərazisinə daxil etməklə,³¹⁷ müəyyən mənada hətta hadisələrin iştirakçısına çevrilmişdi. Lakin ən mühüm hadisə Zaqatala üsyanının başçılarının gürcü hakimiyyət orqanları ilə bölgənin Gürcüstan tərkibində muxtariyyətini nəzərdə tutan “Gürcüstana birləşmək haqqında” sazişi imzalaması oldu.³¹⁸

Gürcü milli-demokratlarına yaxınlığı ilə tanınan «Грузия» qəzeti Zaqatala üsyanına dair xüsusi məqalə dərc etmişdi.³¹⁹ Onun bilgilərinə görə, üsyan günlərində Balakəndə Gürcüstandan gəlmiş təmsilçilərin iştirakı ilə bölgə əhalisinin 1500 nəfərdən ibarət qurultayı toplanmışdı. Qurultay, qəzetin informasiyasına görə, “Azərbaycan... bizim bütün əmlakımızı bolşeviklərin talanına vermişdir və biz belə hökuməti tanıyıyıq, ərazimizi isə Gürcüstanın ayrılmaz hissəsi hesab edirik” işarəsi altında keçmişdi. Görünür, məhz bu qurultay Gürcüstanla sözügedən sazişi bəyənmişdi.

1920-ci ilin iyununda üsyan başçılarının Gürcüstan lehinə qərarı mahaldakı yeni, inqilabi gerçəkliyin onların sosial-siyasi maraq və statuslarına zidd və təhlükəli olmasından nəşət edirdi. Eyni zamanda Qızıl Ordu hissələrinin yerli mentol xüsusiyyət və ənənələri nəzərə almadan Rusiyada tətbiq etdiyi şablon üzrə hərəkət etmələri əhalidə yeni hakimiyyətə qarşı nifrət hissini oyadırdı və üsyanın sosial bazasını genişləndirirdi. Bu, «Грузия» qəzetinin məqaləsi ilə də təsdiqini tapır. Yeri gəlmişkən, 1920-ci ilin yayında Tiflis Qafqazın sovet əleyhinə mübarizə aparan qüvvələrinin özünəməxsus mərkəzinə çevrilmişdi. Orada təşkil olunmuş “Azərbaycanın qurtuluş komitəsi” silahlı çıxışların, o cümlədən Zaqatala üsyanının hazırlan-

³¹⁶ Учредительное собрание. Речь А.М.Чхенкели. «Борьба», 1920, 27 июня, №143 (698)

³¹⁷ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), Surət fondu, №328, v.1

³¹⁸ ARPIİSSA, Surət fondu, №329, v.1-2

³¹⁹ Переворот в Закаталах – «Грузия», 1920, 16 июня, №61

masında mühüm rol oynamışdı.

Üsyan günlərində mahalın bəzi sərhədyanı məntəqələrinə gürcü hissələri yeridilsə də, onlar tezliklə geri çağırıldılar, belə ki, XI Ordu komandanlığının qoşunlara 7 iyul tarixli əmrindən də göründüyü kimi, Zaqatala ərazisində gürcü hissələri artıq yox idi.³²⁰ Görünür, Azərbaycanda antisovet üsyanlarının yetərinə qısa müddətdə və son dərəcədə amansızlıqla yatırılması gürcü hökumətinə çəkindirici təsir göstərmişdi.

Tezliklə gürcü hökumətinin Zaqatala məsələsinin özünə sərfəli şəkildə həllində Moskva müqaviləsinə bağladığı ümidlər puça çıxdı: iyulun 7-də RK(b) P MK Siyasi Bürosu “Qafqaz cəbhəsi Hərbi-İnqilab Şurası üzvlərinə və bizim Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyədəki diplomatik nümayəndəliyimizə təlimat”ı təsdiq etdi. Orada deyilirdi: “RSFSR-in gürcü hökuməti ilə bağladığı müqavilə bütün detalları ilə dönmədən icra olunmalı və həyata keçirilməlidir... yalnız Zaqatala dairəsi haqqında maddə istisna təşkil edir: dairə, müqaviləyə əsasən Gürcüstana daxil edilmə əvəzinə, sədri RSFSR tərəfindən təyin ediləcək qarışıq komissiya tərəfindən bu və ya digər respublikaya mənsubluğu həll edilənə qədər mübahisəli ərazi hesab olunmalıdır”.³²¹

Moskva müqaviləsinin Gürcüstan ərazisini müəyyənləşdirən 4-cü maddəsi daşnak hökumətinin də narazılığını doğurmuşdu. 1920-ci ilin iyunun 15-də Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Q. Bekzadyan Sovet Rusiyası tərəfindən Tiflis quberniyasının və Batum vilayətinin bütün qəzaları və dairələri ilə qeyd-şərtsiz Gürcüstan ərazisi kimi tanınmasına qarşı etiraz notası göndərdi. Orada 7 may müqaviləsi 1919-cu ilin yanvarın 17-də gürcü-erməni savaşı sonucu imzalanmış mübahisəli ərazilər haqqında sazişin pozulması kimi dəyərləndirilirdi.³²²

³²⁰ Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы (1920-1921) – Баку: Азернешпр, 1989 – sənəd №79, s.87, 88-89

³²¹ АРПІІССА, f.1, s.1, iş 2 “a”, v.25

³²² Борьба за победу Советской власти в Грузии. Тбилиси, 1958, с. 564

1920-ci ilin yay və payız ayları Gürcüstan və Sovet Rusiyası arasında notalar mübadiləsi ilə keçmişdi. Sovet Rusiyası Gürcüstanı bir qayda olaraq kommunistləri təqib etməkdə, ağ ordu mənsublarını tərk-silah etməməkdə, Vrangel hökuməti ilə əməkdaşlıq etməkdə, Batumu yenidən xarici dövlətlərdən birinin ixtiyarına vermək hazırlıqlarında və s. qınayırdı. Gürcüstan tərəfi öz növbəsində Sovet Rusiyasını daxili işlərinə qarışmaqda, ölkədəki dövlət əleyhinə üsyançı ünsürlərə yardım göstərməkdə, Gürcüstana qarşı sanksiya xarakterli iqtisadi tədbirlər görməkdə suçlayırdı. Vəziyyət həтта 1920-ci ilin noyabrın 14-də RSFSR və Azərbaycan SSR ilə Gürcüstan cümhuriyyəti arasında ticarət-tranzit sazişinin³²³ imzalanmasından sonra da düzəlmədi. Həmin sazişə əsasən, Rusiya və Azərbaycan Gürcüstana ilk ay 750 min pud, ikinci aydan etibarən isə hər ay 1 milyon pud neft məhsulları göndərməyə boyun olurdur. Bu məhsullar gömrük rüsum və haqlarından azad olunurdu. Öz növbəsində Gürcüstan gömrük rüsumu tutulmadan Rusiyaya və Azərbaycana daş kömür, meşə və s. materiallar, alətlər göndərilməsinə icazə verirdi. Müqavilənin məxfi maddələrində Gürcüstan Batumdakı neft ambarlarını, nasos stansiyalarını və maye toplanan qurğuları Rusiyaya və Azərbaycana icarəyə verməyi üzərinə öhdəlik olaraq götürmüşdü. Lakin bu saziş demək olar ki, kağız üzərində qaldı.

1920-ci ilin ikinci yarısında ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyəti pisləşməkdə davam edirdi. Sənayenin elə bir sahəsi yox idi ki, fəlakətli böhran nəticəsində iflas həddinə gəlib çatmasın. 1920-ci ilin oktyabrın 13-də Tiflisdə açılmış iqtisadi müşavirədə çıxış edən N.Jordaniya vəziyyətin son dərəcə acınacaqlı olmasını belə ifadə edirdi: “Biz əvvəllər də deyirdik ki, iqtisadi fəlakətə doğru gedirik. Bir çoxu buna inanmır və hesab edirdi ki, biz onları sadəcə qorxuduruq... Bu gün hamı görür ki, gündən günə iqtisadi fəlakətə yaxınlaşıırıq”.³²⁴ Müstəqil Gürcüstanın faciəsi onda idi ki, əvvəlki böyük məkanda bulunmaqdan irəli gələn və müvafiq təklif-tələbata söykə-

³²³ Российская Социалистическая Федеративная Республика и Грузинская Демократическая Республика, с.42-50

³²⁴ Махарадзе Н.Б. Победа социалистической революции... с.236

nən iqtisadi əlaqələr sistemi dağılmışdı, bu isə çarizm dönməmindən qalma sənaye sahələrinin məhvini labüd edirdi. Obyektiv olaraq gürcü cümhuriyyəti əlindəki resurslar və imkanlarla bu ölçüdə problemlərin öhdəsindən təkbaşına gəlməyə qadir deyildi və ola da bilməzdi. Gürcüstanın ilk öncə Cənubi Qafqaz respublikaları ilə, daha sonra isə həmçinin RSFSR ilə sıx iqtisadi münasibətlərə girmək cəhdləri də sözügedən problemlərə qismən də olsa çözüm gətirmək istəyindən qaynaqlanırdı. Həmçinin Kandelakinin başçılığı altında Avropaya iqtisadi missiyanın göndərilməsi sabiq Rusiya imperiyası xaricində münasibətlər qurmaq və beləliklə, Gürcüstan üçün yeni iqtisadi məkana yol açmaq cəhdlərini təmsil edirdi. Lakin bu cəhdlər boş çıxdı, bu da gürcü cümhuriyyətinin süqutunu sürətləndirən mühüm amillərdən biri oldu.

1920-ci ilin noyabrın 29-da Ermənistanda Sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra Gürcüstan Cənubi Qafqazda Sovet təsir sferasından kənarda qalan yeganə ölkəyə çevrilmişdi. O zaman Sovet Rusiyasının siyasi vəziyyəti də xeyli möhkəmlənmişdi: oktyabrın 12-də Riqada Polşa ilə barışıq imzalanmış, noyabrın ortalarında isə Kırım yarımadası Vrangeli qoşunlarından tamamilə təmizlənmişdi. Hadisələrin bu məcrada inkişafı Gürcüstana münasibətdə sovet siyasətinə özünün yeni məntiqini diktə edirdi.

Gürcüstana dair siyasətə təşhihlər etmək arzusu Qafqaz bolşevik rəhbərliyində artıq 1920-ci ilin oktyabrın sonlarında yaranmışdı. Məsələn onda idi ki, Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında türk qoşunlarının erməni cəbhəsini yarması və sürətlə İrəvan istiqamətində irəliləməsi müəyyən mənada sovet-türk münasibəti ehtimalını doğurmuşdu. Yeri gəlmişkən, buna Antanta da can atırdı.³²⁵

Sovet rəhbərliyi Qafqazda ilk növbədə Bakı və ümumən Azərbaycanın əlverişli geostrateji mövqeyinə görə ehtiyat edirdi. Vəziyyəti öyrənmək üçün İ.V.Stalin oktyabrın sonlarında əvvəlcə Vladıqafqaza, sonra isə Bakıya ezam olundu. Noyabrın 9-da o,

³²⁵ Bu barədə bax: Чохели А.И. Политика Франции в отношении Грузии в 1917-1921 годах – Тбилиси: Мецниереба, 1980, с.155-157, 161-163

RK(b)P MK Qafqaz bürosunun, AK(b)P MK-nın, Azərbaycan SSR İnqilab Komitəsinin və partiyanın Bakı komitəsinin Bakıda olmuş birgə iclasında Azərbaycanda ən yaxın partiya və sovet işi haqqında ətraflı məruzə ilə çıxış etdi. Stalinin nitqi Gürcüstana münasibətdə sovet rəhbərliyində mövcud müəyyən siyasi ovqatdan xəbər verirdi: “Gürcüstan, adaxlısı çox olan gəlinin vəziyyətindədir – hamı onun nazı ilə oynayır, o isə şiltaqlıq edir. Biz də onun nazı ilə oynayırıq ki, bundan nəşə əxz edək. Burada Antanta bizə qarşı ittifaq yaratmaq istəyir. Biz, əlbəttə, Gürcüstanı öz tərəfimizə çəkə bilməyəcəyik, amma Gürcüstan hökuməti daxilində dağılmanı gücləndirərik və nefti damla-damla verməklə Gürcüstan və Antanta arasında döyüş ittifaqı işini ləngidərik. Sonra isə nəyin yaxşı olduğunu faktlar göstərər”.³²⁶

Noyabrın 27-də Stalinin məruzəsini dinləyən Siyasi Büro Gürcüstana və həmçinin Ermənistana münasibətdə maksimum barışıq siyasəti yeridilməsi və müharibəyə yol verilməməsi haqqında qərar qəbul etdi.³²⁷ Lakin 2 gün sonra Ermənistanın sovetləşməsi faktiki olaraq Gürcüstanın siyasi taleyində həlledici rol oynadı. Artıq 1920-ci ilin dekabrın 15-də RK(b)P MK-nın Qafqaz bürosunun Bakıda keçirilmiş birləşmiş müşavirəsində Gürcüstanın sovetləşməsinə əməli yardım göstərilməsi barədə qətnamə qəbul olundu. Fəqət, V.İ.Lenin o zaman bu qərarın həyata keçirilməsini qəti surətdə yolverilməz hesab edirdi. Məhz onun təkidli ilə dekabrın 17-də Mərkəzi Komitə əvvəlki siyasi kursunu təsdiqlədi.

Qafqaz Komitəsi isə özlüyündə Gürcüstanın sovetləşməsi məsələsini artıq həll etmişdi: 1921-ci ilin yanvarın 2-də Orconikidze və Kirov Moskvaya, “Bütün RK(b)P MK üzvlərinə” başlıqlı məktub göndərirlər.³²⁸ Orada Gürcüstanda sovet hakimiyyətinin qurulması zərurətini əsaslandırmaq üçün doqquz dəlil irəli sürülmüşdü. Məktub müəlliflərinin bütün arqumentasiyası daxili-siyasi, geosiyasi və hərbi-strateji mülahizə və mühakimələrə söykənirdi: “Birincisi... Şimali Qafqazı möhkəm şəkildə özümüz üçün təmin etməkdən ötrü Gürcüs-

³²⁶ ARPIİSSA, f.1, s.74, iş 36, v.20

³²⁷ Lenin V.İ. ƏTK. Cild 42... s.50

³²⁸ ARPIİSSA, f.1, s.2, iş 24 “a”, v.2-3

tanı sovetləşdirməliyik. İkincisi, Şimali Qafqazda və Azərbaycanda üsyanları dəstəkləməklə və təşkil etməklə, Gürcüstan hökuməti bununla diqqətimizi onun üzərindən yayındırmağa və üsyanları yatırarkən, qoşunlarımızın əməllərini şişirtməklə, bizləri müsəlmanların gözlərində təhrik etməyə çalışır... Üçüncüsü, Sovet Gürcüstanı olmadan Sovet Ermənistanı, dəmir yolunun Gürcüstan ərazisindən keçməsi sayəsində bizdən daha çox Türkiyənin təsiri altına düşür... Dördüncüsü, mövcud vəziyyətdə türklər Maku-Naxçıvan bölgəsində (orada onlar xüsusi xanlıq yaratmaq niyyətindədirlər) öz buferlərini asanlıqla yarada bilərlər; Təbrizə dəmiryolu xanlığın əlində olacağından, biz İrandan ayrı düşəcəyik və Ermənistan parçalanacaq. Beşinci. Cənubi Qafqazda vəziyyət bizi Azərbaycanda xeyli hərbi qüvvə saxlamağa məcbur edir, bu da əhali üçün olduqca arzuolunmazdır və hərbi hissələr üçün zərərlidir... Altıncısı, Gürcüstanın sovetləşməsi, Batumu tutmağımız Antantanın əlindən bizə qarşı cənubda sonuncu bazanı qoparıb alır. Yeddincisi, ona görə ki, Antanta hələlik Vrangel ordusunun qalıqlarını yenidən təşkil etməyə macal tapmayıb və hələ ki, bizə qarşı hərəkət etməyə yetərli gücə sahib deyil. Səkkizincisi, Gürcüstanın özündə həlledici partlayışa ümid bəsləməyə lazım gəlmir... Gürcüstan bizim yardımımız olmadan sovetləşə bilməz. Doqquzuncusu, Gürcüstanın işlərinə bizim qarışmağımız üçün bəhanələr vardır, bunun üçün Gürcüstana açıqcasına hücum etmək lazım deyil, Abxaziyada, Acarıstanda, Borçalı qəzasında hərəkəti qaldırmaq üçün imkanlar mövcuddur”.

Gürcüstan məsələsi yanvar ayı ərzində bir neçə dəfə Siyasi Büro-da müzakirə olundu. Ən nəhayət, Orconikidze və Kirovun səyləri öz nəticəsini verdi: yanvarın 26-da RK(b)P MK plenumu məsələ haqqında qətnamə qəbul etdi. Orada “zərurət halında Gürcüstan zəhmətkeşlərinə hərbi yardım göstərilməsi” nəzərdə tutulurdu. Əslində belə formulirovka Gürcüstana qarşı hərbi-inqilabi səciyyəli tədbirlər görülməsinə sanksiya verirdi. Gürcüstanın müstəqil dövlət kimi aqibətində məşum rol oynayan qərar isə RK(b)P MK Siyasi Bürosunun 8 fevral iclasında qəbul olundu.³²⁹

³²⁹ Жвания Г.К., Великий Октябрь и борьба большевиков...с.304-309;

Azərbaycan sovet hökumətinin Gürcüstana münasibəti də təbii, yuxarıların – bu halda isə Qafqaz Bürosunun müvafiq siyasi kursu ilə müəyyənləşirdi. Müdaxilə ərəfəsində Gürcüstan XİN-i Ağstafa müqaviləsinin şərtlərinin pozulması ilə əlaqədar 2 dəfə Azərbaycana müraciət etmişdi. Xarici işlər naziri Y.P.Gegeçkorinin Avropada olması ilə əlaqədar onu əvəz edən Sabaxtarişvili M.D.Hüseynova 1920-ci ilin dekabrın 24-də göndərirdi təliqədə (eyni məzmunlu təliqə RSFSR-in Gürcüstandakı diplomatik missiyasına da ünvanlanmışdı) Ağstafa müqaviləsinin 6-cı maddəsinə rəğmən Zaqatala dairəsində qoşunların toplanması ilə bağlı öz hökumətinin narahatlığını ifadə edirdi.³³⁰ M.D.Hüseynov cavab təliqəsində gürcü tərəfinin Zaqatala dairəsində qoşunların toplanması ilə bağlı iradə tamamilə danılırdı. Həmçinin gürcü hökumətinin Zaqatala əhalisinə “qayğı” ifadə etməsi Azərbaycan SSR-in daxili işlərinə yolverilməz müdaxilə hesab olunurdu.³³¹

Sabaxtarişvilini 1921-ci ilin yanvarın 21-də Azərbaycan Xalq Xarici İşlər Komissarlığına növbəti təliqə ünvanladı.³³² Bu diplomatik sənəd Zaqatala mahalının taleyi ilə bağlı Moskva sazişinin 4-cü maddəsinin 1920-ci ilin iyunun 25-də Çxenkelinin Müəssislər Məclisindəki nitqində artikulyasiya edilmiş gürcü rəsmi təfsirini bir daha təqdim edirdi. Məhz adı çəkilən təfsirin (sazişlə guya Zaqatala mahalı Gürcüstan ərazisi kimi təsbit olunmuşdur; mübahisə predmeti isə yalnız dairə hüdudlarında bəzi sahələr ola bilər) məntiqi Gürcüstanın xarici-siyasət idarəsini o zaman tamamilə qeyri-real görünən iqrara sövq edirdi: “Ona görə də Zaqatala dairəsinin əhalisinə münasibətdə qayğı və himayədarlıq sərgiləməklə, Gürcüstan hökuməti öz vəzifəsini yerinə yetirir; bu vəzifə başqasının işlərinə müdaxilə kimi sayıla bilməz və hansı tərəfin olursa olsun heyratını doğura bilməz”. Beləliklə, təliqədə Zaqatala dairəsinin Gürcüstana mənsubluğu iddia

Хармандарян С.В. Ленин и становление Закавказской Федерации... с.55-57

³³⁰ GMTA, f.1864, s.1, iş 87, v.34; f.1866, s.1, iş 1, v.140

³³¹ GMTA, f.1867, s.1, iş 4, v.82 (arxa).

³³² GMTA, f.1867, s.1, iş 4, v.79-79 (arxa), 82-82 (arxa).

edilirdi və arbitraj komissiyasının təşkili məsələsi bir daha qaldırıldı.

1921-ci ilin yanvarın 14-də AK(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürosunun iclasında M.D.Hüseynov Gürcüstan Xarici İşlər Nazirinin 12 yanvar tarixli teleqramı barədə məlumat verdi. İclasda gürcü hökumətinə nümayişkaranə cavab vermək və komissiyaya razı olmamaq qərara alındı.³³³ Bu, faktiki olaraq sovet tərəfinin Gürcüstanla bağladığı müqavilələri birtərəfli qaydada denonsasiyası mənasını verirdi.

1921-ci ilin fevralın 11-də Lori rayonunda bolşevik təhriki ilə alovlanan erməni üsyanı Gürcüstanın sovetləşməsinə bir növ işarə oldu. Fevralın 16-da Gürcüstan İnqilab Komitəsi təşkil olundu və elə həmin gün bu ölkəyə qarşı sovet müdaxiləsi başlandı. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan sovet hökuməti də Gürcüstana müharibə elan etmişdi. Fevralın 17-də Leninə və Çiçerinə göndərdiyi teleqramda M.D.Hüseynov bu qərarı doğuran amillər sırasında gürcülərin Zaqatala mahalındakı əks-inqilabi fəaliyyətini də qeyd edirdi.³³⁴ Azərbaycan ərazisi – Qazax, habelə Zaqatala rayonları Gürcüstana hücum edən sovet qoşunları üçün əsas platsdarm rolunu oynamışdı.

1921-ci ilin sovet-gürcü müharibəsi – əslində “üsyən etmiş Gürcüstan zəhmətkeşlərinə yardım” şüarı altında həqiqi döyüş əməliyyatları gedirdi – kifayət qədər şiddətli və sürəkli xarakter almışdı: məsələn, Tiflis şəhərinin fevralın 19-na planlaşdırılmış işğalı yalnız fevralın 25-də baş tutdu. Hərbi əməliyyatlar isə martın 18-dək, gürcü hökumətinin Batumdan evakuasiyasına qədər davam etdi.³³⁵

Beləliklə, sadəcə Cənubi Qafqazın olaylarla son dərəcə zəngin 1918-1921-ci illər tarixində deyil, o çağın qlobal siyasi salnaməsində

³³³ ARPIİSSA, f.1, s.2, iş 18, v.16

³³⁴ ARDA, f.28, s.1, iş 61, v.68

³³⁵ Sovet-gürcü müharibəsinin gedişi haqqında bax: Кадищев А.Б. Интервенция и гражданская война... с.374-380, 386-420; Ахалая И.Д. Революционные комитеты Грузии в борьбе за установление и упрочение советской власти (февраль 1921 г. – март 1922 г.) – Сухуми, Алашара, 1968, с.86-105; Муханов В.М. Кавказ в переломную эпоху, с.168-202

fenomenal hadisəyə çevrilmiş ilk gürcü cümhuriyyəti – Gürcüstan Demokratik Respublikasının varlığına son qoyuldu.

Nə idi gürcü cümhuriyyətini öz zamanına görə unikal fenomenə çevirən? Fikrimizcə, özünəməxsus ideokratik mündəricəyə malik siyasi layihə kimi meydana çıxmasında. O dövrdə Rusiya imperiyası xərəbəliklərində yaranmış dövlət qurumlarının əksəriyyəti millət-dövlət olmaqla, millətçi ideoloji təmələ söykənməklə, bənzər siyasi trayektoriya üzrə hərəkət edirdilər. Gürcü cümhuriyyəti bu baxımdan yetərinə fərqli siyasi xarakteristika nümayiş etdirirdi. Biz menşevik cümhuriyyətinin timsalında əvvəla, tarixdə ilk dəfə olaraq siyasi idarəetmə səviyyəsində qeyri-bolşevik sosialist praktikalarının həyata keçirilməsi cəhdlərinin şahidi oluruq. Gətirilən diskurs örnəklərindən də aydın olur ki, gürcü sosial-demokrat öndərlər sosializmlə anladıkları formada demokratiyanın qovşağında yeni dövlət tipi yaratmağa cəhd göstərirdilər. Bu dövlət, onların təsəvvürlərinə görə, hələ marksist anlamda sosialist deyil, amma burjua dövlət tipindən də əhəmiyyətli dərəcədə uzaqlaşmışdı. Burada, gürcü sosial-demokratlarının düşüncəsinə görə, burjuaziyanın sosial-iqtisadi sferada mövcudluğu onun siyasi hökmranlığı ilə nəticələnməməli idi. Biz klassik dövlət idarəetmə təsisatları ilə yanaşı, rus inqilabının fenomeni olan fəhlə və kəndli hakimiyyət orqanların – sovetlərin də mövcudluğunu müşahidə edirik. Həmçinin Xalq qvardiyası kimi sinfi hərbişdirilmiş birliyin fəaliyyəti də misilsiz idi. Yeri gəlmişkən, gürcü sosialistlərinin iqtisadi siyasətinə ötəri nəzər salmaq, onların dövlət kapitalizmi modelinə üstünlük verdiklərinə dəlalət edir; onu həmçinin qarışıq iqtisadi model də adlandırmaq mümkündür. Bu modelə dövlətin şəxsiz üstünlüyü şəraitində müxtəlif mülkiyyət növlərinin mövcudluğu, iqtisadiyyatda bazar və etatist tənzimləmə mexanizmlərinin çulğalaşması xas idi. Müəyyən mənada gürcü cümhuriyyətinin can atdığı iqtisadi model Yeni İqtisadi Siyasət dönəmində SSRİ-də tətbiq olunan iqtisadi münasibətləri, ən yeni tarixdə isə Çində təşəkkül tapmış sosial-iqtisadi sistemi xatırlatmalı idi. Bu baxımdan, təbii ki, Gürcüstan cümhuriyyəti bir ilkə imza atmışdı.

İkincisi, gürcü sosialist praktikaları mücərrəd deyil, konkret milli təəcəssümdə qarşıya çıxır. Milli sərhədlərə çəkilmə, yetərinə güclü

millətçi mühitdə fəaliyyət göstərmək zərurəti gürcü sosial-demokratlarını həm fəaliyyətlərində, həm də ictimai diskurslarında millətçiliyə xas üsullara və ritorikaya əl atmalarını şərtləndirmişdi. İlk dəfə olaraq qarşımızda özlüyündə qlobal layihə olan (ən azı, bu cür düşünülmə) marksizm (II Beynəlmiləlin versiyasında) konkret milli mühitdə fəvqəladəlik durumunda siyasi idarəetmə çağırışlarına cavab verməli olurdu. Biz müəyyən mənada millətçiliklə sosializmin sintezini görürük. Gürcü menşevik cümhuriyyəti bu baxımdan da bir ilki təmsil edirdi. Sonralar, XX əsrin gedişində biz başqa bənzər sintezləri də müşahidə edirik.

Üçüncüsü, gürcü cümhuriyyəti örnəyi göstərdi ki, sosialist hədəflərə doğru tək cə repressiv mexanizmlər, fəvqəladəlik tədbirləri, yekunda total basqı maşınına çevrilmiş fəvqəlmərkəziyyətçi dövlət vasitəsilə deyil, plüralistik demokratiyalara xas institusiyalar vasitəsilə də irəliləmək mümkündür. Bu cür irəliləmə, gürcü sosial-demokratlarının fikrincə, tədrici və əsirgəyici olmaqla, sosializmin daha humanistik, plebissitar və geniş xalq kütlələrinin daha fəal siyasi və idarəetmə proseslərinə qatılmasını nəzərdə tutan modelinin bərqərar olmasına gətirib çıxarmalı idi. Bu baxımdan gürcü təcrübəsi XX əsrin ortalarında meydana çıxmış ümumi rifah dövlətlərinin sələfi sayıla bilər.

III FƏSİL

ERMƏNİSTAN (ARARAT) RESPUBLİKASI (1918-1920)

3.1 “Erməni məsələsinin” siyasi səhnəyə çıxması

Müstəqilliyini elan edən iki Cənubi Qafqaz respublikalarından fərqli olaraq, “Ararat”, “Erivan”, “Ermənistan Demokratik Respublikası” kimi bir neçə adı olan Ermənistan Respublikası fəaliyyətinin əsas məqsədi kimi XIX əsrin ikinci yarısında və xüsusilə 1877-1878-ci illərdə baş verən Rus-Türk savaşının bitməsindən sonra gündəmə çıxan, qondarma “erməni məsələsi”ni həll etmək olmuşdur. 1878-ci il 1 (11) iyul tarixində imzalanan Berlin müqaviləsinin 61-ci maddəsinə görə, Türkiyə Albaniyada, Kritdə, eləcə də Osmanlı imperiyasının ermənilərin də kompakt yaşadıkları bölgələrdə yerli özünüidarəetmə islahatları aparacağına və xristianların müsəlmanlarla hüquqlarını bərabərləşdirməyinə söz verdi.³³⁶

Erməni tarixçiləri hesab edirlər ki, “erməni məsələsi” “tarixi vətəndə müstəqil bir erməni dövlətini bərpa etməyi hədəfləyən milli azadlıq hərəkatı ilə əlaqəli ermənilərin siyasi tarixinin bütün problemlərinin həllinin yekunudur”.³³⁷ “Tarixi vətən” dedikdə erməni siyasi və ictimai xadimlər, keçmiş Rusiya və Osmanlı imperiyalarının torpaqlarının hər iki hissəsini əhatə edən, Qara dənizdən Xəzər dənizinə qədər olan bütün ərazini – İrəvan əyalətini və Qars bölgəsini, Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsini (Zəngəzur

³³⁶ Берлинский конгресс // Военная энциклопедия в 18 т. СПб.: Тип. т-ва И.Д.Сытина, 1911-1915, с.76

³³⁷ Асоян Т.М. Территориальные проблемы республики Армении и Британская политика (1918-1920). Дисс. на соискание ученой степени канд.ист.наук (Tarix elmləri namizəd elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya). – Moskva, 2005, s.45

rayonu, Cavanşir, Karyagin, Şuşa, Qazax və Yelizavetpol qəzalarının dağlıq hissələri), Tiflis əyalətinin Axalkalaki və Borçalı qəzalarını nəzərdə tuturlar. Onların fikrincə, yuxarıda adi çəkilən ərazilər heç vaxt mövcud olmayan “Şərqi Ermənistan” ərazisinə uyğun gəlir. Qabaqcadan qeyd edək ki, ermənilərin iddiasına görə, guya qüvvəyə minməmiş 1920-ci ilin Sevr müqaviləsinə əsasən, Osmanlı imperiyasının Van, Ərzurum, Trabzon və Bitliss əyalətlərinin əksər hissəsi (dırnaqarası “Qərbi Ermənistan”) Ermənistanın tərkib hissəsi kimi təsdiqlənmişdir.³³⁸

XIX əsrin 90-cı illərində Osmanlı dövlətinin bir çox yerlərində ermənilərin açıq anti-türk qiyamları baş verdi və nəticədə xeyli mülki türk əhalisi öldürüldü. Bu qiyamlar Əbdül Həmid hökuməti tərəfindən kəskin şəkildə yatırıldıqdan sonra, Osmanlıdan erməni əhalisi böyük kütlələrlə Cənubi Qafqaz ərazilərinə – Yelizavetpol, İrəvan və Bakı quberniyalarına axışdı. XIX əsrin sonunda Cənubi Qafqaz ərazisində ermənilərin sayı 900 min nəfər idisə (1826-1828-ci illərdən başlayaraq bir neçə köç dalğasından sonra), 1908-ci ildə bu rəqəm artıq 1,3 milyona çatmışdı.³³⁹ Buna uyğun olaraq, erməni daşnak terrorçularının kütləvi şəkildə Cənubi Qafqaz ərazisinə köçürülməsi baş verdi və burada onların daha bir güclü mərkəzi yarandı. O vaxta qədər artıq Cənubi Qafqazda, Tiflisdə və Bakıda “Hnçak” və “Daşnaksutyun” erməni partiyaları artıq fəaliyyətə başlamışdılar və burada öz komitələrini yaratmışdılar.³⁴⁰

Artıq XIX əsrin 80-90-cı illərindən başlayaraq bu partiyalar həm Osmanlı İmperatorluğu ərazisində, həm də Rusiyada, xüsusən də

³³⁸ Andrew Andersen and Georg Egge. Armenia in the Aftermath of Mudros: Conflicting claims and Strife with the Neighbors - [http://www.conflicts.](http://www.conflicts.rem33.com/images/Armenia/restoration%20and%20terr%20issue/T3.html)

[rem33.com/images/Armenia/restoration%20and%20terr%20issue/T3.html](http://www.conflicts.rem33.com/images/Armenia/restoration%20and%20terr%20issue/T3.html)

³³⁹ Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Баку. 1990 (печ. по изд. 1911 г.). s.60

³⁴⁰ Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века (1900-1917). Баку: Элм, 1997, s.203

Cənubi Qafqazda erməni əhalisinin birləşməsində xüsusi rol oynamağa başladılar. Məsələn, “Hnçak”ın proqramının ikinci hissəsində partiyanın ən yaxın hədəfi elan edildi – çevriliş yolu ilə monarxiya qanunlarının ləğv edilməsi, onların demokratik və konstitusiya qanunları ilə əvəz edilməsi və ermənilərin siyasi işlərə qarışması üçün şərait yaradılması. Lakin bu hədəflər, əsasən, liderləri Osmanlı dövlətinin yaxın gələcəkdə dağılacağına əmin olan və “erməniləri türk zülmündən qurtarmaq” və müstəqilliyin elan edilməsi uğrunda mübarizə aparan Osmanlı ermənilərinə aid idi.

“Ümumi üsyan”ı həyata keçirmək üçün Osmanlı İmperatorluğunda yaşayan bütün xristian xalqları ilə yanaşı, kürdlər və suriyalılarla da sıx əlaqə qurmaq nəzərdə tutulmuşdu.³⁴¹

Maraqlıdır ki, üstündə “Hnçak” proqramı ilə saxlanılan İ.Yoanesyants və A.Ter-Hovanesyantsla bağlı 1904-cü ildə Bakıda açılan cinayət işi, polis orqanları tərəfindən proqramda cinayət məqsədlərinin yalnız Türkiyə ilə bağlı olması səbəbi ilə ləğv edilmişdi. Polisin hesabatına görə, proqramda Rusiyanın maraqları və mövcud sistemin zorla devrilməsi məsələsinə toxunulmamışdı.³⁴² Lakin polis bu məsələdə çox yanılırdı, çünki daşnakların olduğu kimi, hnçakçıların da fəaliyyəti Qafqazın baş rəisi general-adyutant knyaz G.S.Qolitsın tərəfindən 1903-cü ilin iyununda erməni kilsəsinə məxsus mülkiyyətin və torpaqların dünyəviləşdirilməsi haqqında qanunun dərc edilməsindən sonra Rusiya hakimiyyətinə qarşı yönəlmişdi. Nəticədə, 14 oktyabr 1903-cü ildə Tiflisdə hnçakçılar knyaz Qolitsının həyatına qəsd edərək, onu ağır yaraladılar.³⁴³ Bundan sonra Qafqazda general-qubernatorluq yenidən quruldu və 1905-ci ildə ermənilərə himayə edən general-qubernator İ.İ.Vorontsov-Daşkov idi.

Fəaliyyətlərinin müxtəlif dövrlərində erməni partiyaları, və-

³⁴¹ АРПІІССА (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi), f.276, siy.8, iş 154, v.2

³⁴² АРПІІССА, f.276, siy.8, iş 154, vv.1, 3

³⁴³ Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по Высочайшему повелению Сенатором Кузминским ревизии г. Баку и Бакинской губернии. СПб, 1905, s.29-30

ziyyətdən asılı olaraq, öz dövlətlərinin yaradılacağı ilə bağlı ümidlərini ya Osmanlı, ya da Rusiya hökuməti ilə bağlayırdılar. Ancaq bütün hallarda türklərin, ermənilərin və kürdlərin yanaşı yaşadığı Şərqi Anadolu vilayətləri, yəni qondarma “Qərbi Ermənistan” bu dövlətin əsas ərazisi hesab olunurdu.

Erməni millətçilərinin terrorçu “inqilabi-federal Daşnaksutyun” partiyasının fəaliyyəti acınacaqlı bir forma aldı. 1890-cı ildə qurulan bu partiyanın əsas məqsədi – “Osmanlı Ermənistanı”nda müstəqil bir respublikanın yaradılması idi. Bu məqsədə çatmağın üsulları isə belə idi: “silahlı üsyan, inqilabi təbliğat, terror, döyüş qrupların yaranması, hökumət müəssisələrin talan edilməsi və qarət edilməsi”.³⁴⁴

“Daşnaksutyun”, Berlin müqaviləsinin 61-ci maddəsinə istinad edərək, bütün uzun və qanlı tarixini əvvəlcə “Qərbi”, sonra “Şərqi Ermənistan” ərazisində “erməni məsələsi”nin həllinə həsr etdi.

Partiyanın proqramı və əsas məqsədləri Rusiya və Türkiyə hakimiyyətinin ermənilərə münasibətindən asılı olaraq dəyişirdi. Daşnaklar 1904-cü ildə Vyanada keçirilən III partiya qurultayında avtokratiyaya qarşı mübarizə çərçivəsində, sonrakı qurultaylarında inkişaf etdirdikləri azad, federal Rusiya çərçivəsində ilk dəfə olaraq Cənubi Qafqaz Respublikası yaratmaq ideyasını irəli sürdülər.³⁴⁵ Daşnaksutyun 1905-1906-cı illərdə türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilən qanlı hadisələrində də fəal rol oynamışdır.

Daşnakların 1904-cü ilin dekabrından bəri zəhmətkeş kütlələrinin davam edən inqilabi hərəkatları fonunda baş verən, başqa bir tətilə çevrilməklə təhdid edən, habelə hakimiyyət orqanlarının passivliyi 1905-ci ilin fevralında başlayan və 1906-cı ilin sonuna qədər davam edən faciəli hadisələrinə səbəb oldu. Bütün bu hadisələrdə səlahiyyətlilər tamamilə acizlik, bəzi hallarda isə təcavüzkara qarşı tənqidçi yumşaqlyq nümayiş etdirdilər. Bakıda azərbaycanlılara qarşı bu cür “xeyirxahlıq” daşnakların ölüm hökmünə məhkum etdiyi general-qubernator knyaz Nakaşidze tərəfindən göstərilmişdi. 11

³⁴⁴ АРПИІССА, ф.276, с.8, л. 158, в.55

³⁴⁵ ГАРФ ДПОО (Государственный Архив Российской Федерации, Департамент Полиции, Особый отдел), ф.102, с.253, л. 280, в. 3

may 1905-ci ildə “Daşnaksutyun” partiyasının Bakı Mərkəzi Komitəsinin hökmü ilə general-qubernator knyaz Nakaşidze qətlə yetirildi.³⁴⁶

“Daşnaksutyun” partiyasının proqramının əsasını təşkil edən çoxsaylı terror aktlarının törədilməsi ilə yanaşı, bu illər ərzində partiya daha bir hədəfinə nail oldu. Azərbaycanın bir çox rayonlarında erməni quldur dəstələrinin hücumları nəticəsində erməni kəndlərinin Azərbaycan kəndlərindən ayrılması, habelə Türkiyədən və qismən də İrandan olan erməni köçkünlərin məskunlaşması üçün Azərbaycan kəndlərinin öz torpaqlarından çıxarılması baş verdi. Ermənilərin ələ keçirdiyi bu kəndlərin lokal tək bir ərazi təşkil etməməsinə və həm azərbaycanlıların, həm də digər xalqların yaşadığı torpaqlarla əhatələnməsinə baxmayaraq, gələcəkdə daşnaklar və onların əlaltıları yaranan bu coğrafi situasiyadan ərazi iddiaları üçün uğurla istifadə etdilər.

“Daşnaksutyun” partiyasının ümumilikdə 21 Mərkəzi Partiya Komitəsi var idi ki, onlardan da Cənubi Qafqazda 11 komitə vardı və hər biri bir say əlavə olaraq yerləşdiyi şəhərin şərti adı ilə adlandırılırdı.³⁴⁷

1906-cı ildə İ.İ.Vorontsov-Daşkovun vasitəçiliyi ilə erməni kilsəsinə mülkünün qaytarılması və monastırlarda məktəblərin açılması haqqında bir imperiya fərmanı dərc olundu. Bu fərmanın verilməsi ilə daşnaklar arasında parçalanma baş verdi və nəticədə mülayim mövqelərdən danışan və Rusiya ərazisində partiyanın döyüşçü dəstələrini dağıtmağı təklif edən bir qrup mşakçılar (“Mşak” qəzetinin ətrafında birləşənlər) ortaya çıxdı. Partiyanın “Gənc-daşnaklar” və ya “Neo-Daşnaksutyun” adlandırılan sol qanadı radikal inqilabi mübarizə üsullarına sadıq qalaraq, Cənubi Qafqaz ərazisinin bir mübarizə arenasına çevrilməli olduğuna inanırdılar.³⁴⁸

1912-ci ildən etibarən “Daşnaksutyun” partiyasının Rusiyaya qarşı siyasəti 180 dərəcə dönərək qarşıdurmadan müttəfiq münasibət-

³⁴⁶ АРПІІССА, ф.276, с.110, в.7

³⁴⁷ Дашнаки (Из материалов Департамента полиции). Баку, 1990, с.15

³⁴⁸ Баğıрова İ.S. Göstərilən əsər, s.226

lərə keçdi. Gənc türklərin ermənilərə muxtariyyət vermək istəməməsi, italyan-türk və Balkan müharibələrində Türkiyənin zəifləməsi – bütün bunlar daşnakların ermənilərin məskunlaşdığı vilayətlərin yenidən Türkiyədən zorla qoparılması ümidi ilə ilhamlanmasında vacib rol oynadı. Bu ümid, hər zaman həm Rusiya, həm də Türkiyədə yaşayan ermənilər üçün müdafiəçi funksiyasını öz üzərinə açıq-aşkar götürən Qafqaz general-qubernatorunun ermənipərəst siyasəti ilə hər tərəfdən alovlandırılırdı. İ.İ. Vorontsov-Daşkov II Nikolaya yazdığı məktublarda hökmdarı “Türkiyə ermənilərinə himayədarlıq edən Rusiyanın köhnə siyasətinə qayıtmağa ... və Berlin müqaviləsinə istinadən, ermənilərin kürdlərdən təhlükəsizliyini təmin etməsi haqqında Portaya qəti bəyanat verməyi xahiş etdi”.³⁴⁹ Daşnakların Milli Bürosunun nümayəndələri Xarici İşlər Nazirliyində bir sıra söhbətlərdə Rusiya hakimiyyətində müharibə baş verərsə, Rusiya, İngiltərə və Fransa'nın protektoratı altında Türkiyədə muxtar Ermənistan yaratmaq vədini aldılar. Qafqazdan bütün zinvorların dırnaqarası “Türkiyə Ermənistanı”na köçürülməsinə də qərar verildi.³⁵⁰

Qafqazdakı işlərlə əlaqədar olaraq, müsəlman əhalini Rusiyaya qarşı qızıqsındırmaq və qiyam qaldırmaq üçün daşnakların panislamist elçilər adı altında buraya göndərilməsi haqqında da başqa bir riyakar plan qəbul edildi. Rusiya hökumətinin repressiyaları nəticəsində müsəlman kütlələrinin zəifləməsi “Daşnaksutyun”un Qafqazdakı gələcək “işində” onların müqavimət göstərməsini istisna edə bilirdi.³⁵¹ Məhz bu plan hamısından əvvəl həyata keçirildi.

O zaman, Azərbaycana gələn, demək olar ki, bütün türk elçilərini erməni “müşavirləri” müşayiət edirdilər və bəzi hallarda türk adı altında daşnakların özləri də elçi kimi çıxış edirdilər. Daşnaklar

³⁴⁹ Из писем И.И.Воронцова-Дашкова Николаю Романову. В сб.: История Азербайджана по документам и публикациям. Баку, 1980, с. 109

³⁵⁰ Лалаян А. Контрреволюционный «Дашнакцутюн» и империалистическая война 1914-1918 гг. В сб. «История Азербайджана по документам и публикациям», с.92

³⁵¹ Сведения об организации и деятельности партии «Дашнакцутюн». В сб.: «История Азербайджана по документам и публикациям», с. 117

müəyyən dərəcədə məqsədlərinə çatdılar. Dəqiq desək, 1913-1914-cü illərdə çar hakimiyyəti tərəfindən Azərbaycan qəzet və jurnallarını bir-birinin ardınca bağlayan və milli partiyaları gizli yollara getməyə məcbur edən “Panislamist hərəkat”ın sərt təqibi başladı.

1909-cu ildə bütün Rusiyada vəzifə adamlarına qarşı davamlı terror aktları ilə Rusiya hakimiyyətinin səbrini sınağa çəkən daşnak təşkilatları üzvlərinin kütləvi həbsləri oldu. 1912-ci ildə Sankt-Peterburqda 1000-ə yaxın daşnakı müxtəlif müddətlərə həbs və sürgünə məhkum edən bir məhkəmə prosesi keçirildi. Lakin 1914-cü ildə, müharibə başlayandan dərhal sonra, çar “Daşnaksutyun” məsələsinə görə həbs olunan bütün daşnaklara amnistiya elan etdi.³⁵² O vaxta qədər rus ordusu tərkibində əsasən daşnak hərbi birləşmələrinə ibarət erməni könüllü dəstələrin təşkili məsələsi artıq həll olunmuşdu. Könüllü dəstələrin Türkiyəyə qarşı savaşa girməmişdən (1914-cü ilin oktyabری) əvvəl yaradılmağa başlaması xarakterikdir.³⁵³ Bu dəstələrin yaradılmasının məqsədi heç kimdən gizli deyildi – rus ordusunun köməyi ilə ermənilərin yaşadığı Osmanlı vilayətləri ərazisində muxtar və ya müstəqil bir erməni dövlətinin yaradılması, dəstələr, əsasən, Cənubi Qafqaz ərazisində yaradılırdı. Bu məqsədlə qaniçici terrorçular və “generallar” Xeço (G.Əmirov), Dro (Drazdamat Kanayan), Andranik (Ozanyan), Samson Tadevosyan, S.Qruzinyan və başqaları bura gəlmişdilər.³⁵⁴ Erməni tarixçilərin sözlərinə görə, “türklərlə mübarizə aparmaq üçün xaricdən, hətta uzaq və çiçəklənən ABŞ-dan da erməni könüllüləri gəlmişdi”.³⁵⁵

1915-ci ilin fevralında Tiflisdə keçirilən 9-cu “Daşnaksutyun” qurultayı bütün erməni dəstələrini “vahid qüvvə” olaraq birləşdirmək qərarına gəldi.³⁵⁶ Eyni zamanda, 1915-ci ilin yanvarında Sarıqamış əməliyyatında Türklər üzərində qələbə qazandıqdan sonra erməni

³⁵² ARPIİSSA, f. 276, siy. 8, iş 498, v. 36

³⁵³ ARPIİSSA, f. 276, siy. 8, iş 498, v. 36 arx.

³⁵⁴ ARPIİSSA, f. 276, siy. 8, iş 498, v. 36 arx.

³⁵⁵ Хачикян А.Э. История Армении (краткий очерк), Ереван: Филин, 2004, s. 134

³⁵⁶ ARPIİSSA, f. 276, siy. 8, iş 536, v. 115

məsələsinin həllində heç bir ümidverici addım atmayan rus hökumətinə qarşı etibarsızlıq artmaqda idi. Könüllü dəstələr haqqında qurultayda məruzə edən Andranik Ozanyan, erməni məsələsi həll olunmasa, hərəkətlərinin əks istiqamətə, yəni Rusiyaya qarşı yönəldiləcək ola biləcəyinə işarə etdi.³⁵⁷

Rus qoşunlarının Türkiyəyə hücumundan sonra, daşnakların hərbi təliminin nəticəsi olaraq, 1915-ci ilin mart-aprel aylarında ermənilər Van vilayətində qiyam qaldıraraq yerli türk əhalisini məhv etdilər. Buna cavab olaraq, Türkiyə hökuməti ermənilərin cəbhə bölgələrindən Suriyaya kütləvi deportasiyası ilə bağlı qərar qəbul etdi.³⁵⁸ Belə qərar bu günə kimi erməni tarixşünaslığında və ictimai rəydə “soyqırım” adlandırılır. Amma indiki erməni siyasətçilərindən fərqli olaraq, həmin hadisələrin müasirləri faciənin əsl günahkarının kim olduğunu gizlətmədilər. Daşnakları avantürist hərəkətlərinə görə kəskin qınayan S.Şaumyan, S.Spandaryan və digərlərinin bolşeviklərindən başqa (bununla belə Şaumyanın 1918-ci ildə Azərbaycan əhalisini məhv etmək üçün məhz daşnak dəstələrindən istifadə etməsinə mane olmadı), daşnakların fəlakətli siyasəti “Mşak”, “Bakı”, “Van-Tosp” qəzetlərinin səhifələrində erməni cəmiyyətinin liberal dairələri də qınayırdılar.³⁵⁹ “Mşak” qəzetinin əməkdaşı D.Ananun bütün erməni xalqını siyasi ayıqlığa çağırırdı. O yazırdı: “Hər hansı bir siyasi utopiya rədd edilməlidir. Rusiya erməniləri ürəklərindəki ərəzi ehtirasını söndürməlidirlər”.³⁶⁰ Daşnak partiyasının ən məşhur siması, gələcək Ermənistan Respublikasının ilk baş naziri Ovanes Kaçaznuni 1923-cü ildə xaricdəki növbəti “Daşnaksutyun” qurultayında çıxış edərək yazmışdı: “Və bu gün yenə də könüllülərimizin müharibədəki iştirakı bədbəxt Türkiyədə yaşayan ermənilərinin qismətinə nə dərəcədə təsir məsələsini qaldırmaq məqsədəuyğun olmazdı. Heç kim deyə bilməz ki, sərhədin bu tərəfində fərqli bir xəttə yürütsəydik, şiddətli təqib olmazdı. Eyni

³⁵⁷ АРПІІSSA, ф. 276, сіу. 8, іш 536, в. 115

³⁵⁸ Малевил Ж. Армянская трагедия 1915 года. Баку. 1990, с. 46

³⁵⁹ «Баку», 1916, 21 окт.

³⁶⁰ «Баку», 1916, 1 ноя.

şəkildə, türklərlə düşmənçiliyə başlamasaydıq, heç kim zülmün eyni xarakterə və eyni ölçüdə olacağını söyləyə bilməzdi”.³⁶¹

1915-ci ildə buraxdığı səhvlər, təcavüzkar siyasətindən əl çəkmək niyyətində olmayan daşnaklar üçün dərs olmadı. 1916-cı ilin yanvarında. Tiflisdə yerləşən “Daşnaksutyun”un Şərq Bürosu burada bir konfrans təşkil etdi: konfransda əsas məsələlərdən biri könüllü dəstələrdən ibarət atıcı batalyonların yenidən təşkil edilməsi ilə bağlı idi. Polis hesabatında bildirildiyi kimi, “erməni dəstələrinin” əsas təşkilatçılarından biri “Bakı Mərkəzi Komitəsinin nümayəndəsi A.Gülxandanyan da toplantıda təmsil olunurdu”.³⁶² Onun fəaliyyəti, könüllü dəstələr təşkil etməklə məhdudlaşmır, həm partiya xəzinəsinə, həm də 1915-ci ildə Türkiyədən Qafqaz ərazisinə axın edən (200 mindən çox erməni) çoxsaylı qaçqınların ehtiyacları üçün pul yığmaqla məşğul idi.³⁶³ 1916-cı ildə Bakıda daşnakların və bütün erməni xalqının əsas vəzifəsinin “milli müharibə” elan edən Amerika “Daşnaksutyun” Komitəsinin bütün dünya ermənilərinə müraciəti yayılmışdı. “Müharibə, sonsuz savaş, Türkiyə xarabalığa çevrilənə qədər ... Yalnız bundan sonra biz dinc əməyə və zehni dirçəlişə könül bağlayacağıq!”³⁶⁴ Daşnakların vəd etdiyi vəhşiliklər özünü çox gözlətmədi. 1916-cı ilin yayında rus ordusunun hücumu nəticəsində Osmanlının Qars, Ərzurum, Trabzon, Ərzincan və digər şəhərləri işğal edildi. Rus bölmələri ilə birlikdə qəddarlıq törədən daşnak birləşmələri də bura daxil oldu və burada yaşayan yerli türk və azərbaycanlı sakinlərə qarşı vəhşiliklər törətdilər. Çox sayda azərbaycanlı sakinləri öldürən daşnakların Qarsdakı hərəkətləri xüsusilə qəddar idi. Bu hadisələrdən sonra A.M.Topçubaşovun başçılıq etdiyi mötəbər Azərbaycan nümayəndə heyəti Qafqaz cəbhəsi komandirinin müavini general A.Mışlayevski ilə görüşə gələrək “Azərbaycan əhalisini qanlı toqquşmalara can atan ermənilərdən qorumağı” tələb

³⁶¹ Качазнуни Ов. Дашнакцутюн больше нечего делать. Тифтис, Акц.об-во «Заккнига», 1927, s.13

³⁶² AR PİİSSA, f. 276, siy. 8, iş 536, v. 99

³⁶³ AR PİİSSA, f. 276, siy. 8, iş 536, v. 35

³⁶⁴ AR PİİSSA, f. 276, siy. 8, iş 536, vv. 8-9

etdi.³⁶⁵ Millət vəkili M.Y.Cəfərov Rusiyanın IV Dövlət Dumasının iclasında dinc türk-müsəlman əhalinin bu cür qətlamlarına etirazını bildirdi.³⁶⁶

İlk növbədə ermənilərin özləri üçün bu vəhşiliklərin nəticəsini təsəvvür edən demək olar ki, bütün erməni partiyaları daşnakların çılğın və ehtiyatsız siyasətinə qarşı çıxdılar. Hələ 1914-cü ildə Katolikosun Parisdəki nümayəndəsi və keçmiş Misir naziri Poqos Nübar Paşa tərəfindən “Milli Müdafiə Komitəsi” quruldu. Bu təşkilat Qərb dövlətlərinin köməyi ilə “Ermənistanın azad edilməsinə” nail olmaq üçün yaradılmışdı.³⁶⁷ Komitənin məqsədlərindən biri də bu “nəcib əqidə” naminə bütün erməni siyasi partiyalarını və cərəyanlarını birləşdirmək idi. 1915-1916-cı illərdə komitəyə daşnaklardan başqa bütün erməni partiyaları qoşuldu. Amerika erməniləri Petroqradda baş tutan qurultayın əsas ideyasını irəli sürdülər.³⁶⁸ Konqresin əsas vəzifəsi, Ermənistanın taleyini həll etmək üçün fikirləşdikləri, müharibədən sonrakı sülh konfransında Qərb dövlətlərinin və Rusiyanın ümumi erməni maraqlarının nümayəndəsi hesab edəcəkləri “Daşnaksutyuna” alternativ bir komitə yaratmaq idi (hələ Cənubi Qafqaz ərazisi daxilində muxtariyyətdən söhbət getmirdi, baxmayaraq ki, orada erməni əhalisinin böyük bir hissəsi toplanmışdı). 1916-cı il mayın 10-12-də keçirilən və erməni qaçqınlarına sistemli yardım məsələlərinin geniş ictimaiyyətə açıqlanması məqsədi ilə elan edilən qurultayda “Müharibə qurbanlarına yardım göstərən Ermənistan Mərkəzi Təşkilatları Komitəsi”nin yaradılmasına dair qətnamə qəbul edildi.³⁶⁹ Uzun müzakirələrdən sonra Tiflisdə “Mərkəzi Komitə”nin təşkil edilməsi qərara alındı. Bu komitəyə Bakı, Şuşa və Naxçıvan da daxil olmaqla Rusiya imperiyasının demək olar ki, bütün şəhərlərindən 62 nümayəndənin daxil

³⁶⁵ AR PİİSSA, f. 276, siy. 8, iş 463, v. 23

³⁶⁶ Государственная дума: Сгеногр. отчеты. Сессия V, Стлб. 84

³⁶⁷ AR PİİSSA, f. 276, siy. 8, iş 530, v.1

³⁶⁸ AR PİİSSA, f. 276, siy. 8, iş 536, v.40

³⁶⁹ AR PİİSSA, f. 276, siy. 8, iş 514, v.5

olması nəzərdə tutulurdu.³⁷⁰ Qurultay, Rusiya hökumətinə Dövlət Dumasında rus qaçqınlara dəymiş ziyanın ödənilməsi ilə bağlı qanun layihəsinin qüvvəsini erməni qaçqınlara şamil etmək üçün ərizə verdi. Amma bu qərarların yerinə yetirilməsi baş tutmadı. Qafqaz canişini Böyük Knyaz Nikolay Nikolayeviç, “Mərkəzi Erməni Komitəsi”nin tələbini rədd etdi və bunu Qafqazda artıq qaçqınların təşkili üçün bir hökumət orqanının yaradılmış olduğunu əsaslandırdı.³⁷¹ Beləliklə, qurultay təşkilatçılarının daşnakların siyasi arenadan çıxarılması və qaçqınlara kömək işinin öz əllərinə alınması məqsədi baş tutmadı.

Bu arada daşnaklar fəaliyyətlərini yeni bir sahəyə yönəltdilər, türklərin və rusların (Ərzurum rus qoşunları tərəfindən ələ keçirildikdə) törətdikləri vəhşiliklər haqqında məlumat toplayaraq dünyaya yaymaq. İngiltərə, Fransa və Amerikanın nüfuzlu şəxsləri Qərbdən maddi yardım alınmasını və bu materialların bütün dünyaya yayılmasını vəd etdilər. Bununla da həm də ermənilərin muxtariyyət iddialarını mübahisə etmək üçün zəmin yaradıldı. Eyni zamanda, daşnakların fikrincə, müttəfiq dövlətləri ermənilərin öz müstəqilliklərini müdafiə etmək qabiliyyətinə malik olduğunu göstərmək üçün olan könüllü dəstələr məsələsi gündəmdən çıxarılmadı. Lakin onlar çox yanıldılar, həm Rusiya, həm də Qərbdən əks reaksiya ilə qarşılaşdılar. 1916-cı ilin sonunda keçirilən Qafqaz müdiriyyətinin iclasında qeyd olundu ki, ermənilərin “müttəfiqləri naminə” etdikləri böyük fədakarlıqlara baxmayaraq, *muxtariyyətə layiq olmadılar*, çünki inqilabdan (yəni, daşnakçı – red.) başqa təşkilatları yoxdur. “Və bu təşkilatlar Rusiyaya düşmən olduqları üçün muxtar Ermənistanın da, ondan asılı olaraq, Rusiyaya düşmən olacağından ehtiyat etmək lazımdır”.³⁷² Bu cavab, Rusiya hökumətinin rəsmi açıqlaması olaraq, İngiltərə və Fransa hökumətlərinə çatdırıldı. Fransanın Baş naziri A.Brian Poqos Nübar paşanı yanına çağırırdı və erməni xalqının

³⁷⁰ АРПІІССА, ф. 276, сіу. 8, іш 538, vv.68-69

³⁷¹ Наджафов Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX века. Ч.1. Баку: ЭЛМ, 1993, с. 359

³⁷² АР ПІІССА, ф. 276, сіу. 8, іш 538, v.17

“Daşnaksutyun” şəxsində yalnız inqilabi təşkilatlara malik olduğunu təəssüf hissi ilə bildirdi. Sonuncu dərhal həyəcan təbili çaldı və inqilabi olmayan bir cəmiyyət və ya siyasi təşkilat yaratmaq üçün başqa bir cəhd etmək istəyi ilə Katolikos və A.Arakelyana məktub yazdı. Öz növbəsində, A.Arakelyan tələm-tələsik 1917-ci ilin yanvarında Tiflisdə Cənubi Qafqaz ərazisində erməni ziyalılarının nümayəndələrinin iştirakı ilə toplantı keçirdi və burada daşnakların, xalqı ölümə aparan avantürist siyasəti qınandı. Toplantı iştirakçıları “ermənilərin demokratiya və təkamül tərəfdarları” olduğunu bildirdilər və əksəriyyətinin müəyyən bir partiya ətrafında birləşməli olduğu vaxtın gəldiyi vurğulandı. Yeni liberal partiyanın “Milli Xalq Partiyası” adlandırılmasına qərar verildi və proqramda həm mədəni, həm də maarifləndirici tədbirlər və “Türkiyə Ermənistanı”nın muxtariyyəti tələbləri (ermənilərin yaşadıkları yerə qayıtması şərtlə) yer aldı.³⁷³

Daha da sülhsevər bir tonda 1916-cı ildə qəbul edilən “Yenilənmiş Hnçak Partiyası”nın proqram-nizamnaməsi tərtib edildi. Hnçakçılar, “Türkiyə Ermənistanı”nı Osmanlı dövlətinin ayrılmaz bir hissəsi hesab edərək, muxtariyyət tələblərini proqramdan çıxardılar.³⁷⁴ Erməni hərbi birləşmələri qadağan edildi, bütün ermənilər nizami qoşun sıralarında xidmət etməli oldular. Partiya bunun qarşılığında Türkiyədəki zəbt edilmiş torpaqların geri qaytarılacağına, qurbanlara dövlətdən müavinət verilməsinə və “armenofob” alaylarının ləğvinə ümid edirdi.³⁷⁵

Ancaq bütün bu layihələr kağız üzərində qaldı. Rusiyadakı inqilabi hadisələr və Brest-Litovsk müqaviləsi Türkiyə Ermənistanı xəyallarına son qoydu. Hərbi qüdrətlə dəstəklənən daşnakların kor milliyətçiliyi və ekstremizmi, yeni yaranan liberalların cəsarətsiz hərəkətlərindən daha inadkar olduğu ortaya çıxdı və hakimiyyətə gəldikdən sonra “Daşnaksutyun” qanlı tarixini Cənubi Qafqaz ərazisində davam etdirərək, həm öz, həm də qonşu xalqlar üçün

³⁷³ AR PİİSSA, f. 276, siy. 8, iş 513, v.18

³⁷⁴ AR PİİSSA, f. 276, siy. 8, iş 530, v.11

³⁷⁵ AR PİİSSA, f. 276, siy. 8, iş 530, v.11, arx.

dəhşətli hadisələr hazırladı.

1916-cı ilin sonlarında Rusiyada inqilabi böhran sərt üzünü göstərdi. İqtisadi süqut, misli görünməmiş qiymət artımı, hərbi məğlubiyyətlər, getdikcə populyar olmayan və irticaçı liderlərin hökumətdəki nazirləri və baş nazirləri daim dəyişdirməsi çarizmin ölkədəki vəziyyəti idarə edə bilməməsini bütün Rusiya cəmiyyətinə nümayiş etdirdi. Cənubi Qafqaz da daxil olmaqla bütün Rusiya tətil hərəkətinə büründü.

3.2. Ermənilərin Cənubi Qafqaz dövlət qurumlarında fəaliyyəti

1917-ci ilin fevralın 27-də səhər saatlarında Semenovski, İzmaylovski və digər alayların əsgərlərinin qatıldığı Petroqraddakı qvardiya hissələrinin ehtiyat batalyonlarında qiyam başladı.³⁷⁶ Elə həmin gün menşeviklərin və esərlərin bir hissəsi olan Tavrida Sarayında Dumanın deputatları, eləcə də Mərkəzi Hərbi-sənaye komitəsinin işçi qrupunun üzvləri özlərini Fəhlə deputatları Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi elan etdilər. Fevralın 27-dən 28-nə keçən gecə, Tavrida Sarayının sağ tərəfində, Duma deputatlarının başqa bir hissəsi – knyaz Q.Y. Lvovun başçılığı ilə Dövlət Dumasının Müvəqqəti Komitəsini yaratmaq qərarına gəldilər. Martın 1-də isə bu Komitə islah edilərək – Müvəqqəti hökumət adlandırılır.³⁷⁷ 1917-ci il fevralın 27-dən 28-nə keçən gecə Rusiyada inqilab baş verdi; martda II Nikolay taxtdan imtina haqqında fərman imzaladı.³⁷⁸ Beləliklə, 304 il Rusiyada hakimiyyətdə olan monarxiya süqut etdi.

Qafqaz general-qubernatorluğu ləğv edildi və martın 9-da Müvəqqəti Hökumət IV Dumanın üzvü, kadet A.Xarlamovun başçılıq etdiyi Cənubi Qafqaz Xüsusi Komitəsini (OZAKOM) yaratdı.

³⁷⁶ Керенский А.Ф. Россия на историческом повороте, «Вопросы истории», №10, 1990, s.145

³⁷⁷ Керенский А.Ф. Россия на историческом повороте, «Вопросы истории», №10, 1990, s.121-122

³⁷⁸ История СССР с древнейших времен до наших дней. В 2-х сериях. В 12-ти томах. Т. VI. Москва: Наука, 1968, s. 653-654

Dumanın deputatları M.Y.Cəfərov, A.Çxenkeli, M.Papacanov və başqaları da onun tərkibinə daxil idi.³⁷⁹ Komitə Müvəqqəti Hökumətə birbaşa təbə idi, lakin real gücə malik deyildi. OZAKOM ilə paralel olaraq, Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsi, eləcə də Gürcü və Erməni Milli Şuraları fəaliyyət göstərirdi.

Ermənilər monarxiyanın devrilməsi xəbərini ümidlə qəbul etdilər. 1917-ci ilin martında katolikos V Gevorg Müvəqqəti Hökumətə müharibənin davam edəcəyinə və keçmiş Türkiyə vilayətlərinin ərazisində Ermənistanın yaradılmasına ümid etdiyini bildirən bir teleqram göndərdi.³⁸⁰ Bu arzu özünü çox gözlətmədi, artıq 26 aprelə (9 may) Müvəqqəti Hökumət tərəfindən işğal edilmiş Şərqi Anadolu ərazisində mülki idarəçiliyin köçürüldüyü bir komissarlıq və “Türkiyə Ermənistanı”nın baş komissarı vəzifəsinin yaradılmasına qərar verildi. Rus ordusu vasitəsilə zəbt edilmiş ərazi ermənilər tərəfindən “Qərbi Ermənistan” adlandırıldı.³⁸¹

Çar və Müvəqqəti hökumətlər mövcud olduğu dövrdə Qafqazda müstəqillik çağırışları olmadı. Dünya müharibəsi davam edərkən və müharibəni davam etdirən Rusiyanın köməyi ilə Osmanlı dövlətindən torpaqların geri alınması ideyası real şəkil aldığı üçün “erməni məsələsi” yenidən gündəmə gəldi. 1917-ci ilin aprelində keçmiş Türkiyə vətəndaşı, general Andranik Ozanyan Tiflisdə “tarixi vətən”in bərpası üçün Qərbi erməniləri birləşdirməyə çağıran bir cəmiyyət qurdu. May ayının əvvəllərində İrəvanda Qərbi ermənilərin birinci qurultayı keçirildi və Andranik onun fəxri sədri seçildi.³⁸² Bu qurultay qondarma Qafqaz (Şərq) və Türk (Qərbi) Ermənistan məsələsində erməni partiyaları arasında yaranan ziddiyyətləri nümayiş

³⁷⁹ Azərbaycan tarixi. II c. Bakı: Elm, 1963, s. 776

³⁸⁰ Тер-Саркисянц А. Армяне Нагорного Карабаха. История. Культура. Традиции... Москва: Русская панорама, 2015, s.214

³⁸¹ Шахбазян А. Армения. Разд. Исторический очерк: Армения в 20 в. // Большая Российская Энциклопедия. 2004, s.45

³⁸² Асоян Т.М. Территориальные проблемы Республики Армении и Британская политика (1918 -1920 гг.)- Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва. – 2005 г, s.50

etdirdi. İstəklərini “Ayastan” qəzeti ilə ifadə edən Şərqi ermənilər, Rusiya daxilində erməni muxtariyyətinin yaradılmasını istəyirdilər, Qərblilər isə Osmanlı İmperatorluğu ərazisində bir dövlət qurmağı xəyal edirdilər. Andranik hər iki hissəni birləşdirməyi və hər iki imperiyanın ərazisində vahid bir dövlət yaratmağı təklif etdi. Rusiyanın federallaşmasında israr edən daşnaklar Andraniki həyata keçirilməz planlarda və özünü təcrid etməkdə ittiham etdilər. Bu qurultaydan sonra Andranik “Daşnaksutyun” partiyasından ayrıldı.³⁸³ Bu arada qurultay “Qərbi Ermənistan xalqının fiziki varlığının qorunması və Vətənin bərpası”nı əsas məqsədi olaraq təyin etdi. “Erməni məsələsi”nin özü yalnız Qərbi ermənilərin daxil olduğu Avropadakı erməni nümayəndə heyəti tərəfindən tənzimlənməli idi. Buna cavab olaraq, Tiflisdə Erməni Milli Konqresi toplandı və erməni xalqının Rusiya ilə bütün əlaqələrini qorumaq istəyi təsdiqləndi.³⁸⁴

Beləliklə, gələcək dövlət quruluşu ilə bağlı erməni təşkilatları arasında açıq bir fikir ayrılığı yarandı ki, bu da onların gələcəkdə Cənubi Qafqaz ərazisinin hakimiyyətində və beynəlxalq aləmdə olduqca ziddiyyətli davranışlarına səbəb oldu.

1917-ci il noyabrın 11-də baş verən çevrilişdən sonra, Tiflisdəki toplantıda Amerika konsulu F.Smitin iştirakı ilə Gürcüstan Sosial Demokrat Partiyası (menşeviklər), “Müsavat”, “Daşnaksutyun” və Sağ Sosial İnqilabçıların nümayəndələrinin görüşündə Cənubi Qafqaz Hökumətinin yaradılması barəsində qərar qəbul edildi. Noyabrın 15-də isə Leninin başçılıq etdiyi Xalq Komissarlığı Sovetinin hakimiyyətini tanımaqdan imtina edən Cənubi Qafqaz Komissarlığı yaradıldı. Onun tərkibinə komissar olaraq o dövrün görkəmli gürcü və azərbaycanlı ictimai-siyasi liderləri E.Gegeçkori, A.Çxenkeli, M.Y.Cəfərov, H.-b.Xasməmmədov, H.Məlik-Aslanov daxil oldular.³⁸⁵ 1917-ci ilin 14 noyabr tarixində Parisdə aparıcı

³⁸³ Ананун Д. Общественное развитие русских армян. Т.3. Венеция, 1926, s.56.; Суренян Г. Почему полководец Андраник ушел из партии «Дашнакцутюн». Конст-ль, 1920, s.6

³⁸⁴ Т.М. Asoyan. Göst.əsər., s. 52

³⁸⁵ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии.

Avropa ölkələrinin hökumət başçıları Cənubi Qafqaz Komissarlığının yaradılmasını dəstəklədi.³⁸⁶

Bolşevik Rusiyasının yaratdığı təhlükəni nəzərə alaraq, Cənubi Qafqaz Komissarlığı Don və Şimali Qafqazdakı Ağ Qvardiya hərəkətinin liderləri ilə əlaqə qurmağa başladı. Noyabrın sonunda Tiflisdə Qafqazın, Rusiyanın cənubundakı və Ukraynanın bolşevik əleyhinə qüvvələrinin hərəkət birliyinin qurulması məsələsi ilə əlaqədar bir görüş keçirildi. Antanta ölkələrinin mövqeyinə gəlinə, onlar “vahid və bölünməz Rusiya” şüarını şifahi olaraq dəstəkləsələr də, əslində güclü bir Rusiya dövlətini bu və ya digər şəkildə canlandırmaq imkanlarından heç də razı deyildilər. Bu səbəbdən onlar yeni yaradılan dövlətlərə himayədarlıq edirdilər.

18 Noyabr (1 dekabr) 1917-ci ildə Tiflisdə elan edilən bəyannamədə deyilirdi: “Yüz ildən artıqdır ki, Rusiya ilə əl-ələ gəzən və taleyini onunla bağlayan Cənubi Qafqaz xalqları ilk dəfə tarixi bir anda sərbəst qaldılar və yaxınlaşan iqtisadi və ictimai fəlakətin qarşısını almaq üçün təkbaşına tədbirlər görməlidirlər. Cənubi Qafqaz xalqlarının taleyi və onların normal inkişafı, Cənubi Qafqaz demokratiyasının inqilabın nəticələrinin hər-hansı bir təcavüzündən müdafiə edə biləcəyi və bölgədə inqilabi nizamın ən zəruri əsaslarını təmin edə biləcəyi ilə bağlıdır. Bölgənin həyatını bu yola yönəltmək üçün bütün sosialist partiyaların və demokratik inqilabçı təşkilatların razılığı nəticəsində bölgə hökuməti yaradıldı. Bu hakimiyyət, müvəqqəti olaraq, yalnız Ümumrusiya Təsis Məclisi çağırılana qədər mövcud olacaqdır”.³⁸⁷

Cənubi Qafqaz Komissarlığının yaranması Cənubi Qafqazın siyasi idarəçiliyində etnik paritet qurmaq cəhdinin bir növ göstəricisi oldu. Komissarlıqdakı bütün vəzifələr etnik mənşəyə görə paylandı.

Тифлис, 1919, , s.7-8

³⁸⁶ Вах.: История СССР с древнейших времен до наших дней. Москва, 1967. С.VII, s.223

³⁸⁷ Первая декларация Закавказского Комиссариата. К народам Закавказья // Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919, s.8

Gürcü Y.P.Gegeçkori, eyni zamanda xarici işlər və əmək komissarı olaraq, bu hökumət orqanının rəhbəri oldu, A.İ.Çxenkeli – daxili işlər komissarı, Ş.V. Alekseev-Mesxiev – ədliyyə komissarı, ermənilər G.Ter -Qazaryan – qida komissarı, A.İ.Ohacanyan – sosial təminat komissarı, H.Karçikyan – maliyyə üzrə komissar. Azərbaycanlılar X.-b.Xasməmmədov dövlət nəzarət komissarı, F.X.Xoyski – xalq təhsili, M.Y.Cəfərov – ticarət və sənaye, X.Məlik-Aslanov – rabitə komissarı, Rus Sosial İnqilabçıları D.D.Donskoy – hərbi komissar və A.V.Neruçev – əmlak komissarı təyin edildilər.³⁸⁸

Ancaq hələlik Rusiyadan tam ayrılmaqdan söhbət gedə bilməzdi. Cənubi Qafqaz Komissarlığının yaradılmasına baxmayaraq, onun üzvləri özlərini müstəqil bir dövlətin hökuməti kimi deyil, yalnız müvəqqəti fəaliyyət göstərən bir orqan kimi qəbul edirdilər. Bundan əlavə, esərlərin və mənşəvirlərin üstünlük təşkil etdiyi Cənubi Qafqaz ərazisində fəhlə, əsgər və kəndli deputatlar sovetliyi fəaliyyət göstərirdi. Cənubi Qafqaz Komissarlığı əhaliyə müraciətində “Cənubi Qafqazda və Bolşevik Rusiyasında anarxiya ilə mübarizə üçün yaradıldığını” elan etdi. Müraciətdə bu orqanın müvəqqəti olduğu və fəaliyyətində əsas olanın torpaq, ərzaq, maliyyə məsələlərinin, eləcə də millətlərarası münasibətlərin nizamlanması və cəbhədə barışıqın imzalanması olacağı vurğulanıb.³⁸⁹

Cənubi Qafqaz Komissarlığının işini əlaqələndirməkdə çətinliklər də bu orqanda təmsil olunan əsas milli partiyaların xarici yönümlü ziddiyyətlərindən ibarət idi. Əgər Gürcüstan və Azərbaycan tərəfləri Rusiyadan ayrılmağın tərəfdarı idilərsə, daşnaklar ilk növbədə onlardan birinə – Rusiyaya diqqət yetirərək – Antanta ölkələrinə dəstək verdiklərini bəyan etdilər. “1917-ci ildə erməni xalqının taleyinin vahid və bölünməz demokratik Rusiya ilə sıx bağlı olduğuna inandıqları üçün Qafqazdakı hər hansı bir separatçı meylin qəti

³⁸⁸ Победа Советской власти в Закавказье. Тбилиси, 1971, с.207-208; “Açıq söz”, 1917, 26 noyabr

³⁸⁹ Волхонский М.А., Муханов В.М. Россия на Кавказе. Пять веков истории. Научно-публицистические очерки. Москва, 2009, с.226

ələyhdarları kimi çıxış edən daşnaklar idi”.³⁹⁰

Cənubi Qafqazda da “Bolşevik oyununun” tezliklə sona çatacağını ümid edərək, Təsis Məclisinə seçkilərin nəticələrini gözləyirdilər. Cənubi Qafqazda seçkilərə hazırlıq 1917-ci ilin yayında, fevral inqilabından sonra yaradılan Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi (OZAKOM) nəzdində Təsis məclisinə seçkilər üzrə Mərkəzi Cənubi Qafqaz Komissiyası və nəşr olunan xüsusi “Seçkilər haqqında Əsasnamə”nin yaradılmasından sonra başladı. Bu “Əsasnamə”nin yaradılması öz dövrü üçün çox demokratik bir addım idi. Əksər dairələr üçün proporsional səsvermə sistemi nəzərdə tutulmuşdu; qadınlara və hərbiçilərə seçkilərdə iştirak etməyə icazə verildi.³⁹¹

Eyni dövrdə Moskvada Ermənistanın gələcək ərazi iddialarında müəyyən rol oynayan başqa bir hadisə baş verdi. 29 dekabr 1917-ci ildə RSFSR Xalq Komissarları Şurası “Türkiyə Ermənistanı” haqqında Fərman qəbul etdi. Fərmanda Sovet hökumətinin Rusiyanın işğal etdiyi Osmanlı dövləti ərazisindəki ermənilərin “tam ayrılığa qədər sərbəst öz müqəddəratını təyin etmə haqqını” dəstəkləndiyi bildirilirdi.³⁹² Eyni zamanda, bu hüququn həyata keçirilməsi yalnız bir sıra ilkin zəmanətlər şərti ilə mümkün ola bilərdi: “qoşunların “Türkiyə Ermənistanı” sərhədlərindən çıxarılması və dərhal erməni xalq milisinin yaradılması, sakinlərin şəxsi və əmlak təhlükəsizliyinin təmin edilməsi; erməni qaçqınlarının, eləcə də müxtəlif ölkələrə səpələnmiş erməni mühacirlərinin “Türkiyə Ermənistanı” sərhədlərinə maneəsiz qayıtması və s. Mühəribə zamanı türk hökuməti tərəfindən ermənilərin “Türkiyə Ermənistanı”ndan zorla Türkiyənin başqa ərazilərinə sıxışdırılması barəsində Xalq Komissarları Şurası Türkiyə hakimiyyəti ilə sülh danışıqları zamanı israr edəcəyini bildirdi. Həmçinin tələb olunurdu ki, Türkiyə hakimiyyəti tərəfindən Türkiyə ərazisindən zorla çıxarılan ermənilərin “Türkiyə Ermənistanı” sərhədlərinə maneəsiz qayıtması təmin olunsun və demokratik şəkildə seçilmiş erməni xalqının Deputatlar Şurası adında “Türkiyə

³⁹⁰ T.M.Asoyan. Göst.əsəri, s. 57

³⁹¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Bakı, 1998, s.47

³⁹² Документы внешней политики СССР. Москва, 1957, с. I, s, 74

Ermənistanı”nın Müvəqqəti Xalq İdarə Heyətinin yaradılın”.³⁹³ “Türkiyə Ermənistanı”nın coğrafi sərhədlərinə gəldikdə isə, onları Qafqaz işləri üzrə fəvqəladə müvəqqəti komissar S.Şaumyan qonşu müsəlman dairələrinin demokratik yolla seçilmiş nümayəndələri ilə birlikdə razılığa gəlməli və son qərarı isə erməni xalqının demokratik yolla seçilmiş nümayəndələri deməli idi.³⁹⁴ Lakin bu sənəd kağız üzərində qaldı, çünki Almaniya və müttəfiqi Türkiyə ilə Brest-Litovskda sülh müqaviləsinin imzalanması qaçılmaz idi və mövcud beynəlxalq vəziyyətdə bolşeviklərin Ermənistan məsələsinə marağı azaldı. Hələ danışıqlar yekunlaşmamışdan əvvəl, 1917-ci ilin dekabrında türk və rus komandanlıqları arasında barışıq imzalanmışdı və bundan sonra Qafqaz Cəbhəsinin dağılması başlamışdı. Bolşeviklər nə qərbdə, nə də şərq cəbhəsində döyüşmək niyyətində deyildilər ki, bu da ordunun tamamilə dağılmasına və güclərinin itirilməsinə səbəb ola bilərdi. Rus qoşunları ələ keçirdikləri Şərqi Anadolu ərazilərindən geri çəkildi ki, bu da erməniləri bu ərazidə dövlət quruluşu yaratmaq üçün son ümidlərindən məhrum etdi. Brest-Litovskda danışıqlar başladıqdan sonra rus nizami ordusu əslində fəaliyyətini dayandırdı və cəbhədən qayıdan əsgər və zabitlərdən gürcü, erməni və rus milli birləşmələri yaradıldı. Yalnız azərbaycanlıların belə birlikləri yox idi, çünki, birincisi, müsəlman olaraq orduya çağırılmamışdılar, ikincisi, azərbaycanlıların xidmət etdiyi Vəhşi diviziya Avstriya-Macarıstan cəbhəsində vuruşmuşdu və Qafqaza qayıtmaq üçün hələ vaxt tapmamışdı.

26 Noyabr 1917-ci ildə Cənubi Qafqaz boyunca Təsis Məclisinə seçkilər keçirildi. Gürcüstan sosial demokratları (menşeviklər), müsavətçilər və daşnakların 73%-dən çox səs topladığı seçkilərdə 15 partiya iştirak etdi. Seçicilərin 4,4%-i bolşeviklərə səs verdi ki, onların əksəriyyəti Bakı fəhlələri və Bakı qarnizonunun əsgərləri idi.³⁹⁵ Bütün Cənubi Qafqaz bu seçkilərdə 35 millət vəkili ilə bir

³⁹³ Документы внешней политики СССР. S. 75

³⁹⁴ Документы внешней политики СССР. S. 75

³⁹⁵ Агамалиева Н.А. О выборах в Учредительное собрание по Азербайджану. – Azərbaycan EA Xəbərləri, 1990, №4, s.22

seçki dairəsi qurdu. Lakin Ümumrusiya Təsis Məclisinə seçilən millət vəkilləri heç vaxt Petroqrada gələ bilmədilər, çünki Təsis Məclisi bolşeviklər tərəfindən 6 yanvar 1918-ci ildə dağıldı. Yanvarın 22-də keçirilən iclasda Cənubi Qafqazdan seçilmiş millət vəkilləri yeni qanunverici orqan – Cənubi Qafqaz Seymi yaratmaq qərarına gəldilər. Seymin çağırılması üçün N.Çxeidzenin başçılığı ilə Müvəqqəti Büro yaradıldı.³⁹⁶

Seymə millət vəkillərinin və Təsis Məclisinə vəsiqə qazana bilməyən partiyaların nümayəndələrinin də daxil edilməsi qərara alındı. Nəticədə Cənubi Qafqaz Seymində 133 millət vəkili təmsil olundu.³⁹⁷ Seymin əsas siyasi fraksiyaları 32 millət vəkili olan gürcü sosial-demokratları (menşeviklər), 30 millət vəkili ibarət azərbaycanlı “Müsavat” qrupu, 27 nəfər deputatla erməni “Daş-naksutyun” partiyası idi. İşinə 10 fevral 1918-ci ildə başlayan Seym, Y.P.Gegecxori başda olmaqla Cənubi Qafqaz hökumətini təşkil etdi.³⁹⁸

3.3 Osmanlı dövləti ilə qarşıdurma və müstəqilliyin elanı

Bu hökumətin fəaliyyətinə aparıcı geosiyasi oyunçular – bir tərəfdən Rusiya və Antanta ölkələri, digər tərəfdən Almaniya və Osmanlı dövləti əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdilər. 1917-ci ilin sonunda, Brest-Litovskda Rusiya ilə Almaniya arasındakı sülh danışıqlarının uğursuzluğundan sonra türk qoşunları hücumə keçdi və 1918-ci ilin yanvar ayının əvvəlində Qars, Ərdahan və Batum vilayətlərini işğaldan azad etdi. Bu, Cənubi Qafqaz hökumətini Qafqaz Cəbhəsinin komandanı Vehib Paşaya sülh danışıqlarına başlamağa hazır olduğu barədə teleqram göndərməyə məcbur etdi. Öz növbəsində, 1918-ci il fevralın əvvəlində Vehib Paşa Osmanlı İmperiyası

³⁹⁶ Ментешашвили А. Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Грузии. 1917-1921. Тбилиси: Ганатлеба, 1987, s.72

³⁹⁷ ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 45, v.1-2

³⁹⁸ Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Баку, 1920, s.3

adından komissarlığın nümayəndələrini Brest-Litovskdakı danışıqlarda iştirak etməyə dəvət etdi. Erməni və gürcü nümayəndə heyətləri bu görüşləri türk nümayəndələri ilə deyil, əsasən Almaniyanı nəzərə alaraq mərkəzi güclərlə aparmağı təklif etdilər.³⁹⁹ Azərbaycan nümayəndələri bu fikri dəstəklədilər və ümumi yığıncaqda Cənubi Qafqaz Seymi adından danışıqlar aparılması qərar alındı.⁴⁰⁰

Seym, Türkiyə ilə danışıqlar üçün proqram qəbul etdi. Proqramda 1914-cü il dövlətlərarası sərhədinin bərpası və Osmanlı dövlətinin tərkibində “Türkiyə Ermənistanı”na öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun verilməsi tələb olunurdu. Hər üç Cənubi Qafqaz millətinin nümayəndələri danışıqlara dəvət edilmişdi.

Ancaq o zaman Brestdə Rusiya ilə Almaniya arasında birtərəfli sülh imzalandı və sülhə görə Qars, Ərdahan və Batum Türkiyəyə qaytarıldı. Cənubi Qafqaz seymi Petroqrada teleqram göndərərək Sovet hakimiyyətini və onun imzaladığı Brest müqaviləsini tanımadığını bildirdi. Buna baxmayaraq, Osmanlı dövləti Cənubi Qafqaz seymindən dərhal bu üç şəhərdən qoşunlarını çıxarmağı tələb etdi. 1918-ci il martın 14-də Trabzonda Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz seymi arasında sülh konfransı başladı.⁴⁰¹ Türklər Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərində ısrarlı idilər və Cənubi Qafqaz seymi özünü Rusiyadan müstəqil bir dövlət elan etmədiyi üçün Cənubi Qafqaz seymi nümayəndə heyətini danışıqlarda hüquqi şəxs olaraq tanımaqdan imtina etdilər. Cənubi Qafqaz seyminin nümayəndələrinin fikirləri fərqli idi. Müsavat fraksiyası Türkiyənin ultimatumunu qəbul etməyi tələb etdi, əks halda Seymdən çıxacağını və Azərbaycanın müstəqilliyini elan edəcəyini bildirdi.⁴⁰² Nəticədə, bu addım Gürcüstan nümayəndə heyəti tərəfindən dəstəkləndi. Sosialist-

³⁹⁹ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, s.57

⁴⁰⁰ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, s.57

⁴⁰¹ «Борьба», 1918, 3 mart, № 54

⁴⁰² ARDA (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi), f.970, inv.1, iş 7, 1.4.

İnqilabçı Levon Tumanov ermənilərin bu təklifini qəti şəkildə əleyhinə olduqlarını bildirdilər, “Cənubi Qafqazın müstəqil elan edilməsinin Türkiyəyə sığınmaqdan başqa bir şey olmadığını” söylədi.⁴⁰³

1918-ci ildə qanlı mart hadisələri baş verdi: bolşevik-daşnak qoşunlarının Bakı və Bakı quberniyasının 12 mindən çox sakinini öldürməsindən sonra azərbaycanlı deputatların mövqeyi kəskin şəkildə dəyişdi.⁴⁰⁴ Seymin azərbaycanlı millət vəkilləri Bakıya hərbi yardım göndərilməsini tələb etdilər, lakin general Maqalovun bakılılara yardım kampaniyası uğursuz oldu. Seymin azərbaycanlı fraksiyası üçün aydın oldu ki, Osmanlı dövlətindən başqa kömək gözləməkdən başqa çıxış yolu yoxdur və Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elan edilməsi ilə bağlı Türkiyənin ultimatumu qəbul edilməlidir.

1918-ci il aprelin 7-də keçirilən müzakirələr nəticəsində “Seymin bütün müsəlman fraksiyalarının Cənubi Qafqazın müstəqilliyini elan etmək istəyini bütün məsul şəxslərin diqqətinə çatdırmağ”ın zəruriliyi bildirildi və digər partiyaların bu məsələyə rəğbət bəsləməyəcəyi təqdirdə, Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunmasının mümkünlüyü məsələsini müzakirə etmək məcburiyyətində qalacaqları qeyd edildi”.⁴⁰⁵

Müsəlman fraksiyasının təzyiqi altında çoxsaylı görüşlərdən sonra Cənubi Qafqaz seymi 1918-ci il aprelin 22-də müstəqil Cənubi Qafqaz Demokratik Federativ Respublikasının elan edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Gegeçkori hökuməti istefa verdi və A.İ.Çxenkelinin başçılıq etdiyi hökumətin yeni tərkibi təsdiq edildi. Gürcü menşeviklərinin mövqeyini Noy Jordania belə ifadə etmişdi: “Mərkəz (Moskva – İ.B.) bizi xilas edə bilməz, ümidlərimizi ona bağlamaq illüziyalar yaratmaq deməkdir və indi mərkəzi hökumət təşkil olunana qədər, Cənubi Qafqazı xilas etmək üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürərək bütün vasitələrə əl atmalı olan bir yerli hökumət

⁴⁰³ Ставровский А. Закавказье после Октября. – Москва-Ленинград, 1925, s. 46

⁴⁰⁴ ARDA, f.894, inv.10, iş 148, l.30

⁴⁰⁵ Zaqafqaziya seyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları 1918-ci il. Bakı: Adiloğlu, 2006, s.90

yaratmaq lazımdır”⁴⁰⁶.

26 aprel tarixində A.Çxenkeli, Cənubi Qafqaz ərazisinin suverenliyini və müstəqilliyini, dünyanın bütün gücləri ilə, xüsusən də Cənubi Qafqaz ilə ortaqların sərəhədləri olan ölkələrlə ən sıx dostluq münasibətlərinin qurulduğunu hədəfləyən bir hökumət bəyannaməsi elan etdi. Bəyannamədə bölgədə yaşayan xalqların bərabərliyi, Cənubi Qafqaz xalqlarının ədalətli ərazi sərəhədləri, müharibənin ortadan qaldırılması və bölgənin müdafiəsinin təşkili elan edildi.⁴⁰⁷ Bəyannamədə Müstəqil Cənubi Qafqaz Federasiyasının Konstitusiyasının hazırlanması ilə bağlı məqam da öz əksini tapmışdır. Hökumətin 24 üzvündən ibarət konstitusiya komissiyası yaradıldı, onlardan 15-i Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan milli şuralarının nümayəndələri idi.⁴⁰⁸

Bütün bu müddət ərzində Qars, Ərdahan və Batumun işğalında ısrar edən Türkiyə tərəfi ilə danışıqlar davam edirdi. Müsavatçılar Vehib Paşa və Ənvər Paşa ilə danışıqlar zamanı gələcək federasiyanın tərkibində qalmaqda ısrar edərək Batum məsələsini qaldırdılar.⁴⁰⁹ Ancaq türklər qətiyyətli idilər. Nəticədə, Seymin əksəriyyəti, müsəlman qrupu istisna olmaqla, Türkiyəyə müharibə elan etdi. Bu müharibənin nəticəsi olaraq, 1918-ci il aprelin ortalarında türk qoşunları təkcə Ərdahan, Qars və Batumu deyil, Axaltsix və Ozugetini də işğal etdilər, bu da Zakseymi 11 Mayda Batumda sülh danışıqlarına yenidən başlamağa məcbur etdi.

Bu əsnada bir çox tarixçilərin “qəribə müharibə” adlandırdıqları türk qoşunları ilə könüllülər tərəfindən yenidən təşkil edilən və möhkəmləndirilən erməni hərbi birləşmələri arasında döyüş başladı. İrəvan korpusunun komandanlığını general Movses Silikyan həyata keçirirdi. Düşmənin Baş-Aparandan sıxışdırılması üçün Dronun

⁴⁰⁶ Енукидзе Д.Е. Крах империалистической интервенции в Закавказье. Тбилиси, 1954, с.41

⁴⁰⁷ D.Y.Yenukidze. Göst.əsəri, s. 43

⁴⁰⁸ GMTA (Gürcüstanın Mərkəzi Tarix Arxivi), f.1836, siy.1, iş 5, v.113

⁴⁰⁹ Zaqafqaziya seyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları, s.94

(Drastamat Kanayan) komandanlığı altında başqa bir Korpus göndərildi.⁴¹⁰

26-28 may tarixlərində Karakilis (Qara Kilse) bölgəsində ən şiddətli döyüşlər gedirdi. Bu dəfə erməni atıcı alayları düşməyə inadkar müqavimət göstərdilər, lakin türklər 36-cı Qafqaz diviziyasını və 5-ci diviziyanın hissələrini Karakilisin qərbindəki erməni mövqelərinə qarşı cəmləşdirdilər. Mayın 27-də Ermənistan ordusunun komandanı general Nazarbekov (Nazarbekyan) Bezobdal kəndini və onun üstündə yüksələn dağı tərk etmək məcburiyyətində qaldı və erməni sağ cinahı yenidən Şaqanlı stansiyası tərəfə atıldı. Ertəsi gün türklər erməniləri soldan ötüb keçərək onları magistral yoldan Dilicana gedən şose yolundan kəsdi. Geri çəkilən erməni qoşunları dağ yolları boyunca keçərək mayın 29-da Dilican ətrafında mövqe tutdu. Nazarbekovun əsas qüvvələri itkilərdən və döyüş ruhu çox aşağı olan 5 min nəfərə qədər əsgərin qaçması səbəbindən, tükəndi. Ertəsi gün Dilicanda o vaxt türklərlə bağlanmış barışıqı tanımaqdan imtina edən Andranik Nazarbekova qoşuldu. O, öz adamları ilə Sevan (Göyçə) gölünün üstündəki dağlara çəkildi.⁴¹¹

Bu arada isə general Silikov (Silikyan) İrəvan bölgəsində hücumu başladı. Mayın 15-də o, 6-7 min nəfərlik əsas qüvvələrini Eçmiədzin və Sərdarabad bölgələrində cəmləşdirdi. Burada onlar Türk ön dəstələrinin bir qrupuna rast gəldilər, eyni zamanda Naxçıvan bölgəsindəki Arazın şimal sahilində kürd hərbi hissələri peyda oldu. Silikov cənubdan və şərqdən sıxışdırıldı, Aleksandropolun süqutundan və Amamlıdakı yol ayrıcından sonra isə şimal təhlükəsi ilə üzləşdi. Silikov, ən yaxşı həll yolunu, Dro komandanlığı altında min seçilmiş atıcıdan ibarət kiçik, lakin etibarlı bir dəstənin yaranmasında gördü. Çoxlu miqdarda pulemyot və dörd çöl silahı əldə edən bu qrup, Amamlıdan 50 km cənubda yolu bağlayaraq, Baş-Abaran dərə-

⁴¹⁰ Xaçikyan A.E. Göst.ələri, s.132

⁴¹¹ Аллен У., Муратов П. Битвы за Кавказ. История войн на турецко-кавказском фронте. 1828-1921. Москва: Изд-во Центрполиграф, 2016, s.291

sində mövqə tutdu.⁴¹²

Mayın 21-də Silikovun əsas qrupu, Aleksandropoldan hərəkət edən 11-ci Türk Qafqaz Diviziyasının iki alayı tərəfindən Sərdarabad yaxınlığında hücumla məruz qaldı. Ermənilər, Eçmiədzindən bir neçə kilometr aralıda yerləşən cəbhə xəttini qoruyurdular. 23 və 24 may tarixlərində Silikov, ehtiyat qüvvələrdən istifadə edərək türklərə qarşı uğurla əks hücumla keçdi və Sərdarabadı ələ keçirə bildi. Elə həmin gün Dro, Amamlıdan Baş-Abarana doğru irəliləyən XI Qafqaz Diviziyasının 3-cü alayı ilə döyüşə girdi. Beləliklə, Silikov və Dro, qarşı tərəflə say bərabərliyinə sahib olaraq, uğur qazandılar.

Buna baxmayaraq türklərin 36-cı və 5-ci diviziyaları Nazarbekovu məğlub edə bildilər və İrəvan hərbi qrupu çıxılmaz vəziyyətə düşdü. Silikov, Dronun dəstəsinə əlavə olaraq, qalan qoşunlarını Sərdarabadda və Markar körpüsü bölgəsində cəmləşdirdi. İyunun 4-də barışıq müqaviləsi bağlandı. Məlum olmayan səbəblərdən Sərdarabad uğrunda gedən döyüşlərdə iştirak etməyən XII türk piyada diviziyası Qaraqalada Arazı keçərək 11-ci Qafqaz diviziyasına qatıldı. Türklər iyunun 7-dən 9-dək atəşkəsi tanımaqdan imtina edən könüllü erməni qrupları ilə atışdırdılar. Türklər Culfa dəmir yolundakı Sərdarabad, Eçmiədzin və Uluxanlı dəmiryol stansiyalarını tutdular.⁴¹³ Ancaq İrəvana gedən qolu və Ermənistan paytaxtının özünü işğal etməkdən çəkildilər. Cəmi üç həftə davam edən bu türk-erməni savaşında yeganə kiçik qələbəni yalnız general Silikov və partizan komandiri Dro qazandılar. Təbii ki, ermənilərin müqaviməti türklərin Qafqazda həyata keçirilməsini nəzərdə tutan planlarının qısa müddətdə də olsa təxirə saldı.

Erməni tarixçilərin Amerika tədqiqatçısı K.Uolkerə istinadən yazdığına görə, Sərdarabad döyüşü sayəsində Ermənistan öz dövlətçiliyini qoruya bildi.⁴¹⁴ Kaçaznuniyə görə, “kütlələrin özləri

⁴¹² Аллен У., Муратов П. Битвы за Кавказ. История войн на турецко-кавказском фронте. 1828-1921, s.291

⁴¹³ Аллен У., Муратов П. Битвы за Кавказ. История войн на турецко-кавказском фронте. 1828-1921, s.292

⁴¹⁴ Walker, Christopher J. Armenia. The Survival of a Nation. – New

göstərdikləri (artıq ordu qalmamışdı) bu inadkar döyüşlər və müqavimət türklərin gözündə əhəmiyyətimizi bir qədər artırdı və barışığa nail olmaq üçün imkan yaratdı”.⁴¹⁵

Ancaq ermənilərlə barışığın bağlanması başqa, daha ciddi səbəbləri var idi. Bunların arasında Osmanlı dövlətinin öz ərazisindəki “erməni məsələsi”ndən birdəfəlik qurtulmaq istəyi də əhəmiyyət daşıyırdı. Bu, bizim fikrimizcə, türklərin xeyir-duası ilə mərkəzi İrəvanda olan bir erməni dövlətinin yaranmasının səbəblərindən biri idi.

Batumda danışıqlar davam edirdi. General Otto fon Lossovon başçılıq etdiyi Konfransda müşahidəçi qismində iştirak edən Almanıya nümayəndələri öz növbəsində Gürcüstan tərəfi ilə separat danışıqlara başladılar. O, fon Lossov, Gürcüstanın Milli Şurasına hərbi yardım təklif etdi və Türk işğalından qurtulmaq istəyən Gürcüstan bunu həvəslə qəbul etdi.⁴¹⁶ Mayın ortalarına qədər General von Kressin komandanlığı altında olan Alman qoşunları Gürcüstan ərazisini ələ keçirmək niyyəti ilə Potiyə daxil oldu. Türk qoşunları isə hücumu davam edərək mayın ortalarında Aleksandropolu ələ keçirdi.⁴¹⁷

Alman nümayəndələrinin təzyiqi altında olan Gürcüstan nümayəndə heyəti, Gürcüstanın Zaqafqaziya Federativ Respublikasından ayrılmağa və müstəqilliyini elan etməyə qərar verdi. Mayın 25-də A.Tsereteli Cənubi Qafqaz xalqlarını “müstəqillik” şüarı ətrafında birləşdirməyin mümkün olmadığını və Cənubi Qafqazın parçalanma faktının artıq aşkar olduğunu qeyd etdiyi bir bəyanat verdi.

26 may 1918-ci ildə Zaqafqaziya Seymi son qərarı qəbul etdi: “Müharibə və sülh məsələsində Zaqafqaziya Müstəqil Respublikasını yaradan xalqlar arasında köklü fikir ayrılıqlarının ortaya çıxdığını nəzərə alaraq, bunun üçün səlahiyyətli hökumətin Zaqafqaziya adından danışmağı mümkünsüz oldu. Seym Zaqafqaziyanın parça-

York: St. Martin's Press, 1980, p. 254-255

⁴¹⁵ Kaçaznuni O. Göst.ələri, s.30

⁴¹⁶ Борьба за победу Советской власти в Грузии. Тбилиси, 1958, s.264

⁴¹⁷ Azərbaycan dosyesi. Ankara, 1980, s.39

lanması faktını təsdiq edir və istefa verir”.⁴¹⁸ Həmin gün, mayın 26-da Gürcüstan öz müstəqilliyi barədə bəyanat verdi.

Bu dövrdə, mayın 29-na qədər davam edən 27 may tarixində növbədənəkar iclas çağırən Azərbaycan fraksiyasında gərgin müzakirələr gedirdi, burada təkcə Azərbaycanın müstəqilliyi məsələsi deyil, həm də İrəvan (Yerevan) şəhərinin mənsubiyyəti də müzakirə olunurdu. Mayın 28-də saat 18:10-da Azərbaycanın Müstəqillik Aktı qəbul edildi və M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla Milli Şura ali hakimiyyət orqanı elan edildi.

Aram Manukyanın başçılıq etdiyi Erməni Milli Şurası 28 may tarixində müstəqilliyi qəbul etsə də, yalnız 30 mayda uzun müzakirələrdən sonra Ermənistanın müstəqilliyini elan etdi. Bu qərar çox gərgin bir atmosferdə qəbul edilirdi, çünki ermənilər tək Cənubi Qafqaza yox, Şərqi Anadolunun böyük hissəsini əhatə edən və Qafqazın hüdudlarından çox uzaqda olan ərəzilərə iddia edirdilər. Parisdə danışıqlar aparan Poqos Nübar başda olmaqla Qərb erməniləri yalnız özlərini erməni xalqının nümayəndələri hesab edirdilər. “General” Andranik də Ermənistan Respublikasını “türklərin əli ilə yaradılmış” bir dövlət hesab edərək eyni fikirdə idi.⁴¹⁹ Məhz bu səbəbdən respublikanın ikinci adı Ararat Respublikası idi, çünki bu dağ və yerləşdiyi torpaqlar ermənilərin davamlı iddialarının mövzusu idi.

Rəsmi olaraq açıqlanan başqa səbəblər də var idi. Erməni Milli Şurasının mayın 28-də Tiflisdə keçirilən iclasında qızğın bir mübarizə gedirdi: daşnaklar iki qrupa bölünmüşdü, onlardan biri qəti şəkildə müstəqilliyin elan edilməsinə qarşı idi. Eserlər və bitərəflər də əleyhinə idilər. Arqument olaraq, erməni torpaqlarının çoxunun türklər tərəfindən ələ keçirildiyi və Rusiyadan ayrılmağın nəticəsinin acınacaqlı olacağı qorxusu irəli sürüldü. Ermənistanın son baş naziri Simon Vratsyanın dediyinə görə, “Erməni Milli Şurası Ermənistanın müstəqilliyini elan etmək məcburiyyətində qaldı ... Vurgulayıram ki,

⁴¹⁸ Аркомед С.Т. Материалы по истории отпадения Закавказья от России. Тифлис, 1931, s.100

⁴¹⁹ Вах Врацян С. Республика Армения. Ер., 1993, С. (erməni dilində). Asoyanın dissertasiyasından sitat, s.140

məcbur edildi, çünki o vaxt hamı müstəqilliyi türk boyunduruğu altına düşə bilən erməni xalqı üçün təhlükə hesab edirdi”.⁴²⁰ Uzun bir mübahisədən sonra, mayın 30-da “müstəqillik” və “respublika” sözlərinin olmadığı rəsmi bir bəyanat elan edilir. Erməni Milli Şurası özünü “erməni qəzalarında” yeganə və ali hakimiyyət elan edir.⁴²¹

Ancaq ərazinin sərhədləri və yeni qurulan dövlətin paytaxtı məsələsi təkcə erməni deyil, həm də Zaqafqaziya Seyminin Azərbaycan fraksiyasının (o zaman müsəlman fraksiyası adlandırılırdı) müzakirə predmeti olmuşdur. Hələ mayın 27-də Batumdan qayıdan Osmanlı dövləti ilə danışıqların iştirakçısı Nəsim bəy Üsubbəyov (Yusifbəyli) müsəlman fraksiyasının iclasında demişdi ki, “Türk nümayəndə heyətinin fikrincə, Zaqafqaziya ərazisinin firavanlığının ən vacib təminatı xalqların həmrəyliyi və birliyi, buna nail olmaq üçün isə Azərbaycandan ermənilərə müəyyən ərazi güzəştə edilməlidir”.⁴²²

Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsinin ertəsi günü, 1918-ci il mayın 29-da fraksiya bu məsələyə həsr olunmuş iclas keçirdi. Yığıncağın açılışında Şura üzvü və hökumətin ilk baş naziri F.X.Xoyski şura nümayəndələri ilə Erməni Milli Şurasının nümayəndələri arasında Azərbaycan və Ermənistan federasiyalarının ərazisində sərhəd məsələsi barədə aparılan danışıqların nəticələri haqqında hesabat verir... F.X.Xoyskinin hesabatı “Ermənistan Federasiyasının qurulması üçün bir siyasi mərkəzə ehtiyac duyulduğu və Aleksandropol (Gümrü) Türkiyəyə ilhaq edildikdən sonra bu mərkəzin yalnız İrəvan ola biləcəyini və bu səbəbdən də İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilə biləcəyi qaçılmazdır” mesajı ilə bitir.⁴²³ Bu mövzuda danışan şura üzvlərinin əksəriyyəti bu təklifi “qaçılmaz bir bəla” kimi qəbul edərək, lehinə səs verirlər. 28 nəfərdən 16 nəfəri “lehinə”, biri “əley-

⁴²⁰ Вращян С. Республика Армения, s.141

⁴²¹ Акопян Татул. Карабахский дневник: Зеленое и черное или ни войны ни мира. Ереван: Антарес, s. 123

⁴²² ARDA (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi), F.970, siy.1, iş 1, v.46

⁴²³ Zaqafqaziya seyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları. Protokol №23

hinə” və üçü bitərəf qalır. Sonra ermənilərlə konfederasiya yaratmaq məsələsi qaldırılır və bu yekdilliklə qəbul edilir.⁴²⁴ İyunun 1-də Milli Şuranın növbəti iclası keçirilir və burada şuranın üzvləri M.Q.Seyidov, B.Rzayev və N.Nərimanbəyovun İrəvanın Ermənistan Respublikasına güzəştə gedilməsinə etiraz bildirirlər. Etiraz müzakirəsiz qalsa da, bu məsələ ilə əlaqədar, M.Q.Seyidov, M.Rzayev və M.Y.Cəfərovdan ibarət nümayəndə heyətinin İrəvana göndərilməsinə qərar verilir.⁴²⁵ Həmin gün qərarla bağlı məlumat çatdırmaq üçün N.Yusifbəylinin Batuma göndərilməsi barədə qərar verilir. İrəvana nümayəndə heyəti göndərilməsi məsələsində qızgın mübahisə yaranır və nəticədə nümayəndələrdən biri, İrəvan quberniyasından olan Rzayev çıxış edərək bunları söyləyir: “Əminəm ki, heç biriniz İrəvan quberniyasına getməyəcəksiniz, biz, irəvanlılar, mən və Seyidov ora gedəcəyik, ancaq sizdən bir şeyi xahiş edirik. Müstəqil Azərbaycanı quraraq bizi, Ermənistan Respublikası ərazisində qalanları unutmayın”.⁴²⁶

Türkiyənin bu danışıqlardakı məqsədi olduqca aydın idi: Qafqazda erməni dövləti qurmaqla “erməni məsələsi”nin həllinə və öz ərazisindəki ermənilərə dövlət verilməsi probleminə birdəfəlik son qoymaq.

Erməni tarixçilərinə görə, Türkiyə o dövrdə Ermənistan Respublikasının yaradılmasında maraqlı deyildi. Ancaq müharibədən sonra müttəfiqlərin yenidən Qərbi Ermənistan ərazisində “erməni ocağı” yaratmaq məsələsini qaldıracaqlarından ehtiyatlanırdı.

Təbii ki, Azərbaycan nümayəndə heyətində bu məsələnin müzakirəsi, ermənilərin çoxsaylı köçürülməsindən əvvəl azərbaycanlı əhalisinin çox olduğu İrəvanı qədim bir erməni şəhəri hesab edən erməni tarixşünaslığında öz əksini tapmayıb. O vaxt İrəvan quberniyasının əhalisinin əksəriyyətini artıq ermənilər təşkil edirdi, bu ərazilərin əhalisi 321 min nəfər idi ki, onlardan 230 mini erməni, 80 mini müsəlman türklər və 11 min nəfəri başqa millətlərin nümayən-

⁴²⁴ ARDA, F. 970, siy. 1, iş 1, vv. 51-52

⁴²⁵ ARDA, F. 970, siy. 1, iş 1, vv. 53-54

⁴²⁶ ARDA, F. 970, siy. 1, iş 1, vv. 55-56

dələri idi.⁴²⁷ Ermənilərin çoxu XIX əsrin əvvəllərindəki Rusiya-İran və Rusiya-Osmanlı müharibələrindən sonra, həmçinin 1915-ci ilin faciəli hadisələrindən sonra buraya köçürülmüşdü.

Erməni müəllifləri ilk Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaranmasını belə təsvir edirlər: “Şərqi Qafqaz Müsəlman Respublikası” 1918-ci il mayın 27-də “Azərbaycan” adı ilə müstəqilliyini elan etdi.⁴²⁸

Batumda Türkiyə tərəfi ilə danışıqlar hər üç respublikanın müstəqilliyini elan etdikdən sonra da davam edirdi. A.Xatisyanın başçılıq etdiyi erməni nümayəndə heyətini O.Kaçaznuni və M.Papacanov təmsil edirdilər. A.Xatisyanın xatirələrinə görə, “biz 5 iyuna qədər 8 gün Batumda qaldıq və bütün bu vaxtı sülh müqaviləsinin mətnini hazırlamaqla məşğul olduq. Bu, Ermənistanın yerinə yetirməyi vəd etdiyi ilk beynəlxalq akt idi. Vehib Paşa ilk iclasda mənimlə birlikdə Trapzonda, daha sonra Konstantinopolda, Aleksandropolda və Avropada olan tarixi xəritədə Ermənistanın sərhədlərini şəxsən təsvir etdi. Xəritəyə baxdıq və eyni anda bizi iki hiss бүрүдү: birincisi, əsrlər boyu davam edən istəklərdən sonra nəhayət dünyanın xəritəsində kiçik bir küncümüzün olması ilə qürur duyduq, ikincisi, bu guşə bütün xalqımızı əhatə etmək üçün son dərəcə kiçik idi”.⁴²⁹ Aharonyan və Xatisyanın hesabatlarında, Ənvər Paşa və Tələt Paşa ilə alçaldıcı görüşlər təsvir edilirdi, onlar bu görüşlərdə Ermənistan Respublikasını təsis etməyə icazə verdikləri üçün Osmanlı İmperatorluğuna təşəkkür etmək məcburiyyətində qalırdılar. Görüşlər zamanı “Tələt ermənilərin fəlakətlərinə görə, kürdləri, hərbi rəhbərliyi və məsuliyyətsiz yerli məmurları günahlandırıdı, eyni zamanda, er-

⁴²⁷ Türkiyə Cümhuriyyəti Baş bəkanlıq Osmanlı Arxivi, Hariciyyə Siyasi Kısım, Dosya 2372, Gömlək 1, V. 69. Y.M.Mahmudovun “Azərbaycan xalqının İrəvana və ona bitişik ərazilərə tarixi varisliyi bərpa olunmalıdır” kitabından sitat. Bakı: İPB Turxan, 2015, c.37

⁴²⁸ Asoyan A. Göst.diss, s.77

⁴²⁹ Хатисян Ал. Возникновение и развитие Республики Армения. Афины, 1930. (на арм. яз), с.85-86. Цит. по Акопян Т. Карабахский дневник, с.75: <https://search.rsl.ru/ru/record/010054441044>

mənilər Osmanlı dövlətinə xəyanət etdiklərinə görə qınayırdı”.⁴³⁰

1918-ci il iyunun 4-də Batumda Osmanlı dövləti ilə Gürcüstan və Ermənistan respublikaları arasında “Sülh və dostluq haqqında”, həmçinin Osmanlı Dövləti ilə Azərbaycan Respublikası arasında “Dostluq haqqında” müqavilələr imzalandı. Türkiyə hökuməti adından müqaviləni Xəlil bəy və Vehib Mehmed Paşa, Ermənistan Respublikası hökuməti adından – A.Xatisyan, O.Kaçaznuni, M.Papacanov imzaladılar. 14 bənddən ibarət müqaviləyə əsasən, Ermənistan tərəfi Türkiyə və Azərbaycan qarşısında bir sıra öhdəliklər götürürdü:

- Osmanlı imperiyası hökuməti ilə Ermənistan Respublikası hökuməti arasında sülh və daimi dostluq qurulurdu. (Maddə 1)

- Osmanlı imperiyası Ermənistanla sərhədi, ümumi sahəsi təxminən 10 min kv.m olan İrəvan qəzasının bir hissəsi və ona bitişik bir neçə bölgələr ilə məhdudlaşır. (Maddə 2)

- Osmanlı hökuməti, ölkədə nizam və əmin-amanlığı təmin etmək üçün Ermənistan Respublikası hökumətinin ondan istədiyi təqdirdə silahlı qüvvələrlə yardım göstərəcəyini öhdəsinə götürürdü (Maddə 4).

- Ermənistan hökuməti öz ərazisində hər hansı bir hərbi dəstənin yaradılması və silahlanmasına qarşı çıxacağını təmin etməli idi. (Maddə 5)

- Müsəlmanlar digər dinlərin vətəndaşları ilə eyni vətəndaş və siyasi hüquqlara malik olmalı idilər. Müsəlman icmaları məscidlər, xəstəxanalar, məktəblər, dini və xeyriyyə təşkilatları təsis etmək və onların saxlanması üçün daşınar və daşınmaz əmlak əldə etmək səlahiyyətinə malik olan orqanlar yaradıla bilərdilər. Baş müfti Ermənistan Respublikasının paytaxtı (əsas şəhəri) İrəvanda, digər müftilər, lazım olduğu təqdirdə respublikanın digər yerlərində məskunlaşmalı idilər. Bu müftilərin Şeyx-ül-islamla əlaqələri bu sənədə əlavə edilən müqavilədə müəyyən edilməli idi (Maddə 6).

⁴³⁰ Hovannisyan Richard G. The Republic of Armenia, Vol. I: The First Year, 1918-1919 (Near Eastern Center, UCLA) Hardcover – November 1, 1971, p.55

– Hər iki tərəf, Konsulluq Konvensiyası, ticarət müqaviləsi və qarşılıqlı hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsi üçün zəruri hesab etdikləri digər aktların imzalanması barədə razılığa gəldilər (Maddə 7).

– Ermənistan Respublikasının hökuməti, bu müqavilənin imzalanmasından dərhal sonra Bakıdakı bütün Ermənistan hərbi qüvvələrinin təxliyə edilməsi və bu təxliyənin heç bir toqquşmaya səbəb olmamasını təmin etmək üçün səy göstərməyi öhdəsinə götürməli idi (Maddə 11).

– Brest-Litovskda Osmanlı İmperiyası, onun müttəfiqləri və Rusiya arasında bağlanmış sülh müqaviləsinin müddəaları, bu müqaviləyə zidd olmadığı halda, razılaşan tərəflər üçün etibarlıdır (Maddə 12).

– Bu müqavilə ilə müəyyən edilmiş ərazinin hüdudlarından kənarda olan qoşunlar müqavilə imzalandıqdan sonra təxliyə ediləcək (Maddə 13).

– Bu müqavilə ratifikasiya ediləcək və ratifikasiya mübadiləsi bir ay ərzində və ya daha əvvəl Konstantinopolda baş tutacaq. Müqavilə mübadilə günü qüvvəyə minməli idi (Maddə 14).⁴³¹

Bu sənədin bir əlavəsi də var idi və, ona əsasən, ermənilər Azərbaycan Respublikasına olan ərazi iddialarından imtina etməli idilər. Bundan əlavə, Ermənistan Respublikası Azərbaycanla konfederativ dövlət qurmalı idi.⁴³²

Danışıqlar zamanı Türkiyə tərəfi “yaxşı münasibətlərə başlamaq adı ilə” Ermənistana daha min kvadrat kilometrlik ərazi verməyə razılaşdı. Ermənistanın ərazisi Yeni Bəyazid qəzası və Aleksandropol, Eçmiədzin, Erivan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının şərq hissələri ilə məhdudlaşdı.⁴³³

Beləliklə, Batum müqaviləsinə əsasən, erməni silahlı qüvvələri Azərbaycan ərazisindən çıxarılmalı idi, erməni müəlliflərin sözlərinə görə, yalnız S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Xalq Komissarları

⁴³¹ Бадалян Х. Германо-турецкие оккупанты в Армении в 1918 г., Ереван, 1962, с. 172-178

⁴³² АРПІІSSA, f. 276, siy. 9, iş 1. v.42

⁴³³ Akopyan T. Göst.əsəri, s.124.

Sovetinin ordusunun sıralarında 18 min erməni var idi.⁴³⁴ Lakin ermənilər müsəlmanların hüquqlarına heç bir zəmanət vermək, qoşunlarını da Bakıdan çıxarmaq fikirləri yox idi, bunu 1918-1920-ci illərdə baş verən daha faciəli hadisələr sübut etdi. Erməni tarixçiləri öz arxivlərinin materiallarına istinad edərək iddia edirlər ki, Türkiyə hakimiyyəti Ermənistan dövlətini yaratdığını və bununla da nəhayət erməni məsələsini həll etdiyini hesab edirdi.⁴³⁵ Akademik Q.A.Qaloyanın yazdığı kimi, türklər müsəvatçılarla birlikdə Ermənistan Respublikasının yaranmasının qarşısını ala bilərdilər: “Lakin Türkiyə o vaxt bunun marağında deyildi. O, müharibədən sonra müttəfiqlərin yenidən Qərbi Ermənistan ərazisində “erməni ocağı” yaratmaq məsələsini qaldıracaqlarından qorxurdu. Aylar sonra Tələt paşa A.Xatısovla görüşdə etiraf etdi ki, “nəhayət kiçik bir Ermənistan yaratdıq və bununla da erməni məsələsini həll edərək, sülh imzalamaq üçün beynəlxalq konqresə çıxı biləcəyik”.⁴³⁶

Türkiyə Azərbaycan və Ermənistan konfederasiyasının yaradılmasını tələb edərək, görünür, bu tip dövlət quruluşlarında sərhəd məsələsinin arxa plana keçəcəyini və hər hansı bir bölgənin müəyyən bir ölkəyə mənsubiyyətinin çox önəm daşımayacağını güman edirdi.

3.4. Ermənistan hökumətinin ilk addımları

Müstəqillik elan edildikdən dərhal sonra bir hökumət qurmaq lazım idi, amma həm sosial-demokratlar, həm də eserlər “Daşnak-sutyun” partiyasına qoşulmaqdan imtina etdilər, populist liderlər də daşnakları “Qərbi Ermənistan”ın itirilməsi və Osmanlı ilə biabırçı bir sülhün bağlanmasının günahkarı hesab edərək, onlarla əməkdaşlıq etmək istəmədilər. Lakin, buna baxmayaraq, iyun ayında bitərəf

⁴³⁴ Asoyan T.M. Göst.diss., s.76

⁴³⁵ НАА (Национальный Архив Армении), ф.200, оп.1, д.8, л.117: Цит по кн. Петросян Г. Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920). Ереван, Изд-во ЕГУ, 2012, с.46

⁴³⁶ Галоян Г.А. Предисловие к сборнику: Андраник Озanian. Документы и материалы. – Вестник архивов Армении. №1 (89)-2 (90), Ереван, 1991, s. 14

hərbi nazirlər istisna olmaqla bütövlüklə daşnaklardan ibarət olan ilk Nazirlər Kabineti formalaşdırıldı.

1918-ci il iyunun 7-də Erməni milli şurası hökumətin tərkibini formalaşdırmağa başlayan Ovanes Kaçaznunini Baş Nazir vəzifəsinə seçdi. A.Xatisyan (Xatisov) xarici işlər naziri, daxili işlər naziri – A.Manukyan, maliyyə naziri – H.Karçikyan, hərbi nazir – O.Axverdyan oldu.⁴³⁷ Hərbi nazir istisna olmaqla, bütün nazirlər “Daşnaksutyun” partiyasının üzvləri idilər.

Müvəqqəti qanunverici orqan – Xorhurd adlı parlament seçildi. O, 18 daşnak, altı sosial-inqilabçı (eser), altı sosial-demokrat, altı joqovrdakan-xalqçı, iki bitərəf və azlıqları təmsil edən altı müsəlman (azərbaycanlı), bir rus və bir yezidi kürddən ibarət idi.

Hökumətin tərkibini təsdiq edən parlamentin ilk iclası 1918-ci il avqustun 1-də baş tutdu. O.Kaçaznuni bu iclasda həm yeni yaranmış respublikanın kritik vəziyyətinə, həm də hökumətin qarşısında duran vəzifələrə həsr edilmiş ilk çıxış etdi. Baş nazir hökumətin keçmişdə heç bir dayağının olmadığını, əvvəlki dövlətin varisi olmadığını (görünür, “min illik dövlətçiliyin”i unudaraq) qeyd edərək, bu səbəbdən “formasız xaosdan və xarabalıq yığınınından” həyat qabiliyyətli və sağlam bir struktur yaratmağa məcbur olduğunu⁴³⁸ vurğuladı. Onun sözlərinə görə, bu kabinet möhtəşəm planlar təqdim etməyəcək, əksinə rabitə, nəqliyyat yollarının açılması və qaçqınlara lazımi yardımın göstərilməsi üçün hər cür səy göstərəcəkdir. Xarici siyasətdə hökumət, bütün müqavilə öhdəliklərinə riayət etməklə bərabər, ən azından İrəvan bölgəsindən türk qoşunlarının çıxarılmasına və qaçqınların geri qaytarılmasına söz verdi.⁴³⁹

Parlamentin açılışında danışan Avetik Saakyan, respublikanın yaranmasına səbəb olan faciəli hadisələri açıqladı, lakin Almaniya və

⁴³⁷ Hovannisian R. The Armenians from Ancient to Modern Times. V.II. Macmillan University of California, Los Angeles, 1997, p.306

⁴³⁸ Качазнуни Ов. Дашнакцутюн больше нечего делать. Тифлис, Акц.об-во «Закнига», 1927, с.29; Бабалян А. Страницы истории независимой Армении. Каир, 1959, с.15

⁴³⁹ Hovannisian R. The Republic of Armenia. P.306

Türkiyə səfirlərinin iştirakını nəzərə alaraq o, fikrini nikbin şəkildə sona çatdırdı: “İnanıram ki, sərhədlərimiz dəmir iradə gücü ilə genişlənəcək, işğal olunmuş torpaqlara olan ədalətli və mübahisəsiz haqqımız qorunacaq”.⁴⁴⁰ Yəni qisas istəyi və ərəzilər uğrunda mübarizənin davam etdirilməsi Ermənistan Respublikasının gündəmində daim qalırdı.

Parlamentin özəyini Milli Şura təşkil edirdi, yalnız millət vəkirlərinin sayı üç dəfə artmışdı. 10 ay ərzində Nazirlər Kabinetinin tərkibi dörd dəfə dəyişdirildi.

Bu vaxt ölkədəki vəziyyət fəlakətli idi, əhalinin yarısını qaçqın və köçkünlər təşkil edirdi, aclıq başlamışdı, bunun nəticəsində əsasən səpmə yatalaq olmaqla yoluxucu xəstəliklər yayılmağa başladı. Osmanlı İmperiyasını tərk etmiş 300.000 qəzəblənmiş erməni qaçqını indi hökumətin məsuliyyətində idi. Bu, dəf edilməz bir humanitar problemə çevrildi. Ermənistan hökumətinin ölkənin infrastrukturunu bərpa etmək üçün nə vaxtı, nə də resursu var idi.⁴⁴¹ Dəmir yolları türk qoşunlarının nəzarəti altında idi, ermənilərin daimi ərzi iddiaları səbəbindən qonşu respublikalarla əlaqələr praktiki olaraq dayandırılmışdı. Təbii ki, hakimiyyət nümayəndələri bütün bəlaların günahını türklər, eləcə də azərbaycanlılar və gürcülərdə görürdü, çünki guya böyük taxıl və ərzaq ehtiyatlarına malik olan qonşu ölkələr ermənilərin onu almasına və idxal etməsinə icazə vermir-dilər.⁴⁴² Daşnakların liderlərindən biri olan Simon Vratsyan yazırdı ki, “Ermənistan hər tərəfdən düşmənlərlə əhatə olunub və bizim xaricə əlaqələrimiz tamamilə kəsilib. Ölkəmizdə aclıq və epidemiya, xəstəlik hökm sürür. Belə bir vəziyyət daha altı ay davam edərsə, Ermənistan əhalisinin çoxu həlak olacaq”.⁴⁴³

⁴⁴⁰ Hovannisian R. The Republic of Armenia. P.306.

⁴⁴¹ Первая Республика Армения - [https://ru.qaz.wiki/wiki/ First_ Republic_of_Armenia](https://ru.qaz.wiki/wiki/First_Republic_of_Armenia) a

⁴⁴² Зограбян Э. Нахиджеванская проблема и «союзники» Армении. (декабрь 1918-апрель 1920 гг.). Ереван, 2002, s.13-14

⁴⁴³ Вращян С. Старые бумаги для новой истории. Бейрут, 1962, s. 274 (erməni dilində): Q.Petrosyanın göst. iş. sitat, s.34

Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Arşak Camalyan o vaxt yazırdı ki, ölkədəki mənəvi və psixoloji mühit son dərəcə gərgindir və daxili parçalanma ilə səciyyələndirilir. Osmanlı İmperiyasının və Qafqazın müxtəlif bölgələrindən olan ermənilər böhrandan çıxmaq üçün öz qaydalarını və üsullarını hökumətə diktə edirdilər, irəvanlılar hökumətdən narazı idilər və hesab edirdilər ki, hökumət yerli əhali tərəfindən təşkil olunmalıdır. Van əhalisi tələb edirdi ki, Van ətrafı bütün bölgələr dərhal geri qaytarılmalıdır, Qarabağ erməniləri Qarabağı “Ermənistanın ayrılmaz hissəsi” elan etmişdi və s.⁴⁴⁴ Bundan əlavə, keçmiş İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların və qalan rus əhalisinin əksəriyyəti yeni hökumətdən narazılıqlarını bildirirdilər. Ermənistandakı vəziyyəti Azərbaycan və Gürcüstandan fərqləndirən daha bir amil var idi – burada çox az adam respublikanın müstəqilliyinin uzun müddət davam edəcəyinə inanırdı. Şərq erməniləri, yəni müharibədən əvvəl Cənubi Qafqazda yaşayanlar gələcəyə olan ümidlərini bərpa edilməli olan Rusiya hakimiyyəti ilə bağlayırdılar. Şərqi Anadolu ərazisində yaşayan Qərbi ermənilər hesab edirdilər ki, yalnız “Qərbi Ermənistan”ı Ermənistan hesab etmək olar. 1918-ci ilin avqustunda keçirilən parlament iclasında deputatlardan biri S.Mamikonyan Rusiya ilə ittifaqın bərpasını tələb edərək sual verdi: “Ermənistan Respublikasının mövcudluğu özü bir fəlakət deyilmi?”⁴⁴⁵

Nazirlər kabineti parlament tərəfindən təsdiqlənirdi və ilk kabinetlər koalisiya xarakteri daşıyırdı (daşnaklar, kadetlər və bir nəfər bitərəf). Kadetlər daşnaklarla tez-tez fikir ayrılığına düşdüləri üçün hökumət parlamentdə əsaslı çoxluğa malik deyildi. Əslində isə, “Daşnaksutyun” həm parlamenti, həm də hökuməti nəzarətə götürməyə çalışırdı. Daşnaklar, onların liderlərinin fikrincə, Ermənistanda müttəfiqliyə əsaslanan bir idarəetmə forması, yəni demokratik bir idarə forması adı altında bir partiyalı diktatura tətbiq etməyə çalışırdılar. Nəticədə, ölkədə faktiki olaraq ikihakimiyyətlik yarandı, rəsmi olaraq parlament və hökumət, qeyri-rəsmi olaraq – partiya və

⁴⁴⁴ Petrosyan Q. Göst əsəri, s. 35-36

⁴⁴⁵ Petrosyan Q. Göst. əsəri, s. 42

onun orqanları.⁴⁴⁶ Buna baxmayaraq, parlamentdə az sayda təmsil olunan Sosial Demokratlar və hətta bir bolşevik A. Melikyan və eserlər tez-tez hakim partiya ilə ən qızğın müzakirələr keçirərək nazirlər kabinetinə nəzarət etməyə çalışırdılar.⁴⁴⁷

Parlamentin ilk iclasında respublikanın konstitusiyasını qəbul etməli olan Müəssislər Məclisinin çağırılmasına qərar verildi, lakin o, heç vaxt toplanmadı. Bütün bu müddət ərzində Ermənistan ərazisində Rusiya İmperiyasının qanunları qüvvədə idi.

Parlament demokratik azadlıqlar elan etdi: söz, vicdan, sərbəst toplaşmaq azadlığı. Cinsindən, dinindən və milliyyətindən asılı olmayaraq, 20 yaşdan yuxarı bütün vətəndaşlar səsvermə hüququnu əldə edirdilər. Ermənistan Respublikasının bayrağı, gerbi və himni də qəbul edildi. Üçrəngli qırmızı-mavi-qızıl bayraq tökülmüş qanı, mavi səmanı və əməyi simvolizə edirdi.⁴⁴⁸

Birinci Dünya Müharibəsinin bitməsi və Mudross Anlaşmasının imzalanması ilə türk qoşunları Cənubi Qafqaz ərazisindən çıxarıldı. Bu müqavilənin 24-cü maddəsinə görə, müttəfiq qüvvələr ermənilərin iddia etdikləri Şərqi Anadolu ərazilərinə nəzarət etməli idi ki, bu da sonunculara böyük ümidlər verdi. Ancaq Mustafa Kamalın rəhbərliyi altında Türkiyə Milli Məclisi qoşunlarının göstərdiyi müqavimət bu maddənin həyata keçirilməsinə imkan vermədi.

Müharibənin sona çatması ilə digər erməni partiyalarında, xüsusən də Xalq Partiyasında canlanma baş verdi, onun nümayəndələri Minas Berberyan və Samson Ovanesyan Tiflisdən İrəvana gəldilər. Respublikanı müttəfiq qoşunlarına demokratik bir dövlət kimi təqdim etmək üçün hökumətdə digər partiyalara da daha çox yer təmin edilməsinə qərar verildi, lakin daşnaklar yenə də əsas vəzifələri tutdular: baş nazir (Ov. Kaçaznuni), xarici işlər (S. Tigranyan), daxili işlər (A. Manukyan), səhiyyə (H. Karçikyan), qalan postları xalqçılar tutmuşdular: maliyyə naziri – A. Enfiacyan, ədliyyə naziri – S. Arutunyan, təhsil və mədəniyyət naziri – M. Atabekyan, ərzaq

⁴⁴⁶ Kaçaznuni O. Göst. əsəri, s. 30

⁴⁴⁷ Hovannisian R. The Republic of Armenia. P. 307

⁴⁴⁸ Xaçikyan A. E. Göst. əsəri, s. 134

naziri – L.Gulyan, dövlət müşaviri – M.Berberyan və müdafiə naziri – bitərəf O.Xakverdyan.⁴⁴⁹

Yeni hökumət gələcəyə nikbin baxır, müttəfiqlərin nəhayət ki, Ermənistanın birləşməsinə təmin edəcəyinə ümid bəsləyirdi, lakin bu ümidlər də boşa çıxdı.

Daxili işlər naziri Aram Manukyan da Mauzer tapançaları ilə silahlanmış və “mauzerçilər” adlanan dəstələrə qarşı sərt tədbirlər görməyə başladı. “Türk zülmünə” qarşı mübarizə illərində partizanlar və “azadlıq mübarizləri” olan mauzerçilər indi açıq-aşkar soydaşlarını qarət edirdilər. Qış mövsümünün əvvəlində Ermənistanda aclıq başladı. Dağıntı və aclıqdan sağ çıxanların bir çoxu dağıdıcı epidemiyalar nəticəsində məhv oldu. 1918-1919-cu illərin qışında təxminən 200 min insan və ya Ermənistan Respublikası əhalisinin 20%-i aclıq və epidemiyaların qurbanı oldu.

İrəvana gələn ABŞ və müttəfiqlərin rəsmi şəxsləri yaxın gələcəkdə ermənilərə humanitar yardımın çatdırılacağına ümid verdilər, lakin bu ümidlər də özünü tam şəkildə doğrultmadı. Hələ 1915-ci ildə ABŞ-da məlum hadisələrdən sonra ermənilərə yardım komitəsi yaradılmışdı. 1918-ci ildə komitə Yaxın Şərqə Amerika Yardım Komitəsi olaraq adlandırıldı və 1919-cu ildə Ermənistan da daxil olmaqla, bu bölgədəki bütün ölkələrə yardım üçün 20 milyon dollar ayırdı. Yardım, əsasən ərzaq, un və geyim olmaqla əksər halda ac qalan uşaqlara verilirdi.⁴⁵⁰

6 dekabr 1918-ci il tarixli qanuna görə, andlılar məhkəməsi yaradıldı, bütün məhkəmə işləri erməni dilində aparılırdı.⁴⁵¹ Dil haqqında qanun 1919-cu ildə qəbul edildi; ona əsasən, erməni dili respublikanın dövlət dili elan edildi. Elə həmin il seçkilər keçirildəndən sonra yerli hakimiyyət orqanları – zemstvolər təsis edildi.⁴⁵²

Ancaq hər şeydən əvvəl, Ermənistanı əhatə edən “düşmən” dövlətlərlə üz-üzə gəlmək üçün milli ordunun yaradılması tələb

⁴⁴⁹ Hovannisian R. The Republic of Armenia. P.309

⁴⁵⁰ Hovannisian R. The Republic of Armenia. P.312

⁴⁵¹ Потомки Хайка: Очерк истории и культуры Армении. S.222-223

⁴⁵² Asoyan. Göst.əsəri, s.69

olunurdu. Hətta Zaqafqaziya Komissarlığı dövründə, 1917-ci ilin sonunda Erməni Korpusu və Könüllülər Diviziyası yaradılsa da, 4 iyun 1918-ci il tarixli Batum müqaviləsinə görə, onlar ləğv edildi. Müqaviləyə görə, Ermənistana komandir general Movses Silikyan təyin edilmiş yalnız bir silahlı diviziyanın olmasına icazə verilirdi.⁴⁵³

Osmanlı dövlətinin müharibədə məğlub olması, Ermənistan hökumət dairələrində, o cümlədən ordu ilə bağlı böyük ümidlər yaratdı. Batum müqaviləsi ləğv edildi və bir diviziyadan ibarət olan Ermənistan ordusu 1919-cu ildə artıq 10 alay təşkil edirdi. Orduda fərarilik geniş yayıldığından ölüm hökmü cəza olaraq tətbiq edilmişdi. Bir çox erməni zabiti rus ordusundan erməni ordusuna keçdi, bunlar arasında generallar T.Nazarbekov (Nazarbekyan), O.Haqverdyan, H.Araratov, M.Silikyan var idi. Məcburi hərbi xidmət təsis olunmaqla hərbi çağırış keçirildi və general Tovmas Nazarbekovun komandanlığı altında 25 minlik Ermənistan ordusu quruldu.⁴⁵⁴

3.5. Qonşulara qarşı ərazi iddiaları

Yeni elan edilən Ermənistan Respublikasının başqa bir fərqli cəhəti – qonşuları Gürcüstan və Azərbaycanla daimi ərazi mübahisələrinin olması idi. Erməni siyasətçilərinin fikrincə, Tiflis və Yelizavetpol quberniyaları haqsız olaraq Gürcüstan və Azərbaycan respublikalarına daxil edilmişdi, çünki, ermənilər, Borçalı qəzasının (Axalkalaki) və Axaltsixin, habelə Qarabağın (Artsakh) və Zəngəzur qəzalarının əhalisinin əsas hissəsini təşkil edirdilər. Ermənistanın Azərbaycan və Gürcüstanla hərbi əməliyyatları bu ərazilər ətrafında baş verirdi.

Batum müqaviləsinə görə, əhalisinin ümumi sayı 400 min nəfər olan İrəvan və Eçmiədzin qəzaları daxil olmaqla Göyçə (Sevan) gölü ətrafında 12 min kv. m olan ərazi Ermənistana verilirdi. Bundan əlavə, Osmanlı dövləti bir şərt irəli sürdü ki, Ermənistan Respublikası hökuməti öz ərazisində quldur birləşmələrinin yaradılmasına

⁴⁵³ Потомки Хайка, s.135

⁴⁵⁴ Asoyan. Göst.əsəri, s.70

və silahlanmasına müqavimət göstərməyi, həmçinin mövcud olan quldur birləşmələrini tərkisilah etməyi və ləğv etməyi öz öhdəsinə götürür.⁴⁵⁵ Bu birləşmələr altında türk tərəfi, ilk növbədə, azərbaycanlıların ərazilərində tüğyan edən və əslində Ermənistan hökumətinə tabe olmayan Andranik Ozanyanın hərbi hissələrini nəzərdə tuturdu. Müqavilənin 11-ci maddəsində deyilirdi: “Ermənistan Respublikasının hakimiyyəti, bu müqavilənin imzalanmasından sonra bütün erməni hərbi birləşmələrinin Bakıdan dərhal çıxarılması üçün hər cür say göstərməyi öhdəsinə götürür. Həmçinin, bu təxliyənin toqquşmalara səbəb olmamasını erməni tərəfi təmin etməlidir”.⁴⁵⁶ Yəni S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin silahlı qüvvələrinin süqutunu təşkil edən bütün erməni dəstələri (30 mindən 18 mini) Bakıdan çıxarılmalı idi. Təbii ki, bu qərar həyata keçirilmədi və yalnız 1918-ci ilin iyul-sentyabr aylarında Nuri Paşanın komandanlığı altında Osmanlı və Azərbaycan qoşunlarından ibarət Qafqaz İslam Ordusu ilə döyüşlərdən sonra erməni qoşunları tərkisilah edildi.

Lakin Qarabağ erməniləri Batum müqaviləsinin bağlanmasından dərhal sonra separatçı bir qurum yaradıb, qondarma Qarabağ ermənilərinin Xalq Müvəqqəti Hökumətini və ya Komissarlar Şurasını elan etdilər. Bu quruma “Aparaj” adlandırdıqları Dağlıq Qarabağ daşnaklarının mərkəzi komitəsinin rəhbəri Ayrapet Musaelyan rəhbərlik edirdi. Tezliklə o, daşnak lideri Yeqişe İşxanyanın başçılığı altında qondarma Qarabağ Xalq Hökuməti ilə əvəz olundu.⁴⁵⁷

1918-ci ilin iyulunda Qarabağ erməniləri özlərinin ilk qurultayını keçirərək, bəyan etdilər ki “Qarabağ Ararat (Ermənistan) Respublikasının tərkib hissəsidir, baxmayaraq ki, indiki şəraitdə ondan ayrındır; lakin Ermənistan ilə əlaqə qurmaq və onunla birləşməyə çalışmaq lazımdır. Konqres, Ermənistan Respublikasına birləşənə qədər ölkəni idarə etmək üçün bütün səlahiyyətlərə malik olan Qarabağ

⁴⁵⁵ Армения в международных дипломатических и советских внешне-политических документах (1828-1923). Ереван, 1972, с. 534

⁴⁵⁶ Yenə orada, s. 536

⁴⁵⁷ Asoyan. Göst.əsəri, s.83

Xalq Hökuməti seçir”.⁴⁵⁸

Bu arada Ermənistanın 1918-1920-ci illərdə iddia etdiyi Azərbaycan Respublikası ərazilərində əhalinin etnik tərkibi 1916-cı il üçün Qafqaz təqvimində əks olunmuşdu. Həmin məlumatlara görə, 1919-cu ildə Qarabağ general-qubernatorluğuna daxil olan Zəngəzur, Cavanşir, Cəbrayıl və Şuşa qəzalarında 323 minə yaxın azərbaycanlı (türk-müsəlman) və təxminən 244 minə yaxın erməni yaşayırdı ki, bu da müvafiq olaraq əhalinin 55% və 41,5%-ni təşkil edirdi.⁴⁵⁹

Qarabağda, hərbi zabitlərin komandanlığı altında xmbapetlərin (dəstə komandirləri) başçılıq etdiyi “özünümüdafiə” dəstələri də yaradıldı.

Birinci Dünya müharibəsinin əvvəlində Cənubi Qafqazda qubernator Vorontsov-Daşkovun birbaşa iştirakı ilə ən məşhurları Andranik Ozanyanın bölmələri olan erməni silahlı dəstələri yaradılmışdı. Andranik 1915-ci ildə Bolqarıstandan Qafqaza gəlib canişinə təqdim edildi, “qraf Vorontsov-Daşkovun icazəsi ilə Qafqaz hərbi dairəsinin qərargahını ziyarət etdi və silahlı erməni zinvor dəstələri üçün dövlətdən bir neçə min tüfəng aldı. Özünün başçılıq etdiyi ilk erməni könüllü dəstəsini yaratdı”.⁴⁶⁰ Polis idarəsinin müdirinin sözlərinə görə, Andranikin Qafqazda olması, ermənilərin əhval-ruhiyyəsini xeyli yüksəltdi, bütün arzuların həyata keçməsinə ümid yaratdı.⁴⁶¹

Ən maraqlısı odur ki, könüllü dəstələr Türkiyənin müharibəyə girməmişdən öncə (1914-cü ilin oktyabrında) və bir neçə ay əvvəl Ərzurumda keçirilən “Daşnaksutyun”un VIII qurultayının qərarlarının əksinə olaraq formalaşmağa başlamışdı.⁴⁶² Dəstələrin yaradılmasının məqsədi heç kimdən gizli deyildi – rus ordusunun köməyi ilə ermənilərin yaşadığı türk vilayətləri ərazisində muxtar və ya müstəqil

⁴⁵⁸ Ишханян Е. Нагорный Карабах 1917-1920. Ереван, 1999, с. 174

⁴⁵⁹ Кавказский календарь на 1917 г. Тифлис, 1916, с. 190-197

⁴⁶⁰ ГАРФ, ф. 102, оп.1915, ед.хр.14, ч. 79 лл. 110-111

⁴⁶¹ Андраник Озаян. Документы и материалы. – Вестник архивов Армении, 1991, № 1 (89)-2 (90), с.11

⁴⁶² ARPIİSSA, f. 276. siy. 8, iş 498, v.36 arx.

bir erməni dövlətinin yaradılması. Dəstələr, əsasən, Cənubi Qafqaz ərazisində formalaşdı. Bu məqsədlə buraya Andranikdən başqa tanınmış terrorçular və “generallar” Xəç (G.Əmirov), Dro (Drazdamat Kanayan), Samson Tadevosyan, S.Qruzinyan və başqaları gəlmişdi.⁴⁶³

Erməni əhalisinin bir çox ayıq düşüncəli təbəqəsi könüllü dəstələrin yaradılmasına qarşı çıxırdı, lakin daşnakların qarşısını almaq artıq mümkün deyildi. Daşnak liderlərdən biri, Ermənistanın gələcək baş naziri O.Kaçaznunun etiraf etdiyinə görə, “partiyamızın özü ... güclü instinktlərdən ibarət, lakin şüurda zəif bir kütlə idi”.⁴⁶⁴

1915-ci il fevralın 15-19-da Tiflisdə “Daşnaksutyun”un növbəti IX qurultayı keçirildi və bütün erməni dəstələrini “bir bütöv” halına gətirmək və onların saxlanması üçün pul ianələrini artırmaq qərarı verildi.⁴⁶⁵ Eyni zamanda, qurultay, Sarıqamış əməliyyatında (1915-ci ilin yanvarı) türklər üzərində qələbədən sonra erməni məsələsinin həllində heç bir həvəsləndirici addım atmayan Rusiya hökumətinə inamsızlığın artması qeyd edildi. Qurultayda könüllü dəstələr haqqında məruzə edən Andranik, erməni məsələsi həll olunmazsa, güclərini əks istiqamətə, yəni, Rusiyaya qarşı yönəltmək barədə işarə etdi.⁴⁶⁶

Əsasən, müsəlman əhalisinə qarşı dəhşətli hadisələr törədən könüllü dəstələrin hərəkətləri əks nəticələrə gətirib çıxardı. 1915-ci ilin mart-aprel aylarında rus qoşunlarının Türkiyəyə hücumundan sonra yerli türk əhalisinin məhv edilməsi ilə müşayiət olunan Van vilayətində qaldırdıqları üsyana cavab olaraq Türk hökuməti ermənilərin kütləvi şəkildə cəbhə bölgələrindən Suriyaya köçürülməsi ilə bağlı qərar qəbul etdi.⁴⁶⁷ Erməni tarixşünaslığında və ictimai rəyində bu günə qədər baş vermiş hadisələrə “soyqırımı” adı verilib. Amma indiki erməni siyasətçilərindən fərqli olaraq, həmin hadisələrin müasirləri faciənin əsl günahkarının kim olduğunu gizlətmirdilər.

⁴⁶³ Yenə orada

⁴⁶⁴ Kaçaznuni Ov. Göst.ələri, s.11

⁴⁶⁵ ARPIİSSA, f. 276, siy. 8, iş 536, v.115

⁴⁶⁶ ARPIİSSA, f. 276, siy. 8, iş 536, v.115

⁴⁶⁷ Малевил Ж. Армянская трагедия 1915 года. Баку, 1990, s. 46

Erməni “Van-Tosp” jurnalının yazdığına görə, “böyük bir məsuliyyət ermənilərin özlərinə, türk ermənilərinin azadlıq hərəkatının öncüllərinə çevrilmiş cahil insanların, təcrübəsizlərin, ölkədəki şəraitdən xəbərsiz olanların üzərinə düşür”.⁴⁶⁸ “Mşak” qəzetinin əməkdaşı D.Ananun bütün erməni xalqını siyasi ayıqlığa çağırırdı. O yazırdı: “Hər hansı bir siyasi utopiya rədd edilməlidir. Rusiya erməniləri sinəsindəki ərazi istəyi ehtirasından əl çəkməlidir”.⁴⁶⁹

1915-ci ilin faciəli hadisələrindən sonra Andranik Osmanlı İmperiyasından olan qaçqınları “xilas etməyə” başladı. O, qaçqınların çox hissəsinin toplandığı Şimali Qafqaza üz tutdu.

Türkiyə hakimiyyəti Ermənistan hökumətindən Andranikin tutularaq onlara təhvil verilməsini tələb edirdi. Batum müqaviləsini tanımayan Andranik, öz hərbi hissələri və qaçqınlarla birlikdə Naxçıvana getdi. Türklərlə mübarizədə rus faktorundan istifadə etməyə çalışan Andranik, 14 iyun 1918-ci il tarixli əmri ilə Naxçıvan qəzasını Sovet Rusiyasının tərkib hissəsi elan etdi. Elə həmin gün Andranik Şaumyana aşağıdakı məzmununda radioqram göndərirdi: “Sizdən xahiş edirəm, kimə lazımdı çatdırasınız ki, bu gündən etibarən, mən öz dəstəmlə Mərkəzi Rusiya hökumətinin sərəncamında və tabeliyindəyəm”. Cavab teleqramında Şaumyan Andraniki “əsl milli qəhrəman” adlandıraraq salamlayırdı.⁴⁷⁰

Lakin Qafqaz İslam Ordusu qoşunlarının təzyiqi altında Andranik üç minlik bir dəstə ilə Zəngəzurda qaçdı. O, 1918-ci ilin avqustundan 1919-cu ilin martınadək Zəngəzurdə qalıb, erməni müəlliflərinin sözlərinə görə, “bu dağlıq bölgənin türklərin və müsavətçilərin işğalından qəhrəmancasına müdafiəsini təşkil etmişdi”.⁴⁷¹ Əslində isə onun bölmələri yerli azərbaycanlı əhalini qarət etmək və qətlə yetirməklə məşğul idi. Bunu təkcə azərbaycanlıların deyil, ermənilərin də xatirələri sübut edir. Məsələn, o illərdə dinc Azərbaycan

⁴⁶⁸ “Baku”, 1916, 21 oktyabr

⁴⁶⁹ “Baku”, 1916, 1 noyabr

⁴⁷⁰ Андраник Озанян. Документы и материалы, s.14-15

⁴⁷¹ Галоян Г.А. Предисловие к книге «Андраник Озанян. Документы и материалы», s.15

əhalisinin məhv edilməsində “fərqlənən” bolşevik A.Lalayev (Lalayan) onun “rəşadətindən” aşağıdakı sözləri yazmışdır: “Andranik, Azamasp və digərlərinin başçılığı ilə daşnak qoşunları türk qadınlarının və uşaqlarının, qocaların və yeniyetmələrin məhv edilməsində maksimum “hünər” göstərdilər. Daşnak dəstələri tərəfindən tutulan kəndlər canlı insanlardan “azad edildi” və eybəcər hala salınmış cəsədlərlə dolu xarabalığa çevrildi”.⁴⁷² Kəndləri bütövlüklə məhv edən, sakinlərini diri-diri yandıran Andranikin quldur dəstələrinin vəhşilikləri o həddə çatmışdı ki, bu məsələ 1918-ci ilin dekabrında Azərbaycan Respublikası parlament iclasının gündəliyinə salınmışdı. Baş nazir F.X.Xoyskinin sözlərinə görə, Azərbaycan hökuməti yerli və türk ermənilərindən hərbi qüvvə yaradan və ilk olaraq, İrəvan, sonra isə Gəncə quberniyalarının müsəlman kəndlərini viran edən Andranikin avantürasına son qoyulması tələbi ilə Ermənistan Respublikasına dəfələrlə müraciət etmişdir: “Andranik, Azərbaycan Respublikası hökumətinin Bakı əməliyyatı ilə məşğul olmasından istifadə edərək, Zəngəzurda vəhşiliklərə davam edərək, ərazini müsəlmanlardan təmizləməyə çalışırdı və bu məqsədlə müdafiəsiz müsəlman kəndlərinə hücum edib onları qəddarcasına məhv edirdi. Sonra Andranik əməliyyatlarını Zəngəzurdan Şuşa bölgəsinə köçürdü, burada təhrik etdiyi yerli ermənilər Əsgəran dərəsindəki Yevlax-Şuşa yolunu bağladılar və bununla da Şuşanın müsəlman əhalisini olduqca təhlükəli vəziyyətə saldılar Andranik planı Zəngəzuru və Şuşanı müsəlman əhalisindən təmizləmək, bu torpaqları Azərbaycanın canlı bədənindən qoparmaqdan ibarət idi”.⁴⁷³ O illərdə toplanan məlumatlara görə, 1918-1919-cu illərdə 115 Azərbaycan kəndi dağıdılmış, 10 mindən çox insan məhv edilmiş, mülkləri talan olunmuşdu.⁴⁷⁴

Məlum olduğu kimi, Mudross Barışığı imzalanandan sonra türk ordusu Cənubi Qafqazı tərk etdi və İngilis qoşunları Batuma gəldi.

⁴⁷² Лалаян А. Журнал Революционный Восток, 1936, №2-3, с. 36-37

⁴⁷³ “Azərbaycan”. 1918-ci il, 22 (9) dekabr, №66

⁴⁷⁴ Haluk Selvi. Armenian question: from the first world war to the treaty of Lausanne. Sakarya University, 2007, s. 129

Ermənilər özlərini ingilislərin müttəfiqi hesab etdikləri üçün onlara böyük ümidlər bəsləyirdilər. Amma nəticədə yenə də səhv etdilər, ingilislər həm almanlarla işləyən gürcülərə, həm də türklərlə əməkdaşlıq edən azərbaycanlılara olduqca xoş münasibət göstərirdilər. Ermənilər bunu Antantanın rəqiblərinə qarşı mübarizədə verdikləri töhfəni qiymətləndirməməyin və nankorluğun təzahürü kimi qarşıladılar.

1919-cu ilin yanvarında Qarabağda tərkibinə Zəngəzurun da daxil olduğu müvəqqəti general-qubernatorluq yaradıldı. Xosrov bəy Sultanov qubernator təyin edildi. Şuşa şəhəri quberniyanın mərkəzi oldu. Erməni Milli Şurası Azərbaycan Respublikasının hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdi, 1918-ci ilin payızında onun xahişi ilə Andranik, öz döyüşçüləri ilə birlikdə, Zəngəzurdan Şuşaya yola düşdü. Qarabağda bu “qəhrəman” yüzə qədər Azərbaycan kəndini qarət etdi və dağıtdı, bunu 1919-cu ilin aprelində parlamentin iclasında Behbud Xan Cavanşir sübut etdi.⁴⁷⁵

Lakin 23 noyabr 1918-ci ildə Cənubi Qafqazdakı Britaniya qoşunlarının baş komandanı general Tomson Andranikə göndərilən teleqramda ondan Şuşaya hərəkət etməyi dayandırmasını və hərbi bölmələrinin buraxılmasını tələb etdi. Elə həmin gün Andranik Kafan, Sisyan, Meğri və Qarabağın Milli Şuralarına hərbi əməliyyatları dayandırmaq göstərişi verdi, özü isə dəstəsi ilə Gorusa qayıtdı. 1918-ci ilin dekabrında Andranik General Tomsona qəzəblə yazırdı ki, ermənilər heç bir halda Azərbaycanın öz ərazilərində heç bir yurisdiksiyasını tanımağa razı olmayacaqlar.⁴⁷⁶ Ancaq bu qəzəbli çıxışların heç bir təsiri olmadı və 1919-cu ilin yazında Andranik Eçmiədzinə gəldi, silahı katolikosa təhvil verdi, bölmələri dağıtdı və aprel son günlərində Batum vasitəsilə xaricə getdi. 1919-cu ildə Fransanın “Tan” qəzetinə verdiyi müsahibədə Andranik, müttəfiqlərin “türklərə qarşı bu çətin və uzun müharibədə” erməni xalqının töhfəsini lazımınca qiymətləndirmədiklərinə görə qəzəbini ifadə etdi.⁴⁷⁷

⁴⁷⁵ “Azərbaycan”. 26 aprel 1919-cu il, №86

⁴⁷⁶ Андраник Озанян. Документы и материалы, s.16

⁴⁷⁷ Yenə orada, s.12

Nəhayət, 1919-cu ilin avqustunda Qarabağ Milli Şurası Azərbaycanın inzibati və hərbi nəzarətini məhdudlaşdıran şərtlərlə Azərbaycanın müvəqqəti yurisdiksiyasını tanımağa razılıq verdi.⁴⁷⁸ Əslində isə Azərbaycanın Qarabağ üzərində suverenliyi həm respublikanın özü, həm də Britaniya komandanlığı, həm də Paris Sülh Konfransında böyük dövlətlər tərəfindən tanınmışdı. Əlbəttə ki, belə bir qərar ermənilərin planlarına daxil deyildi və 1920-ci il martın 22-də, Novruz Bayramı günü erməni silahlı dəstələri Şuşa qarnizonuna, Xankəndinə və Əsgərana hücum etdi, bu da Qarabağda yeni silahlı münaqişə yaratdı. Qarabağdakı Azərbaycan qoşunlarına komandanlıq edən general-mayor Q.Səlimov çətin şəraitdə qanlı döyüşlərlə 2 aprel Əsgəran, 3 aprel Xankəndi və 11 aprel Şuşanı geri qaytardı. Əslində, hərbi qələbə qazanan Azərbaycan, eyni zamanda, əsas hərbi qüvvələri Qarabağa köçürərək, şimal sərhədlərində müdafiə mövqelərini zəiflətməmiş oldu və bundan istifadə edən Qızıl Ordu 27 aprel tarixində respublikanı işğal etdi.

Digər tərəfdən, İrəvanın cənubundakı müsəlmanların yaşadığı ərazilər Ermənistan Respublikasının rəsmi hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdilər və Azərbaycanın köməyi ilə yarı muxtariyyət şəraitində yaşayırdılar.⁴⁷⁹

Gürcüstanla da münasibətlər heç yaxşı deyildi. 1918-ci ilin dekabr ayının əvvəllərində təxminən bir ay davam edən Ermənistan-Gürcüstan müharibəsi başladı. Üç respublikanın müstəqilliyi elan edildikdən sonra, Gürcüstan hökumətinin sədri Noy Jordaniya, Borçalı əyalətinin Gürcüstan və Ermənistan arasında bölünməsi məsələsini müzakirə etmək üçün erməni nümayəndə heyətini Tiflisə dəvət etdi. Milli Şuranın sədri Tsereteli bu iclasda, Borçalı, Qazax, Axalkələk və Aleksandropol qəzasında olan Pambak Gürcüstana keçməli olduğunu bəyan edərək, bunu ermənilərin Gürcüstan və Almaniya protektoratı altında yaşamasının daha asan olacağı ilə izah etdi.⁴⁸⁰ Bu qəzaların əhalisinin yarısını azərbaycanlılar təşkil etmə-

⁴⁷⁸ Hovannisian R. The Republic of Armenia, s.318

⁴⁷⁹ Yenə orada, s.317

⁴⁸⁰ Q.Petrosyan. Göst.əsəri, s.50

sini isə heç kim nəzərə almırdı. Xatisyanın başçılıq etdiyi ermənilər qəzəblə bu təklifi rədd etdilər.

Tiflis quberniyasının iki qəzasının – Axalkələki və Borçalının ərazi mənsubiyyəti məsələsində tərəflərin mövqeləri kəskin şəkildə fərqlənirdi. Tiflis, Gürcüstanın yeni dövlət sərhədlərini nəzərə alaraq, Tiflis qəzasının cənub sərhədlərinin toxunulmazlığı üzərində möhkəm dayanırdı, Ermənistan hökuməti isə keçmiş imperiya əyalətlərinin sərhədlərinin heç bir etnik və ya tarixi mənsubiyyətə uyğun gəlmədiyi üçün nəzərə alınmamalı olduğunda ısrarlı idi.⁴⁸¹ Ermənilər Qori rayonunun bir hissəsinə də iddia edirdilər. Etnik tərkibə gəldikdə, o dövrdə Borçalı qəzasında ermənilərin və azərbaycanlıların nisbəti təxminən eyni idi (müvafiq olaraq 37832 və 33036 nəfər). Burada 4173 gürcü yaşayırdı.⁴⁸² Eyni zamanda Lori sektorunda üstünlük ermənilərdə idi (23339 nəfər), gürcülərin sayı cəmi 27, azərbaycanlıların isə 1657 idi.⁴⁸³

Erməni hərbi dəstəsi hələ 1918-ci ilin oktyabrında Gürcüstanın nəzarətində olan Kober dəmir yoluna hücumla başlamışdı. Gürcüstan komandanlığı bu zonaya iki zirehli qatar və 250 nəfərlik dəstə göndərdi və ermənilər geri çəkildi. Kaçaznuni N.Jordaniyaya teleqram göndərərək gürcülərin Loriyə heç bir iddialarının olmadığına və onu müvəqqəti olaraq saxladığına ümid etdiyini bildirdi. Lakin daha bir toqquşmadan sonra Kaçaznuni sərhəd probleminin həlli üçün konfrans çağırılmasını təklif etdi. Lori sektorunda hərbi əməliyyatların bitməsindən üç gün sonra Osmanlı imperiyası Mudros barışığını imzalayaraq təslim oldu.

Noyabrın 17-də birinci Britaniya ekspedisiya korpusu Bakıya, dekabrın 15-də isə Batuma gəldi. Ermənistanda britaniyalıların gəlişi dünya müharibəsi zamanı Antantanın yüksək nümayəndələri tərəfin-

⁴⁸¹ Из истории армяно-грузинских взаимоотношений. 1918 год: пограничный конфликт; переговоры; война; соглашение. Тифлис, 1919, s.12-13

⁴⁸² Всеобщая перепись населения Российской Империи по состоянию на 9 февраля 1897 г.

⁴⁸³ Посемейные списки населения Тифлисской губернии 1887 г.

dən ermənilərə dəfələrlə vəd edilmiş “parlaq gələcəyə” yeni ümidlər doğurdu.⁴⁸⁴

Noyabrın 10-da Tiflisdə Gürcüstanın xarici işlər naziri Yevgeni Gegeçkori və daxili işlər naziri Noy Ramişvilinin, M.Y.Cəfərov və M.Vəkilovdan ibarət Azərbaycan nümayəndə heyətinin və Dağlılar respublikası – P.Kotsev və V.G.Cabagi nümayəndə heyətinin iştirakı ilə konfrans keçirildi.

Erməni nümayəndə heyəti dəmir yolu əlaqəsinin zəif olduğunu əsas gətirərək konfransa gəlmədi, konfrans iki dəfə təxirə salındı, lakin ermənilər yenə də meydana çıxmadı və konfransın işi pozuldu. Bunun izahı, bir çox tədqiqatçıların fikrincə, ermənilərin qələbəyə töhfələrinə görə mükafat şəklində Antanta dövlətlərindən öz “qədim” ərazilərini alacaqlarına inamı idi. Bu məsələnin məşhur tədqiqatçısı F.Kazımzadə yazırdı: “1918-ci ilin noyabrında Osmanlı imperiyasının təslim olması sanki erməni tarixində yeni bir dövr açdı. Özəli düşmən diz çökdü... Belə əzablardan sonra gələn qələbə Ermənistan liderlərinin başını dumanlandırırdı. Artıq Böyük Ermənistanı görürdülər – Aralıq dənizindən Qara dənizə və Qara dənizdən Xəzər dənizinə qədər uzanan bir ölkə. Onların fantaziyaları Parisdə, Londonda və xüsusən, Vaşinqtonda təşviq edilirdi... Amma böyük dövlətlər erməniləri qeyri-real ümidlər və vədlərlə çaşdırdı”.⁴⁸⁵ Məhz İngiltərə və Fransadan Almanıyanın müttəfiqi Gürcüstana qarşı mübarizədə yardım etmək ümidləri erməniləri Borçalıdakı bu avantüraya “ilhamlandırırdı”.

Dekabrın 5-də Borçalı rayonunun Uzunlər kəndində bir gürcü əsgəri öldürüldü, gürcü qarnizonunun digər əsgərləri isə tərksilahl edilərək əsir götürüldü. General Tsulukidze hərbi dəstəsini kəndə yönəltdi, amma erməni qoşunları tərəfindən mühasirəyə alındığı

⁴⁸⁴ Andersen and George Partskhaladze. Armeno-Georgian War of 1918 and Armeno-Georgian Territorial Issue in the 20 th Century. 2015, p.35-
https://www.academia.edu/10176756/Armeno-Georgian_War_of_1918_and_Armeno-Georgian_Territorial_Issue_in_the_20th_Century

⁴⁸⁵ Kazemzadeh Firuz. Struggle for Transcaucasia (1917-1921). Philosophical Library, N-Y- Oxford. 1951, p. 203-204

üçün, onu ələ keçirə bilmədi. Əvvəlcə gürcü tərəfinin bir kənd üçün lokal hadisə kimi qəbul edilən bu münaqişə erməni və gürcü respublikaları arasında müharibəyə belə çevrildi.

Əsas döyüşlər Borçalı qəzasının Sanahin-Alaverdi bölgəsində, Vorontsovka-Privolnoye bölgəsində, eləcə də Axalkələk qəzasında baş verirdi. Əksər hallarda hücum edən tərəf atıcı diviziyası və atlı briqadasından başqa yerli əhalidən istifadə etməyi bacaran ermənilər idi. Yalnız dekabrın 16-da Gürcüstan hökuməti bu hadisələri Ermənistanla müharibə kimi qiymətləndirərək Tiflisdəki erməni nümayəndəsinə müvafiq nota təqdim etdi, iki gün sonra isə – dekabrın 18-də səfərbərlik elan etdi.⁴⁸⁶

Elə həmin gün ermənilərin avanqardı Tsulukidzenin qüvvələrinin stansiyada və yaxınlıqdakı strateji yüksəkliklərdə möhkəmləndiyi Sadaxlıya doğru irəlilədi. Dekabrın 20-i ermənilər Sadaxlını Tiflislə birləşdirən həyati vacib bir qatar stansiyasını bağladılar ki, bu da əlavə qüvvələrin gəlməsinə mane oldu. Ertəsi gün şəhərə hücum etdilər, amma geri çəkildilər və gürcü qoşunlarının qalan hissələri mühasirədən çıxı bildilər. Bu məğlubiyyətdən sonra Tsulukidze istefaya göndərildi və yerinə general Sumbataşvili təyin edildi.

Erməni ordusu hücumu davam etdirdi və Borçalı əyalətindəki erməni kəndlərinin çoxunu ələ keçirdi, sonra Bolnisi şəhərinə girdi və Gürcüstanın paytaxtından cəmi bir neçə kilometr yaxınlığında mövqe tutdu. Erməni qoşunlarının komandanı Dro gürcülər Axalkələki bölgəsini Ermənistana vermədiyi təqdirdə, Tiflisə hücum edəcəyi ilə hədələyirdi. Buna cavab olaraq, Gürcüstan ordusu hücum keçdi və dekabrın 24-də Şulaver yaxınlığındakı erməni birləşmələrini darmadağın etdi. Əməliyyata rəhbərlik edən general Mazniaşvili, dolama manevrlərə əl atmağa qərar verdi və bununla da dekabrın 29-da Şulaveri, dekabrın 30-da isə Sadaxlını ələ keçirdi.

Hər iki tərəf 31 dekabrda hücum əməliyyatları planlaşdırırdı, lakin Böyük Britaniya məsələyə müdaxilə edəndən sonra, onun təkidilə 31 dekabrdan 1 yanvara keçən gecə Sadaxlı kəndində sülh

⁴⁸⁶ Andersen and George Partskhaladze. Armeno-Georgian War of 1918, p.36.

müqaviləsi imzalandı. Yanvarın 9-da Tiflisdə Gürcüstan, Ermənistan və İngiltərənin iştirakı ilə konfrans başladı. 1919-cu il yanvarın 17-də Tiflisdə imzalanan müqaviləyə əsasən, Antanta Ali Şurasının Gürcüstanla Ermənistan arasındakı sərhədləri müəyyənləşdirdiyinə qədər Borçalı qəzasının şimal hissəsi Gürcüstana, cənub hissəsi Ermənistana verildi, orta hissəsi isə inzibati cəhətdən ingilis general-qubernatoruna tabe olan “neytral zona” elan edilirdi.⁴⁸⁷ Lakin, bir il sonra, 1919-cu ilin noyabrında, gürcü qoşunları neytral bölgəni, daha sonra isə bütün Lorini nəzarətə götürdülər ki, bu da daha sonra Türkiyənin Atatürk hökuməti tərəfindən tanındı. 1921-ci ildə Gürcüstanın sovetləşməsindən sonra, əvvəllər əldə edilmiş razılaşmalara rəğmən, bütün Lori bölgəsi Sovet Ermənistanına verildi.

3.6. “Birləşmiş Ermənistan” barəsində akt

6-13 fevral 1919-cu ildə İrəvan şəhərində qərb ermənilərinin İkinci qurultayı keçirildi (birincisi 1917-ci ildə keçirilmişdi və “Qərbi Ermənistan xalqının” fiziki qorunmasına həsr olunmuşdu). Burada “Birləşmiş və Azad Ermənistan” ideyası səsləndirildi.⁴⁸⁸ Qurultay komissiyası Poqos Nübar paşanın Parisdə qurduğu qondarma Qərbi Ermənistan hökumətinə etimadını və birləşmiş Ermənistanın elan edilməsi haqqında qərarı yekdilliklə qəbul etdi. Qurultayın qərarında “İcraiyyə Komitəsi” Ararat Respublikası rəhbərliyi ilə birlikdə Birləşmiş Azad Ermənistanın müstəqilliyinin elan edilməsi üçün əməli addımlar atacağına söz verdi.⁴⁸⁹ “Bu qətnamə”, “qərbi-erməni” ilə “şərqi-erməni” rəhbərliyinin münasibətlərini bir qədər yaxşılaşdırdı, amma bir çox ziddiyyətlər hələ də qalmaqda idi.

28 may 1919-cu ildə Ararat Respublikasına türk hakimiyətindən azad ediləcəyi güman edilən bütün torpaqların daxil edildiyi

⁴⁸⁷ Kazemzadeh, p. 181; Hovannisian, Vol. I, p. 120

⁴⁸⁸ Армянский вопрос (энциклопедия). Ереван, 1996. Yerevan, 1996, s.59.

⁴⁸⁹ Республика Армения 1918-1920 гг. (политическая история). Собрание документов и материалов. Ереван, 2000, с.88. (на арм. яз.), Asoyanın diss. Sitat, s. 142

“birləşmiş Ermənistan” haqqında akt qəbul edildi.⁴⁹⁰ Həmin vaxta qədər Qars, Ərdahan, Sarıqamış, Sürməli, Şərur və Naxçıvan torpaqları artıq Ermənistana verilmişdi.⁴⁹¹

Lakin bu akt, müəlliflərinin gözlədiklərinin əksinə olaraq, Paris sülh konfransında təmsil olunan qərb və şərq erməniləri arasındakı mübahisələri daha da şiddətləndirdi və Ermənistan üçün heç bir müsbət nəticə vermədi. Ararat Respublikasının nümayəndə heyətinə A.Aharonyan, qərbi ermənilərin nümayəndə heyətinə isə Poqos Nübar başçılıq edirdi.

Ermənistan Respublikasının nümayəndə heyəti Parisə dəvət olunmamışdı, bu da onların qəzəblənməsinə səbəb oldu, nümayəndə heyətinin rəhbəri A.Aharonyan müttəfiqlərin belə bir addımlarını böyük məyusluq adlandırdı, çünki onlar, ermənilərin Qafqaz və Qərb cəbhələrində hərbi əməliyyatlarda töhfəsini qiymətləndirmədilər.⁴⁹² Buna baxmayaraq, nümayəndə heyəti Parisə getdi. Orada hər iki erməni nümayəndə heyəti birləşmək qərarına gəldi, lakin aralarındakı ziddiyyətlər hələ də davam edirdi və hətta Ararat Respublikasının nümayəndələri arasında fikir birliyi yox idi. Əgər daha liberal liderlər dənizdən dənizə Ermənistana iddia irəli sürməyərək Cənubi Qafqazda Qars və Ərdahan əraziləri ilə kifayətləndilərsə, digərləri Trabzona və altı türk vilayətinə iddialar irəli sürürdülər.

Poqos Nübar paşanın planlarına ilk növbədə Türk ermənilərinin dövlətinin yaradılması, sonra isə Cənubi Qafqaz Ermənistanının da ona qoşulması daxil idi.⁴⁹³ Ermənistan Respublikası nümayəndə heyətinin üzvlərinin fikrincə, Poqos Nübar ilə yaxın münasibətlərdə olan Andranik, qərbi ermənilərin mövqeyinə çox təsir edirdi. Birləşmiş Ermənistan haqqında akt qəbul edərək Ermənistan Respublikasının parlamenti qərb ermənilərinə sülh konfransında ölkənin maraqlarını təmsil etməli olduqlarını nümayiş etdirdilər. “Erməni

⁴⁹⁰ Kaçaznuni Ов. Göst.əsər, s. 33

⁴⁹¹ Petrosyan, Göst.əsər, s.215

⁴⁹² Бах. Аsoyan, s. 144

⁴⁹³ Галоян Г. Армения и великие державы в 1917-1923 гг. Ереван, 1999, s.89

tələbləri haqqında memorandum” konfrans nümayəndələrinin diqqətinə təqdim edildi. Memorandumun müddəaları aşağıdakılar idi: Ermənistan Respublikası ərazisinin ilhaqı ilə Osmanlı dövlətinin və Kilikiyanın yeddi erməni vilayəti daxilində bütöv müstəqil bir erməni dövlətinin tanınması; müttəfiq dövlətlərdən biri tərəfindən Ermənistan dövlətinin ərazisinin bütövlüyünün və toxunulmazlığının təminatı; müttəfiq dövlətlərdən birinin tərəfindən 20 il müddətinə Ermənistana mandat verilməsi; müharibə zamanı deportasiya edilmiş qərbi ermənilərin vətənlərinə qayıtması üçün şəraitin yaradılması; dəymiş zərərə görə Ermənistana pul təminatının ödənilməsi; ermənilərin kütləvi qətlində günahkar olanların cəzalandırılması.⁴⁹⁴

Ancaq böyük dövlətlər bir daha ermənilərin “tələblərinə” məhəl qoymadılar. Erməni tarixçilərə görə, Lloyd Corc hətta bunları “Poqosun sehirli nağılları” və A.Aharonyanın “kor nikbinliyi” kimi təsvir etmişdi.⁴⁹⁵ Eyni zamanda, bu torpaqların Ermənistan, Suriya, Fələstin və Ərəbistan da daxil olmaqla “yalnız Türk imperiyasının həqiqətən fəth edilən hissələrini nəzərdə tutmağı ilə məşğul olmağı” məsləhət gördü.⁴⁹⁶ Növbəti aylarda Lloyd Corc, erməni nümayəndələrinin onun boynuna qoyduğu birbaşa Ermənistan mandatından yayınmaq və onu ABŞ-a ötürmək üçün hər cür cəhd edirdi. V.Vilsonun konfransa gəlişi ilə bu məsələ erməni nümayəndələr tərəfindən yenidən qaldırıldı. Prezident, konqresin təsdiqi şərti ilə mandatı qəbul etməyə razılıq verdi, lakin Demokrat Partiyası Konqresdə çoxluq təşkil etmirdi. 14 may 1919-cu ildə ABŞ-da Ermənistan üzrə mandatının verilməsinə qərar verildi. Vilson, Konqresə 14 maddədən ibarət olan müraciətində Amerika tərəfindən dəstəklənməli olan böyük və kiçik dövlətlər üçün müstəqillik ideyasını müdafiə etdi. Faktiki olaraq, bu dövlətlər ABŞ-dan asılılığa düşürdülər.⁴⁹⁷

1919-cu ilin avqustunda ABŞ-dan Cənubi Qafqaza general Ceyms Harbordun 50 nəfərlik xüsusi missiyası göndərildi, bu heyət

⁴⁹⁴ Xaçikyan A.Y. Göst. əsər. S. 140; Asoyan, s. 149

⁴⁹⁵ Asoyan, s. 148

⁴⁹⁶ Maxmuryan Q.Q.. Göst. əsər, s. 83

⁴⁹⁷ Вудро Вильсон. Принципы демократии, Берлин. 1924, s.24

Ermənistan hökuməti ilə görüşlər keçirdi və bu respublika üzərində mandat qəbul edilməsinin məqsəduyğunluğu barədə ABŞ prezidentinə hesabat təqdim etdi.⁴⁹⁸ Lakin senatorlar və konqresmenlər Vilsonun Amerikaya vergi ödəyicilərinə çox baha başa gələ biləcək Ermənistanı yardım qərarını bəyənmədilər və “Böyük Ermənistan” planlarının elan edilməsi gözlənilən effekti vermədi. Ermənistan hökumətinə 1919-1920-ci illər üçün dövlət krediti açıldı və polkovnik Haskel müttəfiqlərin Ermənistandakı nümayəndəsi təyin edildi. Erməni hökumətinin kifayət qədər yaxın əlaqələr qurduğu Denikinın Könüllü Ordusu da ölkəni silah və ərzaqla təmin edirdi.⁴⁹⁹ 1919-cu ilin iyununda Azərbaycanla Gürcüstan arasında hərbi müqavilənin bağlanmasına cavab olaraq, Ermənistan Denikinlə gizli hərbi ittifaqa girdi.⁵⁰⁰

Gələn Ermənistanın daxili vəziyyətinə qayıdaq. 1919-cu il avqustun 1-də Ermənistan parlamenti açıldı, seçkilər iyun ayında demokratik əsaslarla keçirilmişdi. Parlamentə 80 deputat seçildi, onlardan 72-si “Daşnaksutyun” partiyasını təmsil edirdi. Yeni seçilmiş parlamentin ilk iclası Aleksandr Xatisyanın başçılıq etdiyi hökumətin tərkibini təsdiqlədi.⁵⁰¹ Erməni tarixçilərinin araşdırmalarının böyük əksəriyyətində Ararat Respublikasının siyasi sistemi o dövrün ən demokratik sistemi kimi təqdim olunur, çünki parlamentin tərkibi birbaşa, gizli ümumi səsvermə əsasında seçilmişdi. Lakin o hadisələrin şahidi və hökumətin ilk baş naziri O. Kaçaznuni tamam başqa fikirdə idi. Onun sözlərinə görə, parlamentdəki siyasi qüvvələrin 90%-nin daşnaklar olması, digər siyasi qüvvələrdən yalnız 4 yer tutan esərlərin təmsil olunması qəribə və üzücü bir təəssürat yaradırdı.⁵⁰² Onun xatirələrindən bir sitat: “72 nəfərə parlamentdə yer verərək, ayaqlarımızın altından, demokratiyanın təməlindən düş-

⁴⁹⁸ Хачикян А.Е. История Армении (краткий очерк). Ереван, 2004, с. 140

⁴⁹⁹ Борьян Б.А. Международная дипломатия и СССР. Ч.II. Москва-Ленинград, 1929, с.90

⁵⁰⁰ Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство. Баку, 1927, с.116

⁵⁰¹ Asoyan. Göst.əsəri, s. 175

⁵⁰² Kaçaznuni. Göst.əsəri, s.34

düyümüzü və bütün səhvlərə görə məsuliyyəti öz üzərimizə götürdüyümüzün fərqinə varmadıq. Ermənistanda parlament yox idi, bütün müzakirələr daşnak fraksiyasında aparılırdı, sonra isə qərarlar parlamentin tribunasından elan olunurdu. Əslində, parlament fraksiyası da yox idi, çünki o, “Daşnaksutyun” Bürosunun güclü nəzarəti altına alınmış və onun göstərişlərini yerinə yetirmək məcburiyyətində qalmışdı. Hökumət də yox idi, o da Büroya tabe idi. Bu, bolşevik sistemi idi. Bolşeviklərin ardıcıl və açıq şəkildə etdiklərini biz demokratik bir forma ilə ört-basdır etməyə çalışırdıq”.⁵⁰³

İctimai təşkilatlara gəldikdə, onlardan ən fəalları 1920-ci ilin əvvəlində vahid təşkilata birləşən həmkarlar ittifaqları idi. 1919-cu ildə bolşeviklər “Spartak” gənclər təşkilatı yaratdılar, həmçinin kəndli və qadın təşkilatları fəaliyyət göstərirdi.⁵⁰⁴

11 yanvar 1920-ci ildə müttəfiq dövlətlərin Ali Şurası Azərbaycan və Gürcüstanın de-fakto müstəqilliyini tanıdı. Bu erməni nümayəndə heyətinin qəzəbinə səbəb oldu, bu barədə baş nazir A.Xatisyan Böyük Britaniyanın Zaqafqaziya ərazisi üzrə Ali Komissarı Uordropa yazılı açıqlama verdi.⁵⁰⁵ Buna Uordrop belə cavab verdi ki, erməni məsələsi birbaşa türk məsələsi və Osmanlı dövləti ilə müqavilə imzalanması ilə bağlıdır, buna görə də tanınma bir qədər gecikir. Nəhayət, 1920-ci il yanvarın 19-da böyük dövlətlər “bu tanınmanın bu dövlətin son sərhədləri məsələsinə heç bir şəkildə xələl gətirməməsi şərti ilə” Ermənistanı da tanımaq qərarına gəldilər.⁵⁰⁶ Əgər Gürcüstan və Azərbaycan nümayəndə heyətləri və xalqları bu tarixi bayram kimi qeyd edirdilərsə, erməni nümayəndə heyəti bu tanınmaya çox həvəssiz reaksiya verdi, çünki iddia etdiyi türk vilayətləri Ermənistan Respublikasına daxil edilmədi.

İlk öncə general Denikin üç respublikanın müstəqilliyini tanımadı, ancaq müttəfiqlərin təzyiqi onu bu addımı atmağa məcbur

⁵⁰³ Kaçaznuni. Göst. əsər, s. 35

⁵⁰⁴ Потомки Хайка: Очерк истории и культуры Армении s.223

⁵⁰⁵ Petrosyan. Göst. əsəri, s.347

⁵⁰⁶ Махмуриян Г.Г. Лига наций, Армянский вопрос и Республика Армения. Ереван, 1999, s.179

etdi və 21 yanvar 1920-ci ildə Denikinın Tiflisdəki nümayəndəsi polkovnik Denə RCSQ (Rusiya Cənub Silahlı Qüvvələri) və “Xüsusi toplantı” Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinin faktiki mövcudluğunu tanınması barədə teleqraf göndərirdi. Lakin 1920-ci ilin martında könüllü ordu bolşeviklər tərəfindən məğlub edildi və Denikin RCSQ komandiri vəzifəsindən istefa verdi.⁵⁰⁷

3.7. Daxili və xarici vəziyyətin gərginləşməsi və respublikanın süqutu

Ermənistan hökuməti yeni xarici siyasət çağırışlarına uyğunlaşmalı idi və Sovet Rusiyası ilə yaxınlaşmaq üçün addımlar atmağa başladı. 12 aprel 1920-ci ildə sülh konfransında Ermənistan nümayəndə heyətinə başçılıq edən A.Aharonyan Baş nazir A.Xatisyana raport məktubu yazaraq bolşeviklərlə danışıqlara başlamayı tövsiyə etdi. Məktubda o, rusların Qafqaza ayaq basarkən, müharibədə göstərdikləri fədakarlığı və Rusiyaya qarşı hədsiz sədaqətlərini nəzərə alaraq, ermənilərə lütf edəcəklərinə ümid bəsləyirdi: “Onlar (bolşeviklər – red.) Türk (Qərbi) Ermənistanı artıq tanıdıqlarını da nəzərə almalıdırlar. Qafqaz Ermənistanının Qərb Ermənistanı ilə birləşməsinə tanımaq o qədər də çətin deyil. Bu və ya digər şəkildə, Sovetlərlə gizli şəkildə dialoqa girmək lazımdır”.⁵⁰⁸

Bu arada, Ermənistan Respublikasının özündə xeyli az olmasına rəğmən, bolşevik nümayişləri daha tez-tez baş verməyə başladı, baxmayaraq ki, Azərbaycanın müstəqillik illərində fasiləsiz tətilərə rəhbərlik edən məhz erməni bolşevikləri idi. May ayının əvvəllərində İrəvanda bolşevik gənclərinin bir neçə nümayişi oldu, hətta Aleksandropolda (Gümri) bir dəmir yolu stansiyası və zirehli qatarı ələ keçirə bildilər.⁵⁰⁹ 1920-ci il mayın 10-da burada yaradılmış Hərbi-inqilabi şura hakimiyyətin ələ keçirilməsi haqda bəyanat verdi.⁵¹⁰

⁵⁰⁷ RDHA, f. 39540, siy.1, iş 187, v.2

⁵⁰⁸ MEA, f.200, siy.1, iş 290, vv.1-7-108, Sitat: Petrosyan, s.362

⁵⁰⁹ Kaçaznuni. Göst.əsəri, s.35

⁵¹⁰ Xaçikyan A.E. Göst.əsəri, s. 141

Mövcud siyasi şəraitdə 1920-ci il mayın 5-də parlament A.Xatisyanın hökumətinin istefasını qəbul etdi və “Daşnaksutyun” Bürosunun təklifi ilə A.Ohancanyanın başçılıq etdiyi hökumətin yeni siyahısını təsdiqlədi. Yeni hökumət daşnak partiyasının üzvlərindən ibarət idi və məhz bu yolla diktaturasını təsdiq etmiş oldu. Fövqəladə vəziyyət elan edildi. Aleksandropoldakı üsyan rəhbərliyi, Qızıl Ordudan kömək almadığına görə, bir neçə gün sonra silahını yerə qoyub təslim oldu. Hərbi tribunalların qərarı ilə qiyamın liderləri və bir çox iştirakçısı güllələndi, bolşevik partiyasının fəaliyyəti qadağan edildi.⁵¹¹

A.Ohancanyan baş nazir və xarici işlər naziri oldu; daxili İşlər naziri və hərbi nazir – R.Ter-Minasyan; maliyyə və ədliyyə naziri – Abr.Gülxandanyan; kənd təsərrüfatı və əmək naziri – S.Vratsyan; xalq təhsili və incəsənət naziri – G.Kazaryan; himayə və tikinti naziri – S.Araratyan və rabitə xətləri naziri A.Camalyan oldu. Parlamentin həmin gün keçirilən iclasında bir ay ərzində parlamentin fəaliyyətinə xitam verilməsi və səlahiyyətlərinin hökumətə verilməsi barədə qərar qəbul edildi.⁵¹² Beləliklə, Ermənistan parlamenti hakimiyyəti “Daşnaksutyun” partiyasına, onun özünün IX konqresinin qətnaməsinə zidd olan, diktator hakimiyyətinə verdi.

1920-ci ilin yayı, Ermənistan Respublikası ilə Türkiyə arasında əsl müharibəyə çevrilən və onu sona yaxınlaşdıran başqa bir hərbi toqquşma ilə əlamətdar oldu.

Bildiyimiz kimi, 1920-ci il avqustun 10-da Antantaya qoşulan Avropa ölkələrinin əksəriyyəti ilə Osmanlı imperiyası arasında Sevr müqaviləsi imzalanmışdı. Bu müqavilənin şərtlərindən biri Ermənistana Batum vasitəsilə Qara dənizə çıxış imkanı qazandırır. Bundan əlavə, V.Vilsonun arbitraj təklifinə görə, Osmanlı dövləti Van, Bitlis, Ərzurum və Trabzon vilayətlərinin çox hissəsini Er-

⁵¹¹ Хаҷикян А.Е. Гөст. әсәри, с. 141

⁵¹² Республика Армения в 1918-1920 гг. (Политическая история). Сборник документов и материалов, с.184. Цит. по Петросян, с. 363

mənistana verməli idi.⁵¹³ Bu “arbitraj” nəticəsində Ermənistan 150 min kv.km qədər ərazi almalı idi. Antanta hökumətlərinin Osmanlı Sultan VI Mehmed ilə bağladığı Sevr müqaviləsi, Mustafa Kamalın başçılıq etdiyi Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən məzmunca ədalətsiz və müstəmləkəçi hesab olunaraq tanınmadı. Osmanlı dövlətində hakimiyyət əslində Milli Məclisə keçdiyindən, o, müqavilənin sərt şərtlərini yerinə yetirmək niyyətində deyildi. Onda Ermənistan hökuməti müqavilənin həyata keçirilməsinə nail olmaq qərarına gələrək nə az, nə çox Türkiyəyə müharibə elan etdi. O zaman ölkədəki hakim “Daşnaksutyun” partiyası Kamalist Türkiyənin hərbi potensialını hələ də dünya müharibəsində məğlub tərəf hesab edərək “cəsarətli” erməni ordusuna müqavimət göstərə bilmədiyini təsəvvür edirdi. Bunun üçün müəyyən əsaslar var idi, çünki müharibədən sonra Cənubi Qafqaz üçün mandat alan ingilislər, ərazi məsələlərində Azərbaycanı dəstəkləsələr də, ermənilərin ordusunun yenidən təchiz olunmasında və silahlanmasında həqiqətən böyük yardım etdilər.

Erməni və rus tarixşünaslığında, Osmanlı dövlətinin Qarsı, Ərdahanı və başqa əraziləri ondan qopardılmasına görə qisas alaraq, 1914-cü il sərhədlərini bərpa etmək üçün müdafiəsiz Ermənistan hücum etdiyi güman edilir. Lakin özünü ifşa səviyyəsi baxımından o hadisələrin şahidlərinin xatirələrindən ən qüvvətli Ermənistan Respublikasının ilk baş naziri Ovanes Kaçaznuninin xatirələridir: o şübhə etmir ki, 1920-ci ilin sentyabrında Ermənistan Respublikası Türkiyəyə müharibə elan etdi.

Erməni rəhbərlərinin nəyə ümid etdiyini başa düşmək çətindir. Kaçaznuni erməni hakimiyyət orqanlarının hərəkətlərini belə təsvir edir: “Nəticələrdən asılı olmayaraq, türklərlə ortaq dil tapmaq üçün əlimizdən gələni etməliydik. Bunu aydın və eyni dərəcədə üzrsüz səbəblərdən etmədik – Türkiyənin hansı qüvvələrə sahib olduğunu bilmirdik və gücümüzə çox inanırdıq. Əsas səhvimiz də bu idi. Müharibədən qorxmurduq, çünki qalib gələcəyimizə tam əmin idik.

⁵¹³ Раздел Азиатской Турции по секретным документам б. Министерства иностранных дел. Москва: НКВД, 1924, s. 383

Türklərin sərhədlərimizdə cəmləşdirdiyi qüvvələr haqqında heç bir məlumatımız yox idi və buna görə də lazımi ehtiyat tədbirləri görmədik. Əksinə, Oltunun (Qars yaxınlığında) gözlənilməz ələ keçirilməsi Türkiyəyə meydan oxumaq idi. Elə bil, özümüz müharibə aparmaq istəyirdik. Artıq sərhəddə hərbi əməliyyatlar başlayanda türklər bizi görüb danışıqlara başlaması təklif etdilər. Biz onların təklifini rədd etdik. Bu, böyük bir cinayət idi”.⁵¹⁴ Bu, bu gün baş verənlərə bənzəmir? Ancaq o günlərdə söhbət 1918-ci il Mudros müqaviləsindən sonra ermənilər tərəfindən işğal edilmiş türk ərazilərindən, bizim dövrümüzdə isə – təxminən 30 ilə yaxın davam edən işğal altında olan Azərbaycan torpaqlarından gedirdi.

Məlum olduğu kimi, 1920-ci ilin aprelində Mustafa Kamalın başçılığı altında hərəkətə kömək bəhanəsi ilə Qızıl Ordunun daxil olan Cənubi Qafqaz dövlətlərindən birincisi Azərbaycan oldu, növbədə isə – Ermənistan və Gürcüstan var idi. Sentyabrın 14-də RSSFR-in Ermənistan Respublikasındakı səlahiyyətli nümayəndəsi Boris Leqranın başçılıq etdiyi sovet nümayəndə heyəti İrəvana gəldi və ermənilərə Sovet Rusiyası ilə müqavilə bağlamağı təklif etdi. Onun şərtlərinə görə, Ermənistan Sevr müqaviləsindən imtina etməli, sovet qoşunlarının “imperialistlərə” qarşı mübarizəsində Mustafa Kamala kömək etmək üçün öz ərazisindən keçməsinə və Rusiyaya sərhəd mübahisələrinin həllində vasitəçilik etməsinə şərait yaratmalı idi. Birinci maddəni rədd edən Ermənistan, Sovet Rusiyasına Ermənistan-Türkiyə sərhədinin müəyyənləşdirilməsində vasitəçiliyinə razılıq verdi.⁵¹⁵

Lakin Rusiya-Türkiyə danışıqlarının başlamasını gözləmədən, sentyabrın 24-də Ermənistan Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Bir neçə gün ərzində ermənilər əvvəllər işğal etdikləri ərazilərin əhəmiyyətli bir hissəsini itirdilər, sentyabrın 29-da Kazım Karabəkir paşanın komandanlığı altında olan türk qoşunları Sarıqamışı ələ keçirdilər və oktyabr ayında Qars ərazisinə daxil oldular, Aleksandropola (Gümrü) və Arpaçay xəttinə çatdılar. Vəziyyətin ümitsiz olduğunu başa düşən Ermənistan hökuməti oktyabr

⁵¹⁴ Kaçaznuni Ov. Göst.əsr, s.37

⁵¹⁵ Hovannisian R. The Republic of Armenia, p.341

ayında Ermənistanın sovetləşdirilməsi haqqında Rusiya ilə müqavilə imzalamağa razılıq verdi. Onların fikrinə görə, Qərbi Ermənistanın bir hissəsinin Ermənistan Respublikası ilə birləşməsinə nail olmaq üçün Sovet Rusiyası Türkiyəyə təsir göstərə bilərdi.⁵¹⁶ Qarabağın, Zəngəzurun və Naxçıvanın statusu qarşılıqlı güzəştlər və ya plebisit yolu ilə həll edilməli idi. Bu fantastik müqavilənin layihəsi Bakıdakı Qafqaz Bürosuna təqdim edildi və təbii ki, təsdiq edilmədi.

Artıq 3 noyabrda erməni tərəfi atəşkəs istədi, buna cavab olaraq, türklər daha sərt şərtlər irəli sürdü və Sevr müqaviləsində göstərilən dörd vilayətin hamısının geri qaytarılmasını tələb etdi.

Erməni ordusunun məğlubiyyətinin səbəblərini belə izah edən Kaçaznunun xatirələrinə qayıdaq: “Müharibə tam məğlubiyyətimizlə başa çatdı. Yaxşı qidalanan, yaxşı silahlanmış və yaxşı geyimli ordumuz döyüşmədi. Qoşunlar daim geri çəkilir, silahlarını yerə atır və kəndlərə səpələnirdilər. Ordu daxili döyüşlərdə, məqsədsiz dağıdıcılıq və cəzasız talanlar (əsasən Azərbaycan əhalisinin – red.) sayəsində mənəviyyatsızlaşdı. Hərbi ruh, nizam-intizam və buna görə də müqavimət gücü son dərəcə zəiflədi... Bütün bunlara əlavə olaraq, hökumət faciəvi bir səhv etdi: qoşun sayını artırmaq üçün qocaları, yorğunları, ailə yükü altında və iqtisadi qayğılarla dolu insanları tələsik silahlandıraraq cəbhəyə göndərdi. Bu insanlar əsgərlərin sıralarında mənəviyyatsızlığı gücləndirən hazır fərarilər idi”.⁵¹⁷

Ohancyanın başçılıq etdiyi hökumət noyabrın 23-də istefa verdi və onun yerinə S.Vratsyanın başçılıq etdiyi yeni koalisiya hökuməti quruldu, bu hökumətdə ilk dəfə daşnaklardan başqa eserlər də təmsil olunurdu. Bunlar Ədliyyə və Maliyyə Naziri Arşam Xondkaryan və Təhsil və Mədəniyyət Naziri Vahan Minaxoryan idi.⁵¹⁸

Lakin Ermənistanın sovetləşməsi zamanı ermənilərin Rusiyadan kömək ümidləri növbəti dəfə puç oldu. K.Karabekir, hökumətinin şərtləri dərhal qəbul edilməzsə, hücumu davam etdirəcəyi ilə hədələdi. 1920-ci il dekabrın 2-dən 3-nə keçən gecə, Aleksandro-

⁵¹⁶ Hovannisian R. The Republic of Armenia, p.341.

⁵¹⁷ Kaçaznuni Ov. Göst.əsər, s.39

⁵¹⁸ Hovannisian R. Göst.əsər, s.342-343

polda baş nazir və üçüncü kabinetin xarici işlər naziri A.Xatisyan (Xatisov) və K.Karabekir faktiki olaraq hüququndan məhrum edilən Ermənistan hökuməti arasında bir müqavilə imzalandı. Bu müqavilə Ermənistanı Qars vilayətinə olan bütün iddialardan imtina etməyə, Şərur-Naxçıvanda müvəqqəti olaraq türk yurisdiksiyasını qəbul etməyə, Avropadan bütün nümayəndələrini geri çağırmağa, erməni ordusunun sayını 1500 nəfərə qədər azaltmağa və s. məcbur etdi. Lazım gələrsə, Türkiyə Ermənistan dövlətinə hərbi yardım göstərməyinə söz verdi. Yalnız müqavilənin bütün şərtlərini yerinə yetirdikdən sonra türk ordusu Aleksandropol Bölgəsini tərk edərək Arpaçay çayını yeni beynəlxalq sərhəd olaraq qurmağı öhdəsinə götürdü.⁵¹⁹

Aleksandropol (Gümri) müqaviləsini imzalayan A.Xatisyan həm müasirləri, həm də tarixçiləri tərəfindən vətən xaini kimi damğalandı. Xatisyanın özü isə, hökumətinin qanuni yurisdiksiyasının olmaması və türkləri ən azından müharibədən əvvəlki sərhədlərə çəkilməyə məcbur etməli olan Qızıl Ordu və yeni Ermənistan hökumətindən yardımına ümid bəsləməsi ilə hərəkətlərinə haqq qazandırır.

Lakin Aleksandropol müqaviləsi 1920-ci il noyabrın 29-da daşnak hökuməti devrildiyindən qüvvəyə minmədi. Sarkis Kasyanın başçılıq etdiyi Ermənistan Hərbi İnqilab Komitəsi, Sovet Azərbaycanında yerləşən XI Qızıl Ordunun eskort hissələri, erməni bolşevikləri ilə birlikdə, noyabrın sonunda Ağstafa bölgəsində artıq İcevan üzərindən Dilicana keçdi və dekabrın 2-də Leqran ilə Ermənistan nümayəndələri arasında Sovet Respublikası elan edilməsi barədə müqavilə imzalandı. Vratsyan hökuməti istefa verdi. Rusiya, Zəngəzur da daxil olmaqla, Türkiyə hücumu başlamazdan əvvəl Ermənistan hökumətinin yurisdiksiyasındakı bütün torpaqları Sovet Ermənistanının mübahisəsiz hissələri olaraq tanıdı.⁵²⁰

Eyni zamanda, Ararat Respublikası hökuməti və RSSFR nümayəndə heyəti arasındakı danışıqlar tamamlanma mərhələsinə çatdı. Ermənistan parlamenti və hökuməti hakimiyyətdən imtina etmək qərarına gəldi. 1920-ci il dekabrın 2-də RSFRİ ilə Ermənistan

⁵¹⁹ Документы внешней политики СССР. Москва, 1958, т. III, с. 675

⁵²⁰ Документы внешней политики СССР. Москва, 1958, т. III, с. 343

Respublikası arasında müqavilə imzalandı və ona əsasən, Ermənistan Sovet İttifaqı respublikası elan edildi.⁵²¹

Lakin Sovet hakimiyyətinin tamam bərqərar olması, Ermənistanda 1921-ci ildə, daşnak üsyanının yatırılmasından sonra baş verdi. Əvvəlcə bu partiyanın əhali arasında nüfuzunu nəzərə alaraq İnkilab Komitəsinə beş kommunist və iki daşnak daxil edildi.⁵²² Bolşeviklərin hakimiyyəti gücləndikcə, əldə edilən razılaşmalara baxmayaraq, yerli Mərkəzi Komitə daşnakları və digər partiyaların nümayəndələrini həbs etməyə başladı; banklar, müəssisələr və s. milliləşdirildi. Hərbi kommunizmin siyasəti çərçivəsində, İnkilab Komitəsi tərəfindən əhalinin artıq ərzağının kütləvi mənimlənməsi tezliklə əsl soyğunçuluğa çevrildi, bu isə kütləvi narazılığın artmasına səbəb oldu.

1921-ci ilin yanvarında bolşeviklər general T.Nazarbekyan və M.Silikyan da daxil olmaqla 560 zabiti saxlayıb sürgün etdi, general Dro Moskvaya “dəvət edildi”. Fevralın əvvəlində O.Kaçaznuni tutuldu və Qızıl Ordu Gürcüstana “azadlıq” missiyasına başladığı üçün bir neçə gün həbsdə qaldı.⁵²³

Üsyan fevral ayında İrəvanın kənarında, bədnam polkovnik Garegin Njdenin rəhbərliyi altında Zəngəzurda başladı. Fevralın 18-də daşnak qiyamçıları bolşevikləri şəhərdən qovaraq İrəvana daxil oldular. Bolşeviklər dəmir yolu vağzalına sığındı və sonra Qızıl Ordudan kömək görməyərək Naxçıvana çəkildilər.

Yeni hökumətin başçısı S.Vratsyan oldu. Həbsxanalar açılan zaman orada balta ilə vurularaq öldürülən 75 cəsəd tapıldı, bunların arasında Amazasp Srvanztyan və polkovnik Korqanov da vardı.⁵²⁴ Daşnaklar buna cavab olaraq, bolşevikləri həbs etdilər, bəzilərini isə qətlə yetirdilər.

⁵²¹ Документы внешней политики СССР. Москва, 1958, т. III, с. 343, с. 675

⁵²² Suni R.G. Soviet Armenia. In: The Armenian People from Ancient to Modern times. V.II: Macmillan Press, 1997. P.347

⁵²³ Suni R.G. Göst. əsəri, s. 350

⁵²⁴ Армения 1921 год – Февральское восстание – <https://vstrokax.net/novosti/armeniya-1921-god/-> müraciət tarixi 11.08.21

Daşnak hökuməti aprelin əvvəlinə qədər, Qızıl Ordu Ermənistanı qayıdaraq yenidən onu işğal edənə qədər, fəaliyyət göstərdi. 2 aprel tarixində bolşeviklər İrəvana girdi, daşnaklar və minlərlə sakin Zəngəzur dağlarına qaçdılar. 1921-ci ilin iyulunda onlar sovet qoşunları tərəfindən darmadağın edildi.

Məşhur amerikalı tarixçi və bu mövzunun tədqiqatçısı R.G.Süniyə görə, bu üsyan bolşeviklərə ayıldıcı təsir göstərdi, Leninin tövsiyəsi ilə Cənubi Qafqazda daha mülayim siyasət yürüdərək, A.Myasnikyan başda olmaqla Ermənistanda hərbişdirilmiş İnqilab Komitəsinin yerinə yeni hökumətin təşkil olunması barədə qərar qəbul edildi.⁵²⁵

1920-ci illərdə həyata keçirilən YİS (NEP) siyasəti özəl sektorun inkişafı və kəndlilərin soyğunçuluğuna son qoyulması üçün daha çox imkanlar yaratdı.

Yeni Ermənistan hakimiyyəti, Sovet Rusiyası işğal altında olan torpaqları Ermənistan daxilində saxlamaq məqsədilə lazımi hərbi qüvvə təmin etmək üçün dərhal addımlar atacağına ümid edirdi. Ancaq hadisələrin sonrakı gedişatının göstərdiyi kimi, bu hesablamaların da əsassız olduğu ortaya çıxdı. Yeni Sovet – Türkiyə sərhədi iki müqavilə ilə təsdiqləndi – Moskva (7 mart 1921-ci il) və Qars (13 oktyabr 1921-ci il) müqavilələri. Bu müqavilələrə əsasən, Rusiya Qars, Ərdahan və Artvinin Türkiyənin tərkibinə qayıtmasını tanıdı.

Beləliklə, Ermənistan (Ararat) Respublikası cəmi iki il yarım yaşadı. Erməni tarixşünaslığında, Ararat Respublikasının, hər şeydən əvvəl, böyük vədlər edən Qərb dövlətlərindən gözləntilərinə aldanıldığı, Türkiyənin təcavüzü və ən sonda Sovet Rusiyasının ekspansiyası ilə əlaqədar olaraq məğlubiyyətə uğradığı fikri qəbul edilir. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu qısa müddətdə həyata keçirilən demokratik dəyişikliklərə baxmayaraq, Gürcüstan və Azərbaycan respublikalarından fərqli olaraq, Ermənistan Respublikası bütün mövcudluğu zamanı əsas prioritetləri qonşu dövlətlərə ərazi iddiaları olmuşdur ki, bu da silahlı qüvvələri, daxili siyasəti və dövlət quruculuğunun zəifləməsinə səbəb olmuşdur.

⁵²⁵ Suny R.G. Göst.ələri, s.351

IV FƏSİL

DAĞLILAR RESPUBLİKASI

4.1. Müstəqilliyə doğru

XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında sosial-iqtisadi, siyasi, milli-mədəni problemlər olduqca kəskinləşmişdi. Bu proseslər Rusiya imperiyasının əyalətlərindən olan Qafqaza da təsir etdi. XX əsrin əvvəllərində Qafqazın işğalı, ruslaşdırma və müstəmləkə siyasəti iflasa uğradı. Bütün bunlar aparıcı milli ictimai xadimləri mövcud şəraitin modernləşdirilməsi formalarını axtarmağa vadar etdi. Milli mətbuatın yaradılması, milli təhsil müəssisələrinin açılması, tədrisin ana dilində aparılması məsələləri kəskin şəkildə özünü göstərir, yerli müsəlman xalqların və xristianların hüquq bərabərliyi və azadlıq tələbləri getdikcə daha çox səslənirdi. Mətbuat vasitəsi ilə aktual mövzular müzakirə olunmağa, siyasi, sosial və milli düşüncə formalaşmağa başladı.

Məhz bu şəraitdə Qafqazın müsəlman xalqları içərisində müstəqillik və öz dövlətçiliyi uğrunda milli azadlıq mübarizəsini təcəssüm etdirən və sonralar ona rəhbərlik edən mütərəqqi ictimai xadimlər meydana çıxdı.

1917-ci il martın 3-də nəşr olunan dini və milli məhdudiyyətlərin ləğvi ilə bağlı bir hökumət bəyannaməsi müsəlman cəmiyyətində böyük rəğbətlə qarşılandı. Şimali Qafqaz xalqlarının müstəqillik uğrunda milli hərəkəti yeni bir inkişaf mərhələsinə daxil oldu. Milli burjuaziya və ziyalılar, əhəlinin müxtəlif təbəqələri milli məktəb və milli idarələrin yaradılmasını tələb edərək söz və mətbuat azadlığı hüquqlarını müdafiə etməyə başladılar.⁵²⁶

1917-ci il martın 5-də Vladiqafqazda dağlı ziyalıların yığıncağında ümumdağlı qurultayının keçirilməsinə hazırlıq üçün müvəqqəti ictimai qurum yaradılmağa başlandı.

⁵²⁶ТАСХ, ф. 311, оп.1, д. 220, л. 1-4.

Martın 6-da Balkar maarifçisi və hüquqşünası B.Şaxanovun rəhbərliyi ilə Şimali Qafqaz dağlıqlarının Müvəqqəti Mərkəzi Komitəsi yaradıldı. Bu komitə Şimali Qafqazın dağlıq bölgələrinin Rusiyanın tərkibində muxtar vilayət kimi ayrılmasına tərəfdar çıxdı. Eyni zamanda martın 6-dan etibarən milli komitələr yaradılmağa başladı. İstefada olan general T.Ukurov Müvəqqəti İnquş İcra Komitəsinin rəhbəri oldu. Kabardin və Balkar ziyalılarının nümayəndələrindən (B.Şaxanov, T.Şakmanov, M.Abukov, P.Kotsev və s.) ibarət Nalçik Rayon İcraiyyə Komitəsi yaradıldı. Molla X.X.Urusov Karaçay Mülki İcraiyyə Komitəsinə başçılıq edirdi. Kuban bölgəsinin dağ kəndlərində müsəlman əhalinin səlahiyyətli nümayəndələrindən ibarət qurultayın qərarı ilə vətəndaş komitələri yarandı. Çeçenistanda, Qroznıda iqamətgahı olan Qroznı və Vvedenski rayonlarının ərazisində Əhmədخان Mutuşevin başçılığı ilə Çeçen Xalq İcraiyyə Komitəsi, İnquşetiya da isə (iqamətgahı Vladıqafqazda olan Terek Bölgəsinin Nazran rayonu ərazisində) – İnquş İcraiyyə Komitəsi fəaliyyət göstərirdi. Bütün ölkədə müsəlmanlar tərəfindən Milli özünüidarə orqanları yaradılırdı. Döyüşən və arxa cəbhədə olan müsəlman hərbciləri Müəssisələr Məclisinə seçkilərə əsgər hazırlayan öz hərbi təşkilatlarını yaradılar.⁵²⁷

1917-ci il martın 7-də azərbaycanlı deputat M.Y.Cəfərovun rəhbərliyi ilə Dövlət Dumasının müsəlman deputatları Petroqrad müsəlmanlarının mitinqini təşkil edərək Duma sədri M.V.Rodziankoya və Müvəqqəti Hökumətin sədrinə təbrik teleqramları göndərdilər. Həmin gün Şimali Qafqaz Müsəlmanlarının nümayəndələri: dağıstanlı Z.Şamil (İmam Şamilin nəvəsi), kumık M.Penzulaev, osetiyalı A.Salikov, adıgey A.Namitokov, kabardin İ.Altadukov, İ.Kanukov və başqaları Şimali Qafqaz dağlıqlarının Petroqrad Komitəsini yaratdılar.⁵²⁸

Martın 11-dən etibarən Dağıstan bölgəsindən və Zaqatala rayonundan IV Dumanın deputatı əslən dargin olan M.Dalğat Müvəqqəti

⁵²⁷ Исхаков С.М. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. – лето 1918 г.). Москва: Издательство «Социально-политическая мысль», 2004, s. 149-151

⁵²⁸ ГАРФ, ф. 1788, оп. 2, д. 146, л. 52-53

Komissarlığın (DDMK) və Müvəqqəti Hökumətin Komissarı oldu.

Peterburqda Rusiya müsəlmanları Mərkəzi Bürosu, milli bölgələrdə isə – müsəlman cəmiyyətləri, komitələr və birliklər fəaliyyətə başladı. Belə ki, məsələn Qaraçayda milli Qaraçay müsəlman komitəsi, Stavropolda isə – Stavropol müsəlman cəmiyyəti yarandı.⁵²⁹ Dağıstan vilayətində milli xadimlər müxtəlif komitələrə daxil oldular. 1917-ci il martın 9-da Temirxan – Şurada Müvəqqəti regional İcraiyyə Komitəsi toplandı. Müvəqqəti hökuməti qubernator Heydərov təmsil edirdi. Regional komitəyə: Müvəqqəti Hökumətin tərəfdarları, millətçilər – milli müstəqillik uğrunda mübarizə aparan yerli burjuaziyanın nümayəndələri, imam N.Qotsinskinin başçılığı altında olan ruhanilər, Daxadaev və Korkmasovun rəhbərliyi altında sosialistlər daxil idi.

1917-ci ilin martında Azərbaycanda ilk milli özünüidarəetmə orqanı – Müsəlman İctimai Təşkilatları Şurası meydana gəldi və özünə icra orqanı – Bakı müsəlman ictimai təşkilatlarının Müvəqqəti Komitəsini (MİTK) seçdi. MİTK-in təşəbbüsü ilə 1917-ci ilin aprelində çağırılan Qafqaz Müsəlmanları Konqresində iki müvəqqəti milli büro yaradıldı. Onlardan biri Şimali Qafqaz və Dağıstan, digəri isə Cənubi Qafqaz müsəlmanlarına nəzarət edirdi.

Qafqaz Müsəlmanlarının fəaliyyətini əlaqələndirmək üçün hər iki milli büro nümayəndələrindən ibarət olan Qafqaz müsəlmanları xüsusi bürosu yaradıldı.

Tiflisdə şiələrin Cənubi Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəçiliyinin Şeyxülislamı Pişnamazzadə və sünnilərin Cənubi Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəçiliyinin müftisi A.Subxankulov bütün müsəlman əhalisini Müvəqqəti Hökumətin əmrlərinə tabe olmağa çağırırdılar.⁵³⁰

⁵²⁹ Аликберов Г.А. Победа социалистической революции в Дагестане. Махачкала: Дагкнигоиздат, 1968, с. 44; Каспий, 6 апреля 1917, №75; Каспий, 6 апреля 1917, №75; Отклики Кавказа, 22 марта 1917, №65; Янчевский Н.Л. Гражданская война на Северном Кавказе. Т.1. Ростов-на-Дону, 1927, с. 122

⁵³⁰ Каспий, 7 апреля 1917, №76; Каспий, 23 апреля (6 мая) 1917, №89;

Şimali Qafqaz Dağlı Komitəsinin nümayəndələri Bakıda Cənubi Qafqaz Müsəlmanları Mərkəzi Komitəsi (A.A.Topçubaşovun sədrliyi altında) və M.A.Karaulovun Terek Kazak ordusunun hərbi dairəsi ilə müqavilə bağladılar.⁵³¹

Məlum olduğu kimi, 1917-ci il 16-22 aprel tarixlərində Bakıda A.M.Topçubaşovun başçılığı ilə Qafqaz Müsəlmanlarının I Qurultayı keçirildi və burada şiələr ilə sünnilər arasında birlik elan olundu. Qurultayda Müvəqqəti Hökumətin dəstəyi ilə federal prinsiplərə əsaslanan demokratik respublikanın yaradılması, müharibənin ilhaq və münafişələr olmadan başa çatdırılması məsələsinə dair, ümumi demokratik prinsiplərə əsaslanaraq Rusiyanın digər xalqları ilə yaxınlaşma və vahid mərkəzi ictimai müsəlman orqanının yaradılması məsələləri ilə bağlı qərarlar qəbul edildi. İki müvəqqəti mərkəzi büro yaradıldı: biri mərkəzi Vladıqafqazda olan Şimali Qafqaz və Dağıstan üçün, digəri isə mərkəzi Bakıda olan Cənubi Qafqaz üçün. Bütün Qafqaz müsəlmanlarının işlərinin aparılması üçün Tiflisdə xüsusi bir büronun açılması planlaşdırıldı.⁵³²

1917-ci il mayın 1-11-dək Moskvada bütün Rusiya İmperiyası müsəlmanlarının və xüsusən də 6,5 milyon Qafqaz müsəlmanlarının arzularını ifadə edən Birinci Müsəlman Qurultayı keçirildi.

Qurultayda milli hərəkətdəki iki cərəyan – A.Salikovun başçılıq etdiyi unitaristlər və Azərbaycan Milli Demokrat Partiyası olan “Müsavət”ın sədri M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə federalistlər arasında mübarizə başladı. Unitaristlər milli-mədəni muxtariyyət tələb edirdilər. Müsəlman xalqlarının ərəzi muxtariyyəti, Azərbaycanın və həmçinin Rusiyanın digər türk bölgələrinin müstəqil inkişafı, Rusiyanın federal quruluşu, əyalətlərin siyasi hakimiyyətində muxtariyyət fikirləri ilə çıxış edən Azərbaycan nümayəndələri həlledici rol oynadı və məhz onların fikirləri qalib gəldi (lehinə – 446

Отклики Кавказа, 16 марта 1917, №60

⁵³¹ Каспий, 8 (21) августа 1917, №176; Отклики Кавказа, 14 марта 1917, №58

⁵³² Исхаков С.М. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. – лето 1918 г.). С. 162-163; Речь, 1917, 20 апреля

səs, əleyhinə – 271).⁵³³

Qurultay osetin mənşeviki olan Əhmət Salikovun başçılığı ilə 30 nəfərdən ibarət Ümumrusiya Müsəlmanları Şurasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Həmin Şura Müəssislər Məclisi çağırılana qədər Rusiya müsəlmanlarının işlərini idarə etməli idi. Şura Ümumrusiya Müsəlmanlar Şurası İcra Komitəsini və ya Qəragahı Petroqradda olan 12 nəfərdən ibarət Milli Şuranı seçdi.

Azərbaycanlılar və Şimali Qafqaz nümayəndələri Petroqraddakı Qafqaz Müsəlmanları Komitəsində birlikdə çalışırdılar. Bu Komitənin tərkibinə Azərbaycandan G.Adıgözəlov, F.Vəkilov, A.Kanukov, A.Qarayev, İ.Ləmbəranlı, M.Məlikov S.Tariverdiyev, Şeyxülislamov və başqaları, habelə kabardin Altadukov və s. daxil idilər. Azərbaycanlı nümayəndələr tədricən müsəlman təşkilatlarında fəal iştirak etməyə başladılar. Qafqaz Müsəlmanlarının Bakı qurultayından sonra, Terek Kazak Ordusunun Hərbi idarəetməsi və Dağlı Milli Komitəsinin yerləşdiyi Terek vilayətinin mərkəzi olan Vladiqafqaz şəhərində 1917-ci il mayın 4-də Birinci Dağlı qurultayı – Şimali və Cənubi Qafqaz nümayəndələrinin iclası öz işinə başladı.⁵³⁴

Bu qurultayda “Şimali Qafqaz Dağlılarının Birləşmiş İttifaqı” (bundan sonra Dağlılar İttifaqı adlanır) təşkilatı yaradıldı. İttifaqa ilk öncə Kabarda, Osetiya, İnquşetiya, Çərkəz, Qaraçay və Dağıstan daxil oldu.⁵³⁵ 1917-ci ilin mayın 5-də Dağıstanın və Şimali Qafqaz Dağlılarının Birləşmiş Dağlılar İttifaqının 17 nəfərdən ibarət Mərkəzi Komitəsi yaradıldı. (1917-ci ilin noyabrında bu qurum Qafqaz dağlılarının Müvəqqəti Hökuməti elan edildi). Sədr olaraq çeçen neft sənayeçisi A.M.Çermoyev seçildi. Qurultayın qərarına əsasən Qafqaz Dağlılarının Birləşmiş İttifaqının əsas məqsədi müsəlman dini və

⁵³³ Аликберов Г.А. Победа социалистической революции в Дагестане. С. 45, 54; Исхаков С.М. Российские мусульмане и революция. С.168-177; Каспий, 21 апреля (5 мая) 1917

⁵³⁴ Тахо-Годи А. На путях к «независимости». Махачкала, 1930, с.135

⁵³⁵ Аликберов Г.А. Победа социалистической революции в Дагестане. С. 47; Октябрьская революция и Гражданская война в Северной Осетии. Орджоникидзе, 1973, с. 37

mədəniyyəti əsasında Şimali Qafqazda müsəlman əhalinin yaşadığı bölgədə federal respublika quruluşunun əsasının qoyulması idi. Bununla belə, “İttifaq” özünü Bakı Müsəlman cəmiyyətinin, Bakı müsəlman cəmiyyəti isə öz növbəsində özünü Ümumrusiya müsəlman İttifaqının bir hissəsi elan etdi.⁵³⁶

İttifaqın ictimai-siyasi, iqtisadi və ədəbi fəaliyyəti ittifaqın ayrı-ayrı üzvləri tərəfindən “Dağlı həyatı” (Горская жизнь) qəzetinin səhifələrində dərc edilirdi. 1917-ci il avqustun 4-də qəzetin ilk nömrəsi işıq üzü gördü. 1918-ci ilin sonunda qəzetin buraxılışı dayandırıldı. Qəzetin işıq üzü görməsində Şimali Qafqazın bir çox ziyalıları və müxtəlif etnik qruplarının nümayəndələrinin – E.Britayev, B.Alberov, İ.Bayev, G.Qaçkayev, M.Qadyiev, V.Cabagiyev, D.Qorxmasov, P.Kosev, M.Tuqanov, A.Salikovun və başqaların rolu böyük olmuşdu. “Kaspiy” qəzeti bu hadisəni işıqlandırır və yeni bir mətbu orqanının nəşrini alqışladı.⁵³⁷

Müvəqqəti Dağlı hökumətinin tərkibinə Dağıstan, Terek, Qara dəniz və Stavropol əyalətlərindən hərəsindən iki, Kuban, Abxaziya və Azərbaycanın Zaqatala dairəsindən isə hərəsindən bir nümayəndə daxil idi.⁵³⁸

Qurultayda iki vəzifə təsis edildi: Petroqradda iqamətgahı olan şeyxülislam və Vladıqafqazda iqamətgahı olan Qafqaz müftisi. Qafqaz dağlı ruhani idarəsinə nəkşibəndi şeyxi N.Qosinski (sədr), inqış Abdul-Karax-Hacı, çeçen Şugaib Əfəndi, kabardin A.Şogenov, Qaraçay U.Əliyev, çərkəz S. İdrisov daxil olmuşdular.

Baş verən inqilabi hadisələr nəticəsində yaranmış ümumi ruh yüksəkliyinə baxmayaraq Qafqazın bir çox ictimai xadimləri əldə edilənlərlə kifayətlənməməyə çağırıldı. Belə ki, Dağıstan ictimai xadimi A.Kumuxski (Əli Kayayev) 1917-ci ilin iyununda Müvəqqəti

⁵³⁶ Каспий, 25 августа (7 сентября) 1917, №190; Отклики Кавказа, 7 марта 1917, № 52

⁵³⁷ Каспий, 9 (22) августа 1917, №177; Каспий, 18 (31) августа 1917, №184; Каспий, 20 декабря (2 января) 1917

⁵³⁸ Кашкаев Б.О. Гражданская война в Дагестане 1918-1920 гг. Москва, 1976, с. 34-35

Hökumətlə əlaqədar yazır ki, başqa bir dövlətin əlinə keçməməyə çalışmalıyıq, hətta o, dövlət “azad” hesab edilsə belə.⁵³⁹

1917-ci il sentyabrın 20-də (3 oktyabr) Şimali Qafqaz Dağlı İttifaqının Mərkəzi Komitəsi Vladıqafqazda Qafqaz Dağlılarının İkinci Qurultayını çağırırdı. Bu qurultayda İttifaqın Mərkəzi Komitəsi özünü səlahiyyətli hökumət elan etdi.⁵⁴⁰ Bu qurultay: “Hər millət öz müqəddəratını təyin etməli!”, “Xalqın fiziki varlığını qorumaq naminə birləşmə!” şüarları altında keçirildi.

Şimali Qafqaz Dağlı İttifaqının Mərkəzi Komitəsi M.H.Hacın-skinin başçılıq etdiyi Bakıdakı Müsəlman Komitəsi ilə dərhal yeni bir müqavilə bağladı. Onların əməkdaşlığı birgə görüşlərdə özünü göstərdi. Belə ki, 1917-ci il oktyabrın 26-da Cənubi Qafqaz və Bakı Milli Komitələrinin birgə iclası keçirildi. Konfransda “təcili olaraq Cənubi Qafqaz türklərinin və Qafqazın birləşmiş dağlıqlarının Milli Müəssislər Məclisini çağırmaq” qərarı verildi.⁵⁴¹ Cənubi Qafqaz seçki dairəsindən olan müsəlman blokunun siyahısına Dağlı Respublikasının sonrakı fəal simaları İbrahim Heydərov və Əlixan Kantemirin namizədliyi daxil idi.

Şimali və Cənubi Qafqazın demək olar ki, bütün bölgələrində çoxhakimiyyətlik meydana gəldi: Müvəqqəti Hökuməti, o cümlədən milli və müsəlman məclislərini dəstəkləyən Sovet hakimiyyəti, yerli hakimiyyətlər (Kuban hərbi hökuməti və s.), fəhlə, əsgər, kəndli və kazak millət vəkillərinin şuraları və s.

Müvəqqəti Hökumətin nüfuzunun sürətlə azalması, anarxiyanın

⁵³⁹ Дзидзоев В.Д. К истории земельных и межнациональных отношений на Северном Кавказе в 1918 году // Национально-государственное и федеративное строительство на Северном Кавказе: опыт, проблемы, специфика. Владикавказ, 1998, с. 19-20; Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918 гг.), Горская республика (1918-1920 гг.) (Документы и материалы). Махачкала, 1994, с. 45

⁵⁴⁰ Октябрьская революция и Гражданская война в Северной Осетии. Орджоникидзе, 1973, с. 57

⁵⁴¹ Каспий, 28 сентября (11 октября) 1917, № 216; Каспий, 28 октября (10 ноября) 1917, №24; Каспий, 28 ноября (11 декабря) 1917, № 260; Каспий, 19 января (1 февраля) 1918, №14

artması və ordudakı hərə-mərceliyin yaranması fonunda yeni hakimiyyət orqanlarının təşkilinə ehtiyac artdı. Bu məqsədlə 1917-ci il oktyabrın 15-də Vladiqafqazda kazak qoşunları və Qafqaz dağlı xalqlarının konfransı açıldı. Həmin konfransda Rusiyanın cənub-şərqini Don çayından və Volqa çayının aşağı axarından Qafqaz dağlarına qədər birləşdirilməsinə qərar verildi. “Kazak dəstələrinin, Qafqaz Dağlılarının və çöllərin azad xalqlarının “Cənub-Şərqi Birliyi” yaradılmışdı. Bu birliyə Dağıstan və Azərbaycanın Zaqatala dairəsindən olan xalqların da daxil olduğu elan edilmişdi.⁵⁴²

1918-ci ilin məlumatlarına görə Dağlılar Respublikasının (Dağıstan vilayəti, həmçinin Terek vilayətinin 6 rayonu) əhalisi 1.467.278 nəfər təşkil edirdi. Dağıstanın və Şimali Qafqazın birləşmiş dağlılarının Mərkəzi Komitəsinə görə isə onların təşkilatını 2,5 milyon dağlı təmsil edirdi.⁵⁴³

Ümumrusiya Müsəlmanları Şurasının sədri A.Salikov dağlı xalqlarının kazaklar ilə birləşməsinə qarşı çıxdı. O, kazakları demokratiyaya qarşı mübarizənin dayağı, Cənub-Şərqi Şuranı isə “ümumrusiya miqyasında demokratiya ilə mübarizə” ideyası kimi qiymətləndirirdi.⁵⁴⁴ A.Salikovun fikrincə, kazaklar federasiya ideyasını müdafiə edirdilər. Onlara federasiya bir sədd kimi lazımdır ki, bunun arxasında kazak Kantonlarında kazak imtiyazlarını qoruya bilsinlər. Ancaq dağlıların yüksək dairələri kazakların yüksək dairələri ilə qardaşlaşan zaman, aşağılarda dağlı və kazak əhalisi arasında qanlı

⁵⁴² Союзный Договор Юго-Восточного Союза казачьих войск, горцев Кавказа и вольных народов степей от 20 октября 1917 г. // Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918 гг.) и Горская Республика (1918-1920 гг.). Документы и материалы. Махачкала, 2013, с.43-45

⁵⁴³ ARDA, f. 970, inv. 1, iş 234, l. 53; ARDA, f. 970, inv. 1, iş 253, l. 2; AİAŞ, f.r.1271, inv. 1, iş 38, l. 7-12; AOAA, ф. р. 1271, оп. 1, д. 38, л. 7 – 12; ГАРФ, ф.1788, оп. 2, д. 146, л. 29

⁵⁴⁴ Очерки А. Цаликова «гражданская война в Терском крае», 25 февраля – 11 апреля 1919 г. // Гражданская война в России и мусульмане. Сборник документов и материалов, с. 431

daxili döyüşləri başlayır ...”⁵⁴⁵

Həqiqətən də, tarixi hadisələrin gedişatı (xüsusən Terek vilayətində) göstərdi ki, bütün mümkün sülh danışıqlarına, müqavilələrə, tərəflərin öhdəliklərinə baxmayaraq, sosial-iqtisadi ziddiyyətlər cəhətdən parçalanmış kazak və dağlı əhalisi bir-birinə qarşı hərbi əməliyyatlar aparırdı. Belə olan halda Azərbaycanla, daha sonra Türkiyə ilə və bütün müsəlman dünyası ilə gələcək tərəfdaşlıq əlaqələri qurmaq mümkün deyildi.

Yeni hökumət təkcə Don, Terek, Həştərxan kazak qoşunlarını, Şimali Qafqazın dağlılarını deyil, həm də Dağıstan, Suxumi və Zaqatala dairələrinin, Həştərxan və Stavropol quberniyalarının xalqlarını birləşdirməyə çalışırdı. Cənub-Şərqi İttifaqın bəyannaməsi Cənubi Qafqaz, Ukrayna, Krım, Bessarabiya və Sibir demokratik hökumətləri ilə əlaqələr yaratmaq arzusunu bəyan edirdi. Noyabrın sonunda Cənub-Şərqi İttifaq hökumətinin sədri V.A.Xarlamov kazak federasiyası ilə birləşmək üçün Zaqafqaziya komissarlığı ilə danışıqlar aparmaq üçün Tiflisə getdi. 1917-ci il noyabrın 30-da Dağıstan vilayət icra komitəsi, Dağıstanın Cənub-Şərq İttifaqına daxil olması haqqında müqaviləni təsdiq edərək Q.Bammat və B.Dalqatı nümayəndə təmsilində tərkibinə qəbul etdi. Şimali Qafqaz Dağlılar İttifaqının Mərkəzi Komitəsi Dağlı Hökumətinin Cənub-Şərq İttifaqına qoşulması ilə bağlı müraciət etdi. Abxaz Xalq Şurasının rəhbərləri və başqaları da eyni ilə bunu etdilər.⁵⁴⁶

Şimali Qafqaz Dağlılar İttifaqının Azərbaycanın paytaxtında “Şimali Qafqaz Birləşmiş Dağlılar İttifaqının Bakı şöbəsi” adlanan nümayəndəliyi vardı. Bu nümayəndəlik öz işini Zaqafqaziya Komissarlığı və Cənubi Qafqaz Müsəlmanları Komitəsi ilə aparırdı. 1917-ci il noyabrın 19-da Bakıda “İsmailiyyə” binasında şəhər və

⁵⁴⁵ Очерки А. Цаликова «гражданская война в Терском крае», 25 февраля – 11 апреля 1919 г. // Гражданская война в России и мусульмане. Сборник документов и материалов, с. 431

⁵⁴⁶ ГАКК, ф. р.-6, оп.1, д. 225, л.1-6; ГАКК, ф. р.-6, оп.1, д. 84, л. 1-2; Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии Тифлис, 1919, с. 40; Каспий, 3 (16) декабря 1917, №265

mədənlərdə yaşayan avarların görüşü keçirildi. Onlar yerli avar komitəsi təşkil etmək və Birləşmiş Qafqaz Dağlı İttifaqının Bakı şöbəsinin bir hissəsi olmaq niyyətində idilər.⁵⁴⁷

1917-ci ilin sonunda Bakıda “Müsavət” partiyasının proqram təlimatına yaxın olan başqa bir milli partiya – “Əhrar” partiyası yaradıldı. Həmin partiya Şimal-Qərbi Azərbaycanın etnik qruplarının – avarlar, ləzgilər və başqalarının maraqlarını əks etdirirdi. Partiyanın lideri Aslan bəy Kardaşev oldu. “Əhrar” milli azlıqlara yerli əhali ilə bərabər hüquqlar verilməsinin tərəfdarı idi. Bununla yanaşı 1918-ci ildən bu partiya qeyd-şərtsiz Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyini dəstəklədi. Bundan əlavə, Cənubi Dağıstanda “İttihad” Partiyasının bir bölməsi fəaliyyət göstərirdi.⁵⁴⁸

Şimali Qafqaz əhalisinin müxtəlif təbəqələrinin liderləri, o zaman bölgədə ortaya çıxan yeni hökumətlərin millətçi xarakterini aradan qaldırmağa çalışaraq, yeni bir razılığa gəldilər. Terek hərbi hökumətinin nümayəndələri Şimali Qafqaz Dağlı İttifaqının Mərkəzi Komitəsi, Terek-Dağıstan Bölgəsi Şəhərlər Birliyi, esərlər və birləşmiş demokratiya nümayəndələri müvəqqəti Terek-Dağıstan hökuməti yaratmaq qərarına gəldilər.⁵⁴⁹

Lakin tezliklə Terek-Dağıstan hökuməti də Cənub-Şərq Şurası kimi, faktiki olaraq fəaliyyətini dayandırdı. Dağlıların Şimali Qafqazdakı digər nümayəndələri ilə ittifaqa girmək və onlarla birlikdə ümumi idarəçilik təşkil etmək cəhdləri bir çox çətinliklərlə üzləşdi (kazak-dağlı qarşılıqlı qırqırması, torpaq məsələləri və s.).

1918-ci ilin mart ayında Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Hökuməti

⁵⁴⁷Каспий, 26 октября (8 ноября) 1917, №240; Каспий, 29 ноября 1917, №254; Каспий, 16 (29) декабря 1917, №275

⁵⁴⁸ARDA, f. 379, siy. 1, iş 7495, v. 39; Борьба за установление и упрочение Советской власти в Дагестане. 1917-1921. Сборник документов и материалов. Москва, 1958, с.8

⁵⁴⁹Terek-Dağıstan hökumətinin tərkibinə azərbaycanlı Əsəd bəy Talışxanov daxil idi, o, hərbi idarənin baş müdiri və nəqliyyat sahəsinin müdir əvəzi vəzifələrini icra edirdi. Вах: Исмаилов Э.Э. Генеалогия Талышинских-Талышхановых. Баку, 2001, с.29

bolşeviklərin təzyiqi səbəbindən Dağlı İttifaqın ərazisini müvəqqəti olaraq tərk etdi və Tiflisə köçdü, lakin onu seçmiş əhali ilə əlaqəni kəsmədi. Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Hökumətinin nümayəndələri yerlərdə əhalinin təşkili ilə məşğul olurdular.⁵⁵⁰

1918-ci il aprelin 22-də Cənubi Qafqaz müstəqil Demokratik Federativ Respublikasının elan edilməsi haqqında qətnamə təsdiq edildi. M.Ə.Rəsulzadə Cənubi Qafqaz Federasiyasına üzv olmaq istədiklərini ifadə edən Dağıstan nümayəndələri ilə əlaqə qurmaq məsələsini qaldırdı.

XX əsrin əvvəllərində Şimali Qafqaz dağlılarının tarixi ərazilərinin həqiqətən hərbi-kazaklar tərəfindən müstəmləkəyə çevrilməsi, Şimali Qafqaz xalqlarının hüquqlarının təhqir edilməsi, ağır vergilər, məcburi xristianlaşma, sosial-iqtisadi vəziyyətin ağırlığı onların narazılığının kəskin bir həddə çatmasına gətirib çıxarmışdı.

Kazaklar bütün Şimali Qafqaz əhalisinin beşdə bir hissəsindən çox olmadığı halda, onların adambaşına düşən torpaq payı 6-8 hektar təşkil edirdi, başqa şəhərdən gələnlər cüzi miqdarda torpağa yiyə oldular, dağlılar isə, demək olar ki, torpaqsız idilər.⁵⁵¹ XX əsrin əvvəllərində Şimali Qafqaz xalqları kimi, adıgeylər, qaraçaylar, noqaylar, abazinlər və digərləri üçün ən zəruri məsələ torpaq məsələsi və hakim orqanlarda təmsilçilik məsələsi idi.

1917-ci ilin fevralından sonra Adıgeyin qabaqcıl nümayəndələri ölkədə baş verən demokratik islahatları dəstəklədilər. Onlar Müvəqqəti Hökumətlə əməkdaşlığın adıgeylərin muxtariyyətini yaratmağa kömək edəcəyinə inanırdılar. Adıqlardan P.Kosev və P.Sultanov kazak və digər şəhərlilərlə birlikdə Kubandakı Müvəqqəti Hökumətin komissarı K.Bardij tərəfindən yaradılan Kubanın Müvəqqəti Hökumətin orqanı olan Kuban vilayət İcraiyyə Komitəsinin tərkibinə daxil oldular. Beləliklə, adıgeylər ilk dəfə olaraq regional hakimiyyət orqanlarının tərkibinə daxil oldular.

Kuban vilayətinin adıgey ziyalıları tərəfindən təşkil edilən

⁵⁵⁰ ARDA, f.897, siy.1, iş 22a, v.23

⁵⁵¹ Лайпанов К.Т. Октябрь в Карачаево-Черкесии. Борьба большевиков за власть Советов (1917–1920). Черкесск, 1971, с.12

Xakurinoxabl kəndindəki (10-17 avqust 1917) dağlıların qurultayında adıqların mühüm problemləri müzakirə edilirdi. Bu qurultayda federativ quruluşlu demokratik əsaslara malik demokratik respublikanın elan edilməsi qərara alındı. Şimal-Qərbi Qafqazın yerli müsəlman xalqları bir-birindən uzaq məsafəli yerlərdə məskunlaşdıqlarına görə onların qərarı Yekaterinodorda olmaqla xüsusi rayonlara ayrılması qərara alındı. Yerli özünüidarəetmənin tətbiqi ilə dairələrdəki kəndlərdə yaşayan rus əhalisi təmsilçilik hüququndan istifadə etməli idilər. Kuban və Qara dəniz vilayətləri dağlıların milli muxtariyyətinin idarəetmə orqanları seçildi: Dağlı regional Kuban Komitəsi və Dağlı regional Kuban Şurası, Sultan Şahim Girey dağlıların milli-siyasi vəzifələri haqqında məruzə ilə çıxış etdi.

Bütün əvvəlki mühacirlərin siyasi mühacir elan edilməsi Qurultayın vacib qərarı oldu. Qurultay onlara müharibə bitdikdən sonra Rusiya dövlətinin vətəndaşları kimi Şimali Qafqaza qayıtmaq imkanı verilməsi xahişi ilə Müvəqqəti Hökumətə müraciət etdi.⁵⁵²

Şimal-Qərbi Qafqazdakı adıqların və digər müsəlman xalqların birləşməsi Rusiyada və bölgənin özündə gedən ictimai-siyasi proseslər fonunda baş verirdi.

1917-ci il mayın 26-dan iyunun 18-dək Novoçerkassk şəhərində Don hərbi dairəsi A.M.Kaledin başda olmaqla Don hərbi hökumətini seçdiyi zaman, 1917-ci il aprelin 17-də Yekaterinodarda Kuban hərbi Radasının qurultayında da Kuban kazakları L.Bıçın sədrliyi ilə özlərinin hərbi hökumətini formalaşdırdılar.⁵⁵³ Beləliklə, sentyabrın ortalarında Kuban hərbi Radası, Qanunvericilik Radası və Hərbi Hökumətin tərkibinə Kuban dağlılarının rəhbər dairələrinin təmsilçiləri daxil edildi. Batalpaşın şöbəsinin dağlılarından Qanunvericilik Radasının tərkibinə Sultan Şahim Girey, Batıp Malaxov, Xasanbiy Xubiyev, Toxtar Biciyev daxil edildilər. Maykop şöbəsinin dağlıla-

⁵⁵² Емтыль З.Я. Адыгская интеллигенция: формирование и деятельность в исторической динамике конца XIX в. – начала 30-х гг. XX в. Краснодар, 2010, с.183, 185-187, 189-190

⁵⁵³ Жупикова Е.Ф. Повстанческое движение на Северном Кавказе в 1920-1925 годах. С.13

rından Qanunvericilik Radasının tərkibinə Sultan Şahim Girey, Malaxov Batır, Sultanov Pasha Bəy, Şeretlukov Krım Girey və başqaları daxil edildilər. Ölkə qanunvericilik Radası və Kuban hökumətinin qərarına əsasən, adıqlarla kazaklar bərabər hüquqlara malik idilər.

1917-ci il oktyabrın 6-da Radanın qəbul etdiyi qərarla qeyd olunurdu ki, dağlılarla əməkdaşlığın əsas şərti Müəssislər məclisinə dağlılardan bir deputat götürülməsi vədi idi.⁵⁵⁴ 1917-ci il sentyabrın 11-də Kuban vilayət Radası tərəfindən tərtib edilən Kuban vilayəti kazak və dağlılarından ibarət Müəssislər Məclisinə seçilən namizədlərin siyahısına Xubiyev Xasan bəy, Şeretlukov Krım Girey, Loov Maqomet və başqaları daxil oldu.⁵⁵⁵

Radanın 1917-ci il sentyabrın 24-də keçirilən iclasında Qafqaz Dağlı xalqlar İttifaqının nümayəndəsi Bayev iştirak edirdi. O diqqəti belə bir məsələyə yönəltdi ki, "dağlılar kazaklarla birlikdə Rusiyanın federal quruluşunu müdafiə etmək niyyətindədirlər". Çərkəz alayı adından polkovnik Sultan Krım Girey salamlama nitqi ilə çıxış etdi. O, Rusiya Demokratik Respublikasının federativ quruluşunun tərəfdarı idi. Çıxışında, "Dağlı əhalisi xüsusi dairələrə ayrılmalı və bu dairələrin idarəçiliyi daxili müstəqilliyə əsaslanmalıdır. Vilayətin idarə olunması üçün istənilən seçkilərdə azlığın təmin edilməsi prinsipinə riayət edilməlidir. Kuban vilayəti dağlı əhalisindən hökmən 1 nəfər Müəssislər Məclisinə seçilməlidir".⁵⁵⁶

1917-ci il noyabrın 19-da Şimali Qafqaz Dağlılar Şurası (G.Bayev və V.G.Cabagiyev iştirak edirdilər), Terek-Dağıstan hökuməti və Cənub-Şərq Şurasının (V.A.Xarlamov) nümayəndələri ilə Cənubi Qafqaz Komissarlığının birgə iclası keçirildi.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, tezliklə Cənub-Şərq İttifaqı kimi Terek-Dağıstan hökuməti də əslində fəaliyyətini dayandırdı. Dağlılar Şurası, kazaklar, burjuaziya, kəndli şuraları, digər şəhərlilər və

⁵⁵⁴ Архивный отдел администрации Армавира (АОАА). Ф.Р. 1271, оп. 1, д. 38, лл. 14-15

⁵⁵⁵ АОАА. Ф.Р. 1271, оп. 1, д. 38, лл. 10-13

⁵⁵⁶ АОАА. Ф.Р. 1271, оп. 1, д. 38, лл. 15-54

başqaları bütün bu ziddiyyətləri yumşaltmağa çalışırdılar. Lakin yerlərdə xalq hərəkəti zəif və kortəbii idi, real hakimiyyət isə öz seçicilərini ümumi birgə yaşayış şərtlərini, millətlərarası və sosial münasibətlərin normalarını qəbul edərək məcbur edəcək qədər güclü deyildi ki, münaqişələr və qarşıdurmalardan yan keçə bilsin.

4.2. İstiqlal Bəyannaməsi

1918-ci il mayın 11-də çətin hərbi-siyasi vəziyyətdə Şimali Qafqaz Birləşmiş Dağlılar İttifaqının Mərkəzi Komitəsi Dağlılar Respublikasının müstəqilliyini və onun Rusiyadan ayrıldığını elan etdi.⁵⁵⁷ Həmin günlərdə Almaniya, Osmanlı İmperiyası, Cənubi Qafqaz respublikaları, Dağıstan və Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı arasında sülh və dostluq müqaviləsi bağlamaq məqsədi ilə Batum Sülh Konfransının ilk iclası keçirildi.⁵⁵⁸

Həmin gün mayın 13-də A.M.Çermoyev və H.Bambat Dağlılar Respublikası Hökumətinin Rusiyadan ayrılaraq müstəqil olması barədə RSFSR Hökumətinə nota göndərdilər.⁵⁵⁹

Mərkəzi Cənubi Qafqaz Müsəlmanları Komitəsinə Dağlılar İttifaqının Mərkəzi Komitəsi adından R.Kaplanovun göndərdiyi teleqramda deyilirdi ki, Dağlı hökuməti qətiyyətlə ümid edir ki, muxtariyyətin bəyan edilməsi gələcəkdə qardaş Azərbaycanla dost əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə və Qafqaz Müsəlmanları Şurasının zəfərinə səbəb olacaq.⁵⁶⁰

Mayın 26-da Gürcüstan nümayəndə heyəti Cənubi Qafqaz seymindən çıxdığını və müstəqil bir dövlət yaratdığını elan etdi.

⁵⁵⁷ Тахо-Годи А. На путях к «независимости», с.13-14

⁵⁵⁸ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919, с. 312-313

⁵⁵⁹ Нота Правительства Горской Республики правительству РСФСР об объявлении независимости и отделении от России от 13 мая 1918 г. // Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918 гг.) и Горская Республика (1918-1920 гг.). Документы и материалы. Махачкала, 2013, с.77

⁵⁶⁰ Каспий, 13 (26) декабря 1917, №272

1918-ci il mayın 28-də isə M.Ə. Rəsulzadənin başçılığı ilə Milli Məclisin ilk iclasında Azərbaycan Respublika formasında müstəqil demokratik dövlət olaraq elan edildi. Osmanlı İmperiyası Dağlılar Respublikasının istiqlaliyyətini tanıdı, bu isə Sovet Rusiyasının etirazına səbəb oldu. Batum konfransının gedişində 4 iyun tarixində Dağlı Respublikası və Osmanlı nümayəndə heyətləri arasında sülh və dostluq müqaviləsi imzalandı. Bu müqaviləyə əsasən Osmanlı dövləti Dağlılar Respublikasına təhlükə yarandığı halda hərbi yardım göstərəcəyini öhdəsinə götürürdü.

Dağlılar Respublikası qurucularının fikirlərinə görə, öz dövlət hakimiyyətini “Dağıstan vilayətinin bütün ərazisinə, altı dağlı mahalına və Terek vilayətinin Qaranoqay hissəsinə, eləcə də Stavropol quberniyasının Noqay və Türkmənlərin ərazisinə qədər şamil etməli idi. Zaqatala və Suxumi dairələrinin hər hansı bir dövlət vahidinin tərkibinə, daxil olması qəti olaraq, xalq şuralarına həvalə olunur... Kuban çərkəzləri və Qaraçaylara gəldikdə isə, Kuban şura hökuməti ilə danışıqlara başlamağın zəruriliyi təsdiq edildi”.⁵⁶¹

Şimali Qafqaz kimi strateji cəhətdən vacib bölgədə bolşeviklər müstəqil bir respublikanın mövcudluğuna yol verə bilməzdilər və yaranmasının ilk günlərindən burada öz hakimiyyətini bərqərar etməyə çalışırdılar.⁵⁶²

1918-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Cümhuriyyəti və Dağlılar Respublikası arasında ümumi müdafiə sisteminin yaradılmasını və razılaşdırılmış iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan müqavilə bağlandı. Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətli nümayəndələri hökumətin sədri F.Xoyski və Maliyyə Naziri M.H.Hacinski, Dağlılar Respublikasından isə – hökumətin sədri A.M.Çermoyev və Maliyyə Naziri V.G.Cabagiyev çıxış etdilər. Müqavilə üzərində işləyərkən Azərbaycan Respublikasının və Qafqaz dağlılarının ümumi işlərinin elan edildiyi bir qətnamə qəbul olundu:

- xarici işlər; hər iki dövlətin xarici hərbi müdafiəsi və müharibə

⁵⁶¹ Каспий, 14 (27) декабря 1917, № 273

⁵⁶² ARDA, f. 277, inv.1, iş 40, s.4

zamanı hər iki ölkənin hərbi qüvvələri bir-birinin razılığı ilə bu ölkələrin hökumətləri tərəfindən seçilən bir şəxsin ümumi komandanlığına tabe olur. Ümumi qaydalar əsasında ümumi gömrük ərazisi, qanunvericilik və gömrük rüsumlarının bölgüsü; vahid pul sistemi və valyuta; ölçü və çəki sistemi; dəmir yolu, poçt, teleqraf və telefon əlaqələrinin istismarı və tarifləri təyin edilir.⁵⁶³

Azərbaycan hökumətinin Gəncədə keçirilən iclasında 1918-ci il iyulun 9-da qəbul edilmiş qətnaməsində Azərbaycan ilə Qafqaz Dağlılar İttifaqı hökumətlərinin sıx birləşməsi və bundan da əvvəl “dörd sahənin birləşməsi: a) silahlı qüvvələr, b) xarici siyasət, c) dini işlər və d) yuxarıda göstərilən maliyyə məsələləri” – həyata keçirilməsi arzusu ifadə olunmuşdur.⁵⁶⁴

1918-ci il sentyabrın 15-də Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən paytaxt azad edildikdən sonra Bakıda Gəncədən köçmüş Azərbaycan hökumətinin hakimiyyəti quruldu. Qafqaz Dağlı Xalqlar İttifaqı Respublikasının hökuməti Qafqaz İslam Ordusunun gəlişini, Türkiyənin hərbi yardım göstərməsini və Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərinin “eyni etiqadlı müsəlman qoşunları tərəfindən” azad edilməsini alqışladı.⁵⁶⁵

1918-ci ilin payızında İzzət Paşanın başçılıq etdiyi Osmanlı və Azərbaycan qoşunları Dağıstana daxil oldular. Oktyabrın 9-da Dərbənd, oktyabrın 23-də isə Temirxan – Şura azad edildi. Dağlı hökuməti nəhayət Temirxan – Şuraya köçdü və Qafqaz Dağlılar İttifaqının Bayrağı təntənəli surətdə qaldırıldı.⁵⁶⁶ N.Qotsinskiy və

⁵⁶³ ARDA, f. 970, inv. 1, iş 23, s. 1-5

⁵⁶⁴ Азербайджан, 3 ноября (21 октября) 1918, №25; Азербайджан, 12 ноября (30 октября) 1918, №33; Тахо-Годи А. На путях к «независимости», с.185-186

⁵⁶⁵ Министр-Председатель Правительства Республики Союза Горских Народов Кавказа Дипломатическому Представителю Азербайджанского Правительства М.Ю.Джафарову от 17 сентября 1918 года, №130, г. Тифлис // ЦГА РД. Ф.Р.621. оп.1, д.6, л.4

⁵⁶⁶ Борьба за Советскую власть в Северной Осетии. Сборник документов и материалов. С. 459; Каспий, 8 октября (25 сентября) 1918, №73; Самурский Н. (Эфендиев). Гражданская война в Дагестане (из воспо-

general Xəlilov (hərbi işlər naziri) Dağlı Hakimiyyətinin tərkibinə daxil olmağa razılıq verdilər. Dağıstanın yerli xalqlarının nümayəndələri ilə gücləndirilən Azərbaycan-Türk qoşunları Dərbəndlə Petrovsk arasındakı sahili ələ keçirdilər. Britaniya kəşfiyyatının məlumatlarına görə 1918-ci il oktyabrın 14-də türklər AXC və Şimali Qafqaz üçün vahid bir hökumət qurmağı təklif etdilər, çünki onlar ehtiyat edirdilər ki, “bu iki dövlət ayrı qalsa, müstəqilliyi qoruya bilməyəcək qədər zəif olacaqlar”.⁵⁶⁷

Noyabrın 7-də Petrovsk azad edildi və beləliklə, Dağıstan və Çeçenistan ərazisi bolşeviklərdən azad olundu, hakimiyyət Dağlı hökumətinə keçdi.⁵⁶⁸ Dağlara çəkilən ağqvardiyaçılar N.Qotsinskinin müridləri tərəfindən darmadağın edildilər. Dağıstan imamı Tarki-Tau dağı yaxınlığında L.Biçeraxovu ağır məğlubiyyətə uğrattı. Polkovnik İsmayıl Haqqı bəyin başçılıq etdiyi türk qoşunları, dağlı milli xadimləri: knyazlar Rəşidxanov, Tarkovski, Gotsinski, Şeyx Uzun Hacı ilə birlikdə A.İ.Denikinın başçılıq etdiyi Rusiyanın Cənub Silahlı Qüvvələrinə qarşı hücumə keçdilər. İsmayıl Paşa Dağıstana və Çeçenistana, Şükrü bəy isə Terek və Kuban vilayətlərinə yola düşdülər.⁵⁶⁹

Lakin Birinci Dünya Müharibəsində Alman blokunun məğlub olması və Osmanlı İmperiyasının müharibədən çıxması ilə əlaqədar olaraq, 1918-ci ilin noyabrında Mudros barışığına görə türk qoşunları dərhal Dağıstan və Cənubi Qafqaz ərazilərini tərk etməli oldular.⁵⁷⁰ Cənubi Qafqaz Böyük Britaniyanın təsir dairəsi elan edildi. Bu

минаний), с. 7-8; Тахо-Годи А. На путях к «независимости», с.26-27

⁵⁶⁷ Azərbaycan Demokratik Respublika. Arxivniye dokumenty Velikobritanii, с. 210

⁵⁶⁸ ARDA, f. 897, inv. 1, iş 22^a, s. 23

⁵⁶⁹ См. Севиндж Алиева. Азербайджанская Демократическая Республика и государственные образования Северного Кавказа (1918-1920). Ростов-на-Дону, 2017, с. 408

⁵⁷⁰⁵⁷⁰ Абазатов М.А. Борьба трудящихся Чечено-Ингушетии за Советскую власть (1917-1920 гг.), с.64-65; Дагестан в период Октябрьской революции, иностранной интервенции и гражданской войны (апрель 1917 – март 1921). Махачкала, 1972, с.10-13; Империалистическая интервенция на Дону и Северном Кавказе, с. 133

vəziyyətlə əlaqədar olaraq Dağlı Hökumətinin Şura toplantısında Dağlı Respublikası Nazirlər Şurasının Sədri Pşemaho Kosev Qafqaza gələn müttəfiqlərə “bəzi rus zabitləri və erməni xadimləri tərəfindən son dərəcə qərzəli məlumatların verildiyini və bunun nəticəsində bizə qarşı düşmənçilik mövqeyində olduqlarını” söyləmişdi. “İş elə bir şəkildə təqdim edildi ki, torpaqlarımızın azad edilməsində və müstəqilliyimizin qorunmasına yardım edən türklər deyil, əksinə, guya biz müttəfiqlərə qarşı mübarizədə türklərə kömək edirik. Biz uzun müddət ingilisləri bu məsələdə inandıra bilmədik, lakin Gürcüstan və Azərbaycan təmsilçilərin müttəfiqləri daha düzgün məlumatlandırma bildilər”.⁵⁷¹

Dağıstan və Çeçenistan xalqları nümayəndələrinin ümumi yığıncağında Dağlılar Hökuməti üzvlərinin hesabatı müzakirə edilərək 1918-ci ilin mayında elan edilmiş Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikasının müstəqilliyini təsdiq edən aşağıdakı qətnamə qəbul edildi. Dağıstan və Çeçenistan xalqlarının təmsilçiləri hökumətlərinə 1918-ci ilin dekabrından gec olmayaraq Qafqazın bütün dağlı xalqlarının nümayəndələrinin qurultayını keçirməyi, bütün qonşu dövlətlərlə dostluq əlaqələri qurmaq üçün hər bir tədbiri görməyi və Qafqaz Dağlı xalqları İttifaqı Respublikasının istiqlaliyyətinin və müstəqilliyinin dünya miqyasında tanınması məsələsini tapşırır. Dağıstan və Çeçenistan xalqlarının təmsilçilərinin ümumi yığıncağı bu qətnaməni Azərbaycan Respublikası parlamenti və hökumətinin diqqətinə çatdırmaq qərarına gəldi.

Rus müasiri A.Şepotyevə görə Dağıstan və Terek vilayətlərinin xalqları Dağlılar Respublikasını elan edərək, bütün diqqətini Terekdəki kazaklara qarşı mübarizəyə yönəltdilər, tədricən bu mübarizə Denikin 1918-ci ilin sonunda təşkil etdiyi Könüllü orduya qarşı mübarizəyə çevrildi.

Ancaq əslində dağlı-kazak toqquşmaları Çeçenistan və İnquşetiyada baş verdi (Terek vilayətində), Şimali-Qərbi Qafqazda isə əksinə, kazaklar və dağlıların ittifaqı müşahidə olunurdu və bütün Şimali Qafqazda rus qüvvələri ilə mübarizə izlənilmirdi. Əksinə,

⁵⁷¹ Азербайджан, 29 (16) января 1919, №20

milli dövlət quruluşu və regional birləşmələr yaratmaq cəhdləri göstərirdi.

Başqa dövlət qurumları ilə münasibətləri möhkəmləndirmək və maraqlarını qorumaq üçün Azərbaycan hökuməti öz diplomatik nümayəndəsi A.Axverdovü Dağlılar Respublikasına, Paşa bəy Sultanovu Şimali Qafqaza göndərirdi.⁵⁷²

Kuban, Don, Könüllü Ordu, Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan təmsilçilərinin konfransı gözlənilirdi. Lakin Könüllü ordu konfransda Gürcüstan və Dağlı Respublikasının iştirakının əleyhinə idi, alman hərbi hissələrinin köməyi ilə Şərqi Qara dəniz bölgəsini ələ keçirən Gürcüstanla Könüllü ordu müharibə vəziyyətində idi, habelə Dağlı Hökumətinin hakimiyyətini də tanımırdı.⁵⁷³

1918-ci il noyabrın 28-də Bakı şəhərində Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətli nümayəndələri – ticarət və sənaye naziri Behbut Xan Cavanşir və maliyyə naziri Məmməd Həsən Hacinski və Dağlı Respublikasından – Bahadur bəy Molaçıxan və İbrahim bəy Heydərov yeni bir müqavilə imzaladılar. Müqavilənin şərtlərinə görə Dağlı Hökuməti Azərbaycan Respublikasından 1918-ci il noyabrın 1-dən başlayaraq iki il müddətinə 10 milyon rubl məbləğində istiqraz alırdı. Noyabr ayında Dağlı Respublikasına 3 milyon rubl, qalan 7 milyon rubl isə eyni ilin dekabr ayı ərzində verilməsi planlaşdırılırdı. Dağlılar Respublikası hökumətinin Gürcüstanla birgə pul nişanlarının çapı ilə bağlı razılaşma imzalandığı halda, bunların çap olunduğu ilk gündən altı ay ərzində Azərbaycanın istiqrazı ödənilməli idi. Dağlılar Respublikası hakimiyyəti əkinçilik bölgələrində təsdiq olunmuş halda borcunu taxılla ödəməli idi. Azərbaycan Respublikası hökuməti təmsilçilər vasitəsi ilə Dağlılar Respublikasının bütün ərazisində bazar qiymətinə çörək almaq hüququnu qazanırdı.

⁵⁷² Azərbaycan Demokratik Respublikası. 1918-1920. Xarici siyasət. (Sənədlər və materiallar). Bakı: Azərbaycan, 1998, s. 156, 160-161, 196, 202, 354; ARDA, f. 897, inv. 1, iş 31, l. 3, 3 arx.; ARDA, f. 897, inv. 1, iş 38, l. 32, 33

⁵⁷³ ARDA, f. 897, inv. 1, iş 22^a, l. 24-24 arx., 25; ARDA, f. 897, inv. 1, iş 38, l. 58, 140-141 arx;

1918-ci ilin dekabrında bolşeviklər Cənub Cəbhənin Xəzər-Qafqaz sektoru istiqamətində hücumə keçdilər. Xəzər-Qafqaz cəbhəsi qoşunlarının məqsədi – gələcəkdə Cənubi Qafqazın işğalı naminə – Şimali Qafqazdan müxtəlif qüvvələrin sıxışdırılması idi.⁵⁷⁴ “Şimali Qafqazın azad edilməsi planı”na konkret olaraq “Şimali Qafqaz bölgəsinin, Petrovskinin ələ keçirilməsi və Bakıya hücum” daxil idi.⁵⁷⁵ Bu planın həyata keçirilməsi bir il və daha da artıq uzandı.

Dağlı hökuməti onun üzərinə gələn təhlükəni dəf etməyə çalışdı. Dağlılar Respublikasının nümayəndə heyəti (sədr A.M. Chermoyev) Azərbaycan nümayəndə heyəti (başçısı A.Topçubaşov) ilə birlikdə beynəlxalq səviyyədə tanınmaq üçün 1919-cu ilin yanvarında Paris Sülh Konfransına yola düşdülər. A. A.Topçubaşova dağlıların hüquqlarını müdafiə etmək, Denikin ordusunun Dağlılar Respublikası sərhədlərindən çıxarılmasına və uzaqlaşdırılmasına nail olmaq səlahiyyəti verilmişdir.⁵⁷⁶

Azərbaycan hökuməti Könüllü Ordusuna qarşı hərbi əməliyyatlara başlamaqdan, Dağlılar Respublikası və Şimali Qafqaz xalqlarını işğaldan açıq şəkildə qorumaqdan ehtiyat edirdi, çünki bu zaman ermənilər arxa cəbhədən hücum edə bilərdilər.

1919-cu ilin əvvəlindən etibarən, generallar Kornilov, Alekseyev və Denikin tərəfindən 1918-ci ilin yazında və yayında təşkil edilən Rusiyanın Cənub Silahlı Qüvvələri Dağlılar Respublikası ərazisini işğal etməyə başladı. Hərbi əməliyyatlar bütün Şimali Qafqazı əhatə

⁵⁷⁴ Приказ армиям и флоту Каспийско-Кавказского отдела Южного фронта об освобождении Северного Кавказа, от 1 декабря 1918 г., г. Астрахань // Директивы командования фронтов Красной Армии (1917 – 1922 гг.). Сборник документов в 4-х томах, т.1, ноябрь 1917 – март 1919 г. Москва, 1971, с. 669

⁵⁷⁵ План освобождения Северного Кавказа, 24 февраля 1919 г., №4386 // Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922 гг.). Т. 1, ноябрь 1917 – март 1919 г. Москва, с. 696

⁵⁷⁶ ARPIİSSA, f. 277, inv.2, iş 22; Azərbaycan, 3 yanvar (21 dekabr 1918) 1919, №2; Azərbaycan, 27 may 1919, №109

etdi. Denikinın elan etdiyi mürtəcə şüarlar Ukrayna, Kuban, Transxəzər, Dağlılar Respublikası, Cənubi Qafqaz respublikaları və Baltikyanı ölkələr, Finlandiya ilə münasibətlərin kəskinləşməsi onun mübarizə cəbhəsini dəfələrlə genişləndirdi.⁵⁷⁷

Dağlılar fraksiyasının büro sədri A.Salikov və Terek vilayət xalq şurasının keçmiş sədri E.Boğdanov Şimali Qafqazın dağlı və rus demokratiyası adından Gürcüstan hökumətindən kömək istədilər. Belə ki, ərazisində partizan dəstələri yaratmaq, dağlıları dəstəkləmək üçün müxtəlif fondlar yaratmaq və s. nəzərdə tutulurdu.⁵⁷⁸ Eyni zamanda, Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi Britaniya komandanlığına Könüllü Ordunun Dağıstandan çıxarılmasını tələb edən nota göndərirdi.

Dağlılar Respublikasının paytaxtı Temirxan – Şuraya Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin əmri ilə 1919-cu il 11 fevral tarixindən etibarən Azərbaycanın Dağlılar Respublikasındakı diplomatik heyətin rəhbəri kimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev göndərildi. Ə.Haqverdiyev Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirinə verdiyi məlumata görə martın 28- də Temirxan – Şuraya gəldi, martın 30-da isə Dağlı Hökumətinin sədri tərəfindən qəbul edildi və etimadnaməsini ona təqdim etdi. Martın 31-də Axverdov İttifaq Şurasının iclasında iştirak edərək burada Azərbaycan və onun hökuməti alqışlarla qarşılandı. Axverdovun sözlərinə görə Dağlılar Respublikasında partiyalar yox idi, milli fraksiyalar var idi: inqışlar, çeçenlər, kumiklar və s., İttifaq Şurasının üzvlərinin çoxu ruhani liderlər və nüfuzlu şəxslər idi. Hökumət sədri P.Kosev “ölkəni çətin vəziyyətdən çıxara bilən” qüsursuz, vicdanlı bir vətənpərvər kimi şöhrət qazanmışdır. Dağlılar hökumətinin nüfuzlu dairələrində onun Azərbaycana birləşdirilməsi ideyası müzakirə edilirdi. Bu fikri xüsusən, hərbi nazirin müavini general Xəlilov bildirdi.⁵⁷⁹ P.Kosevin

⁵⁷⁷ ARDA. F. 897, inv. 1, iş 31, l. 7-9. Грузия, 4 марта 1919, № 49; Кадишев А.Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье. Москва, 1960, с. 320; Коренев Д.З. Там же, с. 225-229

⁵⁷⁸ Грузия, 17 апреля 1919, №85

⁵⁷⁹ ARDA, f. 897, iv. 1, iş 24, l. 135-137; ARDA, f. 970, inv. 1, iş 46, l. 1-2,

fikrinə görə, o zaman Dağıstan vilayətində üç kateqoriyalı insan var idi: bolşeviklərə rəğbət bəsləyənlər; “güclü hakimiyyətli” hökumətin tabeliyində olanlar; Dağlılar Respublikasının Azərbaycana birləşdirilməsinin tərəfdarları (ziyalılar və zabitlər).⁵⁸⁰

Bu arada Denikinın ordusu Dağıstanı işğal etdi, lakin Tiflisdə yerləşən Dağlılar nümayəndəsi hələ də hökumətləri adından fəaliyyət göstərirdi. Çeçenistan və Dağıstan əhalisi yalnız Dağlı hökumətini tanıyırdı. Eyni zamanda, Dağlı Respublikası qüvvələrinin məğlubiyyətindən sonra bu bölgələrdə yerli din xadimlərinin rəhbərliyi ilə güclü bir üsyançı hərəkəti başladı. N.Qotsinski öz tərəfdarları (bəyləri) ilə birlikdə Dağıstan dağlarında gizlənərək Könüllü Orduya qarşı mübarizəni davam etdirmək niyyətində idi. Tiflisdəki Dağlılar Respublikasının nümayəndələri ümidlərini Azərbaycan və Gürcüstana bağlayırdılar. Dağlılar Respublikasının nümayəndəsi A.Kantemir Azərbaycanda, Uzun Hacı isə – Çeçenistanda fəaliyyət göstərirdi.

1919-cu ilin aprelində Dağlılar hökuməti Qroznıda Denikinlə danışıqlar aparmaq üçün teleqram aldı. Bu görüşdə iştirak etmək üçün Fövqəladə İttifaq Şurası tərəfindən seçilən Şuranın sədri R.Kaplanov, rabitə yolları Naziri Temirxanov və Şəriət İdarə Heyətinin rəhbəri N.Qotsinskidən ibarət nümayəndə heyəti həmin gün Çeçenistanın paytaxtına yola düşdülər. R.Kaplanovun məktubundan məlum oldu ki, onlar yalnız ancaq ingilis komandanlığı tərəfindən qəbul edilmiş və qəbula Dağlılar Respublikasının tanınmadığını bəyan etmək üçün çağırılmışlar.⁵⁸¹ Azərbaycan Denikin tərəfindən dağlıların hüquqlarının pozulmasına qarşı müttəfiq dövlətlər qarşısında diplomatik olaraq öz etirazını bildirdi. F.Xoyskinin 1919-cu il martın 5-də Tomsona göndərdiyi notada xüsusən qeyd olunurdu ki, “Azərbaycana dost olan Qafqaz dağlı xalqlarının iradəsinə və müstəqil hüquqlarına qarşı görünməmiş zorakılıq aktları Azərbaycan hökumətinin kəskin etirazına səbəb

20, 7-7 arx.

⁵⁸⁰ ARPIİSSA, f. 970, inv.3, iş 5, l. 13-14, 17

⁵⁸¹ ARDA, f. 970, inv. 1, iş 59, l. 14-14 arx.

olacaq...”⁵⁸² Oxşar etirazı F.Xoyski də RSFSR-in Xalq Xarici İşlər Komissarı G.V.Çiçerinə bildirdi.⁵⁸³

1919-cu il aprelin 6-da Azərbaycan hökuməti Şimali Qafqaz xalqlarına hərbi yardım göstərilməsi üçün qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə qeyd edilirdi ki, Azərbaycan Dağlılar Respublikasına nizamlı hərbi hissələr göndərə bilməz, lakin “Dağlılar Respublikasına qeyri-rəsmi könüllü dəstələr göndərilməsini” məqsədlə uyğun hesab edir. Bundan başqa, tibbi yardım göstərmək məqsədilə Dağlılar Respublikasının ehtiyacları üçün 142,5 min rubl ayrıldığı xüsusi sanitar dəstələrinin göndərilməsi planlaşdırılırdı. Bundan əlavə, Azərbaycan hökuməti vaxtaşırı olaraq Dağlılar Respublikasına 1 milyondan 10 milyon rubla qədər faizsiz kreditlər ayırdı həmçinin, Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz) Komissarlığının 80 milyon rubl dəyərində istiqraz emissiyasında Dağlılar hökumətinin iştirakı məsələsinə nəzarət edirdi. Bu məqsədlə Azərbaycan Gürcüstanla üç müqavilə bağladı. (Daha sonra Gürcüstan və Ermənistan Azərbaycan hökumətinin razılığı olmadan istiqrazlar buraxdı və Dağlılar Respublikasının iştirakı məsələsi həll olunmamış qaldı).⁵⁸⁴

Dağlılar hökumətinin nümayəndəsi olan R.Kaplanovun iki dəfə Azərbaycan hökumətində nazir vəzifəsində çalışması da əlamətdar idi. İlk dəfə – 1919-cu ilin aprelində – təhsil və din naziri, ikinci dəfə isə – həmin ilin dekabrında – ticarət, sənaye və ərzaq naziri oldu.⁵⁸⁵

Azərbaycanlı Nurməmməd bəy Şahsuvarov – Dağıstanda xalq məktəblərinin müfəttişi, 1918-ci ildə Dağlılar Respublikanın xalq

⁵⁸² Азербайджан, 9 марта (24 февраля) 1919, № 52

⁵⁸³ Деникин А.И. Очерки русской смуты. Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920. Воспоминания, мемуары. Минск: Харвест, 2002, с. 272

⁵⁸⁴ ARDA, f. 970, inv. 1, iş 55, l. 1; ARPIİSSA, f. 277, inv. 2, iş 30, l. 1-5, 15 – 16, 47; Azərbaycan Demokratik Respublikası. 1918-1920. Qanunvericilik aktları (Sənədlər və materiallar). Bakı: Azərbaycan, 1998, s.24, 296-300

⁵⁸⁵ Ağamalıyeva N., Xudiyev R., Azərbaycan Respublikası. Siyasi tarixin səhifələri 1918-1920-ci il. Bakı, 1994, s.44-45, 72-73

maarif naziri təyin edilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan parlamentinə (“İttihad” fraksiyası) deputat seçilmişdir. 1919-cu il aprelin 14-də Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin köməkçisi, 1920-ci ildə isə AXC-in təhsil və dini işlər naziri oldu.⁵⁸⁶

1919-cu il aprelin 27-də Tiflisdə Qafqaz respublikalarının: Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan və Dağlı Xalqları İttifaqının konfransı açıldı. Gündəmdəki vacib problemlərdən biri – Şimali Qafqazda Könüllü Ordu məsələsi idi. Əhməd Salikov konfrans iştirakçısı olan ölkələrə Şimali Qafqaz xalqlarına dərhal silahlı yardım göstərilməsi ilə bağlı müraciət etdi.⁵⁸⁷

Paris Sülh Konfransındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri A.A.Topçubaşovun məlumatına görə Avropa dövlətləri tərəfindən müstəqilliklərinin tez bir zamanda tanınması üçün Şimali və Cənubi Qafqaz respublikalarının birləşməsi zəruridir, arzuolunandır.⁵⁸⁸

Denikin ordusunun hücumu ilə əlaqədar Dağlı Respublikası Hərbi Şurası fasiləsiz iclaslar keçirirdi. Martın 31-də belə görüşlərin birində A.Axverdov və onun simasında Azərbaycan hökuməti iştirak edərək səmimi və gurultulu alqışlarla qarşılandı. 1919-cu il aprelin 19-da Dağıstan zabitləri Dağlılar Respublikası Parlamentinə Dağıstanın Azərbaycana birləşdirilməsi ilə bağlı bəyanat təqdim etdilər. Bu məsələ zabitlər, parlament üzvləri, ruhanilər və ziyalılar tərəfindən müzakirə edilirdi. Zabitlər əvvəlcə Azərbaycana yalnız Dağıstanı birləşdirməyi təklif edirdilər. Bu mövzu həmçinin müttəfiq qoşunlarının komandanı Tomson ilə F.X.Xoyski arasında da müzakirə

⁵⁸⁶ Азербайджан, 3 июня 1919, №113; Mövsüm Əliyev. Nurməmmədbəy Şahsuvarov // Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan hökuməti (1918-1920). Bakı, 1990, s.72-73

⁵⁸⁷ Открытое письмо А. Цаликова к участникам конференции представителей Республики Азербайджана, Армении, Грузии, горцев Северного Кавказа, 7 мая 1919 г., Тифлис // Гражданская война в России и мусульмане. Сборник документов и материалов, с. 450-451

⁵⁸⁸ Topçubaşov A.A. İstanbulda diplomatik danışıqlar (Azərbaycan Respublikasının fövqəladə və səlahiyyətli səfirinin qeydləri). 1918-1919. Bakı, 1994, s. 14-15, 63-66, 127-132, 135-136

edildi. Tomson belə bir fikir söylədi ki, “Dağlılar Respublikasının vəziyyəti zəifdir və dağılma ehtimalı var ... Dağıstana gəldikdə, Azərbaycanla birləşməlidir, çox güman ki, belə də olacaq, çünki Dağıstan iqtisadi, topoqrafik və başqa şərtlərə görə Azərbaycanla bağlıdır”.⁵⁸⁹ Lakin bu görüşdə Tomson Azərbaycan Hökumətinin “Azərbaycan” qəzeti səhifəsindən yayılmış Dağlılar hökumətinə yardım etmək çağırışlarına iradını bildirdi. Tomsonun fikrincə, bu cür dəstələrin təşkili, İngilis komandanlığı qarşısında Denikinın zəifləməsi bolşeviklərin güclənməsi kimi xoşagəlməz bir təəssürat yarada bilərdi. Buna cavab olaraq Xoyski Denikinın Dağlılar Respublikasının müstəqilliyinə təhlükə yaratdığını və Azərbaycana hücum edə biləcəyini söylədi.

Beləliklə, Dağıstan zabitlərinin təklifi ali hərbiçilər, parlament üzvləri, din xadimləri və ziyalılarla Dağlılar Respublikası parlamentinin ümumi iclasında müzakirə edildi. Əksəriyyət A.İ.Denikin ordusuna qarşı birgə hərbi əməliyyatlar aparmaq üçün Azərbaycanla birləşməyin tərəfdarı olduqlarını bildirdi və əməliyyat bitdikdən sonra hər iki müsəlman respublikasını federasiya və ya konfederasiya kimi “Şəriət və Ədalət məhkəmələrinin qorunub saxlanması şərti ilə vilayətlərə daxili özünüidarə hüququ təmin edilməklə Azərbaycan Respublikası hakimiyyətinin tanınmasını” bildirirdi. A.Axverdovun Azərbaycanın Xarici İşlər Naziri M.Y.Cəfərova verdiyi məlumata görə, “Azərbaycanın bütün İttifaq üzərində hakimiyyətinin tanınmasının” (yəni Şimali Qafqazın birləşmiş Dağlılar İttifaqı – Dağlılar Respublikasının ilkin adı – red.) tərəfdarlarından biri Məhəmməd-Kadi Dibirov idi. O, Dağıstanın Azərbaycana birləşmə məsələsinin dərhal həll edilməsini, Şimali Qafqazın digər bölgələrinin isə müharibə bitdikdən və yeni parlamentin çağırılmasından sonra birləşdirilməsini təklif etdi. A.Axverdovun sözlərinə görə, “çecənlər də” Azərbaycana qoşulmağa meylli idilər...”⁵⁹⁰ İş burasındadır ki,

⁵⁸⁹ ARDA, f. 970, inv. 1, iş 59, l. 21, 25; Azərbaycan Demokratik Respublikası. 1918-1920. Xarici siyasət. (Sənədlər və materiallar), s.196-198, 215-217

⁵⁹⁰ ARDA, f. 970, inv. 1, iş 59, l. 26-26 arx.; Azərbaycan Demokratik

Könüllü Ordu bu zaman Terek vilayətinin ərazisində, xüsusən, İnqüşetiya və Çeçenistanda hərbi əməliyyatlar aparırdı. Məlum olduğu kimi, Denikin əsas vəzifəsini yeni yaranmış bütün suveren dövlətlərin ləğv edilməsi, “vahid və bölünməz Rusiya”nın bərpasında görürdü.

Müsəlman əhalini bolşeviklər əleyhinə hərəkətə cəlb etmək məqsədilə 1919-cu ilin yayında Rostov-Don şəhərində Rusiyanın Cənub Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanlığının yanında Xüsusi müşavirənin Müsəlman təbliğat şöbəsi yaradılmışdı.⁵⁹¹

1919-cu ilin mart ayında CRSQ Baş Komandanının Qərargahına daxil olan məlumata görə Dağlılar hökuməti çeçenləri Könüllü Orduya qarşı mübarizəyə təhrik etmiş, Azərbaycan və Gürcüstan Hökumətləri ilə RCSQ-ə qarşı birgə əməliyyatlar haqqında müqavilə bağlamışdı.⁵⁹²

Bu çətin vəziyyətdə P.Kosevin istefa istəyi rədd edildi. Eyni zamanda, aprelin 12-də Dağlılar Respublikası parlamentinin üzvləri və Şurada təmsil olunan Dağıstan ağsaqqalları Çeçenistandan Uzun Hacıyı çağırdılar. Ayın 13-də Uzun-Hacı təntənəli surətdə Temirxan-Şuraya girdi. O, Dağlılar Respublika hökumətindən Azərbaycan hökumətindən borc götürülmüş pulların xərclənməsi barədə hesabat tələb etdi. İttifaq Şurasının böyük izdihamla keçirilən iclasında şeyxlər Azərbaycana təşəkkür edərək Axverdovdan salamlarını və xeyir-dualarını çatdırmasını xahiş etdilər. Aprelin 19-da İttifaq Şurasının üzvləri təşviqat məqsədilə aullara dağıldılar. Axverdovun

Respublikası. 1918-1920. Xarici siyasət. (Sənədlər və materiallar), s. 209, 218-219

⁵⁹¹ Докладная записка товарища председателя Всероссийского мусульманского военного совета и члена Национального парламента мусульман внутренней России и Сибири Ю. Музафарова управляющему Отделом пропаганды Особого совещания при главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России К.Н.Соколову, 3 июня 1919 г., Ростов-на-Дону // Гражданская война в России и мусульмане. Сборник документов и материалов, с. 412, 454-455

⁵⁹² РГВА. Ф. 39540, оп. 1, д. 22, л. 7, 15

məlumatına görə, şeyxlərin 20 minə yaxın silahlı havadarları var idi. Çeçenistanı Könüllü Ordu qüvvələrindən azad etmək üçün özlərinin “Nizam-intizam” planlarını təklif edirdilər.⁵⁹³

RCSQ-in Ali Baş Komandanının Qərargahına təqdim edilən 15/25 aprel 1919-cu il tarixli məlumata görə Azərbaycan Parlamenti və hökuməti yalnız Könüllü Ordu tərəfindən müstəqilliklərinin məhv edilməsi təhlükəsi səbəbindən dağlıları və Gürcüstanı dəstəkləyirdilər.⁵⁹⁴

Dağıstanlı və bütün Şimali Qafqaz bolşevikləri Leninin milli siyasət təbliğatına və onun nəticəsi olaraq “Millətlərin öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”na böyük maraq göstərdilər.⁵⁹⁵ Azərbaycan hökuməti yanında Şimali Qafqaz Respublikası Müdafiə Şurasının diplomatik nümayəndəsi Alibəy Taxo-Qodinin Azərbaycan Respublikasının xarici işlər nazirinə verdiyi məlumatına görə ziyalılar arasında hadisələrin inkişafının bir neçə ehtimalı nəzərdən keçirilirdi: 1) dağlı ərazisində birləşmiş koalisiya xalq hakimiyyətinin yaradılması, 2) bolşevik hökuməti ilə danışıqlar apararaq Dağlılar Respublikasının müstəqillik ideyasının müdafiəsi.⁵⁹⁶

Qafqaz dövlətlərinin əməkdaşlığı RCSQ Qərargahı və Qızıl Ordu tərəfindən diqqətlə izlənilirdi. Könüllü Ordu Qərargahına daxil olan məlumatlara görə, Gürcüstanın Azərbaycan hökuməti ilə ittifaqı “eyni zamanda dağlı müsəlmanlarını da işə cəlb etməyə” çalışırdı. Ancaq bunu etmək çox çətin idi. Çünki Dağlılar Respublikası və Dağıstan parlament hökuməti Denikin dəstələri tərəfindən qismən ləğv edildi; bir qismi isə könüllü RCSQ-in baş komandanının hakimiyyətini tanıdı.

Könüllü Ordu tərəfindən Qudermes stansiyasını ələ keçirildikdən sonra ingilis polkovniki Raulendson rəsmi surətdə Çeçenistan

⁵⁹³ ARDA, f. 970, inv.1, iş 59, l. 15 arx. – 16, 18-19, 26 arx. – 27

⁵⁹⁴ Начальнику Штаба Главноком. ВСЮР Доклад 15/25 апреля 1919 // РГВА. Ф. 39540, оп.1, д. 22, л. 61, 61 об., 84

⁵⁹⁵ Ленин В.И. ПСС. Т. 27.5-е издание. Москва: Изд-во полит.лит-ры, 1973, с. 257, 437

⁵⁹⁶ ARPIİSSA, f. 277, inv.2, iş 23, l. 18-20 arx.

qubernatoru polkovnik Cəfərova Şimali Qafqazın Könüllü Ordunun, Dağıstanın isə – Böyük Britaniyanın təsir dairəsinə keçəcəyini elan etdi. Belə bir şəraitdə Dağıstan nümayəndələri Dağıstanın Azərbaycan Respublikasına birləşməsinə razılıq verməsi xahişi ilə Azərbaycan hökumətinə müraciət etdilər. Axverdovun qiymətləndirməsinə görə, Dağlı Hökumət üzvlərinin “Dağıstanın Azərbaycana birləşdirilməsi ilə bağlı teleqramına bir çox ictimai xadimlərin xahişi səbəb oldu; belə bir halda, səbəb müdafiə qüvvələrinin ümitsizliyində və hökumətin özünü xilas edə bilməməsindədir”.⁵⁹⁷

1919-cu il aprelin 30-da Tiflisdə Cənubi Qafqaz Konfransının iclası keçirildi. Mayın 3-də ikinci plenar iclasında Cənubi Qafqaz ölkələri ilə sıx bir ittifaqa ümid bəsləyən Dağlılar Respublikasından olan nümayəndələr Əlixan Kantemir, Mürrədin Penzulayev və Aslan bəy Butayev iştirak edirdilər. Şimali Qafqaz dağlılarının görkəmli xadimi Əhməd Salikov Cənubi Qafqaz respublikalarına dağlılara dərhal silahlı yardım göstərilməsi xahişi ilə məktubla müraciət etdi. Lakin Denikin ordusunun irəliləməsi səbəbindən konfransın işi dayandırıldı.⁵⁹⁸

İngilislərin vədlərinə baxmayaraq, Könüllü Ordu Dağıstanı işğal etdi və Dərbəndi tutdu. Bakıda Xüsusi Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı.

1919-cu il mayın 9-da AXC Xarici İşlər Nazirliyi Petrovskda Azərbaycan hökumətini baş verən hadisələr haqqında məlumatlandırmaq üçün agentlik yaratdı.

1919-cu il mayın 14-də Dağlılar Respublikasını təmsil edən A.Kantemir və A.Butayev ərazi komissiyasına həsr olunmuş Cənubi Qafqaz Konfransının növbəti iclasında iştirak edirdilər. Mayın 19-da olan iclasda A.X.Kantemir Dağlı nümayəndəliyinin adından tezis təqdim edir, tezisdə ərazi mübahisələrini öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi, müstəsna hallarda isə iqtisadi-təsərrüfat prinsipləri əsasında həll etməyi təklif edirdi. Bütün bu məsələlər hərbi və siyasi

⁵⁹⁷ ARDA, f. 970, inv. 1, iş 59, l. 31

⁵⁹⁸ Грузия, 29 апреля 1919, №91; Грузия, 6 мая 1919, №86; Грузия, 8 мая 1919, №98

hadisələrlə əlaqədar olaraq arxa plana keçdi.⁵⁹⁹

1919-cu ilin mayında, Dağıstanın RCSQ tərəfindən işğal edilməsi səbəbindən general Xəlilov İttifaq Şurasının fəaliyyətini dayandıraraq iclası qapalı elan etdi. Bu, 1919-cu il mayın 23-də Temirxan-Şurada Şimali Qafqaz Dağlılar Respublikası İttifaq Şurasının (Parlamentinin) son iclasında baş verdi. İttifaq Şurasının sədr müavini Penzullayev axşam saat 8-də iclası açdı. İclasda parlament üzvlərindən başqa Xəlilovun bütün kabinet üzvləri iştirak edirdi və ictimaiyyət üçün yerlərin hamısı tutulmuşdu. Dağlı Parlamentinin buraxılması ilə bağlı Könüllü Ordu tərəfindən teleqram oxunur. Fraksiya əsasında səs vermək üçün bir təklif verilir. Dağlı Parlamentindəki fraksiyalar milli mənsubiyyətə görə fəaliyyət göstərirdi: Dağıstan, çeçen və s. müzakirədən sonra Dağıstan fraksiyasının nümayəndəsi Apaşev Könüllü ordunun tələblərinin yerinə yetirilməsi, parlament və hökumətin buraxılması barəsində qətnamə ilə çıxış etdi. Dərin sükut uzun müddət davam etdi və yalnız “Dağıstan rüsvay oldu” sözləri eşidilirdi. Növbəti söz Dağıstan fraksiyasının qərarını pisləyən Çeçenistan nümayəndəsi Yusup Hacıya verildi. O bir vaxtlar Şimali Qafqaz xalqlarını cihadə çağırən və yaxınlaşan təhlükədən qorxaraq təslim olan Dağıstanın şəriət başçısını qınadı. İnqüşetiya nümayəndəsi A.Pliyev də dağıstanlılara utanc damğası vuraraq digər xalqları aldatmaqda və əslində arxadan zərbə vuraraq Gürcüstan və Azərbaycan xalqlarına xəyanət etməkdə onları günahlandırırdı.⁶⁰⁰ Bütün fraksiyalar Dağıstan fraksiyasının təklifini rədd etdilər.

Daha sonra Dağıstan nümayəndəsi Apaşev bildirdi ki, Dağlılar Parlamentinin Dağıstan fraksiyası ona parlamentdə fəaliyyətini davam etdirməkdən imtina etdiyini bəyan etmək səlahiyyətini vermişdi və belə bir şəraitdə Dağıstan ərazisində parlamentin sonrakı fəaliyyəti mümkün deyil. Bundan sonra gecə saat 1-də sədr iclasın

⁵⁹⁹ ARDA, f. 970, inv. 1, iş 72, l. 1-4; ARDA, f. 970, inv.1, iş 74, l.1

⁶⁰⁰ Сообщение газеты «Вольный горец» о заседании Союзного совета республики горцев Северного Кавказа, принявшего решение о своем роспуске, 10 (23) мая 1919 г. Темир-Хан-Шура // Гражданская война в России и мусульмане. Сборник документов и материалов, с. 451-452

qapalı olduğunu elan etdi və Şimali Qafqaz Dağlı Xalqları Parlamentini qeyri-müəyyən bir müddətə buraxıldı. Əsasən Temirxan-Şuraya rəhbərlik edən general-mayor Hacı Murad, parlament üzvlərinin şəhərdən gedə biləcəklərini və hökumət üzvlərindən yalnız xidməti vəzifəsinin fəaliyyəti haqqında hesabat verdikdən sonra şəhəri tərk edə biləcəklərini söylədi. Həbs və məhkəmə təhdidi altında xüsusi icazə olmadan şəhəri tərk etmək qadağan edildi.⁶⁰¹

RCSQ-in 1919-cu il mayın 9-da olan xülasələrində Dağlılar Hökuməti sədrinin istefası və Könüllü Orduya meyilli əhval-ruhiyə barəsində bildirildi: “Kosev başda olmaqla Dağlı hökuməti istefa verdi, kabinetin formalaşması General Xəlilova həvalə edildi; Kosevin də daxil olunması mümkündür. Şəxsi müzakirələrdə bir çox səs könüllü ordunun lehinədir”.⁶⁰²

Dağlılar hökumətinin bir çox nazirləri və parlamentin deputatları – P.Kosev, A.Salikov, H.Bammat və başqaları Azərbaycan və Gürcüstana getdilər, AXC-in diplomatik nümayəndəsi Axverdov aqvardiyaçıların işğal etdiyi ərazidə qaldı. Azərbaycanın xarici işlər nazirinə Axverdovun Temirxan-Şuradan göndəriləyi teleqramda Kosevin kabinetinin istefası və general Xəlilov başda olmaqla yeni kabinetin formalaşması haqqında məlumat verilirdi. Ayın 23-də knyaz Tarkovski Petrovskdən gəlir və Könüllü ordu adından Dağlı Respublikası hökumətini tanımaqdan imtina etdiyini, lakin xalq tərəfindən seçilmiş Dağıstan Hökumətini könüllü olaraq tanıdığını, daxili idarəçiliyə və insanların mədəni həyatına müdaxilə etməyəcəyini bildirdi. Axverdov Tarkovski ilə də görüşdüyünü, Petrovskda bolşeviklərə qarşı döyüşmək məqsədi ilə 5 min kazakın olduğunu və onların təsir dairələrinin bitdiyi Qızıl-burun dəmiryol xəttini işğal edəcəklərini bildirdi.

Azərbaycanla toqquşmanın qaçılmaz ola biləcəyini və bunu Axverdovun anladığını görənlər Tarkovski tez özünü ələ alaraq:

⁶⁰¹ ARDA, f. 894, inv. 4, iş 37, l. 42; ARDA, f. 970, inv. 1, iş 265, l. 1-4;

⁶⁰² Сводки телеграмм, полученных штабом Главнокомандующего Вооруженными Силами Юга России, май 1919 г. // РГВА, ф. 39540, оп.1, д.1, л.17

“Dərbənddən daha uzağa irəliləməyəcəklər”, – deyə bəyan etdi. Qatı denikinçi knyaz Tarkovski həm dağıstanlılar, həm də azərbaycanlılara Denikin ordusu ilə qarşıdurma yaratmamağı məsləhət görürdü. General Xəlilov Dağlı İttifaqı Hökumətinin mövcud olmadığını axşam keçirilən parlament iclasında elan etdi. Parlament üzvü Apashev aşağıdakı qətnaməni səsəndirdi: “Hökumət Sədrinin bəyanatını dinləyən parlament Dağıstanın Könüllülərlə mübarizə aparmaqda acizliyini nəzərə alaraq, dağılmağa qərar verdi”. Sədr qətnaməni səsə qoyarkən, həmin Apashev qətnamənin səsvermə yolu ilə qəbul edilməyəcəyini görərək, dedi: “Dağıstan Fraksiyası Parlament iclaslarını davam etdirmək qərarına gəlsə, səsvermədə iştirak etməkdən və parlamentə getməkdən imtina edir”. Onda sədr dedi: “Birlik Şurasının iclasını qapalı elan edirəm”. Beləliklə, 1919-cu il mayın 23-də Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikası fəaliyyətini dayandırdı. Dağıstan fraksiyası yeni hökumətini aşağıdakı tərkibdə seçdi: Dağıstanın hakimi – general Xəlilov, mülki hissə üzrə köməkçisi – polkovnik Musalayev, hərbi hissə üzrə – general Hacı Murat, xalq iqtisadiyyatı müdiri – Ə.Həsənov, məsləhətçilər – Daitbekov və Ömərov, dini hakimiyyətin katibi – Bədavi Səidov.

Burada iki faktor diqqəti cəlb edir: birincisi, hökumət sədrinin bütün məruzəsi sənədlərə deyil, Petrovskdan gəlmiş Tarkovski və şəhər başçısı Maqomedovun hökumətə çatdırdığı sözlərə əsaslanır; ikincisi, İttifaq Şurası ləğv edilməmişdir və iclas sadəcə olaraq, bağlandı; beləliklə, Qafqaz Dağlılar İttifaqı nəzəri cəhətdən mövcudluğunu davam edirdi, çünki İttifaqın taleyi hökumət sədrinin dediyi kimi, Könüllü Ordu tərəfindən deyil, başqa yerdə həllini tapacaq. “Mən özümü Dağıstan hökumətinin nümayəndəsi hesab etmirəm, onunla hər hansı bir rəsmi əlaqələri kəsdim və ilk fürsətdə Bakıda yaranmış vəziyyət haqqında ətraflı hesabat vermək üçün getməyə hazırlaşırım” – deyə o yazırdı.⁶⁰³

Yeni kabinetin tərkibinə rabitə yolları və poçt naziri vəzifəsinə B.Mallaç xan, ədliyyə, maarif və Xarici İşlər naziri vəzifəsinə isə

⁶⁰³ ARDA, f. 894, inv. 10, iş 62, l. 9-10 arx.; ARDA, f. 970, inv. 1, iş 59, l. 29arx.; ARPIİSSA, f. 277, inv. 2, iş 23, l. 2, 4-4arx.

P.Kosevi dəvət etmək planlaşdırılırdı, lakin onların razılığını almaq inandırıcı deyildi.

Siyasi vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq A.Axverdov Dağlılar Respublikasının Xarici İşlər Nazirinə sorğu göndərərək sual verdi: Dağlılar Respublikası ilə Könüllü Ordu arasında müharibə vəziyyəti davam edirmi? Çeçenistanda Nizamlı dəstələrin dağılmasının səbəbi nədir? Dağlı Xalqları Siyasi İttifaqını dağılmış hesab etmək olarmı?⁶⁰⁴ Bununla belə, Axverdov Xəlilova etiraz edərək Petrovskdakı könüllülər dəstəsinin komandirinin qərarını İttifaq Şurasına çatdıraraq Dağlılar Respublikası hökumətinin mövcud olmadığı haqqında bəyanat verməsini qeyri-qanuni hesab edərək onu qınadı, halbuki belə qərarın səlahiyyəti hüquqi cəhətdən parlamentə məxsus idi.

Azərbaycan hökumətindəki Dağlılar Respublikasının nümayəndəsi B.Mallaç xanın məlumatına görə Könüllü ordunun Dağlılar Respublikası üzərinə hücumu yerli əhaliyə çoxlu sayda “insan itkisi, dağılmış və külə dönmüş kəndlər – aullar kimi böyük qurbanlar bahasına başa gəldi”. Könüllü Ordunun Dağıstan vilayətində törətdiyi işgəncələr Çeçenistanda əks-səda doğuraraq üsyanların yenidən güclənməsinə səbəb oldu. Qudermesdə də çeçenlərin və inqışların çıxışları baş verdi, onların yatırılması üçün Petrovskdan iki eşelon göndərilmişdi.⁶⁰⁵

Bu zaman Dağıstanda general Xəlilovun başçılığı ilə Müvəqqəti Hökumət yaradıldı. A.Axverdovun rəyinə görə, bu, “dövlət çevrilişi və maskalanmış bir şəkildə hərbi diktaturanın qurulması” kimi qiymətləndirilməlidir.⁶⁰⁶ Dağıstan başçısının icraatına aşağıdakı işlər verilirdi: şəriət, iqtisadi (vergi, torpaq) və s. Dağlılar Respublika ərazisini, o cümlədən Dağıstan ərazisini də işğal edən Könüllülər Ordusu hərbi və sülh, dəmir yolu, poçt, teleqraf və gömrük idarəsi ilə bağlı məsələləri öz səlahiyyət dairəsinə daxil etdi.⁶⁰⁷

⁶⁰⁴ ARDA, f. 970, inv. 1, iş 59, l. 30-31 arx.

⁶⁰⁵ ARDA, f. 894, inv. 10, iş 62, l. 11, 15, 25, 42-42arx.

⁶⁰⁶ ARDA, f. 894, inv. 10, d. 62, l. 38, 38 arx.; ARDA, f.970, inv.1, d.59, l. 29

⁶⁰⁷ ARPIİSSA, f. 277, inv. 2, iş 23, l. 9-19

O zaman Dağıstanın demokratik qüvvələri arasında parçalanma müşahidə edilir, onlardan biri Denikinlə (müttəfiqlərin təzyiqi altında) əməkdaşlıq və razılaşmanın tərəfdarları, digəri isə Dağlı Respublikası ərazisində RCSQ-in mövcudluğunun əleyhdarları idilər. Sonuncular 1920-ci ilin martına qədər Denikin ordusuna qarşı inadkar mübarizə apardılar. Bu hərəkətin liderləri, xüsusən A.Salikov, A.Kantemir və Milli Komitə, Məclis, “Cəmiyyət-ül-İslamiyə”, Türk Sosial-Federativ İnqilab Komitəsi və s. kimi milli təşkilatların xadimləri idi.⁶⁰⁸ RCSQ-in Qərargahından verilən məlumata görə, 1919-cu ilin may ayının birinci yarısında Dağlılar hökumətinin üzvləri Bakıya köçdü.⁶⁰⁹ Denikin özünün “Rus iğtişaşlarının oçerkləri” kitabında yazırdı ki, “Dağıstandan qaçan dağlı liderləri Azərbaycan və Gürcüstanda sığınacaq tapdılar. Orada onlar üç “səlahiyyətli” dağlı nümayəndəliyi yaratdılar: Bakıda Cabagiyev və Əhməd xan Mutuşev, Tiflisdə isə Əhməd Salikov. 1919-cu ilin payızında Levaşi kəndində onlara Hacı Əlinin sədrliyi altında olan “Şimali Qafqazın Müdafiə Şurası” qoşuldu...”⁶¹⁰

1919-cu il iyunun 15-də “Dağıstan Carçısı”nda («Вестник Дагестана»), bolşeviklərə qarşı mübarizə aparmaq və yalnız bolşeviklərlə mübarizə məqsədi ilə Dağlı Respublikası ərazisinə gələn Könüllülər Ordusunu dəstəkləmək üçün bütün məscidlərdə və kənd yığıncaqlarında yayılaraq oxunan “Müraciət” nəşr olunmuşdur. Müraciətin müəllifləri – Dağlılar hökumətinin sədri general-mayor Xəlilov və İttifaq Şurasının dağıstanlı üzvləri belə münasibəti Könüllü Ordunun tələbləri ilə razılaşmağın zəruriliyi ilə əsaslandırırdılar. Onlar Şimali Qafqaz xalqlarının müstəqillik və dövlətçilik ideyasına xəyanət ittihamlarını və Könüllülər ordusu ilə döyüşmədən təslim olduqlarını rədd edirdilər. Xəlilovun sözlərinə görə Könüllülər Petrovsk şəhərinə çatanda əslində Dağlılar İttifaqı yox idi və orada yalnız Dağıstan qalmışdı. “Başda Azərbaycan olmaqla Qafqaz

⁶⁰⁸ Вагабов М.В. Дружба, закаленная в боях, с.53

⁶⁰⁹ РГБА, ф. 39540, оп.1, д. 22, л.15

⁶¹⁰ АРПІІССА, Surətlər fondu, №856, 1.1-2; Деникин А.И. Очерки русской смуты. Москва, 1991, с. 195-196

Müsəlmanları İttifaqı ideyası və ya eyni inanlı qardaş Azərbaycan-Dağıstanın fikrindən heç vaxt imtina etməmişəm və etmirəm. Lakin bu əqidə müharibə yolu ilə deyil, diplomatik yollarla, dünya konfransında və ya Ümumrusiya Müəssislər Məclisində baş tuta bilər. Könüllü ordunun şərtlərinin müharibəsiz və etirazsız qəbul edilməsi Qafqaz Dağlılar İttifaqının həyatda mövcudluğu və ya Dağıstanın yenidən Azərbaycana birləşdirilməsini hər hansı bir qaydada dəyişdirmədən ... yalnız onlarla Dağıstan kəndlərini xarabalıqdan, viranəlikdən və onlarla və minlərlə insanın lazımsız qan tökülməsindən xilas etdi”. Müraciətin müəllifləri, silah gücünə azadlığı müdafiə etməyə çağıranları məsuliyyətsiz insanlar adlandıraraq, yaxınlarını çar Rusiyasını bərpa etmək və Dağıstanın idarəçiliyinə müdaxilə etmək niyyətində olmayan Könüllü ordunun zərərsiz planları ilə tanış edirdilər. Dağıstan hökuməti, status məsələsini Müəssislər məclisinin qərarına həvalə etdi.⁶¹¹

A.Axverdov Bakıya guya Temiran-Şurada üsyan təşkil etmək məqsədilə Azərbaycandan Əli-Aci Akuşinskiyə və Uzun Hacıya 20 milyona yaxın maliyyə yardımını haqqında yayılan şayiələr barədə məlumat verdi. Bütün bunlar Azərbaycanın Dağlılar Respublikasındakı nümayəndələrinin və yerli azərbaycanlı əhəlinin Denikin təhlükəsinə məruz qalmasına səbəb ola bilərdi.⁶¹² May ayında Cənubi Qafqazdakı Britaniya qüvvələrinin komandanı Tomsonu əvəz edən general-mayor G.N.Kori Antanta dövlətləri adından etiraz edərək Denikinə nota verdi.

General Kori 1919-cu il iyunun 11-də N.B.Yusifbəyliyə göndərdiyi bir məlumatda Böyük Britaniya komandanlığı tərəfindən Rusiyanın Cənub Silahlı Qüvvələri ilə Qafqaz respublikaları arasında demarkasiya xətti qurduğunu bildirir. Həmin demarkasiya xətti “Bzıb çayından şimala doğru bu çay boyunca, Suxumi sərhədinə qədər, oradan şərq vilayətlərdən keçərək: Suxumi, Kutaisi, Tiflis, Dağıstan – Petrovsk-Dağıstan dəmir yolundan beş mil cənubdakı bir nöqtəyə

⁶¹¹ ARDA, f. 894, inv. 10, iş 72, l. 1-4

⁶¹² ARDA, f. 894, inv.10, iş 62, l. 39-39arx.; ARPIİSSA, f. 277, inv.2, iş 23, l. 6-6 arx.

qədər, oradan paralel olaraq cənub-şərqə, ancaq dəmir yolundan beş mil cənubda yerləşən Xəzər sahilindəki bir nöqtəyə, Petrovskdan beş mil cənuba qədər olan yol boyunca keçirdi". Beləcə, Denikin bu xətdən cənuba getməməli, Azərbaycan və Gürcüstan isə xətdən şimala keçməməli idi. Bununla da, Britaniya hökuməti Dağıstan ərazisinin böyük hissəsini Azərbaycanın təsir dairəsinə daxil etdi. Beləliklə, Britaniya hökuməti öz növbəsində Xəzər dənizində üstünlük təmin edərək təsir dairəsini sahil xəttinin əlavə bir hissəsinə qədər genişləndirməyi də planlaşdırırdı. Cənubi Qafqaz müdafiə xəttinin möhkəmləndirilməsi nəzərdə tutulurdu.⁶¹³ Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Tomsonun fikrinə görə, Dağıstanla Azərbaycan arasında iqtisadi, topoqrafik və digər vasitələrlə bir bağlılıq olduğu üçün onlar birləşdirilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, hətta Azərbaycan Respublikasının Memorandumunda da Azərbaycanın şimal sərhədlərinin konturları dəqiq və aydın şəkildə müəyyən edilmişdir. Bu fikrin arxasında Samur çayı hövzəsi və ətrafındakı yaxın ərazilər, Dərbənd, Kaytaq və Tabasaran vilayətlərinin bir hissəsi və s. nəzərdə tutulurdu. Memorandumda qeyd olunurdu ki, Dağıstan vilayətinin müsəlman əhalisi xüsusilə iqtisadi cəhətdən Azərbaycana bağlıdır və meyillidir..."⁶¹⁴

1919-cu ilin iyun ayının ikinci yarısında Dağıstanın dağlıq hissəsinə Dağlıqlar Respublikası ordusunun geniş miqyaslı hücumu başladı. Lakin bir ay davam edən şiddətli döyüşlərdə Denikin ordusunu məhv etmək mümkün olmadı. Rusiyanın Cənub Silahlı Qüvvələri

⁶¹³ ARDA, f. 970, inv.3, iş 4, l.11-11arx., 18; ARP II SSA, f. 277, inv.2, iş 22, l.103-105, 115 arx.; Азербайджанская Демократическая Республика. 1918-1920. Внешняя политика. (Документы и материалы), с. 217, 266-268; Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство. Из истории интервенции и контрреволюции в Закавказье. Баку, 1927, с.96-99, 103-104; Эмиров Н.П. Из истории военной интервенции и гражданской войны в Дагестане. Махачкала, 1972, с.15-17

⁶¹⁴ Меморандум чрезвычайного полномочного министра при правительствах Блистательной Порты, Армении и Грузии А.М.Топчибаева, не ранее 14 декабря 1918 г., Стамбул // Гражданская война в России и мусульмане. Сборник документов и материалов. С. 569-570

Dağıstanın dağlıq rayonlarını da işğal etdilər. Üsyanın təşkilatçıları və fəal iştirakçıları Bakıya və Azərbaycan kəndlərinə dağıldılar.⁶¹⁵

4.3. Sürgündəki Dağlı hökuməti, Şimali Qafqazda milli azadlıq mübarizəsinin davamı

Versal Konfransında dağlıların hüquqlarını müdafiə edən Qafqaz Ali Komissarı polkovnik Haskelin təşəbbüsü ilə konfransın Amerika bölməsi Könüllü Ordunun Dağıstan sərhədlərinə daxil olması ilə bağlı Yekaterinodordakı nümayəndəsinə sorğu göndərdi. Həmin sorğuda deyilirdi ki, bu: “23 Aprel Şimali Qafqaz Respublikası ilə bağlanmış müqavilənin kobudcasına pozulması deməkdi”. Ona belə cavab gəldi: “heç bir Şimali Qafqaz respublikası mövcud deyil və onunla heç bir razılaşma yoxdur. Dağıstan fəth edilməmişdi, könüllü olaraq rus dövlətçiliyini tanımışdı”.⁶¹⁶

RCSQ-in məlumat və teleqramlarına görə Dağlılar hökumətinin liderləri Bakıda və Tiflisdə gizlənmişlər. Bakıda dağlıların iki təşkilatı yaranmışdı: “1) Əsasən Temirxan – Şuradakı keçmiş Dağlılar parlamentinin üzvlərindən ibarət dağlı ittifaq şurasının komitəsi. Komitəyə İnquş Milli Şurasının keçmiş sədri Cabagiyev başçılıq edirdi; 2) bir vaxtlar Çeçenistanın əsl diktatoru olan çeçen Əhməd Xan Mutuşevin sədrliyi altında dağlı işləri üzrə müşavirə”.⁶¹⁷

Tiflisdə osetiyalı Əhməd Salikovun sədrliyi ilə dağlı xadimləri olan inquş Artaqan Ujaxov və Məmməd Cabagiyev toplaşdılar. RCSQ-in qərargahından verilən xəbərə görə, onlar “qatı panislamistlər və alman-türk agentləri” idilər, eyni zamanda bolşeviklərə kömək etməkdə ittiham olunurdular.⁶¹⁸

⁶¹⁵ АРПІІССА, ф. 277, inv.2, іш 22, л.115-116; Азербайджанская Демократическая Республика. 1918-1920. Внешняя политика (Документы и материалы), с. 435

⁶¹⁶ Деникин А.И. Очерки русской смуты. Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920. Воспоминания, мемуары. Минск: Харвест, 2002, с. 175

⁶¹⁷ ГАРФ. Р. 4738, д. 46, оп.1, л. 53-53 об.

⁶¹⁸ ГАРФ. Р. 4738, оп.1, д. 46, л. 53 об. – 54.

1919-cu il iyun ayının sonunda Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz nümayəndələri Paris Sülh Konfransı sədrinə ünvanlanan kollektiv notanın mətnini işləyib hazırladılar. Notada qeyd edilirdi ki, Qafqaz respublikaları müstəqildir, heç bir zaman yenidən Rusiyaya birləşdirilməsi ilə razılaşmayacaqlar, Könüllülər Ordusundan isə Qafqazda zəbt etdiyi əraziləri tərk etməsi xahiş edilirdi.⁶¹⁹ Paris sülh konfransına göndərilən Azərbaycan və Şimali Qafqaz nümayəndə heyətlərinin növbəti birgə iclasında (26 iyun 1919-cu il) Dağlılar Respublikasının nümayəndələri “bütün hərbi resursların, xarici siyasətin, həmçinin, iki dövlətin – Azərbaycanın və Dağlılar hökumətinin – hərbi və xarici işlər nazirliyinin büdcələrini” dərhal birləşdirilməsi layihəsini təklif etdilər. Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri A.M.Topçubaşov siyasi birliyin və müvafiq layihənin qəbul edilməsini Azərbaycan hökumətinə tövsiyə olunmasını təklif etdi. Layihə doqquz maddədən ibarət idi. Birinci maddə iki respublika ittifaqının daimi və möhkəm olduğunu göstərirdi. İkinci maddə vahid və ümumi hərbi təşkilatın yaradıldığını elan edirdi. Üçüncü və dördüncü maddələr xarici işlər və maliyyə sisteminin ümumi idarə edilməsi prosesini açıqlayırdı. Beşinci maddə mənəvi birliyi və Osmanlı Sultanının bütün müsəlmanların xəlifəsi kimi tanınmasını nəzərdə tuturdu. Hər iki respublikanın qanunverici hakimiyyəti bu respublikaların qanunverici palatalarının təmsilçilərinin daxil olacağı İttifaq Şurasına verilirdi (maddə 6). Bu Şurani nazirliklər tərtib edir (Maddə 7). Qalan maddələr Azərbaycan və Dağlılar Respublikalarının birləşməsi qaydalarını nəzərdə tuturdu.⁶²⁰

1919-cu il avqustun 1-də Parisdə Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz nümayəndə heyətlərinin üzvlərindən ibarət Heyətlərarası Komissiyanın iclası keçirildi. Azərbaycanı Hacınski və Mehdiyev, Gürcüstanı – Avalov, Qvardjaladze, Şimali Qafqazı – Heydərov və Xadzaragov təmsil edirdilər. Onlar Avropa ölkələri tərəfindən Qafqaz işləri üzrə komissiyanın yaradılması və Beynəlxalq Komissi-

⁶¹⁹ ARDA, f. 970, inv.1, iş 265, l. 6-9

⁶²⁰ Тахо-Годи А. На путях к «независимости», с.187-188; Топчибашев А.А. Письма из Парижа. Баку, 1998, с. 44-45

yanın Qafqaza göndərilməsi məsələsini müzakirə etdilər.⁶²¹

Sentyabrın ortalarında komitə Tiflisə gələn Ermənistan işləri üzrə Ali komissar general Haskelə rəsmi müraciət edərək Könüllü Ordu tərəfindən Şimali Qafqaz dağlılarına qarşı qoyulmuş təminatın əleyhinə çıxış etdi. RCSQ-in qərargahının verdiyi məlumata görə dağlıların maraqları Azərbaycan hökumətinin maraqları ilə üst-üstə düşürdü, məqsədi Könüllülər Ordusunun Şimali Qafqaz üzərindəki hakimiyyətini onun əlindən almaq idi.⁶²²

Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri yekdilliklə dağlılara öz ərazilərini denikinçilərdən azad etmək üçün kömək etməyin tərəfdarı idilər. Cənubi Rusiyanın Silahlı Qüvvələrinin Baş Komandanlığının Qərargahında hesab edirdilər ki, dağlıların üsyanı Dağıstandan Çeçenistana yayıla bilər və bu məqsədlə də Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri dağlıları dəstəkləyirlər.⁶²³

A.M.Çermoyev dəfələrlə İngiltərənin Bakıdakı nümayəndəsinə müraciət edərək onlarla əlaqə qurmağa və onların rəğbətini qazanmağa çalışmışdı. Bu barədə Tomson və R.Qordon (briqada generalı) məlumat veriblər. R.Qordonun sözlərinə görə, Şimali Qafqaz Hökumətinin qərargahı “vəziyyətdən asılı olaraq ya Petrovskda ya da Dərbənddə olurdu”. Prezident A.Çermoyev isə daim Bakıdakı “Metropol” otelində qalırdı.⁶²⁴

Əhməd Salikovun məlumatına görə Bakıda iki dağlı təşkilatı fəaliyyət göstərirdi: Mutuşevin rəhbərlik etdiyi Dağlı işləri üzrə Toplantı və İttifaq Şurası. 1919-cu il iyulun 12-də Şimali Qafqazın ictimai və siyasi xadimlərinin görüşündə Əhməd Salikov Bakı təşkilatları ilə əməkdaşlığı təşkil etməyi təklif etdi: “Bakı təşkilatları ilə sıx təmas qurmağı təklif edirəm. Sonra isə iş bölgüsünü aparmaq olar: Terek bölgəsi üçün işlər Tiflisdə, Dağıstan üçün isə Bakıda

⁶²¹ ARDA, f. 970, inv.1, iş 265, l.10-12

⁶²² ГАРФ. Р. 4738, оп.1, д. 46, л.54

⁶²³ ГАРФ. Р. 4738, оп.1, д. 46, л. 54

⁶²⁴ Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании, с. 84, 91

aparılacaq”.⁶²⁵ Bu iclasda Əhməd Salikovun başçılığı ilə Tiflisdəki Şimali Qafqaz dağlılarının Müvəqqəti Komitəsi seçildi.⁶²⁶

1919-cu ilin sentyabrında Şimali Qafqaz xalqlarının milli azadlıq hərəkatının yeni mərhələsi başladı. Dağıstanda bu hərəkata N.Qotsinski, Çeçenistanda – Uzun Hacı, Şimali-Qərbi Qafqazda – Sultan Klix Girey başçılıq edirdi.

Azərbaycanın Dağıstan üsyanında iştirakına dair Denikindən əldə etdikləri sənədlərə əsasən ingilislərin bəyanatına cavab olaraq Azərbaycanın Kuban hökumətindəki nümayəndəsi C.Rüstəmbəyov “ayrı-ayrı vətəndaşların hərəkatlarına görə Azərbaycan hökuməti məsuliyyət daşıya bilməz və mənim hökumətim fəal iştirak edə bilməzdi və iştirak etməyib” – deyə vurğuladı.⁶²⁷

Denikin qərargahında olan Britaniya nümayəndəliyinin rəisi general Briqqsi əvəz edən general Holmen Denikin Taqanroqda olmadığına görə Azərbaycanın Kuban hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi C.Rüstəmbəyovla⁶²⁸ general Lukomski arasında görüş təşkil etdi. Lakin o da Dağıstanın neytrallaşması ilə bağlı danışıqlardan imtina etdi, eyni zamanda Könüllü Ordunun Azərbaycanın bütövlüyünə müdaxilə etmək niyyətində olmadığını vurğuladı.⁶²⁹ Beləliklə, heç bir danışıqlar Dağıstanın neytrallaşmasına dair müqavilənin bağlanmasına gətirib çıxarmadı.

Bu zaman Dağlılar Respublikası Şimali Qafqaz cəbhəsinin baş komandanı Nuru Paşa aqşvardiyaçılardan sonra yeni bir real təhlükə

⁶²⁵ Протокол заседания общественных и политических деятелей Северного Кавказа, 12 июля 1919 г. // Гражданская война в России и мусульмане. Сборник документов и материалов, с. 475

⁶²⁶ Протокол заседания общественных и политических деятелей Северного Кавказа, 12 июля 1919 г. // Гражданская война в России и мусульмане. Сборник документов и материалов, с. 476

⁶²⁷ АДР. 1918-1920. Внешняя политика... с. 379-380, 436

⁶²⁸ Rüstəmbəyov əvvəlcə Kuban Radası Hökumətində Yekaterinodarda, sonra isə Donda Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəsi olub.

⁶²⁹ ARDA. f. 970. inv. 1, iş 78, l. 22, 22 arx., 23; ARPIİSSA. F. 277, inv. 2, iş 22, l.120-121; Раевский А. С.111-112

olan bolşeviklərlə mübarizə aparmaq üçün Şimali Qafqazın ayrı-ayrı milli hissələrini İslam bayrağı altında birləşdirməli oldu. Nuru Paşa Dağıstan və Şimali Qafqaz komandanları və rəhbərləri Əli Hacı Akuşinski, İbrahim Hacı, Kazım bəy, Nəcməddin Qosinski, K.Əlixanov və başqaları arasında danışıqlar təşkil edə bildi, onlara Azərbaycandan hərbi yardım vəd etdi. Lakin Azərbaycan qoşunlarının Dağıstan və Terek bölgələrində meydana çıxması osetinlər və kazakların proqnozlaşdırıla bilməyən reaksiyasına gətirib çıxara bilirdi.⁶³⁰

1919-cu il oktyabrın 19-da Levaşi kəndində A.Salikov və iki fəxri sədr – Əli Hacı Akuşinski və Uzun Hacınnın başçılığı ilə Şimali Qafqaz və Dağıstanın Müdafiə Şurası yaradıldı. Şura bütün dövlət hakimiyyətinə sahib idi və Könüllü orduya qarşı milli müdafiəyə başçılıq edirdi. Şura təşkilatçılarının fikrinə görə Qafqaz xalqları ilə Könüllü ordu arasında müharibə Antanta tərəfindən dəstəklənən Denikinin günahı səbəbindən başladı. Müdafiə Şurasının rəhbərləri bəyan etdilər ki, “Qafqaz Rusiya deyil və Denikinın kazaklarla zorakı işğalına ... heç bir dağlı dözə bilməz, necə ki, Sovet Rusiyasının zorakılığına dözmədi.” Müdafiə Şurasının fəaliyyətinin əsas məqsədi Qafqaz xalqlarının müstəqillik ideyasını dəstəkləmək idi, buna görə də Könüllü Ordunun Dağlılar Respublikası ərazisindən çıxarılması üçün təcili tədbirlər görməyi xahiş edərək Şura müttəfiqlərə müraciət etdi.⁶³¹

Kaytaqların, tabasaranlıların, ləzgilərin və s. milli dəstələrinə hərbi rəhbərlik türk zabiti Kazım bəyin komandanlığı altında keçmiş türk qoşunlarının zabitləri tərəfindən həyata keçirildi. Onlar bolşeviklərə qarşı mübarizəyə başlayaraq Macalisi və Dərbəndi azad etdilər. Maddi yardım, silah və sursat təchizatı gürcü menşevikləri və Azərbaycanın “Müsavat” və “İttihad” partiyaları tərəfindən təmin

⁶³⁰ ARP II SSA, Surətlər fondu. 218, l.1; ARPİİSSA, Surətlər fondu. 222, l.1; Самурский Н., с.11-12; М.Сүлейманов. Нuru Paşa. Bakı, 1999, с. 115-119

⁶³¹ ARDA, f.897, inv.1, iş 11, l. 482; Борьба за установление и упрочение Советской власти в Дагестане. 1917-1921. Сборник документов и материалов, с. 315

edildi. Azərbaycan mətbuatı qeyd edirdi ki, “Dağıstan üçün çətin olan bu günlərdə gözləri dağların bu tərəfindəki qardaşlara – Azərbaycan və Gürcüstana yönəlmişdi.⁶³² Dağıstanda yaralanan əsgərlər üçün Bakıda sığınacaq yaradılmışdı. 1919-cu il oktyabrın 18-də Azərbaycan hökuməti Dağıstandan olan qaçqınlara 1 milyon rubl məbləğində yardım göstərilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bolşeviklərə qarşı mübarizəyə göndərilmək üçün Bakıda hərbi hissələr yaradıldı: Birinci Qafqaz könüllülər briqadası, polkovnik Xabəyevin başçılıq etdiyi 100 nəfərlik osetin dəstəsi, Kuban Aviasiya diviziyası və s. Gəncədə isə Şimali Qafqaza göndərilməsi üçün müsəlman korpusu yaradılmışdı. Səfərbərlik əsasən Dağıstan vilayətinin Samur qəzası, Bakı quberniyasının Şamaxı və Quba qəzalarının kəndlərində həyata keçirilirdi.⁶³³

Şimali Qafqaz Respublikası Müdafiə Şurasının Azərbaycan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi İbrahim bəy Heydərov idi. Hökumət ona dağlıların hərbi qüvvələrini təşkil etmək üçün vəsait ayırdı.⁶³⁴

Dağıstan və Şimali Qafqaz Müdafiə Şurasının Bakıda öz bölməsi var idi. Bakıdan Şimali Qafqaz xalqları üçün göstərilən dəstəyi Paris Sülh Konfransındakı Azərbaycan və Dağlı Respublikasının nümayəndə heyətlərinin sıx əlaqələr saxlaması sübut edir.⁶³⁵ A.M.Topçubaşova Könüllü ordunun işğal etdiyi Dağlılar Respublikasının ağır vəziyyətini və dünya ictimaiyyətinin bu respublikanın azad

⁶³² Аликберов Г.А. Победа социалистической революции в Дагестане. С. 235; Борьба за установление и упрочение Советской власти в Дагестане. 1917-1921. Сборник документов и материалов, с.282-283; Самурский Н. (Эфендиев). Гражданская война в Дагестане, с.11-12

⁶³³ Азербайджанская Демократическая Республика. 1918-1920. Законодательные акты. (Документы и материалы), с. 372; Гаджиев И.Б. Антисоветская интервенция Англии на Кавказе, с. 23-24, 39

⁶³⁴ Председатель Совета Оборона Республики Северного Кавказа И. д. Дипломатического представителя Совета Оборона Северного Кавказа при Азербайджанском Правительстве Ибрагим-беку Гейдарову от 26 ноября 1919 г., №142 // ЦГАРД, ф. р. 608, оп.1, д. 12, л. 27

⁶³⁵ Topçubaşov A. A. Parisdən məktublar. Bakı, 1998, s. 44-45

edilməsinə təsir göstərməsi xahişini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq tapşırıldı.

RCSQ-in Qərargahına daxil olan məlumatlara görə, Könüllülər ordusu Dərbənd ərazisində üsyançılara divan tutmuşdu ki, onlardan bir qismi Azərbaycana köçmək məcburiyyətində qalmışdır.

Hər gün bolşevik Rusiyasından gələn təhlükə artırdı. Gürcüstan tərəfi qoşunlarının Azərbaycan ərazisindən keçməsinə və azərbaycanlı könüllülərlə gücləndirilməsini tələb etdi. Gegeçkəri dağlıları bolşeviklərdən qorumaq üçün Şimali Qafqazda birgə hərbi əməliyyatlara başlamağı təklif edir: Gürcüstan qoşunları Vladıqafqazı, Azərbaycan qoşunları isə Dağıstanı ələ keçirməli idi.⁶³⁶

Belə bir şəraitdə konfederasiya ideyası yenidən səsləndi. 1919-cu il dekabrın 2-dən 12-dək Müsavat Partiyasının ikinci qurultayında aşağıdakı vəzifələri özündə cəmləşdirən bir proqram qəbul edildi: 1) Qafqaz konfederasiyası yaratmaq; 2) Denikin təhlükəsini müzakirə etmək və 3) Dağıstan məsələsini müzakirə etmək.

Həmin dövrdə 1920-ci il yanvarın 11-də Versalda Müttəfiq Dövlətlərin Ali Şurası Azərbaycan və Gürcüstanın milli və dövlət suverenliyini de-fakto tanıdı. Dağlı Cümhuriyyət Parlamentinin nümayəndələri Denikin məğlub olması təqdirdə Terek və Dağıstan bölgələrinin Sovet Rusiyasından qoparılması və ortaq bir Qafqaz federasiyasının qurulması ilə əlaqədar Antanta dövlətlərinin nümayəndə heyətlərinin ayrı-ayrı üzvləri ilə danışıqlar apardılar. Lakin müttəfiq hökumətlər Cənubi Qafqaz məsələsini həll edilmiş, Dağlılar Respublikasının müstəqilliyinin tanınmasını isə yalnız Azərbaycanın daxilində mümkün olduğunu hesab edirdilər. G.Bammat Bakıya qayıtdı və Dağlılar Respublikasının Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət hüququ ilə Qafqaz Konfederasiyasının (Cənubi Qafqaz, Dağıstan və Şimali Qafqaz) yaradılması ilə bağlı

⁶³⁶ARPIİSSA, f. 277, inv. 2, iş 23, l. 17-17 arx.; Кравченко И. Характерные черты наступательных операций Красной армии в гражданской войне // Военно-исторический журнал. Москва, 1976, №3, л. 98-99

danışıqlar aparmağa çalışdı.⁶³⁷ Xarici işlər naziri F.X.Xoyski A.A.Topçubaşova dağlıların maraqlarını qorumaq üçün göstərişi verdi. Göstərişdə deyilirdi: "...Dağıstandan Könüllü ordunun çıxarılması ilə əlaqədar olaraq sonuncunun bizim üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq hökumət hətta Dağıstanda öz təsirini gücləndirmək, hətta onu öz qoşunları ilə işğal etmək qərarına gəldi. Eyni zamanda Dağıstanın bizim qoşunlar tərəfindən işğalını mümkün hesab etməyən Uordrop ilə danışıqlar aparıldı. Bununla əlaqədar olaraq bəzi tədbirlər görməli və ingilis nümayəndələrinə Dağıstana daxil olmağımızın yalnız bölgədə asayışı və əmin-amanlığı qorumağa hədəfləndiyini göstərməli olacaqsınız..."⁶³⁸ Belə vəziyyətdə A.A.Topçubaşov Lloyd Corca Dağlılar Respublikasının de-fakto tanımasını təklif etdi və onun arqumentlərini təsdiqlədi. Ali Şura Dağıstanı de-fakto olaraq tanımaq qərarına gəldi. 1920-ci il yanvarın 16-da Amerika, Böyük Britaniya, Fransa və İtaliya nümayəndələrinin Parisdə keçirdiyi görüşdə Topçubaşov aşağıdakıları bəyan etdi: "Ümid edirik ki, bütün Cənubi Qafqazı, xüsusən də, Azərbaycanı şimaldan qorumaq üçün gələcəkdə bolşeviklərin hücumlarına qarşı bufer dövlət təşkil edən dağlıqların respublikasını (Dağıstanı) tanımaq məqsədə uyğundur. Bu dağlılar əslində cəsur insanlardır".⁶³⁹

Böyük dövlətlər tərəfindən Azərbaycan Respublikası tanındıqdan, Dağlı Respublikası isə tanınmadıqdan sonra Azərbaycan Şimali Qafqaz xalqlarına istiqlal mübarizələrində dəstək olmağa davam edirdi.

1919-cu ilin noyabr-dekabr ayları Könüllü Ordunun əsas qüvvələrinin cənub və cənub-şərq cəbhələrində məğlubiyyəti ilə əlamətdar oldu. Könüllü ordunun komandanlığı Dağıstanın Müdafiə Şurası ilə sülh danışıqlarına başladı. Dağıstanın Müdafiə Şurasının

⁶³⁷ ARPIİSSA, f. 277, inv. 2, iş. 22, l. 144-146; Азербайджанская Демократическая Республика. 1918-1920. Внешняя политика (Документы и материалы), 632, с. 436

⁶³⁸ ARPIİSSA, f. 277, inv. 2, iş 22, l.144-146

⁶³⁹ Azərbaycan Demokratik Respublikası. Böyük Britaniyanın arxiv sənədləri, s. 533

hökumət olaraq tanınması və Petrovsk dəmiryolunun ərazisi istisna olmaqla qoşunların geri çəkilməsi güman edilirdi.⁶⁴⁰

1920-ci ilin yanvarında Azərbaycan hökumətinin Hərbi Nazirliyinin Baş Qərargah rəisi Sulkeviç tərəfindən Dağıstan və Şimali Qafqazdakı vəziyyətə dair tərtib edilmiş hərbi-siyasi icmalda qeyd olunurdu ki, Könüllülər ordusunun məğlubiyyəti və bolşeviklərin Terek, Kuban vilayətləri, Stavropol quberniyasına daxil olma ehtimalı Dağıstanda və Şimali Qafqazda hərbi-siyasi vəziyyəti kəskin şəkildə dəyişdirir. Könüllülərin və kazakların çıxıb getməsindən sonra Nuri Paşanın bütün qüvvələri Terek vilayətinə doğru hərəkət etməli, Dağıstanın müdafiəsi isə arxa cəbhədən dəstək olan, Temir-Xan Şura, Petrovsk və Dərbənd şəhərlərinə daxil olan Azərbaycan qoşunlarına həvalə edilməlidir. “Dini etiqadı eyni olan bir xalqın Nizamlı qoşunlarının daxil olması Dağıstan əhalisini ruhlandıracaq, hökuməti gücləndirməyə, anarxiyanı aradan qaldırmağa və Dağıstanın Azərbaycanla geniş muxtariyyətə malik bir bölgə olaraq çoxdan bəri arzuladığı birləşməni hazırlamaq imkanı verəcəkdir”.⁶⁴¹ Ağqvardiyaçıların nizami qoşunlarının Şimali Qafqaz ərazisindən geri çəkilməsi onun nəticəsi idi ki, Cənubi Rusiya Silahlı Qüvvələrin komandanları Şimali Qafqaz əhalisinə regionun milli quruluşuna uyğun konsepsiya təqdim edə bilmədilər. Denikin kazakların imtiyazlarını bərpa etdi, lakin Şimali Qafqazın yerli xalqlarının maraqlarını nəzərə almadı. Ruslaşdırma siyasəti, ikili standartlar və s. cəhətdən çar Rusiyasının avtokratik nizamına bənzəyirdi. Denikin işğalçı siyasəti dağlıları ondan uzaqlaşdırdı və millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə ideyasını elan edən bolşeviklərin dağlı əhalisinin bir hissəsini öz tərəfinə çəkməsinə şərait yaradtdı. Məlum

⁶⁴⁰ Аликберов Г.А. Победа социалистической революции в Дагестане. Махачкала, 1968, с. 230-231; Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство. Из истории интервенции и контрреволюции в Закавказье. Баку, 1927, с. 165-166

⁶⁴¹ Борьба за установление и упрочение Советской власти в Дагестане. 1917-1921. Сборник документов и материалов. Москва, 1958, с.362-364, 391-394

olduğu kimi, din xadimləri, ziyalılar, burjuaziya, Dağlı hökumətin ayrı-ayrı üzvləri və digərləri də daxil olmaqla bəzi milli qüvvələr hətta bir zamanlar ağ hərəkatın əsasını təşkil edirdi. Lakin onların liderlərinin uzaqgörən olmaması Şimali Qafqaza nəzarət uğrunda qırmızı ordu ilə döyüşlərdə məğlubiyyətinə gətirib çıxardı. Bir tərəfdən bolşeviklərin pragmatizmi, digər tərəfdən populist taktikası, nəticədə Şimali Qafqazın bir çox xalqını onların tərəfinə çəkdi.

1920-ci ilin fevralında Don, Kuban və Terek Ali Dairəsinin (Denikin təşkilatının yeni adı) iclasında Denikin Dağlı Respublikasının müstəqilliyini tanıdı.⁶⁴²

Bolşeviklərin Şimali Qafqaza gəlişindən sonra milli və kazak bölgələrində hərbi işğal rejimi quruldu. Bolşevik komandanlığı dağlı xalqları ilə kazaklar arasındakı ziddiyyətlərdən məharətlə istifadə etdi.⁶⁴³ 1920-ci il aprelin 25-də bolşeviklər Dərbəndi işğal etdilər. Kirov və Orconikidze Tuxaçevskiyə teleqraf göndərdilər ki, “bütün Dağıstan vilayətində könüllü birliklər yoxdur. Yalnız dağlarda Nuri Paşa Azərbaycanın pulu ilə dağlı əhalisini qızıdırır, Dağıstanın müstəqilliyi naminə təşviqat aparır”.⁶⁴⁴

Neftin rəmzi olan Bakıya çatmaq üçün Şimali Qafqazın fəthi çox vacib idi. Orconikidzenin Leninə göndərdiyi teleqramda qeyd olunurdu: “Şimali Qafqaz olmadan Bakının tutulması və istehkam qurub möhkəmlənməsi mənasızdır”.⁶⁴⁵

Bununla belə Sovet hakimiyyətinin yayılmasına qarşı müqavimət və Rusiyadan asılı olmayan, müstəqil bir həyat uğrunda mübarizə bəzi yerlərdə 1924-cü ilə qədər davam etdi. Üsyanlar əsasən Dağıstan və Çeçenistanı bürüdü. Paralel olaraq sovet hakimiyyətinin

⁶⁴² АДР. 1918-1920. Внешняя политика..., с. 545; Кравченко И., с.98-99; Раевский А., с.170-176; Эмиров Н.П., с. 144-147

⁶⁴³ Гатагова Л.С., Исмаил-заде Д.И., Котов В.И., Некрасов А.М., Трепавлов В.В. Россия – Северный Кавказ // Дипломатический вестник // <http://www.in.midru>; Казачество и горцы // <http://www.nasledie.ru>

⁶⁴⁴ Киров и Орджоникидзе Тухачевскому по проводу // РГВА, ф.195, оп. 3. д.198. Оперативные телеграммы. Весна 1920, л.37-38

⁶⁴⁵ РГАСПИ, ф. 71, оп. 34, д.1280, л. 40

əleyhinə Kuban və Terekdə də çıxışlar oldu.⁶⁴⁶

Dağlılar Respublikası (1918-1919) müstəqilliyini və Rusiyadan tamamilə ayrıldığını elan etdi. Şimali Qafqazın Birləşmiş Dağlılar Şurası dəfələrlə qeyri-müsəlman dövlət və ictimai təşkilatlar (kazak, şəhərli, rus və s.) ilə həmrəy olmaq, onlarla koalisiya hökumətləri (Cənub-Şərq Birliyi, Tersk-Dağıstan hökuməti) və digər çoxsaylı “birliklər” qurmağa çalışdı. Lakin tarixin gedişatı bu şəkildə birləşmələrin real olmadığını və deklarativ xarakterini göstərdi.

Rusiya İmperiyası dağılından sonra Qafqazda yaranmış Dağlı Dövlətinin ömrü az olsa da, o, tarixdə parlaq bir iz buraxdı.

⁶⁴⁶ Грузия, 2 декабря 1920, №183; Самурский Н. (Эфендиев). Гражданская война в Дагестане. Махачкала, 1925, с.12-24; Ханбабаев К.М. Нажмутдин Самурский (Эфендиев) – видный общественно-политический и государственный деятель Дагестана. Махачкала: Изд.дом «Народы Дагестана», 2007, с.143

V FƏSİL

CƏNUB-QƏRBİ QAFQAZ CÜMHURİYYƏTİ

5.1. Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikası termininin yaranması tarixi

XIX əsrin əvvəllərində Qafqazın əsas ərazilərini ələ keçirən Rusiya imperiyasının əsas məqsədlərindən biri də cənub istiqamətində öz işğalçılıq siyasətini daha da genişləndirərək, Osmanlı imperiyasını parçalamaq, boğazları, İstanbulu ələ keçirməklə Aralıq dənizinə və Hind okeanına çıxmaqdan ibarət idi. 1877-1878-ci ildə rus-türk müharibəsi dərin siyasi, iqtisadi və mənəvi böhran keçirən Osmanlı imperiyası üçün çox uğursuz oldu. 1978-ci il Berlin traktatına görə (onun şərtləri 27 yanvar 1879-cu il İstanbul sülh müqaviləsində bir daha təsdiq edildi – K.İ.) Rusiya Türkiyənin şimal-şərq ərazilərini – Batum, Ərdahan və Qars sancaqlarını (türk tarixşünaslığında bu əraziləri Elviye-ı Selase, üç aslan adlandırırlar – K.İ.) ələ keçirdi.⁶⁴⁷ 1878-ci il avqustun 25-də rus qoşunlarının və donanmasının Batuma daxil olması ilə şərti olaraq “Cənub-Qərbi Qafqaz” adlandırılmış bu ərazilərdə 40 il davam etmiş rus idarəçiliyi dövrü başladı.

Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının tarixi haqqında dissertasiyanın müəllifi Y.Klyukinin də etiraf etdiyi kimi, əslində “Cənub-Qərbi Qafqaz” termini sırf tarixi və coğrafi termin deyildir.⁶⁴⁸ Bu terminin bilavasitə məhz həmin ərazinin ruslar tərəfindən işğalı ilə əlaqədar meydana çıxması şübhəsizdir. Adı çəkilən ərazinin coğrafi hüdudları ilə bağlı da müxtəlif traktovkalar mövcuddur, ki, bu da daha çox

⁶⁴⁷ Ali İhsan, Gencer, “Berlin Antlaşması”, İslam Ansiklopedisi Cilt: 5, İstanbul, 1992, s.516-517

⁶⁴⁸ Клюкин Е.В. Юго-Западная Кавказская Республика (1918-1919 гг.) и возрождение государственности на Южном Кавказе: Автореферат дис. ... канд. ист. наук: Санкт-Петербург, 2004, s.10

İrəvan quberniyasının bəzi qəzalarının, o cümlədən Şərur-Naxçıvan qəzasının bu əraziyə mənsub olub-olmaması ilə əlaqədardır. A.Gökdemir bununla bağlı Türkiyədə 1919-cu ilin dekabrında nəşr edilmiş “Yeni gün” qəzetindəki Cənub-Qərbi Qafqaz türklərinin həyatına həsr edilmiş bir məqalədən sitat gətirərək göstərir ki, bu bölgəyə Qars, Ərdahan, Ahalsik (Meshetiya), Ahalkələkinin (Cavahetiyanın) qərb hissəsi, Eçmiədzin və ondan cənub-qərbdə yerləşən vilayətlər, İrəvanın cənub hissəsi, Naxçıvan, Kağızman və Olta daxildir.⁶⁴⁹

İşğal nəticəsində ələ keçirilmiş bu ərazilər Rusiyanın gələcək cənub hücumları üçün platsdarm rolunu oynamalı idi.

Yeni ələ keçirilmiş ərazilər rus Qafqazının inzibati bölgüsünə daxil edildi və bu üç sancağın əsasında Batum və Qars əyalətləri yaradıldı. Əyalətlər öz növbəsində dairələrə (okruqlara) və pristavlıqlara bölünürdü. Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra bu bölgə bir çox mənbələrdə Cənub-Qərbi Qafqaz (CQQ – K.İ.) adlandırılmışdır.

40 illik bir dövrdə (Türkiyə tarixşünaslığında bu dövr “qırx illik qara günlər” adlandırılır – K.İ.) çar hakimiyyəti bu ərazilərdə bir sıra inzibati-siyasi və iqtisadi-təsərrüfat tədbirləri həyata keçirmiş, güclü infrastruktur yaratmışdı. Qısa müddət ərzində yeni torpaqlara dəmir-yolu çəkilmiş və imperiyanın dəmiryolu magistralı ilə birləşdirilmişdi. 1889-cu ildə 295 km-lik Tiflis-Qars dəmiryolu tikilmiş və sonralar o daha 56 km uzadılaraq Sarıqamışa qədər çatdırılmışdır. Ruslar Qars qalasını yenidən tikmiş, şose və traktlar salmışdılar.

Türkiyənin sancaqları Rusiyaya tabe etdirildikdən sonra çarizm buraya erməni əhalisini köçürməyə başlamış və bölgənin demoqrafik vəziyyətinin süni surətdə dəyişdirməyə nail olmuşdur. Rusların tabeliyinə keçdikdən sonra bölgənin demoqrafik vəziyyətində ciddi dəyişikliklər əmələ gəldi. Təkcə onu demək kifayətdir ki, iki il – 1878-1880-ci illər ərzində Qars vilayətindən 78.045, Batumdan isə 21500 müsəlman-türk öz yurd-yuvalarını tərk edərək, Osmanlı imperiyasının digər ərazilərinə köçməli olmuşdu.⁶⁵⁰ Rus müəllifi

⁶⁴⁹ Gökdemir A. Cənub-i Qərbi Kafkaz Hükümeti, s.1

⁶⁵⁰ Андреевский Г. Военно-географическое и стратегическое описание

N.İ.Şavrovun etirafına görə 1877-1879-cu illər müharibəsindən sonra Qars vilayətinə 50 minə yaxın erməni və 40 minə yaxın yunan köçürülmüş və nəticədə boş olan vilayət dərhal kifayət qədər çoxsaylı yad (məndə инородческое – K.İ.) əhali qazanır. Şavrov həm də onu da qeyd edirdi ki, general Ter-Qukasov Sürməli qəzasına 35 min ermənidən ibarət araba gətizdirmiş və onlar orda qalmışdılar.⁶⁵¹ Müasir rusiyalı publisist Y.Pompeyev isə 1877-1879-cu illər müharibəsindən sonra Rusiyanın işğal etdiyi Qars-Ərdahan rayonunda 70 min erməninin yerləşdirildiyini yazır.⁶⁵² Türk mənbələrində müharibədən sonrakı üç il ərzində adı çəkilən bölgədən Anadolunun qərbinə 120.000 nəfərin köç etdiyini bildirir.⁶⁵³

XIX əsrin sonlarında çar hakimiyyəti Batum və Qars vilayətlərinin müstəmləkəçiliyini sürətləndirmək məqsədilə bu vilayətlərin ərazilərinə Rusiyada yaşayan digər etnik qrupları (almanları, estonları, polyakları) da yerləşdirməyə başlamışdı. Ancaq əsas etibarilə buraya slavyan mənşəli dini təriqətçilər (molokanlar, subbotniklər, pıqunlar, duxoborlar) yerləşdirilirdi. Nəticədə Qars vilayətində Vladikars, Mixaylovka, Olqovka, Qranadyorka, Xoroşee kimi iri yaşayış məskənləri meydana gəlmişdi. Çar hakimiyyət orqanları bu köçürülməni yeni ələ keçirilmiş bölgələrin iqtisadi inkişaf zəruriliyi ilə əsaslandırırsalar da, əslində Y.Klyukinin də etiraf etdiyi kimi, rus kolonistlərinin kəndlərinin inkişafı rus administrasiyasının Qafqazda həyata keçirdiyi ümumi demoqrafik siyasətə uyğun olub yeni sərhədyanı vilayətlərdə slavyan əhalinin sayının artmasında maraqlı olması və loyallı rusdillə əhalidən ibarət müəyyən etnik tərkib yarat-

Кавказского военного округа. Кавказско-Турецкий район, Тифлис, 1908, с.75

⁶⁵¹ Шавров И.И. Новая угроза русскому делу в Закавказье, предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб, 1911, с.59

⁶⁵² Помпеев Ю.А. Кровавый омут Карабаха, 1992, с.231-241

⁶⁵³ Gürkan Fırat Saylan, Piroğlu Fahrettin (Erdoğan) Bey Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Dâhiliye Nazırı, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2003, s. 2-3

maq niyyətləri ilə izah edilməlidir.⁶⁵⁴ Rus administrasiyası ələ keçirilmiş ərazilərdə etnodemoqrafik vəziyyəti dəyişdirməkdə hakimiyyətə loyallıq etnik-konfessional baza formalaşdırmaq məqsədi güdürdü.

Rusiya əsarətinə keçdikdən sonra CQQ-ın türk əhalisi arasında milli mübarizə başlamış və bu mübarizə əyalətlərin Türkiyəyə qaytarılmasına qədər davam etmişdir. Yerli türk əhalisinin mübarizəsinə həm Türkiyənin, həm də Azərbaycanın siyasi mərkəzləri dəstək vermiş və bölgədə öz şöbələrini yaratmağa və milli müqavimətin müəssisəliyinə nail olmağa çalışmışlar.

Birinci rus inqilabı regionda milli hərəkatın yüksəlişinə səbəb oldu. 1905-ci ilin sonlarında “İttihad və Tərəqqi” cəmiyyəti bölgənin yaşayış məntəqələrində öz şöbələrini açmağa nail olmuşdu. Bakı və Gəncədən isə buraya müntəzəm olaraq təbliğat və maarifçilik ədəbiyyatı gətirilərək əhali arasında yayılırdı. Bakı Müdafiə-i-Milli Komitəsinin tapşırığı ilə İbrahim bəy Cahangirov (gələcək Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının başçısı) bu təşkilatın İrəvanda, Naxçıvanda, Qarsda, Oltada və İqdırda şöbələrini açmış, müsəlmanlar arasında mətbuatın yayılmasını təşkil etmişdi. 1906-cı ildə İbrahim bəy Cahangirov üç qardaşı – Əziz, Aydın və Həsənlə və rus ordusunun tatar əsilli zabiti Tövəhəddin Mamilovla birgə Qarsda “Difai” partiyasının şöbəsini təşkil etmişdi. Daşnakların yerli türk əhalisinə qarşı təcavüzkar hərəkatlarının qarşısını almaq məqsədilə burada həmçinin “Canbəzar” adlı gizli təşkilatın özəkləri yaradılmışdı.

1909-cu ildə hakimiyyət orqanlarının rəsmi icazəsi ilə Qarsda, Batumda və Ərdahanda “Nəşr-Maarif” Cəmiyyətinin şöbələrinin açılması regionda türk dilində məktəblərin yaradılmasına təkan verdi. Balkan müharibələrində və Birinci Dünya müharibəsində CQQ-ın türk-müsəlman əhalisi Osmanlı ordusu üçün ianələr toplamış, bir çox insanlar könüllü şəkildə orduya yazılmışdılar. İbrahim Cahangirovun özü Əlahiddə Qafqaz alayına komandanlıq edirdi.

⁶⁵⁴ Ключкин Е.В. Юго-Западная Кавказская Республика (1918-1919 гг.) и возрождение государственности на Южном Кавказе: Автореферат дис. ... канд. ист. наук, с.11-12

Müharibə dövründə yerli türk əhalisinin müqavimətini azaltmaq üçün Batum və Qars vilayətlərində çar hakimiyyət orqanları gizli xəfiyyə şöbələri açmış, Türkiyə ermənilərini silahlandırmaq məqsədilə 242900 rubl ayırmışdılar.⁶⁵⁵

Birinci Dünya müharibəsində CQQ ərazisi rus qoşunları ilə Osmanlı qoşunları arasında əsas hərbi əməliyyatlar meydanına çevrildi. Müharibənin ilk aylarında türk ordusu yerli müsəlman dəstələrinin köməyi ilə uğurlu əməliyyat keçirərək Ərdahan qədər gəlib çıtsa da, sonradan rus ordusu köməyə gəlmiş kazaklarla birgə türkləri geri çəkilməyə məcbur etmişdi. Bu zaman türk ordusuna kömək edən bir sıra yerli xadimlər həbs edilərək katorqa işlərinə və ya Sibirə göndərilmişdilər. Onlar arasında CQQR-nın gələcək Xarici İşlər Naziri Fəxrəddin Ərdoğan və Əziz Cahangirov da var idi.⁶⁵⁶

1916-cı ilin fevralında ruslar Ərzurum, Trabzon şəhərlərini ələ keçirib İstanbul yoluna çıxdılar. Müharibənin başlanması, rusların Qafqaz cəbhələrindəki hərbi uğurları “Daşnaksutyun” və “Qnçak” partiyalarına “Böyük Ermənistan” yaratmaq iddialarını yenidən gündəmə gətirmək ümidlərini dirçəltdi. Onlar müharibə nəticəsində Rusiya imperiyası hüdudlarında geniş ərazilərə, özünü idarəetmə hüquqlarına malik erməni muxtariyyəti yaratmaq arzularını gizlətmirdilər. Buna görə də ermənilər Qafqazda rus ekspansionizminin ən sadıq köməkçiləri olduqları kimi, müharibədən sonrakı dövrdə də Antantanın məqsədlərinin həyata keçirilməsində əsas alətə çevrildilər.

Hərbi əməliyyatların başlanması ilə minlərlə erməni könüllü rus ordusuna daxil oldu. General Yudenin Birinci Qafqaz ordusunda çoxlu erməni xidmət edirdi: Yudenin müşaviri və adyutantı general Tovmas Nazarbekyan, erməni terrorunun simvolu general Andranik və b. Ruslar ələ keçirdikləri Türkiyə ərazilərini idarə etmək üçün erməni məmurlarından geniş istifadə etməyi planlaşdırırdılar. Məsələn, erməni könüllü dəstələrinin komandiri Aram ələ keçirilmiş

⁶⁵⁵ Борьян Б. Армения, международная дипломатия и СССР, ч.1. Москва; Ленинград, 1927, с.360

⁶⁵⁶ Erdoğan F. Türk ellerinde hatıralarım. Ankara, 1998, s.70

Van şəhərinin başçısı təyin edilmişdi. Əslində bütün bu addımlar həm də erməniləri şirnikləndirmək məqsədi daşıyırdı.

1916-cı ilin martında Antanta ölkələri arasında Osmanlı imperiyasının ərazilərinin bölüşdürülməsi haqqında razılaşma əldə edildi (Sayks-Piko müqaviləsi – K.İ). Razılaşmaya görə müharibə başa çatdıqdan sonra Trapezund, Ərzurum, Van və Bitlis Rusiyaya keçirdi, bununla da o, Qara Dənizin cənub sahillərində və Cənub-Şərqi Anadoluda öz mövqelərini möhkəmləndirmiş olurdu. Lakin 1917-ci ildə Rusiyada baş vermiş siyasi hadisələr, xüsusən Fevral və Oktyabr inqilabları bu planların keçirilməsinə mane oldu.

5.2. 1917-ci il rus inqilablarından sonra ermənilərin Qarsa iddiaları

Fevral inqilabından sonra yaradılmış Müvəqqəti hökumət və onun Cənubi Qafqazı idarə etmək üçün yaratdığı orqan – Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi (OZAKOM) çarizmin ənənəvi şərq siyasətini davam etdirdi. Müvəqqəti hökumətin müharibəni davam etdirməsi, vilayətlərin idarəciliyində köklü dəyişikliklər aparmaqdan imtina etməsi, qəza komissarları vəzifələrinə keçmiş çar məmurlarının, mülki vəzifələrə əsasən erməni millətindən olanların təyin edilməsi yerli türk-müsəlman əhalinin mərkəzi və yerli idarəetmə orqanlarına etimadsızlığının artmasına, narazılığına və millətlərarası münasibətlərin gərginləşməsinə səbəb olurdu. Müvəqqəti hökumətin 9 may 1917-ci il tarixli qərarı ilə Türkiyənin ələ keçirilmiş Bitlis, Van, Trabzon və Ərzurum vilayətlərinə Rusiya ermənilərindən ibarət məmurlar təyin edilmişdi.

Fevral inqilabından sonra Müvəqqəti hökumət tərəfindən qəbul edilmiş ambisiya aktı ilə əlaqədar CQQ-ın bir sıra milli liderləri sürgündən azad olaraq öz vətənlərinə qayıtdılar. Qarsda yaradılmış yerli hakimiyyət orqanına türk, erməni və yunan icmalarından bir nümayəndə daxil oldu. Qarsın qubernatoru vəzifəsinə isə dağıstanlı Əlixan Qandəmirov seçilmişdi. İbrahim Cahangirov xalq komissarı, Əli Xəlilbəyzadə isə mütəsarrif təyin edildilər. Şəhərin idarəsi isə ermənilərin əlində idi.

İnqilabdan sonra Rusiyanın bütün digər ərazilərində olduğu kimi,

Cənub-Qərbi Qafqaz ərazisində də türk-müsəlman əhalinin siyasi fəallığının artması müşahidə olunurdu. 1917-ci ilin aprelində “Nəşri-Maarif” cəmiyyətinin Qars şöbəsinin dəstəyi ilə Qarsda və müxtəlif bölgələrdə İslam Komitəsi və onun bölmələri yaradıldı. Komitənin işində gələcək Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının liderləri Əli Rza bəy, Yusif Kənan bəy, Fəxrəddin Piroğlu, Əsəd Abdullayev, Rasim və Cəlal Acarskilər, Həmşiyev qardaşları, Atabəy (Atabəyovlar) qardaşları yaxından iştirak edirdilər. Bölgədə müsəlman əhalinin mütəşəkkilliyinin artmasında 1917-ci ilin aprelində Bakı şəhərində keçirilmiş Qafqaz Müsəlmanları qurultayı və onun qərarları mühüm rol oynadı. Bölgə müsəlmanlarını qurultayda təmsil etmiş Osman Sərvər bəy Atabəyovun başçılığı ilə qurultaydan sonra Ahalsik bölgəsində yerli müsəlmanların iki konqresi təşkil edilmiş və müsəlman əhalinin milli hüquqlarının müdafiəsi məqsədi ilə müraciətnamələr qəbul olunmuşdu.

Bununla yanaşı bölgədə erməni təşkilatları, xüsusən daşnak partiyasının yerli komitələri də xeyli fəallaşmışdılar. Yaranmış anarxiya və hakimiyyətsizlikdən istifadə edərək ermənilər bölgəni tərk edən rus qoşunlarının onlara qoyub getdikləri silah və sursat hesabına öz hərbi bölmələrini yaratmağa başladılar. Polkovnik Buqdayevin alayı ordu dairəsinin bütün hərbi anbarlarını və arsenallarını ələ keçirmişdi. Bu yolla ermənilər regionda hərbi-siyasi üstünlüyü ələ keçirmək və öz məqsədlərini reallaşdırmaq istəyirdilər. Yaranmış şəraiti özləri üçün əlverişli hesab edən ermənilər İrəvan quberniyasında olduğu kimi Qars, Ərdəhan, Van və digər əraziləri də türk əhalidən təmizləmək üçün fəal hərəkətlərə başladılar.

1917-ci ilin ikinci yarısı – 1918-ci ilin əvvəllərində bir tərəfdən regionda cərəyan edən hərbi-siyasi proseslər, digər tərəfindən isə milli münasibətlərin kəskinləşməsi şərti olaraq Cənub-Qərbi Qafqaz adlandırdığımız bölgədə hakimiyyətsizlik vəziyyətinin daha da kəskinləşməsinə gətirib çıxardı.

1917-ci ilin ortalarından başlayaraq erməni silahlı dəstələri həm İrəvan quberniyasının qəzalarında, Qars, Batum, Ərdəhan əyalətlərində, həm də müharibə dövründə rus qoşunları tərəfindən ələ keçirilmiş Osmanlı dövlətinin digər ərazilərində etnik təmizləmələr

həyata keçirərək yerli türk-müsəlman əhaliyə qarşı genişmiqyaslı vəhşilik hərəkətləri törədirdilər. Bu haqda Xüsusi Zaqafqaziya komitəsinə, Qafqazın müsəlman milli mərkəzlərinə orada yaşayan yerli müsəlmanlardan saysız-hesabsız müraciətlər daxil olurdu.⁶⁵⁷ Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti XZK-ə göndərdiyi 1 noyabr 1917-ci il tarixli məktubunda rus qoşunları tərəfindən işğal olunmuş Türkiyə vilayətlərində müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirilən azğınlıqlardan bəhs edərək, onların dayandırılması üçün əməli addımlar atmağı tələb etmişdi.⁶⁵⁸

1917-ci ilin oktyabrında hakimiyyətə gələn bolşeviklər hakimiyyəti saxlamaq məqsədi ilə Almaniya və onun müttəfiqlərinə sülh bağlamaq barədə müraciət etdi. 1917-ci il dekabrın 18-də Ərzincanda Osmanlı Ordusunun komandanlığı ilə Rus Qafqaz ordusu komandanlığı arasında barışıq imzalandı. 1917-ci ilin dekabrında Brest-Litovskdə başlanmış danışıqlarda Türkiyə tərəfinə Tələt paşa rəhbərlik edirdi.

Çarizmin erməniləri himayə etmək siyasətini davam etdirən bolşevik sovet hökuməti V.İ.Lenin tərəfindən imzalanmış 29 dekabr 1917-ci il tarixli “Türkiyə Ermənistanı haqqında” dekreti ilə “Türkiyə Ermənistanı” ermənilərinin tam müstəqilliyə qədər azad surətdə öz müqəddəratının təyinetmə hüququnu müdafiə etdiyini təsdiq etmiş və hesab etmişdi ki, qoşunların çıxarılması, dərhal erməni milisinin yaradılması və müxtəlif ölkələrə səpələnmiş ermənilərin maneəsiz buraya qayıtması bu məqsədə çatmağa zəmin yarada bilər. Əslində bu dekret Rusiya tərəfindən işğal edilmiş Osmanlı əraziləri hesabına erməni dövlətinin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Dekretin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün Stepan Şaumyan Qafqaz işləri üzrə komissar təyin edilmişdi.⁶⁵⁹

⁶⁵⁷ Rüstəmov R., Rəhmanzadə Ş., Məmmədov Ə., Əliyeva İ. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü, Bakı, “Turxan” NPB, 2018, s.74-75

⁶⁵⁸ Rüstəmov R., Rəhmanzadə Ş., Məmmədov Ə., Əliyeva İ. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü, s.75

⁶⁵⁹ Декреты Советской власти, Москва, 1957, т.1, с.298-299

Bolşevik sovet hökuməti Almaniya və onun müttəfiqləri ilə sülh bağlamaq üçün Brest-Litovsk şəhərində danışıqlara başladı. Brest-Litovsk danışıqlarında iştirak edən Türkiyə tərəfi sülhün bağlanmasının əsas şərti kimi rus ordusunun Batum, Ərdahan və Qars vilayətlərindən çıxarılmasını irəli sürdü. Bolşeviklər orada yerləşdirilmiş ermənilərin çıxarılmayacağı təqdirdə həmin üç sancağı azad etməyə razılıq verdilər.

Oktyabr çevrilişindən sonra Qafqaz cəbhəsinin dağılması nəticəsində rus qoşunları işğal edilmiş Osmanlı ərazilərini, Cənubi Qafqazı sürətlə tərk etməyə başladılar. Bölgəni tərk edən rus qoşunları bütün silah-sursatlarını ermənilərə və gürcülərə verirdilər. Şimali İranda və Vandakı rus qoşunlarının komandanı general T.Nazarbekyan Qafqaz cəbhəsinin baş komandanı general Prjevalskinin razılığı ilə üç yaxşı təchiz edilmiş erməni ordusu yaratmışdı. Bu ordulara general Dro, polkovnik Silikyan və polkovnik Andranik rəhbərlik edirdilər. Bolşeviklər əmin idilər ki, ermənilər Rusiyaya sadıqlığını saxlayacaqlar. Türkiyə tərəfi ermənilərin hərbi bölmələrini quldur dəstəsi kimi qiymətləndirərək, danışıqlar zamanı Sovet Rusiyasının erməni bandit dəstələrinə kömək göstərdiyinə görə kəskin etiraz etmişdi.

Rusiyada mərkəzi dövlət sisteminin dağılması şəraitində Cənubi Qafqaz regionunda vahid dövlət strukturlarının qorunub saxlanılması məqsədilə burada fəaliyyət göstərən siyasi və ictimai təşkilatların birgə təşəbbüsü ilə regionun əsas millətlərini bərabər təmsilçiliyi əsasında 1918-ci il noyabrın 15-də (yeni stillə noyabrın 28-də) yeni hakimiyyət orqanı – Zaqafqaziya Komissarlığı yaradıldı. Komissarlıq Cənub Qafqazı Rusiyanın tərkib hissəsi hesab edərək bolşevik sovet hakimiyyətini tanımaqdan imtina etmiş və öz fəaliyyətini Müvəqqəti hökumətin qanun və göstərişləri əsasında həyata keçirəcəyini bəyan etmişdi.⁶⁶⁰ Qeyd edək ki, Oktyabr çevrilişindən sonra Cənubi Qafqazda təşəkkül tapmış dövlət orqanları – həm Zaqafqaziya Komissarlığı, həm də ondan sonra yaradılmış Zaqafqaziya Seymi öz inzibati sərhədləri daxilinə təkcə Cənubi Qafqaz ərazisini deyil, həm də Qars

⁶⁶⁰ Бакинский рабочий, 1917, 30 ноября

və Batum vilayətlərini, eləcə də I Dünya müharibəsi dövründə rus qoşunları tərəfindən ələ keçirilmiş Osmanlı torpaqlarını da aid edirdi. Bu isə daha çox erməni və gürcü siyasi qüvvələrinin təzyiqi nəticəsində baş vermişdi.

1917-ci il noyabrın sonlarında Osmanlı Ordusunu Qafqaz cəbhəsinin 3-cü ordusunun komandanı Mehmet Vahib Paşa rus ordusunun Qafqaz cəbhəsi komandanı general Prjevalskiyə barışıq imzalanması ilə bağlı müraciət etdi. Barışıq şərtləri razılaşdırıldıqdan sonra 1917-ci il dekabrın 5-də (yeni stillə 18-də) Osmanlı dövlətinin Ərzincan şəhərində saziş imzalandı. Elə həmin gün tərəflər arasında demarkasiya xətti də müəyyənləşdirildi. Türkiyə tərəfi 1918-ci il yanvarın 14-də Zaqafqaziya komissarlığına da müraciət edərək sülh bağlamağı və Brest-Litovsk danışıqlarında iştirak etməyi təklif etdi. Lakin komissarlıq Cənubi Qafqazı vahid Rusiyanın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edərək bu təklifi rədd etdi.

Zaqafqaziya Komissarlığının və 1918-ci ilin fevralında yaradılmış Zaqafqaziya Seyminin mövcudluğu dövründə də Cənubi Qafqazın və Şərqi Anadolunun müxtəlif ərazilərində müsəlman əhaliyə qarşı erməni silahlı qüvvələrinin və partizan dəstələrinin zorakılıqları davam edirdi. Bununla bağlı müxtəlif yerlərdən Zaqafqaziya Komissarlığına və Seymə çoxsaylı müraciətlər daxil olurdu.⁶⁶¹ Lakin ən dəhşətli vəziyyət İrəvan quberniyasında, Qars, Ərzurum, Van və başqa vilayətlərdə hökm sürürdü. Burada dinc müsəlmanlara qarşı erməni silahlı dəstələrinin hərəkətləri əsil soyqırımı hərəkətləri idi. Bu barədə Vəhib Paşanın general Lebedinskiyə 30 yanvar 1918-ci il tarixli teleqramında da məlumat verilir.⁶⁶² Erməni qonşularının dinc müsəlman əhaliyə qarşı davam etdirdikləri təcavüzkarlıq hərəkətlərinin qarşısını almaq məqsədilə türk qoşunları 1918-ci il fevralın 5-də demarkasiya xəttini keçərək Ərzincan, Trabzon, Bayburt vila-

⁶⁶¹ Rüstəmov R., Rəhmanzadə Ş., Məmmədov Ə., Əliyeva İ. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü, s.94-98

⁶⁶² Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919, с.45

yətlərini azad etdilər. Bir aydan sonra türklər artıq müharibəyə qədər ki, 1914-cü il sərhədinə çıxdılar.

Osmanlı dövlətinin müstəqil tərəf kimi Cənubi Qafqaz hökumətinə Brest-Litovsk danışıqlarında iştirak etmək təkliflərinə sonuncu müsbət reaksiya vermədi. Üç aylıq danışıqlardan sonra 1918-ci il martın 3-də Brest-Litovskda Almaniya ilə Rusiya arasında sülh bağlandı. Müqavilənin 4-cü maddəsinə əsasən Rusiya öz qoşunlarını Şərqi Anadoludan, eləcə də Qars, Ərdahan və Batum vilayətlərindən çıxarmalı idi. Türkiyə ilə Sovet Rusiyası arasında əlavə razılaşmaya görə regionun gələcək taleyi, yerli əhali arasında keçiriləcək rəy sorğusunda – referendumda müəyyənləşdirilməli idi.⁶⁶³

Sovet hakimiyyəti ermənilərdən öz siyasi məqsədlərinə çatmaq üçün vasitə kimi istifadə edirdi. Buna görə də regionda erməni əhalisinin sayının süni artırılması ilə yanaşı, ermənilərin separat milli hərəkətini dəstəkləməkdə davam edirdi.

Cənubi Qafqazda 1918-ci ilin fevralında yaradılmış yeni dövlət qurumu – Seym Brest-Litovsk razılaşmasının Cənub-Qərbi Qafqaza aid maddələrini tanımaqdan imtina etdi və türklərlə müstəqil tərəf kimi danışıqlar aparmaq niyyətində olduğunu bildirdi. 1918-ci il martın 8-də Trabzonda başlamış Türkiyə-Cənubi Qafqaz danışıqlarında Cənubi Qafqaz hökuməti türklərin təkliflərini rədd edərək Türkiyəyə müharibə elan etdi. Bu şəraitdə Osmanlı ordusu hərbi əməliyyatları davam etdirərək aprelin 14-də Batumi, aprelin 25-də isə Qarsı azad etdi.⁶⁶⁴ Bununla da Osmanlı dövləti 1877-1878-ci illər Rus-Türk müharibəsi nəticəsində itirdiyi torpaqları geri qaytarmış oldu.

Türk komandanlığının hərbi əməliyyatları genişləndirməyə vadar

⁶⁶³ Кязимзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921 гг.). «Литературный Азербайджан», 1993, №3-4, с.52; Nurhan Aydın, Elif Ergün. Cənub-i Garbi Kafkas Hükümeti ve Bölgedeki Faaliyetleri // Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi. II/5, (2019 Yaz), ss. 306

⁶⁶⁴ Mustafa Sarı, “Misak-ı Milli’den İlk Taviz: Batum”, Yeni Türkiye Yayınları, Misak Milli Özel Sayısı, Yıl: 23, Sayı:93, Ocak-Şubat 2017, s. 1231

edən digər əsas amil həmin dövrdə erməni qoşunlarının dinc türk-müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirdikləri kütləvi vəhşiliklərin qarşısının alınması, bölgədə əmin-amanlığın, milli sülhün təmin edilməsi zəruriliyi idi. Türk qoşunlarının azad etdikləri ərazilərdə erməni vəhşiliklərinin qarşısı alınsa da İrəvan quberniyasında yaşayan türk-müsəlman əhali yeni müsibətlərlə üzləşdilər. Həmin dövrdə təkcə İrəvan, Sürməli, Eçmiədzin və Yeni Bəyazid qəzalarında 199 müsəlman kəndi dağıdılmışdı.⁶⁶⁵ Dinc əhaliyə qarşı vəhşiliklərdə təkcə ayrı-ayrı başıpozuq dəstələr deyil, general F.Nəzərbəyovun, Andranikin, Dronun və başqa erməni zabitlərinin başçılıq etdikləri bütöv nizami erməni hərbi birləşmələri iştirak edirdilər. Bunu yerlərdən Seymin rəhbərliyinə, Müsəlman fraksiyasının üzvlərinə göndərilmiş çoxsaylı müraciətlər də təsdiq edirdi. Seymin Müsəlman fraksiyasının üzvlərinin Seymin iclaslarında türk-müsəlman əhalisinin kütləvi qırğınının qarşısını almaq üçün təsirli tədbirlər görmək tələbləri əksər hallarda erməni tərəfinin müqaviməti ilə rastlaşırdı.⁶⁶⁶

Türklərin uğurlu hərbi əməliyyatları Cənubi Qafqaz hökumətini yenidən danışıqlar masası arxasına oturmağa vadar etdi. Bu dəfə Osmanlı tərəfi əlavə olaraq Ahıska və Axalkələkin, Gümrü-Eçmiədzin-Naxçıvan-Culfa dəmiryolunun 25 km-lik sahəsinin ona verilməsini və müharibə dövründə bütün Cənub Qafqaz dəmir yollarından azad istifadə etmələrini tələb etdi. İrəvan quberniyasında yerli müsəlman əhaliyə qarşı erməni nizami qoşunlarının vəhşilikləri türklərin hücum əməliyyatlarını genişləndirməyə və mayın 15-də Gümrünü (Aleksandropolu) azad etməyə gətirib çıxardı.

Cənubi Qafqaz dövlətini təşkil etmiş üç əsas millət – azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilər arasındakı ziddiyyətlər son nəticədə bu dövlətin parçalanması və üç müstəqil dövlətin (Gürcüstan Respubli-

⁶⁶⁵ История Азербайджана по документам и публикациям, Баку: Элм, 1990, с.216-220

⁶⁶⁶ Rüstəmov R., Rəhmanzadə Ş., Məmmədov Ə., Əliyeva İ. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü, s.142-156, 159-164

kası, Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası) elan olunması ilə nəticələndi. 1918-ci il iyunun 4-də Batum şəhərində Osmanlı imperiyası ilə üç müstəqil Cənubi Qafqaz Respublikası arasında müqavilələr bağlandı. Həmin müqavilələrə əsasən Batum və Qars vilayətləri, Tiflis quberniyasının Ahıska və Axalkələk, İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasının yarısı, Şərur-Dərələyəz qəzasının 1/5, Aleksandropol və Eçmiədzin qəzalarının 3/4-ü, bütün Sürməli qəzası osmanlılara verilirdi. Ermənistan dövlətinin ərazisi 10 min kv² ərazi ilə məhdudlaşdırılırdı.⁶⁶⁷

1918-ci ilin yayında türk qoşunları tərəfindən azad edilmiş vilayətlərdə plebissit keçirildi. Əhalinin əksəriyyəti bölgənin Osmanlı imperiyasına birləşdirilməsinə səs verdi. 15 avqustda Batum, Qars və Ərdahanın Osmanlı dövlətinin tərkibinə daxil olması haqqında Sultan fərman imzaladı. Bir aydan sonra – 15 sentyabrda isə hökumətin bununla bağlı müvafiq qərarı imzalandı.⁶⁶⁸

Lakin Rusiyanın bolşevik Sovet hökuməti referendumun nəticələrini tanımaqdan imtina etdi. 20 sentyabr 1918-ci ildə Türkiyə hökumətinə göndərilmiş notada plebissit keçirilərkən əhalinin azad surətdə öz iradəsini ifadə edə bilməməsi göstərilir və Brest-Litovsk müqaviləsinin 4-cü maddəsinə əsaslanaraq Osmanlı hakimiyyət orqanlarının Batum və Qars vilayətlərindəki fəaliyyətləri qanunsuz hesab edilirdi.⁶⁶⁹

Sonralar Sovet tarixşünaslığı erməni əhalisinin referendumda iştirak etmədiyini iddia edərək onun nəticələrini şübhə altına almağa çalışırdı. Məsələn, B.Dansiq rəy sorğusunda 500.000 əhalinin yalnız 90.000-nin iştirak etdiyini söyləyir.⁶⁷⁰ Türk müəllifi Dayı S.Esin region əhalisinin 319926 nəfər təşkil etdiyini və onun 85 %-i

⁶⁶⁷ Азербайджанская Демократическая Республика: Внешняя политика (Документы и материалы) / – Баку: Азербайджан, – 1998, с.14-15

⁶⁶⁸ Dayı S. Esin. Evliye-i Selasede (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teskilatlanma. Erzurum, 1998, s.65-67

⁶⁶⁹ Данциг Б. Турция. Москва, 1949, с.57

⁶⁷⁰ Данциг Б. Турция, с.55

müsəlman olduğunu göstərir.⁶⁷¹ A.Hacıyev Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin materiallarına əsaslanaraq Cənub-Qərbi Qafqazda 225 min müsəlmanın, 11 min erməninin, 9 min gürcünün və 26 min rusun yaşadığını göstərmişdir. Digər məlumatında isə o, burada 286 mindən çox müsəlmanın (51,4 %) yaşadığını qeyd edir.⁶⁷² CQQR hökumətinin 1919-cu il mart ayında yaydığı məlumata görə onun hüduqları daxilində yaşayan əhalinin 1.534.824-i müsəlmanlar, 227.324-i isə ruslar, yunanlar və molokanlar təşkil edirdi.⁶⁷³

1915-ci il Qafqaz təqviminə görə Batum və Qars vilayətlərinin 404.305 nəfərlik əhalisinin 170.310 nəfərini (42 %) müsəlmanlar təşkil edirdi.⁶⁷⁴ CQQR hökuməti tərəfindən Antanta ölkələrinin nümayəndələrinə təqdim edilmək üçün Osman Sərvər bəyin 1919-cu ilin fevralında hazırladığı “CQQR haqqında məlumat”a görə Cümhuriyyətin əhalisinin ümumi sayı 1.738478 nəfər, o cümlədən 227.324 xristian və 1.534824 müsəlmandan ibarət idi. Digər türk müəllifi Dayı S.Esinə görə 1917-ci ildə bölgənin əhalisi 805423 nəfərdən ibarət idi ki, onun da 577150 min müsəlman idi.⁶⁷⁵ Beləliklə, müharibə şəraitindən bölgənin demoqrafik vəziyyətinə təsirini nəzərə alsaq belə, bu vəziyyət həm müharibədən əvvəlki dövrdə, həm də müharibənin son dövründə müsəlmanların xeyrinə idi.

5.3. Cənub-Qərbi Qafqaz hökumətinin yaradılması

Qafqaz cəbhəsində ciddi uğurlarına baxmayaraq, müharibənin sonlarında Osmanlı imperiyasının vəziyyəti çox mürəkkəbləşmişdi. Digər cəbhələrdə hərbi uğursuzluqlar, əsas müttəfiqi Almaniya ilə

⁶⁷¹ Dayı S. Esin. *Evliye-i Selasede (Kars, Ardahan, Batum) Milli Təşkilatlanma*, s.63

⁶⁷² Hacıyev A. *Qars və Araz-Türk Respublikaları tarixindən*. Bakı, 1994, s.13

⁶⁷³ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt:4, MEB Yayınları. Ankara, 1973, s.226- 227; Nurhan Aydın, Elif Ergün. *Cənub-i Garbi Kafkas Hükumeti ve Bölgedeki Faaliyetleri*, s.315

⁶⁷⁴ *Кавказский календарь на 1915 г. Тифлис, 1915, с.236-237*

⁶⁷⁵ Dayı S. Esin. *Evliye-i Selasede (Kars, Ardahan, Batum) Milli Təşkilatlanma*, s.111-112

münasibətlərin pisləşməsi ölkədə hökumət böhranına gətirib çıxardı. 1918-ci il oktyabrın 30-da bağlanmış Mudros sülhünə (Mondros Mütarekesi) görə Türkiyə öz qoşunlarını bütün Cənubi Qafqazdan və Şimali İrandan çıxarmalı idi. Osmanlı hərbi komandanlığı hələ saziş bağlanmamışdan əvvəl, oktyabrın 21-də qoşunların adı çəkilən ərazilərdən çıxarılması haqqında qərar versə də, Qars və Batum vilayətlərini öz nəzarətində saxlamağa ümid edirdi. Əslində sazişdə Batum və Qarsdan qoşunların çıxarılması haqqında maddə yox idi. Lakin ingilislər buna qətiyyətlə etiraz etdilər və bağlanmış Mudros sazişinə görə türk qoşunları 1878-ci ildə Osmanlı dövlətindən qoparılmış bu bölgələri də tərk etməli idi.⁶⁷⁶ Sazişin şərtlərinə görə müttəfiqlər qeyd olunan iki vilayətdən əlavə Türkiyənin daha altı vilayətini (Sivas, Bitlis, Van, Diyarbəkir, Ərzurum, Əlazığ (Xarput) vilayətlərini də işğal edirdilər. Mudros barışığının imzalanmasından sonra Ermənistan və Gürcüstan hökumətləri Müttəfiq dövlətlərə müraciət edərək Osmanlı dövlətindən qoparılan torpaqların onlara verilməsini tələb etdilər.

Lakin türk qoşunları Batum və Qars vilayətlərini dərhal tərk etmədilər. Düzdür, türk qoşunları artıq dekabrın 4-də 1877-1878-ci illərə qədər mövcud olmuş Rus-Türk sərhədlərinə geri çəkilsələr də, təqribən iki ay ərzində Qarsda qaldılar. Bölgədə əsas hadisələr də məhz bu dövrdə baş verdi. Bu müddət ərzində Türk hərbi komandanlığı Batum və Qars vilayətlərinin müsəlman əhalisinin erməni və gürcü hücumlarından qorunması üçün bəzi ehtiyat tədbirləri görmüş, könüllülərdən ibarət milis və özünümüdafiə dəstələri yaradılmış və onlara imkan daxilində keçmiş rus ordusunun anbarlarından silah-sursat paylanmışdı. Sancaqların ərazisində mülki idarəetmə orqanları yaradılmışdı ki, onların vasitəsi ilə Osmanlı hökuməti bu ərazini nəzarətdə saxlamağa çalışırdı. Ən başlıcası, əyalətlərin müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyini qorumaq, müttəfiqlərin bu əraziləri Ermənistana və Gürcüstana vermələrinin qarşısını almaq məqsədilə milli

⁶⁷⁶ Mustafa Bakan, “Milli Mücadele Yıllarında Elviye-i Selase ve Batum”, Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume: 3/7, Fall 2008, s.737

qurumlar yaradılmışdı. 1918-ci ilin oktyabrın 29-da Ahıskada və Axalkələkdə Müvəqqəti hökumət (Ahıska Hukümet-i Muvakkatasi) (bəzi mənbələrə görə bu hökumətin yaradıcısı məşhur publisist Ömər Faiq Nemanzadə idi – K.İ.), noyabrın 3-də İrəvan quberniyasının şərq hissəsində Araz-Türk Hökuməti (Aras-Türk Hukümet-i Muvakkatasi), noyabrın 5-də isə Qarsda Milli İslam Şurası (Kars Milli İslam Şurası) yaradıldı.⁶⁷⁷

Rusiya, erməni və Qərb tarixşünaslığında adı çəkilən yerli hakimiyyət orqanlarının yaradılmasında Osmanlı Hərbi Komandanlığının və zabitlərinin əsas rol oynaması haqqında mövcud olan fikir zənnimizcə, real vəziyyəti heç də tam əks etdirmir. Əlbəttə, bu təşkilatların yaradılmasında və fəaliyyətində Osmanlı hərbiçiləri və məmurları müəyyən fəaliyyət göstərsələr də bu istiqamətdə yerli ictimai-siyasi xadimlərin xidmətlərini inkar etmək düzgün olmazdı.

Şerti olaraq Cənub-Qərbi Qafqaz adlandırdığımız bölgənin müxtəlif yerlərində, Ahalsikdən tutmuş Sürməliyə qədər milli təşkilatların və özünümüdafiə qüvvələrinin yaradılması və türk-müsəlman əhalisinin təşkilatlanması prosesi getsə də bir sıra coğrafi, tarixi, demoqrafik, ən başlıcası hərbi-siyasi amillərin təsiri altında bu proseslər Qars vilayətində daha da sürətlə gedirdi və nəticədə Qars şəhəri bölgə müsəlmanlarının siyasi konsolidasiya mərkəzinə çevrilmişdi, Qars Milli İslam Şurası isə bölgə müsəlmanlarının əsas aparıcı qüvvəsi rolunda çıxış edirdi.

1918-ci il noyabrın əvvəllərində Qars Milli İslam Şurası bütün qəza və sancaqlara məlumat göndərərək QMIŞ-nin birinci iclasına nümayəndələr göndərilməsini xahiş etdi. Noyabrın 5-də (yeni stillə noyabrın 18-də) Qars şəhərində Qars müsəlmanlarının konqresi (qurultayı) (Birinci Kars Konqres) keçirildi. Konqresdə Batumdan, Ahıskadan tutmuş Naxçıvana qədər müxtəlif bölgələrdən 250 nümayəndə iştirak edirdi. Konqresin işində 9-cu türk ordu komandanı Şevket paşanın və Qars sancağının valisi Hilmi bəyin iştirak etməsi

⁶⁷⁷ Bülent Tanör, “Mondros Mütarekesi Döneminde Türklerin Kurduğu Geçici Hükümetler” Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt:46, Sayı:1, 1991, s.4

qeyri-rəsmi şəkildə də olsa Osmanlı hökumətinin cərəyan edən prosesləri nəzarətdə saxlamaq istədiyini təsdiq edirdi. Konqresdə Milli İslam Şurası və Fəxrəddin Piroğlunun (Ərdoğan) başçılığı altında Müvəqqəti Komitə (Milli İslam Şurası Merkez-i Umumisi) yaradıldı, komitəyə bölgənin ən nüfuzlu şəxsləri daxil oldular.⁶⁷⁸ Konqresdə həmçinin İslam Şurasının yerli şöbələrinin yaradılması və 30 noyabrda daha geniş tərkibdə Konqresin çağırılması qərara alındı. Eyni zamanda Türk komandanlığına müraciət olunaraq MİŞ-in hərbi qüvvələrinin yaradılması və onların silahla təchiz olunması üçün kömək istənilirdi.⁶⁷⁹

“Antanta”dan siyasi və hərbi dəstək alan ermənilərin İrəvan quberniyasının cənub və şərq hissələrində hərbi fəallığının artması fonunda bu addımlar zəruri və qaçılmaz idi. Belə ki, 1918-ci il noyabrın sonlarında türk qoşunlarının bölgəni tərk etməsindən istifadə edən ermənilər İrəvan quberniyasının şərq hissəsində hücumə keçərək Dərələyəzi, Kəmərlini, Böyük Vedini və Dəvəlini ələ keçirərək Şərur-Naxçıvan bölgəsi üçün böyük təhlükə yaratdılar. Ələ keçirdikləri ərazilərdə bütün müsəlman əhali deportasiya edilmiş, onların yerinə Türkiyə erməniləri məskunlaşdırılmışdı.

Belə mürəkkəb şəraitdə 1918-ci il noyabrın 18-20-də (yeni stillə 30 noyabr – 2 dekabrda) II Qars Konqresi (Kars İslam Şurası Böyük Kongresi) keçirildi. Konqresdə Ordubaddan, Naxçıvandan, Kəmərlidən, Sürməlidən, Sərdarabaddan, Şuragöldən, Ahıskadan, Axalkələkdən, Ərdahan və Batumdan 70 nümayəndə iştirak edirdi. Konqresdə regionun taleyi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan bir sıra qərarlar qəbul edildi. Konqresdə Osmanlı Ordusunun geri çəkilməsini nəzərə alaraq “Baturodan Ordubada, Ağrı dağından Azqura qədər geniş ərazinin idarə edilməsi” məqsədilə Qars Milli İslam Şurası, Ahıska Müvəqqəti Hökuməti və Araz-Türk Hökuməti birləşdirilməsi və

⁶⁷⁸ Anadolu ve Rumeli'de gerçekleştirilen ulusal ve yerel kongreler ve kongre kentleri bibliyografyası. Cilt: 2., Ankara, 1993, s. 24-25

⁶⁷⁹ Dayı S. Esin. Evliye-i Selasede (Kars, Ardahan, Batum) Milli Təşkilatlanma, s.93; Nurhan Aydın, Elif Ergün. Cənub-i Garbi Kafkas Hökuməti və Bölgədəki Fəaliyyətləri, s.310

Mərkəzi Qars şəhəri olmaqla ümumi Milli Şura hökumətinin yaradılması qərara alındı. Konqresdə qəbul olunmuş Müstəqillik aktında mərkəzi Qars şəhəri olmaqla Cənub-Qərbi Demokratik Cümhuriyyətinin yaradılması elan edilirdi.⁶⁸⁰ Hökumətin sədri vəzifəsinə yekdilliklə İbrahim bəy Cahangirov seçildi.⁶⁸¹ Konqresdə 8 minlik ordu yaratmaq, Milli Şuranın yerli şöbələrini açmaq, regionun maraqlarını təmsil etmək və Antanta və digər ölkələrlə əlaqə yaratmaq üçün nümayəndə heyətlərinin göndərilməsi qərara alındı. İ.Cahangirovun özü Naxçıvanda Şuranın şöbəsini açmaq üçün oraya göndərilmişdi.⁶⁸²

Qeyd edilməlidir ki, Mudros sülhünün şərtlərinə görə Cənubi Qafqaza gələn Britaniya komandanlığı ilk vaxtlar Qars vilayətində və ətrafında cərəyan edən proseslərə bir qədər passiv münasibət göstərirdi. Düzdür, general Foreste Uoker Qafqaza gəldikdən (qeyd edək ki, onun məsuliyyət dairəsinə Gürcüstan, Ermənistan, Qars və Batum vilayətləri, general Tomsonun səlahiyyət dairəsinə isə Azərbaycan və Şimali Qafqaz daxil idi – K.İ.) sonra 1919-cu il yanvarın 6-da Gümrüdə Ermənistan Xarici İşlər Naziri Tıqranyanla görüşdükdən sonra ertəsi gün Qarsa gəlmiş, burada dislokasiya olunmuş 9-cu ordu komandanı Şevket Paşa, vilayətin liderləri ilə görüşmüşdü. Şevket Paşa ilə görüşündə Uolker 12 yanvarda bir neçə ingilis zabiti və 7 erməni məmuru və 200 əsgərin müşayiəti ilə Qarsa gələrək hakimiyyəti ələ alacağını və 25 yanvara qədər Qarsın boşaldılmasını tələb etsə də⁶⁸³ Qarsın gələcək taleyi, hakimiyyətin kimin əlində olacağı ilə bağlı konkret fikir söyləməmişdi. Britaniya komandanlığının vilayətin gələcək taleyi, statusu ilə bağlı ilk vaxtlar konkret mövqe bildirməməsi bizcə üç amillə izah edilə bilər: 1)

⁶⁸⁰ Anadolu ve Rumeli'de gerçekleştirilen ulusal ve yerel kongreler ve kongre kentleri bibliyografyası. Cilt: 2. Ankara, 1993, s. 24-25

⁶⁸¹ Kırzioğlu F. Cənub-i-Qərbi Kafkaz Cümhuriyyəti, Türk Kulturu Dergisi, sayı 72. Ankara, Ekim, 1968, s.958

⁶⁸² Gökdemir A. Cənub-i Qərbi Kafkaz Hükuməti. Ankara, 1989, s.70-73

⁶⁸³ Nurhan Aydın, Elif Ergün. Cənub-i Garbi Kafkas Hükuməti və Bölgedeki Faaliyyətləri, s.312

ingilislərin ilk vaxtlarda regionda lazımı hərbi qüvvəyə malik olmaları; 2) regionun siyasi, etnik vəziyyəti ilə tanış olmaları üçün zamanə ehtiyac duymaları, necə deyərlər, “qüvvələr nisbətini” müəyyənləşdirmək cəhdləri; 3) ən başlıcası, Qars vilayəti ilə müqayisədə ilk növbədə daha strateji önəm kəsb edən Bakı və Batum üzərində nəzarəti ələ keçirmək niyyətləri.

1918-ci il dekabrın 24-də ingilislər Batum rayonunu tam nəzarətə aldılar. Ertəsi gün ingilis hərbi komandanlığı tərəfindən yayılmış müraciətdə Batum, Ərdahan və Qarsın müttəfiqlər tərəfindən nəzarətə götürüldüyü və bu bölgələrin müqəddəratının Sülh Konfransında həll olunmasına qədər yerli mülki hakimiyyətin onlara keçəcəyi bildirildi. Osmanlı Ordusunun bölgələri tərk etməsindən istifadə edən gürcülər dekabrın 4-də Ahıskaya hərbi müdaxilə etdilər, ermənilər isə Axalkələyi ələ keçirdilər. Bu bölgələrə yiyələnmək uğrunda mübarizə onlar arasında müharibəyə gətirib çıxardı.

Ərdahanda türk liderlərinin təşəbbüsü ilə 1919-cu ilin yanvarında konqres çağırıldı. Həmin konqresdə 9-cu türk ordusunun və yerli könüllü dəstələrin əsasında nizami ordu yaratmaq və onun CQQ Müvəqqəti Milli Hökumətinə tabe etdirmək qərara alındı. Beləliklə, üç vilayətin müsəlman-türk liderləri bölgənin təhlükəsizliyini təmin etmək, burada türk varlığını qorumaq üçün vahid milli hakimiyyət yaratmaqda qərarlı idilər.

1919-cu il yanvarın 7-də Böyük Britaniya ordusunun 27-ci diviziyasının komandiri general C.Forestiyer-Uolker (Forestier Walker) Türk hərbi komandanlığına müraciət edərək Qars vilayətinin hərbi və mülki idarəçiliyini öz üzərinə götürdüyünü və K.Temperleyin Qarsın qubernatoru təyin etdiyini bildirdi. Ertəsi gün C.Forestiyer-Uolkerin Ermənistan Respublikasının Xarici İşlər Naziri ilə bağladığı razılaşmada məsələnin Paris Konfransında qəti həllinə qədər Qars vilayət erməni mülki idarəsinin yaradılması və onun ingilis qubernatoruna tabe olacağı, Qars vilayətində erməni qaçqınların yerləşdiriləcəyi, buradakı anbarlarından Ermənistan hökumətinin ehtiyacları üçün taxıl və ərzağın ayrılması kimi müddəalar öz əksini tapmışdı.⁶⁸⁴ Yan-

⁶⁸⁴ Петросян Г.А. Отношения Республики Армения с Россией (1918-

varın 14-də Qars vilayətinin Ermənistan Respublikasına birləşdirilməsi haqqında bu ölkənin hökumətinin qərarı qəbul olundu. Yanvarın 16-da Ermənistan hökumətinin qərarı ilə Qars vilayətinə mülki işlərə, ümumi polisə, dəmiryolu işlərinə nəzarət edəcək rəhbər şəxslər təyin edildi. Erməni hökumətinin qərarı ilə seçmə hissələrdən toplanmış 2 eskadronun və qarovul qismində 400 milisin də Qarsa göndəriləcəyi elan edildi.⁶⁸⁵ 1919-cu il yanvarın 13-də ingilis işğal qoşunlarının qərargah rəisi general Buc və hərbi qubernator təyin edilmiş K.E.Temperley 200 əsgərin (Q.Petrosyana görə yanvarın 5-də (köhnə stillə) 120 əsgər və 9 zabitin⁶⁸⁶ – K.İ.) və 50 erməni məmurun müşayiəti ilə Gümrüdən Qarsa gələrək erməni S.Karqanovu Qarsın mülki işlər üzrə qubernatoru təyin etdi. Elə həmin gün QMMS-in üzvləri F.Piroğlu və Həsən xan Cahangirov ingilis komandanlığına müraciət edərək bölgəyə erməni qubernatorunun təyin edilməsinin yolverilməz olduğunu bildirdilər. Müraciətdə Qarsda mövcud şərait ingilislərin diqqətinə çatdırılmış, MMŞ-ın tam hüquqlu, bölgə əhalisinin əksəriyyətinin qəbul etdiyi legitim hakimiyyət orqanı olduğu xatırladılmış və ermənilərin üç sancağın ərazisinə qaytarılması ilə bağlı ingilislər tərəfindən verilmiş qərarla barışmayacaqları bildirilmişdi.⁶⁸⁷

Ermənistan Respublikasının 14 yanvar 1919-cu il tarixli iclasında Qars vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Daxili işlər naziri A.Hatisyanın sərəncamı ilə Qarsın və rayonlarının mülki idarəsi, 400 nəfərlik milis və jandarmeriya, Qars-Aleksandropol dəmir yolu xəttinin idarəsi və xidmətçilər qərargahı yaradıldı. Sərəncamda həmçinin ərzaq anbarlarının nəzarətə götürülməsi, erməni qaçqınlarının yerləşdirilməsi üçün tədbirlərin

1920 гг.). Ереван: Издательство ЕГУ, 2012, с.176

⁶⁸⁵ Петросян Г.А. Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920 гг.), с.177

⁶⁸⁶ Петросян Г.А. Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920 гг.), с.177

⁶⁸⁷ Gökdemir A. Cənub-i Qərbi Kafkaz Hükümeti, s.87

görülməsi ilə bağlı maddələr də öz əksini tapmışdı.⁶⁸⁸

Ermənistan hökumətinin Qarsla bağlı qərarlarını həyata keçirmək cəhdləri bölgənin türk əhalisinin ciddi müqaviməti ilə üzləşdi.

Bölgənin müsəlman əhalisinin öz müqəddəratını təyin etməsində 1919-cu il yanvarın 17-də çağırılmış Qars Böyük Konqresi mühüm rol oynadı. 130-dan çox nümayəndənin iştirak etdiyi bu məclisdə Milli Şura Hökumətinin yerinə Cənubi-Qərbi Qafqaz Müvəqqəti Milli Hökuməti (Cənubi-Qərbi Kafkaz Hükümet-i Müvakkata-i Milliyesi) yaradıldı. Yeni hakimiyyət öz hüduclarına Qars, Ərdahan, Batum sancaqları ilə yanaşı Naxçıvan, Ordubad, Ahıska və Axalkələk bölgələrini də daxil etmişdi. 9 komissarlıqdan (mütəssildən) ibarət hökumətin sədri yenə də İbrahim bəy Cahangirov oldu.⁶⁸⁹

Konqresdə həmçinin dövlətin əsaslarını müəyyən edən 18 maddəlik “Təşkilati Esasiye” Qanunu qəbul edildi.⁶⁹⁰ Qanun “Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti” adını rəsmiləşdirmiş (1-ci maddə), Batumdan Naxçıvana qədər respublikanın hüduclarını müəyyən-ləşdirmiş (2-ci maddə), üç rəngli (ağ, yaşıl, qara) bayrağı qəbul edilmiş, dövlətin paytaxtı Qars şəhəri, rəsmi dili isə türk dili elan edilmişdi. Bununla yanaşı, CQQR özünü Osmanlı Türkiyəsinin ayrılmaz hissəsi hesab edir (8-ci maddə) və digər dövlətin tabeçili-yinə verilməsini yolverilməz (11-ci maddə) hesab edirdi. Konstitu-siya statuslu bu qanunda əsas demokratik prinsiplər, o cümlədən ümumi seçki hüququ, milli və vətəndaş hüquq və bərabərlikləri prinsipləri təsbit edilirdi. Yeni dövlətin beynəlxalq birlik tərəfindən tanınması, qonşu dövlətlərlə əlaqələrin yaradılması üçün hökumət müxtəlif ölkələrə rəsmi nümayəndəliklər göndərmişdi. CQQR-nın İstanbulda təmsilçiləri Asəf bəy Atbaşov, Xəlilbəyov Toral Əlibəy,

⁶⁸⁸ Республика Армения в 1918-1920 гг. (политическая история): Сбор-ник документов и материалов, Ереван: Гитутюн, 2000, с.84; Петросян Г.А. Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920 гг.), с.177

⁶⁸⁹ Gökdemir, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti, s. 90

⁶⁹⁰ Erdoğan F. Türk ellerinde hatıralarım. Ankara, 1998, s.223-225; Nurhan Aydın, Elif Ergün. Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti ve Bölgedeki Faaliy-etleri, s. 314-315

Tiflisdə Zeynal Ağaoğlu, Batumda Osman Sərvərbəy idi.

1919-cu il martın 1-də CQQR parlamenti də rəsmən fəaliyyətə başladı. 1919-cu il martın 25-də Müvəqqəti hökumət tam müstəqilliyini elan edərək “Cənub Qərbi Qafqaz hökuməti” adını aldı, İbrahimbəy Cahangiroğlu (Cahangirov) Cümhuriyyətin başçısı seçildi. Cümhuriyyət hökuməti Parisə, sülh konfransına, eləcə də Moskvaya öz nümayəndələrini göndərməyi planlaşdırırdı. Nümayəndəliklər qarşısında ya Cümhuriyyətin beynəlxalq səviyyədə tanınması, ya da Türkiyənin himayəsi altında muxtariyyət statusunun qəbul etdirilməsi vəzifəsi qoyulmuşdu.⁶⁹¹ Respublikanın xəritəsi, sərhədləri, demoqrafik vəziyyəti barədə materiallar ingilis və fransız dillərinə tərcümə edilərək Antanta nümayəndələrinə göndərilmişdi.⁶⁹² Antanta dövlətlərinin başçılarına müraciətlərində Cənub-Qafqaz hökuməti əhalisinin 3 milyonunun müsəlman olduqları, yalnız 10 faizinin ermənilərdən və yunanlardan olduğu Qars, Ərdahan, Batum və digər rayonlara hüquqlarının tanınmasını tələb edirdilər.⁶⁹³

Rəsmi İrəvan və Tiflis CQQR-nın yaradılmasını hiddətlə qarşıladılar. Ermənistanın Xarici İşlər Naziri Tıqranyan ingilis komandanlığına etiraz notası göndərərək, Qarsda müsəlman təşəbbüslərinin qarşısını almağı tələb etdi.

Görünür, yerli müsəlman əhali ilə konfrontasiyanın ingilislərin regional siyasətinə uyğun olmadığını dərk edərək Cənub Qafqazdakı Britaniya hərbi komandanlığı CQQR-nın elan edilməsi məsələsinə ilk vaxtlar loyallıq göstərirdilər. Belə loyallığın digər səbəbi həm də ilk dövrlərdə öz mövqeyini diktə etdirmək üçün ingilislərin kifayət qədər hərbi gücə malik olmamaları ilə bağlı idi. Hətta müsəlmanların kəskin etirazlarını nəzərə alaraq yanvarın 21-də Forestiyer-Uolker Ermənistanın xarici işlər nazirinə Qars vilayətinin idarəçiliyi ilə bağlı bir müddət əvvəl qəbul etdiyi əvvəlki qərarının ləğv edildiyini və

⁶⁹¹ Karabekir K.K., Kaleminden Doğunun Kurtuluşu, Erzurum, 1990, s.38-40

⁶⁹² Karabekir K.K., Kaleminden Doğunun Kurtuluşu, s.48

⁶⁹³ Петросян Г.А. Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920 гг.), с.179

Qarsdakı erməni administrasiyasının şəhəri tərk etməsini tələb etdi.⁶⁹⁴

Yerli əhalinin kəskin etirazları, Milli Şura üzvlərinin söyləri nəticəsində ingilis komandanlığının nümayəndələri öz mövqelərindən geri çəkilməyə və erməni qaçqınlarını və məmurların geriyyə göndərməyə məcbur oldular.⁶⁹⁵ Beləliklə, ingilis komandanlığı bir daha əmin oldu ki, bölgədə real hakimiyyət de-fakto və de-yure Milli İslam Şurasına məxsusdur. Uokerin Qarsın idarəçiliyinin ermənilərə verilməsi qərarından imtina etməsini (8 (21) yanvar 1919-cu il tarixli razılaşma nəzərdə tutulur – K.İ.) ermənilər hiddətlə qarşıladılar. Bununla bağlı Ermənistan hökuməti hətta Antantanın Cənubi Qafqazdakı ali komandanlığına fevralın 4-də etiraz məktubu göndərmişdi.⁶⁹⁶ Erməni müəlliflərinin ingilislərin Qars vilayəti ilə bağlı müvəqqəti mövqe dəyişikliyinə guya onların erməni tərəfinin ruspərəst mövqeyindən narazı qalmaları ilə izah etmək cəhdləri isə heç bir tənqiddə dözmür.

Qars vilayətinin statusu ilə bağlı Fransa nümayəndələrinin mövqeyi isə tamamilə ermənilərin maraqlarına cavab verirdi. Ermənilər hətta fransızların Qars məsələsində ingilis hərbi komandanlığının “antierməni fəaliyyəti”ndən narazı olmaları haqqında fikir söyləyirlər. Erməni müəllif Q.Petrosyan Fransanın Qafqazdakı hərbi missiyasının polkovnik K.Temperleyə notasının mətninin bəzi fraqmentlərini verir: “Qarsda biz yalnız Bakıdan Batuma, Təbrizə, İrəvanın cənubuna və Qarsa qədər tatar məsələsinin həll edilməsinin şahidiyik. Tiflisdə elə ümumi siyasət hazırlamalıyıq ki, ümumi identik tədbirlər qəbul edilsin...” Notada müttəfiqlərin baş komandanlığından tərxis olunmuş türk zabitlərinin **tatar rayonlarından** çıxarılması, türk təbliğatçılarının kənarlaşdırılmasını, Ərzurumda yerləşmiş və “Ermənistan üçün ciddi təhlükə olan” 9-cu türk ordusunu ixtisar edilməsi təklif olunurdu. Notada “tatar və kürd

⁶⁹⁴ Петросян Г.А. Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920 гг.), с.181-182

⁶⁹⁵ Там же, с182-185

⁶⁹⁶ Там же, с185

hərəkətinin İrəvana təhdidinin qarşısını almaq üçün tatarlara münasibətdə sərtlilik nümayiş etdirmək və ancaq əmr verilərkən onlarla əlaqəyə girmək” təklif olunur və bu məsələlərin Ermənistan hökuməti ilə müzakirə etmək tələb olunurdu. Q.Petrosyan bu nota və digər amillər sayəsində ingilis hərbi komandanlığının türkpərəst mövqeyinin dəyişdiyini iddia edir.⁶⁹⁷

Azərbaycan Cümhuriyyətinin hökuməti Qars və Batum vilayətləri ərazilərində cərəyan edən hadisələri narahatlıqla izləyirdi. Hökumət özünün mürəkkəb hərbi-siyasi vəziyyətinə baxmayaraq respublikanın hüduqlarından kənarda yaşayan həmvətənlərinə himayə və kömək göstərməyə çalışırdı.

Nazirlər Şurasının sədri və Xarici İşlər Naziri F.X.Xoyskiyə 16 yanvar 1919-cu il tarixli teleqramında Azərbaycanın Gürcüstandakı Diplomatik Nümayəndəsinin müavini F.Vəkilov yanvarın 16-da bütün Batum vilayətinin ingilislər tərəfindən tutulduğunu, Qarsın isə türk əsgərləri tərəfindən tərk edilməli olduğunu, vilayətdə hakimiyyətin yerli milli komitə tərəfindən təşkil olunduğunu bildirirdi. Türk qoşunlarının Qars vilayətini tərk etməsi ilə ermənilər və Ərdahan istiqamətindən gürcülər tərəfindən tutulması ehtimalını nəzərə alan Vəkilov əhalinin və oradakı hərbi qüvvələrin köməyi ilə vilayətin işğalının qarşısını almaq üçün oraya dərhal qubernator təyin etməyi tövsiyə edirdi. Eyni zamanda o ingilislərin Bakıdakı nümayəndəsi ilə danışıqlara girərək konfransda (Paris konfransında – K.İ.) Batum vilayəti kimi, Qars vilayəti məsələsinin də həll edilməsinə qədər Qars vilayətinin Azərbaycanın bir hissəsi kimi müttəfiq qoşunları tərəfindən tutulmasını xahiş etməyi təklif edirdi. Onun nəzərinə, məsələnin bu cür həlli vilayətin işğalının qarşısını almağa və orada hakimiyyətin və əhalinin təşkil edilməsinə imkan yaratmış olardı. Bu məqsədlə o Qars qubernatoru vəzifəsinə Qaraşarovu, onun müavini vəzifəsinə isə Musakiyevi tövsiyə edirdi. Axalsik qəzasının taleyinə gəlincə, teleqramda bildirilirdi ki, qəza əhalisinin nümayəndələri Vəkilovla məşvərətdən sonra Gegeçkoriyə bildirmişdilər ki, bu qəza

⁶⁹⁷ Петросян Г.А. Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920 гг.), с. 197

haqqında məsələni onlar Qafqaz xalqlarının konfransında həll edilməsini təklif etmişlər.⁶⁹⁸

Azərbaycan Cümhuriyyəti öz soydaşlarının müdafiəsini öz üzərinə götürərək, yeni yaranmış cümhuriyyətin beynəlxalq birlik tərəfindən tanınması, əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün bütün imkanlardan istifadə etməyə can atırdı.

1919-cu il yanvarın 8-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Naziri general Tomsona nota göndərərək Qars, Batum və Ahıska rayonlarında yaşayan əhalinin hamısının müsəlman olduğunu müttəfiq komandanlığının nəzərinə çatdırmış və göstərmişdir ki, türk qoşunları bu əraziləri tərk etdikdən sonra əlverişli şəraitdən və əhalinin müdafiəsizliyindən istifadə edərək Ermənistan və Gürcüstan Respublikaları bu vilayətlərin hesabına öz sərhədlərini genişləndirməyə var qüvvəsi ilə can atırlar. Daha sonra notada göstərilirdi ki, bu torpaqlar nə indi, nə də ki, heç bir tarixi dövrdə Ermənistan və ya Gürcüstanın tərkibində olmamışdır, buna görə də onların bu hərəkətlərinin hüquqi və ya mənəvi əsası yoxdur. Hazırda orada müsəlman əhali öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi üzrə təşkil olunub. Yalnız xarici qüvvə lazımdır ki, qonşu respublikaların artan iştahalarını cilovlasın. Heç bir günahı olmayan bu xalqın xeyrinə səslənəcək və onu müdafiə edəcək yeganə səs – Müttəfiqlər komandanlığının Ermənistan və Gürcüstan Respublikalarına heç bir silahlı və təcavüzkar hərəkətlər etməmək barədə ultimatumu ola bilər.⁶⁹⁹

1919-cu ilin yanvarında CQQR hökumət başçıları Azərbaycan Cümhuriyyətinin hökumətinə bir neçə dəfə müraciət edərək respublikanın vəziyyətini Azərbaycan rəhbərliyinə çatdırmış, gürcülərin və ermənilərin bölgəni ələ keçirmək cəhdlərinin qarşısını almaq üçün təcili tədbirlər görməyi xahiş etmişdi.⁷⁰⁰ Azərbaycan hökuməti öz növbəsində Paris Sülh Konfransındakı nümayəndəliyi

⁶⁹⁸ ARDA, f.970, s.2, iş 18, v.3; Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика. (Документы и материалы). Баку, «Азербайджан», 1998, с.142-143

⁶⁹⁹ ARPIİSSA, f. 277, s.4, iş 4, v.11,38

⁷⁰⁰ ARDA, f.2898, s.1, iş 27, v.2

ilə əlaqəyə girərək İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisinin, o cümlədən Batum, Qars və Ahıska müsəlmanlarının mənafehlərinin qorunması, fiziki mövcudluğunu təmin edilməsi üçün zəruri beynəlxalq addımlar atılmasını tələb etmişdi.⁷⁰¹

1919-cu il yanvarın 22-də Baş Nazir və Xarici İşlər Naziri F.X.Xoyski ingilis generalı Milnlə görüşündə CQQR əhalisinin öz müqəddəratın müstəqil təyin etmək hüququna malik olmasını ona xatırladaraq, “Batumdan Qarsa, Ahiskadan Ordubada qədər ərazinin” Azərbaycan Cümhuriyyətinə birləşdirilməsinin yeganə alternativ olduğunu bildirmişdi. Martın 5-də F.X.Xoyski Gürcüstanın Xarici İşlər Naziri Y.Gegeçkoriyə müraciət edərək keçirilməsi nəzərdə tutulan Cənubi Qafqaz konfransında müzakirələri zəruri olan məsələlərin siyahısını göstərmişdi. Təklif olunan məsələlər sırasında CQQR-nın məsələsi də öz yerini tutmuşdu. Bununla bağlı 5-ci maddədə deyilirdi: “maraqları bizimlə sıx bağlı olan və Qafqaz Cənubi-Qərb Respublikası adlanan beşinci respublikanın yaradılmasını nəzərə alaraq, ümumi siyasi-iqtisadi proqramın koordinasiyası üçün bu respublikanın digər dörd respublikanın qarşılıqlı danışıqlarında iştirakı arzuolunan və zəruridir”.⁷⁰² Baş nazirin məktubundakı dörd respublika dedikdə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan respublikaları ilə yanaşı, Dağlılar Respublikası da nəzərdə tutulurdu. Bununla Azərbaycan hökuməti Qafqaz regionunun gələcək geosiyasi konfiqurasiyasında üç müsəlman dövlətinin mövcudluğunu mühüm amil kimi təqdim etməyə çalışdığını gizlətmirdi.

Paris konfransına təqdim edilmək üçün hazırlanmış CQQR haqqında arayışda respublikanın sərhədləri haqqında müəyyən məlumatlar var idi. “Hüddudnamə” adlanan sənədə görə respublikanın cənub sərhəd xətti əvvəlki Rus-İran sərhədi ilə üst-üstə düşürdü. Bu xətt şərqdə Azərbaycan Respublikasının sərhədinə çıxaraq, Zəngəzuru və Ordubaddan şərqdəki ərazini onun hüddudlarında saxlayırdı. Daha sonra sərhəd şimala gedərək Dərələyəzi Ermənistanda saxlayır,

⁷⁰¹ ARDA, f.970, s.2, iş 22, v.40; ARPIİSSA, f.277, s.10, iş 141, v.15

⁷⁰² Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика, с.176-177

sonra isə qərbə doğru gedərək Şəruru, Vedibasarı, Zəngilanı, Zeyvəni, Karvansarayı, Yuxarı Qağsaqalanı və Boğazkeçəni özündə saxlamaqla, Aleksandropolu Ermənistan ərazisinə qatırdı. Daha sonra sərhəd xətti Buqdaşın dağ rayonlarını keçərək Axalkələyi Gürcüstanda saxlayırdı. Bormandan 6 kilometr qərbdə sərhəd Abastumana qədər uzanır, Batumdan şimalda Acarıstanı öz ərazisinə qatırdı. Qərbdə Osmanlı dövləti ilə isə sərhəd rus-türk sərhəd məntəqələrindən keçən xətlə müəyyənləşdirdi. Beləliklə, CQQR-a Qars, Batum, Ərdahan vilayətləri ilə yanaşı Axalkələk rayonunun qərb hissəsi, Sürməli qəzası və Eçmiədzinin cənub hissəsi, eləcə də Şərur rayonu, Naxçıvan və Ordubad daxil idi.⁷⁰³

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 1919-cu il martın 25-də CQQR parlamenti “İntibahnamə” adlı sənəd qəbul etdi. Bu sənəddə rəsmən dövlətin adında “respublika” termini öz əksini tapmışdı. Lakin bu sənəd dövlətin hüquqi statusu ilə bağlı qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmadı. Özünü respublika elan etsə də CQQR Osmanlı dövlətinin tərkib hissəsi kimi hesab etməkdə davam edirdi. Osmanlı dövləti tərkibində geniş muxtariyyət və ya müstəqil dövlət arasında seçim etmək tərəddüdünün bizzə, əsas səbəbi bir tərəfdən respublika liderlərinin Paris konfransı ərəfəsində dünya birliyinə CQQR-ı demokratik dəyərlərə üstünlük verən bir dövlət kimi təqdim etməklə Cənubi Qafqazın digər üç dövləti kimi onun da tanınmasına nail olmaq, digər tərəfdən də bu dövləti Osmanlı dövlətinin islahının nümunəsi kimi göstərərək, bölgənin Osmanlı dövləti ilə əlaqələrinin qırılması təhlükəsini aradan qaldırmaq ümidləri ilə bağlı idi.

Məhz bu tərəddüd mövqə bölgədə sabit dövlət institutlarının yaradılmasına, diplomatik manevrlər aparmağa və vahid xarici siyasət kursunu formalaşdırmağa imkan vermirdi.

Respublika formatlı dövlətin yaradılmasını elan etməklə CQQR-nın liderləri həm də sırf pragmatik məqsədlər güdürdülər: Bir tərəfdən artıq iflasa uğramış, ona görə də qalıbların mərhəmətinə ümid edən Osmanlı imperiyasının üzləşə biləcəyi təhdidlərdən özünü

⁷⁰³ Gökdemir A. Cənub-i Qərbi Kafkaz Hükümeti, s.101; Карабекир К.К.; Karabekir K.K., Kaleminden Doğunun Kurtuluşu, s.26

sığortalamaq, digər tərəfdən Ermənistan və Gürcüstan tərəfindən işğal olunmaq təhlükəsini aradan qaldırmaq. CQQR-nın müstəqilliyinin tanınacağı təqdirdə o Türkiyə ilə Azərbaycan arasında körpü yaradacaq bir aralıq (bufer) dövlətinə çevrilirdi ki, bu da onun torpaqlarını işğal etməkdə ısrarlı olan Ermənistanın və Gürcüstanın maraqlarına tamamilə zidd idi. Buna görə onlar CQQ-ın nəinki müstəqil dövlət, heç özünü idarə edən dövlət qurumu kimi qəbul etməyin qatı əleyhdarları kimi çıxış edirdilər.

1919-cu il martın 27-də CQQR-nın parlamentinin qərarı ilə hökumətin yeni tərkibi təsdiq edildi. Peşəkar zabıt İbrahim bəy Cahan-girovun sədrliyi ilə tərtib edilmiş kabinetdə Həsən bəy Cahangirov hərbi nazir, Fəxrəddin bəy xarici işlər naziri, Əli Rza bəy daxili işlər naziri, Məmməd bəy Sultanov maliyyə naziri, Əhməd Hacıyev yollar naziri, Abbas Əlibəy Əlibəyov ədliyyə naziri, Müseyib Muğanlinski təminat naziri, Yusif Yusifov ərzaq naziri təyin edildilər. Yeni təyin edilmiş nazirlər arasında yeganə qeyri-müsəlman olan Mixail Andrianova maarif nazirliyi həvalə edildi.

CQQR elan edildikdən dərhal sonra Gürcüstan Axalkələk və Ahıska, Ərdahan və Posof rayonlarına iddia edərək, bu əraziləri hərbi yolla özünə birləşdirmək istədi. 1919-cu il martın 1-də Azquru, ertəsi gün isə bütün Ahıskanı ələ keçirən gürcülərə qarşı yerli müsəlman əhalisi üsyan qaldırdı. Onların köməyinə Qarsdan 3 minlik qoşun bölmələri gəldikdən və 10 günlük vuruşmalardan sonra gürcülər Barjoma geri çəkilməli oldular. Yerli hakimiyyət və Milli Şuranın yerli şöbəsi öz fəaliyyətini bərpa etdi.⁷⁰⁴ CQQR Gürcüstanla olan ərazi mübahisələrini dinc yolla nizama salmaq üçün qonşu dövlətin rəhbərliyinə məktubla müraciət edərək danışıqlara başlamağı təklif etdi. Lakin onun bu təklifini Gürcüstan tərəfi cavabsız qoydu.

1919-cu il martın sonu – aprelin əvvəllərində mövqe döyüşlərində tərəflərdən heç bir üstünlük qazana bilməmişdi. Yalnız 1919-cu il aprelin 12-də ingilislər tərəfindən CQQR hökuməti və parlamenti buraxıldıqdan sonra gürcülər hərbi əməliyyatlara başlayaraq

⁷⁰⁴ Dayı S. Esin. Evliye-i Selasede (Kars, Ardahan, Batum) Milli Təşkilatlanma, s.137-138

Ərdəhana hücumu keçidilər.

Ermənistan rəhbərliyi də öz növbəsində CQQR ərazisini silahlı yolla ələ keçirmək planlarından əl çəkmirdi. Lakin onların taktik planlarında birinci növbədə Şərur-Naxçıvan rayonunu işğal etmək dururdu. Lakin 1919-cu ilin yanvar-fevral aylarında ermənilərin Şərur istiqamətində hücumları tam uğursuzluqla nəticələndikdən onlar Antanta dövlətlərinə, birinci növbədə İngiltərəyə siyasi təsir göstərməklə öz məqsədlərinə çatmaq istəyirdilər. Ermənistanın Xarici İşlər Naziri Tigranyan Paris sülh konfransına göndərdiyi məruzədə ingilis hərbi komandanlığını CQQR ərazisində müsəlman separatçılığını müdafiə etməklə təqsirləndirmişdi. 1919-cu ilin fevralında polkovnik Temperley CQQR hökumətinə nota göndərərək erməni qaçqınlarının Qars və onun ətrafındakı məntəqələrə qayıtmalarına şərait yaradılmasını və ermənilərə zəruri miqdarda taxıl verilməsini tələb etdi. Eyni zamanda o Milli Şuranın CQQR hökuməti adlandırılmasına etiraz edərək onun fəaliyyətini yalnız Qars vilayəti daxilində, özü də yalnız ticarət məsələləri ilə məhdudlaşdırılmasını, Batum və Naxçıvan ərazilərinə qarışmamağı, türk hərbcilərinin təcili bölgədən çıxarılmasını tələb etdi.⁷⁰⁵ Polkovnik Temperpleyi əvəz etmiş general V.Esser də bu tələbləri müdafiə etdi. Lakin Qars hökuməti ingilislərin tələblərini yerinə yetirməkdən qəti imtina etdi. General Esserin Qarsda komendant saati tətbiq etməsindən narahat olan hökumət Ərdahan və Şuragöldən öz hərbi bölmələrini Qarsa gətirməli oldu. Yerli hakimiyyət hətta ingilislərin ərzaqla dolu eşelonu Gümriyə göndərmək cəhdinin qarşısını almış, onların Ermənistanla dəmiryol əlaqəsini bərpa etmələrinə imkan verməmişdi.

1919-cu ilin mart ayının ortalarından başlayaraq ingilislər Qars məsələsində daha sərt, erməniləri qane edəcək xətt yeritməyə başladılar.

General Esser general Tomsona göndərdiyi 10 (23) mart 1919-cu il tarixli teleqramda əlavə hərbi qüvvə olmadan Qars hökumətini onların tələblərini yerinə yetirməyə məcbur edə bilməyəcəyini açıqca bildirdi.

⁷⁰⁵ Gökdemir A. Cənub-i Qarbi Kafkaz Hükümeti, s.133

CQQR hökuməti Azərbaycan hökumətindən erməni və gürcü təcavüzünün qarşısını almaq üçün hərbi yardım üçün müraciət etmişdi. Lakin yaranmış şəraitdə Azərbaycan zəruri hərbi yardım göstərə bilməsə də, 1919-cu ilin martında çağırılacaq Qafqaz Konfransında CQQR-nın da iştirakının təmin etmək üçün Gürcüstan və Ermənistanla müraciət etmişdi.

1919-cu il martın 11-də Azərbaycan Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyi Gürcüstana nota ilə müraciət etdi. Notada deyilirdi: “Azərbaycan hökumətində olan məlumatlara görə, gürcü hökuməti Ahıska qəzasının və qonşu rayonların müsəlman əhalisinin müstəqil və azad siyasi mövcudluq cəhdlərini silah gücünə yatırtmaq üçün addımlar atmışdır. Öz müqəddəratını təyin etmə prinsipinə görə bütün xalqların öz taleyini azad idarəetmə yolu ilə həll etmək hüququ olduğunu, bu münasibətdə xalqların idarəsinə zor tətbiq edilməsinin yolverilməz olduğunu qəbul edərək, Azərbaycan hökuməti öz xalqı ilə eyni kökdən və eyni dindən olan xalqa qarşı bütün hərbi hərəkətləri dayandırmağı, ortaya çıxmış məsələləri qarşılıqlı razılıq və ya arbitraj əsasında dinc həll etmək üçün bütün tədbirləri görməyi Gürcüstan hökumətindən xahiş edir”.⁷⁰⁶

5.4. Cənub-Qərb Qafqaz Respublikasının süqutu

1919-cu il martın 26-da Qarsa gələn Qafqazdakı Antanta qoşunlarının komandanı general Tomson da türk-müsəlman liderlərin qətiyyətli mövqeyi ilə üzləşdi. Buna baxmayaraq Tomson CQQR-nın ərazisinin Ermənistan və Gürcüstan arasında bölüşdürülməsində qərarlı idi. Bu məqsədlə o V.Asseri Qarsın hərbi komissarı vəzifəsindən uzaqlaşdıraraq onun yerinə polkovnik Prestonu təyin etdi. Batuma, general Milnə 1 aprelə göndərdiyi teleqramda o, Qarsda hərbiçilərin sayının artırılması zəruriliyini bildirirdi. Miln isə öz növbəsində Tomsondan hərbi güc tətbiq etməklə CQQR hökumətinə son qoymağı tələb edirdi. Hadisələrin gedişi göstərirdi ki, ingilislərin bölgəyə dair planları erməni və gürcü tərəfi ilə razılaşdırılmışdı. A.Gökdemirin yazdığına görə ingilislər Axalkələyi, Ahıskanı,

⁷⁰⁶ Азербайджан, 1919, 11 марта.

Alahverdinə və Sənain stansiyası da daxil olmaqla Borçalının şimal hissəsini Gürcüstana, Qarsı, Kağızmanı, Oltunu, Sürməlini, Şəruru, Naxçıvanı və Zəngəzuru isə Ermənistana verməyi planlaşdırırdılar.⁷⁰⁷

1919-cu il aprelin əvvəllərində general K.Devinin başçılığı ilə bölgəyə İrəvandan 2500 erməni əsgərinin də daxil olduğu hərbi qüvvə göndərildi. Tomson tərəfindən Deviyə verilmiş göstərişlərə əsasən Qars və Naxçıvan Paris Sülh Konfransının qərarına qədər Ermənistan hökumətinin nəzarətinə verilməli, Borçalı Ermənistanla Gürcüstan arasında bölüşdürülməli, CQQR hökuməti və Milli Şura buraxılmalı, onların üzvləri həbs edilməli idi. Bütün bunlar 30 aprele qədər yerinə yetirilməli, ingilis qoşunları çıxarıldıqdan sonra Qarsda ermənilərin hakimiyyəti bərqərar olmalı idi.

İngilis komandanlığını niyyətlərindən xəbər tutan CQQR hökuməti izahat üçün polkovnik Prestena müraciət etsə də qəti cavab almadı. Aprelin 12-də Respublika parlamenti Antanta dövlətlərinin İstanbuldakı nümayəndələrinə müraciət edərək respublikanın mənafeyinin müdafiəsi üçün onun nümayəndələrinin Paris Sülh Konfransında iştirakına icazə verməyi xahiş etdi.⁷⁰⁸ Lakin elə həmin gün Prestenin göstərişi və iştirakı ilə ingilislər parlamenti mühasirəyə alaraq, CQQR parlamentinin və hökumətinin buraxıldığını, Qarsın ingilis qoşunları tərəfindən tutulduğunu və bütün hakimiyyətin ingilis hərbi qubernatoruna keçdiyini elan etdilər. Aprelin 13-də hökumətin 12 üzvü həbs edilərək istintaq üçün Batuma göndərildi. 30-dan artıq parlament üzvü isə həbsxanaya salındı.⁷⁰⁹ Hökumət üzvlərindən yalnız bu zaman Ərdahanada olan Xarici İşlər Naziri Fəxrəddin bəy (Ərdoğan) həbs edilməmişdi. Qarsda həbs edilmiş siyasi xadimlər Batumdan İstanbula göndərilmiş, oradan isə Malta adasına sürgün olunmuşdular. Maltada onlar 1921-ci ilin oktyabrın qədər qalmışdılar.

⁷⁰⁷ Gökdemir A. Cənub-i Qərbi Kafkaz Hükuməti, s.146-147

⁷⁰⁸ Dayı S. Esin. Evliye-i Selasede (Kars, Ardahan, Batum) Milli Təşkilatlanma, s.118-119

⁷⁰⁹ Nurhan Aydın, Elif Ergün. Cənub-i Qərbi Kafkas Hükuməti və Bölgədəki Fəaliyyətləri, s.321-322

Aprelin 19-da qubernator təyin edilmiş S.Karqanov Qarsa gəldi. Aprelin 23-də 2 minlik erməni qoşunu və erməni administrasiyası da şəhərə daxil oldu. CQQR hökuməti ləğv edildikdən sonra hakimiyyət formal olaraq ingilis qubernatorunun və onun təşkili qarışıq milli şuraya keçdi. İngilislərin razılığı ilə erməni qoşunları Qars vilayətini işğal etdilər və vilayətə erməni komendantı təyin olundu. Aprelin 30-da Qarsda hakimiyyət tamamilə ermənilərin əlinə keçdi. Ermənilər Sarıqamışa qədər ərazini nəzarətə götürdülər. Ermənistan Parlamentinin 4 iyun 1919-cu il tarixli iclasında A.Xatisyan Qars vilayətinin artıq tamamilə Ermənistana mənsub olduğunu bəyan etdi. Bu müddət ərzində Qarsda artıq 300 minə yaxın erməni qaçqını yerləşdirilmişdi.⁷¹⁰

Lakin bütün cəhdlərinə baxmayaraq ermənilər Qars vilayətinin bütün ərazisini nəzarətə ala bilmədilər. Qars, Sarıqamış, Kağızman, Zarzatta hakimiyyətlərini qurmağa nail olmuş ermənilər Ağbaba, Çıldır, Gölə, Oltu, Qaraqurd, Parnavut rayonlarında ciddi müqavimətlə üzləşmişlər, türk ordusu tərəfindən azad edilənə qədər bu rayonlarda hakimiyyət faktiki olaraq Yerli Müsəlman Milli Şuralarının əlində idi.⁷¹¹

General Dronun “Qars və Naxçıvan Ermənistan Respublikası ərazisidir və deməli onların əhalisi də ermənilərdən ibarət olmalıdır” şüarını əldə rəhbər tutan ermənilər etnik təmizləmələrə başladılar. On minlərlə erməni ailəsi qaçqın adı altında sel kimi axaraq türk əhalisini silahlı erməni vandallarının gücü ilə yurd-yuvalarından qovmuş, onların evlərini zəbt etmişdilər. İngilis-amerikan havadarlarının siyasəti onların geniş əl-qol açmasına şərait yaradırdı. Bir il əvvəl olduğu kimi indi də regionun türk əhalisi öz varlıqlarını qorumaq üçün ölüm-dirim mübarizəsinə qalxdı.

Bölgənin müxtəlif yerlərində – Qarsda, Tuzlucada, Sürməlidə, Ərdahanda, Çıldırda, Ağbabada, Sarıqamışda, Artvində, İqdırda,

⁷¹⁰ Петросян Г.А. Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920 гг.), с. 199-200

⁷¹¹ Tanör Bülent. Türkiye’de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920), Cümhuriyet Kitapları. İstanbul, 1998, s.126

Kağızmanda, Oltada, Batumda və digər yerlərdə yaradılmış Milli Şuralar bu bölgədə türk milli hərəkatının yeni mərhələyə qalxdığını göstərirdi. Bölgədəki milli hərəkat həm Türkiyədən, həm Azərbaycan Cümhuriyyətindən mədəni, siyasi, diplomatik və hərbi yardım alırdı.

1919-cu il aprelin 22-də gürcü qoşunları Sərvər bəyin başçılığı altında azsaylı qüvvələrin müqavimətini qıraraq CQQR-nın şimal hissəsini – Axalsix və Ərdahan rayonlarını ələ keçirənlər də ingilislərin tələbi ilə geri çəkilməli oldular.

1919-cu ilin aprel-may ayları ərzində həm erməni, həm də gürcü qoşunları qaçqınların yerləşdirilməsi adı altında Qars vilayətini və qonşu rayonları ələ keçirməyi davam etdirirdilər. Azərbaycan hökuməti proseslərin belə gedişindən narahat olaraq müttəfiqlər qarşısında məsələ qaldırmış, nəhayət, aprelin 30-da Xarici İşlər Naziri M.Y.Cəfərov Zaqafqaziyada Britaniya qoşunlarının komandanı general-mayor H.Koriyə nota göndərərək Azərbaycan hökumətinin öz həm qardaşlarının taleyinə laqeyd qalmadığını və onlara qarşı yeridilən zorakılıqlardan narahat olduğunu bildirmişdi. Qaçqınların öz yerlərinə qaytarılması ideyasına tərəfdar olan Azərbaycan hökuməti hesab edirdi ki, bu, qaçqınları öz yerinə qaytarmağa yox, bu vilayəti zorakı yolla ələ keçirməyə və orada möhkəmlənməyə çalışan erməni və gürcü qoşunlarının deyil, ingilis qoşunlarının köməyi ilə həyata keçirilməlidir. Bu hal vilayətdə ingilis komandanlığının da can atdığı qayda-qanunun bərqərar etməyəcək, əksinə, qayda-qanuna və qonşu xalqların dinc yanaşı yaşamasına təhdid yaradan yeni narazılıq ocaqlarını yaradacaqdır. Azərbaycan Xarici İşlər Naziri vurğulayırdı ki, belə “fəthetmə” sistemi öz müqəddəratını təyin etmə prinsipini kökündən pozur, halbuki yalnız əhalinin öz iradəsini müstəqil ifadə etməsi onun taleyini müəyyənləşdirə bilər. Notada sonda Qars vilayətinə erməni və gürcü qoşunlarının müdaxiləsinə qarşı etiraz bildirilir və ingilislər tərəfindən həmin qoşunlarının göstərilən vilayətdən çıxarılması və orada dinc əhalinin arzularına cavab verən idarəetmə üsulunun yaradılması tələb olunurdu.⁷¹²

⁷¹² ARDA, f.970, s.1, iş 6, v.2; Азербайджанская Демократическая

Paris Sülh Konfransında Azərbaycan Nümayəndə Heyəti ingilislərin bölgədəki siyasətini kəskin təhdid edən bəyanatla çıxış etmişdi. Bəyanatda deyilirdi ki, əhalinin açıq şəkildə ifadə olunmuş iradəsinə baxmayaraq, qonşu respublikalar (Ermənistan və Gürcüstan – K.İ.) CQQR-nın bir hissəsini zorla ələ keçirmişlər və onlar general Tomsonun dekreti ilə Qars hökumətinin buraxılmasına nail olmuşlar. Bundan sonra qaçanların qaytarılması adı altında Qars vilayəti erməni və gürcü qoşunları tərəfindən tutulmuşdur.⁷¹³

Bölgədəki müsəlman milli hərəkatını dəstəkləmək üçün Azərbaycan hökuməti Yusif Kənan, İsmayıl Yedigərov və İsmayıl Nəzərlievdən ibarət nümayəndəliyi böyük məbləğli pul vəsaiti ilə 1919-cu ilin payızında Oltuya göndərmişdi. Onlar Fəxrəddin bəylə görüşmüş və mövcud milli şuralarda olmuşdur.⁷¹⁴ Həmin ilin dekabrında İ.Nəzərliev Azərbaycanın Oltudakı qeyri-rəsmi nümayəndəsi təyin edilmişdi. Azərbaycan hökuməti Batum İslam Cəmiyyətinə də yardım göstərirdi⁷¹⁵.

1920-ci ilin yayında və payızında Türkiyə ordusunun I Şərq əməliyyatı gedişində Sarıqamış (29 sentyabr), Qars (30 oktyabr) və Gümrü (7 noyabr) ermənilərdən azad edildi. 3 dekabr 1920-ci ildə Gümrüdə Daşnak Ermənistanı ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən Ermənistanın ərazisi yalnız Ararat vadisi və Göycə gölü hövzəsi ilə məhdudlaşırı və bu 1918-ci il iyunun 4-də bağlanmış Batum müqaviləsinin müddəalarına uyğun idi. Eyni zamanda, türk qoşunları Ərdahan və Artvini də gürcü qoşunlarından azad etdilər. Bölgədəki milli hərəkat liderlərindən Osman Sərvər bəy, Əsəd bəy, Oktay bəy Bakıda keçirilmiş (sentyabr 1920-ci il) Şərq Xalqlarının I qurultayında iştirak etmişdilər.

Республика. Внешняя политика. (Документы и материалы). Баку, «Азербайджан», 1998, с.209-210

⁷¹³ Известия АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права, 1990, №2, с.112

⁷¹⁴ Erdoğan F. Türk ellerinde hatıralarım, s.295-296

⁷¹⁵ Dayı S. Esin. Evliye-i Selasede (Kars, Ardahan, Batum) Milli Təşkilatlanma, s.219

1921-ci ilin martın 16-da bağlanmış Moskva müqaviləsi Türkiyə ilə Qafqaz Sovet respublikaları arasında yeni sərhəd xəttini müəyyən-ləşdirdi. Həmin xətt Ərdahan və Qars sancaqlarının şimal inzibati və Arpaçay və Araz çayların talveqası üzrə keçirdi. Sonradan Qars mü-qaviləsinin təsdiq etdiyi kimi Qars, Ərdahan vilayətləri Türkiyəyə, bolşeviklərin təklifinə görə isə Batum vilayəti Gürcüstana verildi.

Beləliklə, Cənub-Qərbi Qafqazın türk-müsəlman milli hərəkəti öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçmiş, yerli Milli Şuradan Cümhuriyyət quruluşlu dövlətə qədər yüksələ bilmişdi. Qısa müddət ərzində mövcud olmasına baxmayaraq CQQ hökuməti milliyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların hüquqlarının qorunması, dövlət strukturlarının formalaşdırılması, silahlı qüvvələrin yaradılması, beynəlxalq birlik tərəfindən tanınması üçün əməli addımlar atmışdı.

Ermənilərin təhriki və ingilislərin müdaxiləsi nəticəsində CQQ türklərinin milli dövlət qurumu süqut etsə di, onun qısamüddətli fəaliyyəti bölgə əhalisinin gələcək taleyində mühüm rol oynadı.

Hər şeydən əvvəl bölgənin əhalisi bütün dünyaya öz siyasi iradəsini və milli müqəddəratını müstəqil təyin etmək əzmini nümayiş etdirdi. Real təhlükə altında yaşamalarına baxmayaraq CQQ türkləri siyasi avanqardı – Milli İslam Şurasının rəhbərliyi altında Azərbaycan Cümhuriyyətindən sonra tarixdə ikinci türk respublikası yaratmağa müvəffəq oldular. Nəhayət, bölgə əhalisinin qətiyyətli mübarizəsi, həmçinin M.K.Atatürkün başçılığı altında Türkiyə ordusunun uğurlu əməliyyatları nəticəsində bölgənin Ermənistan tərəfindən işğalının qarşısı alındı.

I Dünya müharibəsində məğlubiyyətə uğrayan Osmanlı dövləti öz qoşunlarını Cənubi Qafqazdan və Şimali İrandan çıxarmalı olsa da bu bölgələrdə öz varlığını və nüfuzunu saxlamaq üçün müəyyən amillərdən istifadə etməyə çalışırdı. Belə amillər arasında yerli türk-müsəlman əhalinin siyasi və hərbi təşkilatlanması amili əsas yer tuturdu. Bu məqsədlə bölgənin müxtəlif yerlərində keçmiş zabitlərin fəal iştirakı ilə müxtəlif milli təşkilatlar (komitələr, şuralar) və hərbi qüvvələr formalaşdırılırdı.

Lakin bölgədə cərəyan edən proseslərdən bəhs edən əksər erməni, gürcü və Qərb müəllifləri Osmanlı amilini həddən artıq qabardaraq

bölgənin türk-müsəlman əhalisinin varlığı üçün real təhdid olan erməni (qismən də gürcü) işğalı təhlükəsini nəzərə almaq istəməirlər. Əslində Cənub-Qərbi Qafqaz dövlətçiliyinin bərqərar olması Osmanlı qoşunlarının bölgəni tərk etməsi ilə yaranmış şəraitdə məcburi addım olaraq burada türk-müsəlman varlığını erməni (qismən də gürcü) təhlükəsindən qorumaq zərurətindən irəli gəlirdi. Təsadüfi deyildir ki, ilk vaxtlar (1918-ci ilin sentyabr-noyabr ayları) bölgənin müsəlman siyasi liderləri yaratdıqları dövlət qurumunun müstəqilliyini elan etməkdən çəkinərək Türkiyə hüddurları daxilində muxtariyyət almağı düşünürdülər. Bu baxımdan 1919-cu ilin yanvarında Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının elan edilməsi yaranmış şəraitdən (Osmanlı dövlətinin müharibədə məğlubiyyətə uğraması, Müttəfiq qoşunların Cənubi Qafqaza gəlməsi, Ermənistanın və Gürcüstanın bu bölgələrə iddia edərək onları işğal etmək cəhdləri, gələcək Paris konfransında ərazi və sərhəd məsələlərinin müzakirəsi perspektivləri) mümkün çıxış yollarından biri kimi görünürdü. Yeni yaranmış dövlətin Osmanlı üsul-idarəsindən fərqli, Avropa demokratik prinsiplərinə uyğun siyasi sistem yaratmaq cəhdləri əslində avropalıların gözündə mütərəqqi cəmiyyət kimi görünmək arzusundan irəli gəlirdi.

Lakin Antantanın nümayəndəsi kimi Cənubi Qafqazda əsas söz sahibinə çevrilən ingilis hərbi komandanlığı CQQR-nın yaradılmasını Osmanlı Türkiyəsinin bu bölgələrdə varlığını qorumaq cəhdləri kimi qəbul edərək hətta onun demokratik prinsiplərinə belə məhəl qoymayaraq müstəqil subyekt kimi tanımaqdan imtina etmiş və onun varlığına son qoymuşdu.

Əksər erməni rus, gürcü və Qərb tədqiqatçıları CQQ-da baş vermiş siyasi hadisələri, o cümlədən bu ərazidə yaşayan türk-müsəlman əhalisinin öz varlıqlarını qorumaq üçün müxtəlif siyasi təşkilatlar, xüsusən CQQR yaratmaq təşəbbüslərini Türkiyənin müharibə nəticəsində itirdiyi bu əraziləri qaytarmaq və ya nüfuzunu saxlamaq üçün istifadə etdiyi üsul kimi qiymətləndirirlər. Başqa sözlə, guya Osmanlılar müharibənin nəticələrinə görə bu əraziləri öz əllərində saxlaya bilmədiklərindən həmin ərazilərdə kvazi dövlətlər yaratmaqla öz niyyətlərinə çatmaq istəyirdilər. Bu zaman adı çəkilən bölgələrdə baş verən proseslər, əhalinin etnik tərkibi, bölgənin

Ermənistana və ya Gürcüstanın nəzarəti altına keçəcəyi halda türk-müsəlman əhalisinin həyatı üçün yarana biləcək təhlükəli perspektiv ya nəzərə alınmır ya da üstündən sükutla keçilir. Halbuki, 1919-cu ildə Qars vilayətinin bir müddət Ermənistanın tabeçiliyində olduğu müddətdə bölgənin türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı müsibətlər bunun tam əksini göstərir.

Digər mühüm məqamlardan biri də bölgədə baş verən proseslərdə Osmanlı iştirakının və təsirinin həddən artıq şişirdilməsi və hətta mütləqləşdirilməsidir. Çox təəssüf ki, bu məsələyə münasibətdə erməni, rus, Qərb tarixşünaslığı ilə yanaşı Türkiyə tarixşünaslığı da müəyyən subyektivlik nümayiş etdirir, siyasi proseslərin gedişinə Azərbaycan amilinin təsirini kifayət qədər qiymətləndirmir. Birincisi, regionun müsəlman əhalisinin əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edirdilər. İkinci, onların siyasi mütəşəkkilliyinin artırılmasında aparıcı rol yenə də Azərbaycan milli-siyasi təşkilatları və xadimləri oynayırdılar. Bölgənin fərqli yerlərində yaradılmış müxtəlif milli siyasi təşkilatların əsas təşəbbüskarları və fəalları bəzi istisnalarla azərbaycanlılar idilər. Bunu Qarsın komendantı təyin edilmiş polkovnik Temperleyin Fransız hərbi missiyasına göndərdiyi 26 yanvar 1919-cu il tarixli notasındakı fikirlər də təsdiq edir. Notada qeyd olunurdu ki, 12-ci diviziyanın komandiri Əli Rifat bəy mənə şəxsən məlumat vermişdir ki, tatar təşkilatlarında çox sayda tərxis olunmuş türk zabitləri vardır. 9-cu türk ordusu tatarlara çoxlu silah-sursat qoyub getmişdir.⁷¹⁶ Antanta nümayəndələrinin yazışmalarında Qars vilayətində “tatar hərəkəti”ndən, “tatar liderləri”ndən, “tatar rayonları”ndan bəhs edilir ki, şübhəsiz bu ad altında məhz azərbaycanlılar nəzərdə tutulurdu.

Xüsusən, 1917-ci ildə və 1918-ci ilin əvvəllərində, rus işğalı altında olan və I Dünya müharibəsinin gedişində rus qoşunları tərəfindən tutulmuş ərazilərdə Osmanlı dövlətinin burada təsir imkanları məhdudlaşdığından bölgə müsəlmanlarının hüquqlarının qorunması, təşkilatlanması və maarifləndirilməsi ilə bağlı əsas yükü

⁷¹⁶ Петросян Г.А. Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920 гг.), с.181

Bakıda, Tiflisdə, İrəvanda fəaliyyət göstərən Azərbaycan-türk cəmiyyətləri və təşkilatları öz üzərinə götürmüşdülər. İkincisi, Osmanlı dövləti ilə əlaqələrin məhdud olduğu və ya heç olmadığı bir dövrdə (mart 1917 – mart 1918-ci il) bölgənin müsəlman əhalisi onların hüquqlarının müdafiəçisi və mənafeələrinin ifadəçisi rolunda məhz Azərbaycan milli-siyasi təşkilatlarını və xadimlərini görür və məhz onlara müraciət edirdilər. Cənubi Qafqaz dövlətçiliyi dövründə İrəvan quberniyası ilə yanaşı, Tiflis Quberniyası, Qars və Batum vilayətləri, eləcə də müharibə zamanı rus qoşunları tərəfindən işğal edilmiş ərazilərin türk-müsəlman əhalisinin üzləşdiyi problemlərlə, zorakılıqlarla bağlı müraciət etdikləri əsas ünvan əvvəlcə Zaqafqaziya komissarlığının azərbaycanlı üzvləri, sonra isə Seymin müsəlman fraksiyası və Tiflisdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan siyasi təşkilatları idilər.⁷¹⁷

Azərbaycan Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra isə Cümhuriyyət hökuməti CQQ-nın türk müsəlman əhalisinin hüquq və mənafeələrinin qorunması məsələsini özünün əsas siyasi-diplomatik vəzifələrindən biri kimi müəyyənləşdirmişdi. CQQR üzərində real təhlükə yaranarkən Cümhuriyyət bu respublikanın müstəqilliyinin tanınması ya da onun ərazisinin Azərbaycan birləşdirilməsi təşəbbüsü ilə çıxış etmişdi. Bu zaman Mifik “Böyük Ermənistan” ideyası ilə yaşayan və qonşu ölkələrə qarşı ərazi təcavüzü həyata keçirən Ermənistan Respublikasından fərqli olaraq Azərbaycan Cümhuriyyəti işğalçılıq və ya öz ərazisini genişləndirmək niyyətindən deyil, bu coğrafiyada yaşayan türk-müsəlman əhalisinin fiziki mövcudluğunun qorunması

⁷¹⁷ Bu barədə ətraflı: Исмаилов К. Армянские зверства на территории Юного Кавказа и позиция азербайджанских политических сил (первая половина 1918 года) // XX əsr türk-müsəlman soyqırımları, Bakının Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən qurtuluşundan Qarabağ Zəfərinə doğru Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri. Quba, 10-11 sentyabr 2021-ci il. Bakının erməni-daşnak işğalından azad edilməsinin 103 illiyinə həsr olunmuş II Beynəlxalq Quba Simpoziumu materialları. Quba, 2021, s.199-211; Rüstəmov R., Rəhmanzadə Ş., Məmmədov Ə., Əliyeva İ. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü

zəruriliyindən çıxış edirdi.

CQQR-nın uğursuzluğunun əsas səbəblərindən biri Britaniya administrasiyasının regionda həyata keçirdiyi siyasətlə bağlı idi. Öz maraqları nöqtəsindən çıxış edən britaniyalılar üçün ilk növbədə bölgədə nəyin bahasına olursa olsun sabitliyin qorunması əsas əhəmiyyət kəsb edən məsələ idi. Cənubi Qafqazda ərazi bölünməsi (territorial distribution) və sərhəd məsələlərinə də britaniyalılar məhz “qüvvələr balansı” mövqeyindən yanaşırdılar. Qarabağda Azərbaycanın mövqeyini müdafiə edən (qismən) ingilislər Qars və Naxçıvan məsələlərində Ermənistanın maraqlarını üstün tutmaqla bir növ “balanslaşdırma”ya nail olmağı ümid edirdilər. Bu isə millətlərarası münasibətlərin yeni kəskinləşmə mərhələsinə çıxmasına gətirib çıxarırdı. Əgər Azərbaycanla münasibətlərdə ingilislərin siyasətində neft və bolşevizm amili üstünlük təşkil edirdisə, bəhs edilən ərazilərdə “Osmanlı təhlükəsi” amili daha qabarıq özünü göstərirdi.

Nəticədə Britaniyanın bölgədəki hərbi komandanlığının simasında xarici siyasi-hərbi dəstəkdən məhrum olması CQQR-nın süqutunun əsas səbəbi kimi qiymətləndirilməlidir. Məhz belə xarici dəstəyin olmaması, eləcə də müəyyən obyektiv səbəblərdən Azərbaycan Respublikasının Qafqazda üçüncü müsəlman respublikasına lazımi hərbi, siyasi-diplomatik dəstək göstərə bilməməsi Ermənistanın və Gürcüstanın bu bölgəni ələ keçirmək cəhdlərinin güclənməsi şəraitində CQQR-nın süqutunu qaçılmaz reallığa çevirirdi.

Çox təəssüf ki, Azərbaycan hökumətinin bütün cəhdlərinə baxmayaraq CQQR-nın varlığını qoruyub saxlamaq və bu dövlət qurumunu formalaşmaqda olan Cənub Qafqaz regional geosiyasət xəritəsinə daxil etmək mümkün olmadı.

I Dünya müharibəsinin nəticəsi olaraq təşəkkül tapan yeni beynəlxalq münasibətlər sistemi – Paris sistemi bu bölgənin və onun türk-müsəlman əhalisinin gələcəyi üçün heç də yaxşı perspektiv vəd etmirdi. Təsədüfü deyildir ki, nəinki Qars və Ərdahan, hətta Türkiyənin Qara dənizdən tutmuş İran sərhədinə qədər böyük bir ərazisi Sevr müqaviləsinə görə Ermənistana verilirdi. Yalnız Mustafa Kamalın başçılığı ilə Türkiyədə milli azadlıq hərəkatının başlanması bu bölgələrin erməni işğalı altına düşməsindən xilas etdi.

VI FƏSİL

DON RESPUBLİKASININ YARANMASI VƏ FƏALİYYƏTİ (1918-1920)

Rusiyada monarxiya rejiminin aradan qaldırılması nəticəsində hakimiyyətə gələn Müvəqqəti Hökumətin süqutundan sonra Rusiya imperiyasının özünü təyin etmə prosesinin fəal cərəyan etdiyi ucqar regionlardan biri də Don bölgəsi olmuşdur.

“Don” coğrafi termininin mənşəyi indiki Şimali Qafqaz da daxil olmaqla geniş Avrasiya çöllərində eramızdan əvvəl VIII-VII əsrlərdə yaşamış skif və sarmat tayfalarının dili ilə izah olunur ki, mənası sadəcə “çay” və yaxud “böyük çay” anlamına gəlir.⁷¹⁸ Müasir dövrümüzədək türk dillərində “don”, “tan” sözü “böyük çay” və osetin dilində “don” sözü “çay” mənasında işlədilməkdədir.

Don ərazilərində eramızdan əvvəl I minillikdə kimmerlər, daha sonra skiflər, sarmatlar, alanlar məskunlaşmışlar. Eramızdan əvvəl VI əsrdən Azov dənizi ətrafı ərazilərdə yunan koloniyaları meydana gəlmişdir. E.ə. IV əsrdən hunların gəlişinə qədər (eramızın IV əsrinin ortalarına qədər) Don əraziləri Bosfor çarlığının tərkibində olmuşdur. 370-ci illərdən V əsrin sonuna qədər Don əraziləri Hun imperiyasının, VII-X əsrlərdə – Xəzər xaqanlığının, daha sonra Deşt-i Qıpçak, Qızıl Ordu dövlətlərinin, Kırım və Noqay xanlıqlarının, XVI əsrin ikinci yarısından Moskoviya knyazlığının tərkibində olmuşdur.

Çar Rusiyası dövründə Don əraziləri 1786-cı ildən 1870-ci ilə qədər Don Qoşunları ərazisi, 1870-ci ildən 1918-ci ilə qədər isə Don Qoşunları Vilayəti kimi adlandırılmışdır. Vilayətin ərazisi – 152, 7 min kv.km. olmuşdur. Tarixən bayrağı 3 rəngli – göy, sarı, qırmızı zolaqlardan ibarət olmuşdur. Göy, sarı, qırmızı rənglər – tarixi Don

⁷¹⁸ Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том 1, А-К'. Издательство академии наук СССР. Москва-Ленинград, 1958, 657 с.

ərazilərində yaşayan 3 xalqın – kazakların, kalmıqların və rusların birliyinə simvolizmə edir.

Don tarixi əraziləri dedikdə cənubda Taqanroq-Stavropol xəttindən şimalda Voronej, şimali-şərqdə Saratov, Penza ətrafı ərazilərdə, şərqdə indiki Volqoqrad ətrafından qərbdə indiki Donetsk ətrafı ərazilər nəzərdə tutulur. Taqanroqu çıxmaq şərti ilə, göstərilən şəhərlərdən heç biri Don Qoşunları Vilayətinin tərkibinə daxil deyildi.

Çar Rusiyasının dağılması ərəfəsində Don Qoşunları Vilayəti 9 dairədən (1-ci Don dairəsi, 2-ci Don dairəsi, Donetsk, Ust-Medvedinsk, Xopyorsk, Çerkask, Rostov, Salsk və Taqanroq dairələri) ibarət idi.

1897-ci ildə aparılan Rusiya imperiyasının əhalisinin ümumi siyahıyaalınması zamanı Don Qoşunları Vilayətinin ümumi əhalisinin sayı 2 564 238 nəfər olmuşdur.⁷¹⁹ Ümumi əhalinin 320 minə şəhərlərdə yaşayırdı. Don Qoşunları Vilayətində əhalinin etnik tərkibinə gəldikdə, ruslar – 66,8%, ukraynalılar – 28,1%, almanlar – 1,8%, kalmıqlar – 1,3%, ermənilər – 1,1%, qalan 0,9% yəhudilər, qaraçılar, moldavanlar və sair xalqların nümayəndələri təşkil edirdi.⁷²⁰ Kazak silkinə aid olanlar ümumi əhalinin 40-45% təşkil edirdilər.

6.1. Böyük Don ordusunun yaranma səbəbləri

1917-ci ilin Fevral inqilabı nəticəsində çar hakimiyyəti devrildikdən sonra fevral-oktyabr aylarında fəal şəkildə unitar dövlətdən federal dövlətə keçid prosesi gedirdi. Ölkədə bölgələrin xüsusiyyətlərini əks etdirən tam müstəqillik, federasiya, mədəni və ərazi muxtariyyəti tələbi kimi müxtəlif şüarlar irəli sürülürdü. Bir

⁷¹⁹ Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. Т.Т. 1-150. С.Петербург. 1903-1905

⁷²⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по родному языку и уездам 50 губерний Европейской России Demoskon Weekly / №731-732 5-18 июня 2017

çox siyasi qüvvələr problemin milli-ərazi prinsipi əsasında həllinə üstünlük verirdilər, yəni, ərazi muxtariyyəti şüarını dəstəkləyirdilər.

1917-ci ilin Fevral inqilabının qələbəsi və çarizmin devrilməsi Don Qoşunları Vilayətində də cəmiyyətin parçalanmasına və hakimiyyətə iddialı bir neçə strukturun yaranmasına səbəb oldu. Onlar aşağıdakılar idi:

- Müvəqqəti hökumətin komissarları (onlar 9 dairə və 1 vilayət komissarından ibarət idilər);

- Fəhlə, Əsgər, Kəndli, Kazak Deputatları Soveti;

- Don Qoşunları Vilayətinin (qurultayı), onun icra orqanları olan Don Qoşunları Hökuməti və Don Qoşunları Vilayətinin atamanı;

- şəhər özünüidarə orqanları olan şəhər dumaları və onların icraiyyə orqanları.

Bütün bu strukturlar arasında ən kəskin ziddiyyətlər kazak orqanları arasında idi. Belə ki, 1917-ci ilin mayında Vilayət kəndli soveti torpaq üzərində şəxsi mülkiyyəti ləğv etdi. Don Qoşunları Vilayətinin parlamenti (Qoşun şurası) isə torpağı kazakların tarixi mülkiyyəti elan etdi. Tezliklə kazaklar Müvəqqəti Hökumətin aparatından geri çağırıldılar. Beləliklə, Don Qoşunları Şurası ilə Fəhlə, Əsgər və Kəndli Sovetləri arasında rəqabət günü-gündən güclənirdi. Rus ordusunun tanınmış generalı, əslən Dondan olan A.M.Kaledin Fevral İnqilabını və Müvəqqəti Hökuməti qəbul etmədiyinə görə 8-ci ordu komandanlığından kənarlaşdırılmışdı və o, 1917-ci ilin yazında Dona gəldi. 1917-ci mayın sonlarında Don Qoşunları Dairəsinin iclasında A.M.Kaledin Don hökumətinin başçısı, yəni Dairə atamanı təyin edildi. General Kaledin 1917-ci ilin avqust qiyamında, general Kornilovu dəstəklədiyinə görə 1917-ci ilin sentyabrın 1-də Müvəqqəti Hökumətin Hərbi naziri A.İ.Verxovskiy onun həbsi haqqında əmr verdi, ancaq Don Qoşunları hökuməti bu əmri yerinə yetirməkdən imtina etdi. Bundan sonra A.F.Kerenskiy sentyabrın 4-də Verxovskinin əmrini ləğv etməyə məcbur oldu.

Petroqradda bolşevik çevrilişinə bir neçə gün qalmış, yəni 1917-ci ilin oktyabrın 20-də Vladıqafqazda Kazak qoşunlarının, Qafqaz dağlılarının və Çölün azad xalqlarının Cənub-Şərq İttifaqı yaradıldı. Yeni yaranan ittifaq özünü konfederativ əsaslarda idarə olunan (ərazi

vahidi) dövlət elan etdi.⁷²¹

Cənub-Şərq İttifaqının sədri Don Qoşunlarının atamanı A.M.Kaledin seçildi. 16 (29) noyabr 1917-ci il tarixdə Cənub-Şərq İttifaqının Birləşmiş hökuməti yaradıldı. Kadet partiyasının nümayəndəsi V.A.Xarlamovun rəhbərlik etdiyi Hökumət Yekaterinodorda fəaliyyətə başladı. Cənub-Şərq İttifaqının Birləşmiş hökuməti bəyannaməsində qeyd olunurdu ki, Rusiya üçün ən qəbul edilən və optimal dövlət quruluşu forması demokratik federativ respublikadır. Bəyannamədə, həmçinin Hökumətin Cənubi-Şərqi İttifaqın subyektlərinin hər birini gələcək Rusiya Demokratik Federativ Respublikasının müstəqil ştatları kimi gördüyü əks olunmuşdu.⁷²² Don, Kuban və Terekdə Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Cənub-Şərqi İttifaq öz mövcudluğunu dayandırıldı.

1917-ci ilin oktyabrın 25-də Petroqradda bolşeviklər tərəfindən çevriliş həyata keçirildi, Rusiyada Müvəqqəti Hökumət devrildi. Səlahiyyətli dövlət orqanı kimi Sovet Hakimiyyəti bərqərar oldu, Rusiya Sovet Sosialist Respublikası elan edildi. Tezliklə Sovet Hakimiyyəti keçmiş Rusiya İmperiyasının bütün ərazilərinə, o cümlədən Donda da yayılmağa başladı. Anti-bolşevik qüvvələrin Donda sosial dayağı yetərincə olmadığından burada bolşevizmə əsaslı müqavimət göstərə bilmədilər. 1917-ci ilin payızında Donda vəziyyət birmənalı deyildi. Donun şəhərlərində, xüsusən Rostovda və Taqanroqda gəlmə əhali (инородные) çoxluq təşkil edirdi. Onlar yerli kazaklara özgə münasibət bəsləyir və məhz onların arasında bolşevizm ideyaları daha çox yayılmışdı.⁷²³

1917-ci ilin oktyabrında hakimiyyətə gələn bolşeviklər sözdə

⁷²¹ Юго-Восточный союз казачьих войск горцев Кавказа и вольных народов степей // Советская историческая энциклопедия. – Москва: Советская энциклопедия. Под ред. Е.М.Жукова. 1973-1982. Т.16, 1976, столб. 696

⁷²² Музаев Т.М. Союз горцев. Русская революция и народы Северного Кавказа. Москва: Патрия, 2007, с. 224-226

⁷²³ Скобцов Д.Е. Три года революции и Гражданской войны на Кубани. Париж, 1962. Т. 1. С. 30, 53, 54, 59, 66-67, 60

federasiyanın inkişafına fəal töhfə verməyə başladılar – Fəhlə, Əsgər və Kəndli Deputatları Sovetlərinin III Ümumrusiya Qurultayı Rusiya dövlətinin federal birliyi prinsipini elan etdi.

1918-ci ilin yazına qədər ölkənin cənubunda Don, Donetsk-Krivoi Roq, Kuban-Qara dəniz, Tavrida, Terek muxtar respublikaları elan edildi və onlar gələcəklərini RSFSR-in subyektləri olaraq görürdülər. Bu muxtariyyətlərin formalaşması aşağıdan, yəni yerli sovetlərin qurultaylarının qərarlarına əsasən müvafiq ərazilərin əhalisinin iradəsi ilə baş verirdi və həmin dövrdə yeni yaranan ilk dövlətlərdən biri də Don Sovet Respublikası olmuşdur.

Donda sovet dövlətçiliyinin formalaşmasında RSFSR hökumətinin ilk hüquqi aktları da böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. 1917-ci ilin oktyabrın 26-da keçirilən II Ümumrusiya Sovetlər Qurultayı yeni dövlət orqanları qurdu, Ümumrusiya Sovetlər Qurultayının ölkənin ən yüksək siyasi gücünə çevrildiyini elan etdi, regional sovetlərə necə və hansı istiqamətdə hərəkət etməli olduqlarını göstərdi. 26 oktyabr 1917-ci ildə İkinci Ümumrusiya Sovetlər Qurultayının qəbul etdiyi ilk sənəd “Fəhlələrə, əsgərlərə və kəndlilərə müraciət!” oldu. Müraciətdə Rusiyada bütün hakimiyyətin Fəhlə, Əsgər və Kəndli Deputatları Sovetlərinə keçməindən bəhs edilirdi.

II Ümumrusiya Sovetlər Qurultayı tərəfindən kazaklara da ünvanlanan ilk müraciət qəbul edildi. Müraciətdə kazaklara kazak deputatları sovetlərini təşkil etmək və fəhlə, əsgər və kəndli deputatları sovetləri ilə birləşmək çağırışları edilirdi. Xüsusi olaraq, yeni hökumətin mövcudluğunun ilk iki ayında, kazaklara Sovetlərin yaradılmasını tələb edən və kazaklara münasibətdə hakimiyyətin gördüyü tədbirləri xarakterizə edən bir neçə müraciət qəbul edildi.

Hakimiyyətin kazaklara ilk müraciəti 16 noyabr 1917-ci il tarixdə olmuşdur. Bu sənəd “Sovet Komissarları Sovetinin bütün zəhmətkeş kazaklara müraciəti” adlanırdı. Bundan sonra 13 dekabr 1917-ci il tarixdə “Xalq Komissarları Sovetinin bütün zəhmətkeş kazaklara müraciəti”, 1918-ci il 16 yanvar tarixində “III Ümumrusiya Sovetlər Qurultayının Don Kazaklarına müraciəti” və s. sənədlər qəbul

edilmişdir.⁷²⁴

Bolşeviklərin qəbul etdiyi ən vacib sənədlərdən biri 2 (15) noyabr 1917-ci il tarixində qəbul edilən “Rusiya xalqlarının hüquqları haqqında Dekret” olmuşdur.⁷²⁵ Bu sənəd müstəqil dövlətini yaratmaq uğrunda mübarizə aparan xalqlarda ümid yaratdı və onlar bu sənədi böyük rəğbətlə qarşıladılar. Lakin Sovet hakimiyyətinin nəcib niyyətləri kağız üzərində idi – 1917-ci ilin noyabrın sonlarından bolşeviklər zor gücünə Sovet quruluşunu Rusiyanın bütün ərazilərində yaymağa başladılar. Keçmiş Rusiya İmperiyasına daxil olan ərazilərdə siyasi, iqtisadi xaos getdikcə daha da dərinləşirdi. Bolşeviklərin Sovet hakimiyyətini qəbul etməyən bölgələrdə yeni dövlət qurumları yaradılmasa da, hakimiyyətsizliyə yol verməmək üçün zəruri addımlar atılırdı. Belə ki, 02 noyabr 1917-ci il tarixdə yalnız Bakıda Sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra, Cənubi Qafqazın yerdə qalan ərazilərinin idarəçiliyi üçün 1917-ci ilin noyabrın 15-də Zaqafqaziya Komissarlığı yaradılmışdı.⁷²⁶ Şimali Qafqazda da buna bənzər orqan fəaliyyət göstərirdi. Həm Şimali, həm də Cənubi Qafqazda Sovet hakimiyyətini qəbul etməyən milli və regional qüvvələr hələ də köhnə Vahid Rusiyanın bərpasına ümid edirdilər və bolşeviklərin qələbəsinə müvəqqəti hal kimi baxırdılar. Bütün keçmiş Rusiyanın siyasi qüvvələrinin ümidi Müəssislər Məclisinə idi.

Müəssislər Məclisinin çağırılması haqqında qərar hələ 1917-ci ilin avqustunda qəbul edilmişdi və Məclisə seçkilər 1917-ci ilin noyabrında keçirilməli idi. Lakin 1917-ci il bolşeviklərin Oktyabr çevrilişi bu tədbirin bəzi yerlərdə həyata keçirilməsini təxirə saldı. Beləliklə, Rusiya imperiyasının inqilabi-demokratik qüvvələri bütün siyasi məsələlərin – hakimiyyət məsələsinin, Rusiyanın siyasi

⁷²⁴ Борьба за власть Советов на Дону: Сб. документов. Ростов н/Д., 1957. С. 174-177, 198-199, 222-223

⁷²⁵ Декларация прав народов России // Советская историческая энциклопедия. – Москва: Советская энциклопедия. Под ред. Е.М.Жукова. 1964. Т.5. 1964, столб 70

⁷²⁶ Победа Советской власти в Закавказье. Тбилиси: «Мецниереба», 1978, s.207-208

quruluşu və s. məsələlərin həllinin məhz demokratik yolla, yəni Müəssislər Məclisinə seçkilər yolu ilə həll ediləcəyini böyük ümidlə gözləyirdilər.

Bolşeviklər qınaq obyektinə çevrilməmək üçün Müəssislər Məclisinə seçkiləri ləğv edə bilmədilər və 1917-ci il noyabrın 12-də keçmiş Rusiya İmperiyası ərazilərində Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirildi. Bolşeviklərin hakimiyyəti şəraitində keçirilməsinə baxmayaraq, bu seçkilərdə bolşeviklər partiyası səs çoxluğu qazana bilmədi, əksinə bolşeviklərin xəttinə zidd olan partiyalar, ələlxüsus eserlər daha çox mandat qazandılar. Bu Rusiya bolşevik partiyasını məyus etmişdi, çünki indi onlar siyasi hakimiyyəti seçkilərdən qalib çıxan siyasi partiyalara təhvil verməli idilər. Lakin hakimiyyəti əldən vermək istəməyən bolşeviklər 1918-ci il yanvarın 6-da Müəssislər Məclisini qovdular, zor gücünə hakimiyyəti əldə saxlamaq yolunu tutdular. Bu hadisə keçmiş Rusiya ərazisində Vətəndaş müharibəsinin başlanmasına səbəb oldu. Ölkə əsasən 2 düşərgəyə – Sovet hakimiyyətinin, bolşevizmin tərəfdarı olan “qırmızılara” və bolşeviklərə qarşı çıxış edən, köhnə Rusiyanın bərpasına nail olmaq uğrunda mübarizə aparan “ağlara” və ya ağqvardiyaçılara bölündü. Köhnə Rusiyanın bərpasının tərəfdarları sırasında da birlik yox idi. Onlar da 2 siyasi qrupa bölünürdülər – Rusiyanı Vahid bölünməz monarxiya kimi görənlərə və Vahid Rusiyanı federativ quruluşda arzu edənlərə.

Rusiyanın federativ əsaslarda yenidən qurulması tərəfdarları keçmiş imperiyanın ucqarlarında, o cümlədən Qafqazda daha çox idi. Bu ideya təkcə ucqar – milli regionlarda (Cənubi Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Ukrayna, Belarusiya və s.) deyil, həmçinin etnik cəhətdən rus xalqından çox da fərqlənməyən, ancaq regional xüsusiyyətlərə malik olan Şimali Qafqazın Kuban, Stavropol, Don ərazilərində də populyar idi.

III Ümumrusiya Sovetlər Qurultayında daha bir vacib sənəd – “Rusiya Respublikasının federal qurumları haqqında” qərar qəbul edildi.⁷²⁷ Bu Qətnamə qanuni qüvvəyə malik idi. Sənədin 3-cü

⁷²⁷ Абдулатипов Р.Г., Болтенкова Л.Ф., Яров Ю.Ф. Федерализм в истории России. Кн. 1. Москва, 1992, с. 53-165

bəndində ilk dəfə qeyd olunurdu ki, xalq hakimiyyətinin ali orqanı olan Ümumrusiya Sovetlər Qurultayına Sovetlərin fəhlə, əsgər və kəndli deputatlarından başqa kazak sovetlərinin deputatları da daxildir.

Donun sovetləşməsinin gücləndirilməsində Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Kazak Komitəsinin fəaliyyətinin və Don kazak əsgər deputatlarının (təxminən 30 nəfər) III Ümumrusiya Sovetlər Qurultayında iştirakı da təsir etdi. Qətnamənin 5-ci yarımfəsildə, “xüsusi həyat tərzini ilə seçilən” ayrı-ayrı bölgələrin sovet respublikalarından bəhs edilir və RSFSR tərkibində “Regional Sovet respublikaları” anlayışından istifadə olunurdu.⁷²⁸

O dövrdə yaranan vəziyyətlə bağlı Qətnamədə federasiya subyektləri haqqında məsələ dəqiqləşdirilməmişdir. Bu da başa düşüləndir, çünki unitar bir imperiyadan federal bir respublikaya sürətlə keçmək mümkün deyildi. Bunun üçün təcrübə və vaxt lazım idi. Qətnamə, “Rusiya Federasiyasının federal və regional təsisatlarının” fəaliyyət sahəsinin “bölgə sovet respublikaları qurulduqdan dərhal sonra” məhdudlaşdırılması prinsipini də təsbit etdi. 1917-ci ilin oktyabrında – 1918-ci ilin yanvarında qəbul edilən hüquqi aktlar, dövlətin federal quruluşunda, yerdəki Sovet respublikalarının inşasında ilk addımlar kimi qiymətləndirilə bilər.

1917-ci ilin dekabrında – 1918-ci ilin yanvarında bolşeviklər Don Hökumətinin mövqelərini gücləndirmək üçün general A.M.Kaledinin gücünü daxildən sarsıtmaq üçün çox işlər gördülər. Hələ 1917-ci ilin oktyabrın 26-da Rostov Naxçıvanında Yerli Şuranın rəhbəri, bolşevik S.İ.Sirtsovun başçılığı ilə Hərbi İnqilab Komitəsi yaradılmışdı. Kaledin əleyhinə mövqelər 27-28 dekabr 1917-ci ildə Rostov-na-Donu şəhərində Sovetlərin regional kəndli qurultayı tərəfindən nümayiş etdirildi.

Beləliklə, nə Donun sovetləşməsinin birinci mərhələsində (1917-ci ilin mart-yanvar aylarında), nə də ikinci mərhələdə (1917-ci ilin

⁷²⁸ Сергеев В.Н. О предпосылках образования Донской республики весной 1918 г. // Государственное и муниципальное управление. Ученые записки СКАГС. 2004. №1-2, с. 102

oktyabrından 1918-ci ilin yanvarına qədər) kazakların sovet quruculuğuna cəlb olunmasında müəyyən addımlar atılsa da, kazakların tam sovetləşməsinə nail olmaq mümkün olmadı. İkinci dövrün mühüm nəticəsi Birləşmiş Hökumətin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması oldu.

Don dövlət adamları üçün faciəli gündə, 1918-ci ilin (bölgə atamı A.İ.Kaledin intihar etdiyi zaman), yanvarın 29-da hökumət istefa verdi. Don uğrunda gedən qızğın döyüşlərdən sonra 1918-ci ilin fevralın sonlarına “Könüllü Ordu” hissələri və kazak hərbi hissələri Donu tərk etməyə məcbur oldular və 1918-ci ilin fevralın 25-də Don Hərbi Dairəsində Sovet hakimiyyəti bərqərar oldu.⁷²⁹ 1918-ci ilin martın 23-də Don Vilayət Hərbi İnqilab Komitəsi Mərkəzi Rostov olmaqla Don Respublikasını elan etdi.

9-14 aprel 1918-ci il tarixdə Rostovda Don Respublikasının fəhlə və kazak sovetlərinin I qurultayı keçirildi.⁷³⁰ Qurultayda xalq komissarlarının və MİK sədrinin, üzvlərinin səlahiyyətləri təsdiqləndi. Qurultayda Don Respublikasının adı dəyişdirilib Don Sovet Respublikası adlandırıldı.⁷³¹ Don Sovet Respublikası özünü Rusiya Sovet Respublikası ilə ittifaqda elan etdi.

Don Sovet Respublikası tezliklə öz hakimiyyətini – Xalq Komissarları Sovetini təşkil etdi. Xalq Komissarları Sovetinin sədri və Hərbi İşlər Üzrə Komissar vəzifəsinə F.Q.Podtyolkin təyin olundu. Eyni zamanda idarəetmə işləri komissarlığı, əksinqilabçılara qarşı mübarizə komissarlığı, xalq təsərrüfatı komissarlığı, əmək, əkinçilik, Xalq maarifi, maliyyə, sosial müdafiə komissarlıqları yaradıldı. Don Sovet Respublikasının başçısı Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri kazak-bolşevik V.S.Kovalyov təyin edildi.

⁷²⁹ История Донского казачества. Учебник для студентов вузов. Под ред. А.В.Венкова. Ростов на – Дону. Из-во ЮФУ, 2008, с.247

⁷³⁰ Донская Советская Республика // Советская историческая энциклопедия. – Москва: Советская энциклопедия. Под ред. Е.М.Жукова. 1964, Т.5. 1964, столб 305

⁷³¹ Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – Москва: Сов. Энциклопедия, 1987, с.199

1918-ci ilin aprelin 16-da MİK yanında Fövqəladə Müdafiə Qərargahı yaradıldı və onun rəhbəri Moskvanın göndərdiyi komissar Q.K.Orconikidze təyin edildi. Respublikada tezliklə Rusiya Sovet Respublikasının XKS-nin elan etdiyi fəhlə nəzarətinin təşkili haqqında, müəssisələrin milliləşdirilməsi haqqında dekretləri həyata keçirilməyə başladı. Ancaq Don Sovet Respublikası keçmiş Don Hərbi Dairəsinin bütün ərazilərinə nəzarət edə bilmirdi.

Don Sovet Respublikası həyata keçirdiyi dekretləri, xüsusən torpağın milliləşdirilməsi və pulsuz olaraq torpaqsız kəndlilərə paylanması kazak təbəqəsinin narazılığına səbəb oldu. Kazak torpaqlarının müsadirə olunması bir çox hallarda “qırmızı qvardiya” tərəfindən zor tətbiq olunması ilə müşayiət olunurdu. Donu soyğunçuluq və özbaşınalıq bürümüşdü və Don Sovet Respublikası Hökuməti kazakların şikayətlərinə etinasız yanaşırdı. Nəticədə, Don Sovet Respublikası ərazisində kazak üsyanları başladı.

Donda bu dövrdə faktiki olaraq ikihakimiyyətlik yaranmışdı. Mərkəzi Rostov olan Don Sovet Respublikası ilə yanaşı, Novoçerkesda, Donun tarixi mərkəzində hakimiyyət keçmiş hərbi starşına Qolubovun rəhbərlik etdiyi “qırmızı kazak”ların əlində idi. Qolubov əvvəllər bolşeviklərlə bir mövqedən çıxış etsə də, sonralar yaranan ixtilaflar səbəbindən ayrıca kazak hökumətini yaratmağa qərar vermişdi. 1918-ci ilin aprelin 9-da Don Sovet Respublikası qoşunları Qolubovu Çerkassıdan çıxardılar. Bu hadisə onsuz da bolşeviklərdən narazı olan kazak təbəqəsini hiddətləndirdi. Don Sovet Respublikası ilə kazaklar arasında ziddiyyətlər daha da kəskinləşdi. 1918-ci ilin 14 aprelində Donun aşağı stanitsalarında yaşayan kazaklar hücum edərək Novoçerkassı ələ keçirdilər və burada bolşevik hakimiyyətini ləğv etdilər. 16 aprel tarixində bolşeviklər qüvvələrini cəmləşdirərək Novoçerkaska hücum etdilər və kazakları Novoçerkaskdan çıxardılar. Lakin qırmızı qvardiyaçıların nailiyyəti uzun sürmədi – 1918-ci ilin mayın 6-da qüvvələrini artıran kazaklar yenidən hücum edib Novoçerkaskını bolşeviklərdən azad etdilər. 1918-ci ilin mayın 18-də mərkəzi Novoçerkask olmaqla Böyük Don Ordusu elan edildi.

1918-ci il mayın 4-də Don Sovet Respublikasının qoşunları və idarə orqanları Rostovdan təxliyə edildi. Mayın 5-də polkovnik

M.Q.Drozdovskinin cəbhədən Dona qayıdan dəstələri Rostova daxil oldular. Tezliklə Drozdovskinin dəstələri Rostovdan Novoçerkask istiqamətində yürüşə başladı. O, Rostovda öz emissarını saxladı ki, o, orduya könüllüləri cəlb etsin. Tezliklə mərkəzi Rostovun “Petrograd” hotelində olmaqla Drozdovskinin ordusuna könüllülərin cəlb olunması işi təşkil edildi. Könüllü yazılan zabitlərə ayda 200, sırası əsgərlərə isə 25-95 rubl arası maaş verilirdi.

1918-ci ilin mayın 8-də Rostov şəhəri Almaniyanın 52-ci Vürtemberq rezerv piyada briqadası tərəfindən ələ keçirildi. Alman ordusunun hücumu nəticəsində Qırmızı Ordu təcili olaraq Tsaritsın istiqamətində çəkilməyə başladı. Yalnız Donda, Bataysk yaxınlığında bir neçə yüz qırmızı qvardiyaçı qalmışdı, ki, onlar da 1918-ci ilin iyulunda tamamilə darmadağın edildilər.

Don Sovet Respublikası Xalq Komissarları Sovetinin sədri Podtyolkin sərəncamında olan bolşevik hərbi dəstələri ilə Donun şimalına çəkilməmişdi ki, yuxarı stanitsaların hesabına qüvvələrini artırsın. Ancaq, kazaklar arasında heç bir nüfuza malik olmayan, I Dünya müharibəsindən yayınan, kazaklara qənim kəsilən, kazakların kütləvi güllələnməsinə göstərişlər verən Podtyolkin yuxarı stanitsalarda yaşayan kazaklar tərəfindən həbs olundu və 1918-ci ilin mayın 11-də məhkəmənin qərarı ilə edam edildi. Bir neçə ay ərzində ağqvardiyaçıların və Almaniya hərbi hissələrinin köməyi ilə kazaklar bütün Don ərazilərini bolşeviklərin qırmızı qvardiyalarından təmizlədilər.

03 mart 1918-ci il tarixdə Almaniya, Avstriya-Macaristan, Osmanlı dövləti və Sovet Rusiyası arasında bağlanan Brest sülhünün bağlanması zamanı sülh müqaviləsinin mətninə məxfi əlavə edilmişdi. Bu əlavədə göstərilirdi ki, Almaniya və Avstriya Macarıstan qoşunları bütün Ukrayna ərazilərini nəzarətə götürə bilərlər. Beləliklə, Don vilayətinin qərb hissəsi 1887-ci il 31 mart tarixinədək Yekaterinoslav (Dnepropetrovsk) quberniyasına daxil olduğundan almanlar bu əraziləri Ukrayna əraziləri hesab edirdilər və bu əsasda 1918-ci ilin yayında general Knyorserin komandanlığı ilə alman qoşun korpusu Donun qərb hissələrini – Rostovu, Taqanroqu, Çertkovonu və s. ələ keçirdilər.

Tsaritsina qaçan Don Sovet Respublikası hökuməti sonralar Velikoknyajeskaya stanitsasına qayıtdı və 1918-ci ilin iyunun sonunadək fəaliyyətini davam etdirdi. 1918-ci ilin avqustunda general Krasnovun 60 minlik Don kazak ordusu Don Sovet Respublikasının bütün ərazilərini ələ keçirdi. Don Sovet Respublikasının hərbi qüvvələri Voronej və Saratov quberniyaları ərazisinə çəkildilər və bolşeviklərin Cənub cəbhəsinin tərkibinə qatıldılar. 1918-ci ilin sentyabrın 30-da Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Don Sovet Respublikasının ləğv olunması faktını təsdiqləyən qərar qəbul etdi.

1918-ci ilin sentyabrın 15-də Donu ələ keçirən general Krasnov Böyük Don Dairəsi (kruq) çağırdı və burada yaratdıqları respublikanın adının Böyük Don Qoşunu kimi saxlanması qərara alındı. Parlamentli respublika olan bu dövlətdə dövlət başçısı ataman titulu daşıyırdı, parlament isə Qoşun yığıncağı adlanırdı.⁷³² Böyük Don Qoşunu indiki Rusiyanın Rostov, Volqoqrad, həmçinin Ukraynanın Luqansk və Donetsk vilayətlərinin ərazilərini öz ərazisi elan etmişdi. Dövlət dili olaraq rus dili və kazak dili (rus dilinin Don dialekti) elan olunmuşdu. Dövlət simvolikasında hələ orta əsrlərdən Don kazaklarına məxsus elementlər yer almışdı. Dövlətin bayrağı bərabər 3 zolaqdan ibarət idi. Göy zolaq kazakların etnik mənsubiyyətini, sarı zolaq kalmıqları və açıq qırmızı zolaq kəndliləri təcəssüm edirdi. Bu dövlətin gerbində “ayaqyalın, başında papaq, əlində qılınç, silah və amunisiyalar olan, çəllək, üstündə oturan kazak” əks olunmuşdu. Bu elementlər 1704-cü ildə qəbul edilən Don qoşunlarına məxsus elementlər idi.⁷³³

Böyük Don Qoşunu (Всевеликое Войско Донское) özünü Don qoşunları ərazisinin (Земля Войска Донского) varisi elan edirdi. Bolşevizmi qəbul etməyən Böyük Don Qoşunu Sovet Rusiyasını

⁷³² Никитин В.Ф. За Русь святую / Великое братство казачьих войск «Каза-

кия»//http://kazakiavbkv.narod.ru/txt_zarussvlat.html.öbr.26.09.2021)

⁷³³ Закон Всевеликого Войска Донского от 4.05.1918 года // Дон и Добровольческая армия. – Москва, Голос, 1992, с.14-15. <https://wikisource.org/wiki> (öbr.26.09.2021).

özünün düşməni elan etmişdi. Ən yaxın müttəfiqləri isə general Denikinin “Könüllü ordusu”, Getman Pavlo Skoropadskinin başçılıq etdiyi Ukrayna Xalq Respublikası və qonşusu Kuban Xalq Respublikası idi. Hətta 1918-ci ildə bu 3 dövlət – Böyük Don Qoşunu, Ukrayna Xalq Respublikası və Kuban Xalq Respublikası federativ əsaslarda birləşmək məsələlərini müzakirə etmişdilər.⁷³⁴ Böyük Don Qoşununu Ukraynada və Almaniyada səfiri vəzifəsini Çeryaçukin Aleksandr Vasilyeviç yerinə yetirmişdir. Dövlətin pul vahidi rubl idi.

1918-ci il mayın 4-də Don Xilas Dairəsi (Круг Спасения Дона) qanunvericilik aktları təsdiq etdi ki, onlar da Rusiya imperiyasının qanunlarının tam təkrarından ibarət idi. Sonralar 1918-ci ilin sentyabrın 15-də Böyük Qoşun Dairəsinin iclasında Böyük Don Qoşunlarının əsas qanunlarının yeni redaksiyası qəbul edildi.

6.2. Donda dövlət quruculuğu. Əsas qanunun qəbul olunması

Böyük Don Qoşununun Konstitusiyası 1918-ci ilin avqust-sentyabrında hazırlanmış və Böyük Qoşun Şurası tərəfindən təsdiqlənmişdir. Bu Rusiyada qəbul olunmuş birinci regional Konstitusiya idi.

Konstitusiyanın hazırlığı 1918-ci ilin mayında, yəni Don Qurtuluş Şurası tərəfindən Rusiya tərkibində Kazak Respublikası adlı dövlət elan olunduqdan sonra başlanmışdı. Bu respublika köhnə ənənələrə sadıqlıq əlaməti olaraq Böyük Don Qoşunu adlandırılırdı. Respublikanın atamanı general P.N.Krasnov seçilmişdi.

Konstitusiyaya görə Böyük Don Qoşunu müstəqil dövlət elan edilir, onun əsasını xalq hakimiyyəti təşkil edirdi.⁷³⁵ Özünü respubli-

⁷³⁴ Бойко, Олена. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918) // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. – 2009. – Випуск 3, с. 228

⁷³⁵ Терещенко А.Г. Конституционные акты Всевеликого Войска Донского // Донской Временник. http://donvrem.dermartology.ru/Files/article_m3_/0/art.aspx?art_id=96

ka adlandıran bu hərbi dövlətdə Ali Qanunverici Hakimiyyət Qoşun Şurasına məxsus idi. Ali icraedici hakimiyyətin başında Qoşun Şurası tərəfindən təyin edilən Qoşun Atamanı dururdu. Məhkəmə hakimiyyəti, məhkəmələr və məhkəmə səlahiyyəti olan şəxslər tərəfindən həyata keçirilirdi və bu zaman qanunun aliliyi əsas götürülürdü.

Konstitusiyaya görə Böyük Don Qoşunu dövlətində 21 yaşa çatan kazak və yaxud kazak qadınlar səsvermə hüququna malik idi. Seçkilər açıq keçirilirdi və gizli səsvermə yolu ilə sadəcə daha çox səs toplayan qalib hesab olunurdu. Seçkilər stanitsalar və alaylar üzrə aparılırdı. Hər alaydan Böyük Qoşun Şurasına 1 nümayəndə seçilirdi. 1 stanitsadan seçilənlərin sayı burada yaşayan seçicilərin sayı ilə təyin edilirdi. Belə ki, 5 minədək seçicisi olan stanitsadan – 2 və 10 mindən yuxarı seçicisi olan stanitsalardan 3 nümayəndə Böyük Qoşun Şurasına seçilə bilirdi⁷³⁶.

Don Konstitusiyasında dini etiqad azadlığı elan olunsada, “xristian dininin, pravoslavlığın üstünlüyü” vurğulanırdı. 71 maddədən ibarət olan Konstitusiya, həmçinin bütün silki güzəştləri və silkləri ləğv edirdi. Konstitusiyaya görə Böyük Don Qoşununun bayrağı zolaqlarının eni bir-birinə bərabər göy, sarı və qırmızı rənglərdən ibarət idi. Bu rənglər hələ orta əsrlərdən Don ərazilərində yaşayan kazakların, kalmıqların və Rusiyadan, Ukraynadan köçüb gələn kəndlilərin birliyini təcəssüm etdirirdi.

Dövlətin gerbi mavi qalxan üzərində oxla vurulmuş qara rəngli maral təsvirindən ibarət idi.

Konstitusiyaya görə əhali iki kateqoriyaya bölünürdü: kazaklar və vətəndaşlar. Kazak olmayan hər kəs vətəndaş adlanırdı. Kazaklar və vətəndaşların hüquq və vəzifələri Konstitusiyada əks olunmuşdu və onlar heç nə ilə biri-birindən fərqlənmirdilər. Yalnız Böyük Qoşun Şurasına nümayəndə seçmək hüququ kazaklara verilmişdi.

1918-ci il 7 sentyabr tarixdə Böyük Qoşun Şurası aqrar islahat həyata keçirdi. Həmin gün qəbul olunan “Xüsusi mülkiyyətdə olan

⁷³⁶ Терещенко А.Г. Конституционные акты Всевеликого Войска Донского // Донской Временник.
http://donvrem.dermatology.ru/Files/article/m3/0/art.aspx?art_id=96

torpaqlar haqqında qanun”da göstərilirdi ki, respublika ərazisində olan mülkədar, zabit, zadəgan, məmur, kilsə, monastır torpaqları onlara aid meşələr və s. məcburi şəkildə Qoşun Torpaq Fondu üçün müsadirə edilir.⁷³⁷

Bu qanuna görə xüsusi mülkiyyətdə olan kiçik torpaq sahələri müsadirə olunmurdu. Qoşun Torpaq Fonduna cəmləşdirilən torpaq sahələrindən aztorpaqlı kazaklara və Böyük Don Qoşununa qarşı vuruşmayan kəndlilərə torpaq payının ayrılması nəzərdə tutulmuşdu. Qanunla Respublikada torpaq quruluşu və torpaq mülkiyyət forması müəyyənləşdirildi. Torpaq mülkiyyət formasına icma torpaqları və pay torpaqları aid idi. Ancaq ayrılmaq istəyənlər icmadan çıxaraq ayrıca xutor yaratmaq hüququna malik idi. Torpaq payının satılmasına və yaxud başqasına verilməsinə icazə verilmirdi. Əgər evin başçısı vəfat edərsə, pay torpağından istifadə hüququ anaya və yaxud qadın cinsindən olan başqa ailə üzvünə keçirdi. Onların işə bu torpağa hüquqları ərə gedənə qədər saxlanılırdı. Əgər qadın kazak olmayana ərə gedərsə, pay torpağına mülkiyyət hüququnu itirirdi, yalnız kazaka ərə getdikdə onun ata mülkündən aldığı pay torpağına hüququ saxlanılırdı.⁷³⁸ Bu qərar Don kazaklarının torpaq üzərində birgə mülkiyyətdən, torpaqdan istifadə ənənələrindən irəli gəlmişdir.

Böyük Don Qoşunlarının Konstitusiyası Rusiyada ilk Konstitusiya kimi stabilliyin yaradılmasına xidmət etməsinə iddialı idi.

Həm qırmızılar (bolşeviklər), həm də ağların düşərgələrində Böyük Don Qoşunlarının Konstitusiyasına mənfi münasibət bəsləyirdilər.

6.3. Ərazi quruluşu

Konstitusiyaya görə Böyük Don Qoşunu 10 dairəyə bölünürdü. Dairələrdə və stanitsalarda əhaliyə yerli özünüidarə orqanları yarat-

⁷³⁷ Терещенко А.Г. Конституционные акты Всевеликого Войска Донского // Донской Временник.
http://donvrem.dermatology.ru/Files/article /m3/0/art.aspx?art_id=96.

⁷³⁸ Терещенко А.Г. Конституционные акты Всевеликого Войска Донского //Донской Временник.
http://donvrem.dermatology.ru/Files/article /m3/0/ art.aspx?art_id=96

maq hüququ verilmişdi.⁷³⁹

Dairələrdə Ali orqan Dairə Şurası idi. Dairələr öz növbəsində stanitsalara və volostlara bölünürdü. Stanitsalarda kazaklar, volostlarda isə kəndlilər yaşayırdılar. Stanitsada özünüidarə orqanı stanitsa şurası, volostlarda isə Volost Şurası sayılırdı. Stanitsa və volostlar xutorlara və kəndlərə bölünürdülər. Xutor və kəndlərdə öz idarə heyəti fəaliyyət göstərirdi. Bütün vacib məsələlər xutor və yaxud kənd iclaslarında müzakirə olunur və burada da qəbul edilirdi. Qərarlar idarə heyəti tərəfindən həyata keçirilirdi.

Kazak xutorlarında idarəyə ataman, kəndlərdə isə starosta başçılıq edirdi. Ataman və starosta xutor və kənd iclaslarında seçilirdilər. Bu zaman namizədin məşğuliyyəti və təhsil səviyyəsi rol oynayırdı. Yerli özünüidarə orqanlarına seçkilər adi səs çoxluğu ilə təyin edilirdi. Atamanın və yaxud starostanın yuxarı instansiyalar tərəfindən təsdiqlənməsi yox idi. Qoşun Atamanı yalnız Dairə Atamanını təsdiqləyirdi.

Böyük Don Qoşunu respublikasının atamanı general P.N.Krasnov Almaniyameylli siyasət yeridirdi və bu onunla “Könüllü Ordu” komandanı Denikin arasında ixtilaflara səbəb oldu. Çünki Denikin “Antanta” ilə əməkdaşlıq edirdi, almanlarla sülh bağlanmasına qarşı çıxırdı. Bütün bunlara baxmayaraq, hər iki tərəf ən ciddi təhlükə kimi bolşevizmi görürdülər və bolşevizmə qarşı mübarizədə birləşmişdilər. Böyük Don Qoşunu respublikasının hərbi qüvvələri formalaşdırıldı və bu yeni ordu Don Ordusu adlandırıldı. Don Ordusu əsasən, Tsaritsın və Kamışın istiqamətində Qırmızı Orduya qarşı vuruşurdu.

1918-ci il dekabrın sonunda bolşevizmə qarşı olan bütün qüvvələr tərəfindən general A.İ.Denikin Cənubi Rusiya Silahlı qüvvələrinin (BCIOP) və Don Ordusunun Baş komandanı kimi qəbul edildi. Kazakların general Denikinə güzəşti beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələrlə bağlı idi. Ancaq tezliklə kazaklarla Denikin arasında

⁷³⁹ Терещенко А.Г. Конституционные акты Всевеликого Войска Донского // Донской Временник.
http://donvrem.dermatology.ru/Files/article/m3/0/art.aspx?art_id=96

ziddiyyətlər özünü büruzə verməyə başladı.

“Könüllü Ordu” ilə kazaklar arasında fikir ayrılığına səbəb olan məsələlərdən biri Almaniya münasibət məsələsi idi. Don kazakları Almaniyanı bolşeviklərə qarşı mübarizədə müttəfiq görürdülər. “Könüllü Ordu” rəhbərliyi isə daha çox Antanta ölkələrinə meyl edirdi. “Ağ hərəkət” liderləri, o cümlədən “Könüllü Ordu” rəhbərliyi qarşısında Rusiyanı bolşevizmdən təmizləmək və eyni zamanda Rusiyanın ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq vəzifəsi dururdu. Bu səbəbdən general Denikin və onun silahdaşları hesab edirdilər ki, bolşeviklər kimi Almaniya da Rusiya dövlətçiliyinə təhlükədir.⁷⁴⁰ Ancaq Almaniya münasibətdə “ağların” xüsusi yanaşması var idi – onlar “iki şər qüvvədən” ən yaxşısını seçdilər, yəni bolşeviklərə qarşı mübarizədə Almaniya istifadə etməyə üstünlük verdilər. Bu səbəbdən, “Könüllü Ordu” Almaniya bolşeviklərə qarşı istifadə etməkdən də vaz keçmirdi. 1918-ci ilin yazından Almaniya silahlı qüvvələrinin Don Hərbi Dairəsinə və Azov dənizi akvarelinə daxil olmasını Denikin bolşevizmə qarşı mübarizədə dəstək kimi qiymətləndirirdi. Don kazaklarının atamanı P.N.Krasnovun 4 may 1918-ci il tarixli əmrində deyilirdi: “Don onun ərazilərinin bir hissəsinin alman qoşunları tərəfindən tutulmasını qəbul edir və onları düşmən kimi deyil, bolşevizmə qarşı mübarizədə müttəfiq görür və çalışır ki, öz ordusunun silahlanması və bütün vasitələrlə təminatında onlardan istifadə etməyə çalışır”.⁷⁴¹

Kuban Respublikasında Ukrayna ilə birləşməyin tərəfdarları üstünlük təşkil edirdi və bu istiqamətdə gizli danışıqlar aparılırdı. Lakin Denikindən hərbi cəhətdən asılı olan Kuban hökuməti Ukrayna ilə birləşmək haqqında danışıqlarını dayandıрмаğa məcbur oldu.⁷⁴² Donun təzyiqlərinə baxmayaraq Ukraynanın Kubana hərbi

⁷⁴⁰ Деникин А.И. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии. Май-Октябрь 1918. – Мн.: Харвест, 2002, с.350. (Воспоминания. Мемуары).

⁷⁴¹ Краснов П.Н. Всевеликое войско Донского // Белое дело: Дон и Добровольческая армия. М., 1992, с.32

⁷⁴² Бойко, Олена. Територія, кордони і адміністративно-територіальний

yardımlı davam edirdi.

1918-ci ilin sonu – 1919-cu ilin əvvəllərinə kazak ordusu Tsaritsın cəbhəsində ağır məğlubiyyətə uğradıqdan sonra Don ordusunun əsasını təşkil edən kazaklar evlərinə dağılıdılar.

Beləliklə, kazakların Tsaritsına uğursuz hücumları, eyni zamanda general Krasnovun rəqibi Denikinın “Könüllü Ordu”sunun Kubana uğurlu yürüşü, 1918-ci ilin noyabr inqilabından sonra Almaniya qoşunlarının Dondan geri çəkilməsi – bütün bu amillər Krasnovun nüfuzunun düşməsinə səbəb oldu və o, 1919-cu ilin yanvarında Denikinın hakimiyyətini qəbul etməyə məcbur oldu.

Kazak kütlələri arasında dağınılıqdan istifadə edən bolşeviklər təbliğat işini gücləndirdilər. Bu barədə RKP(b)-nin Mərkəzi Komitəsinin Təşkilat Bürosunun 24 yanvar 1919-cu il tarixli məxfi direktivində açıq aydın göstərilmişdir.⁷⁴³ Direktivdə kazak ərazilərində, o cümlədən Don ərazilərində Sovet hakimiyyətinin dayağı kimi kazaklar deyil, inoqorodlular (qeyri millətlərə olan) göstərilirdi. Bu Direktiv əslində kazak silkinin məhv edilməsinə yönəlik bir proqram sənədi idi.

Belə bir şəraitdə Don kazakları onlara muxtariyyət vəd edən A.İ.Denikinlə birləşdilər və Böyük Don Qoşunları Cənubi Rusiya Silahlı Qüvvələrinin (CRSQ) tərkibinə daxil oldular. Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Rusiya Silahlı Qüvvələrinin komandanı A.İ.Denikin idi. Beləliklə, Donda hakimiyyət praktiki olaraq general Denikinın əlinə keçdi.

1919-cu ilin yanvar-mart ayları ərzində Qırmızı Ordunun Cənub cəbhəsi Don ordusunun qalıqlarının tam məhv edilməsi və Donbası ələ keçirmək üçün Denikinə qarşı hücumla keçdi.

1919-cu ilin fevralında “Könüllü Ordu” komandanı general

поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918) // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. – 2009. – Випуск 3, с. 230

⁷⁴³ 24 января 1919 года «Циркулярным письмом ЦК об отношении к казакам» // <http://elan-kazak.org/novosti-memoriala-i-muzeya/4899> (müraciət olundu 01.10.2018-ci il)

Denikinlə yola gedə bilməyən general Krasnov istefa verdi və Dondan əvvəl Estoniyaya, Yudeninçin yanına, oradan isə sonralar Almaniya getdi. Denikinsə, qərargahını Taqanroqda qurmuşdu və Moskvaya hücum hazırlayırdı.

Yuxarı-Don bölgəsinə daxil olan Qırmızı Ordu dəstələri (onların sıralarında rüslardan savay, çinlilər, latviyalılar və müharibədə əsir düşən keçmiş Avstriya-Macaristan təbəələri – çəxlər, slovaklar, serblər, xorvatlar və s. də var idi), toxumluq da daxil olmaqla bütün taxılı və əmək alətlərini (toxum səpənlər, kotanları və s.) ələ keçirirdilər, repressiyalar təşkil edirdilər. Güllələnmək etibarsız kazakların siyahıları tərtib edilir, həmçinin çoxsaylı və kütləvi güllələnmələr həyata keçirilirdi. Nəticədə, 1919-cu ilin 11 mart tarixində Veşenskoye stanitsasında kazakların üsyanı başladı və üsyançılar müəyyən nailiyyətlər qazandılar.⁷⁴⁴

6.4. Azərbaycanın Don Respublikasında diplomatik nümayəndəliyi

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hökuməti 1919-cu il martın 19-dan doktor Cəfər bəy Rüstəmbəyovu Kuban hökuməti yanında diplomatik nümayəndə təyin etdi.

Azərbaycan Hökuməti Donla iqtisadi əlaqələr yaratmağa çalışırdı. Hökumət başçısı Nəsim bəy Yusifbəyli məhz Denikin nüməyəndəsi general N.Baratovla bu məsələləri müzakirə etmiş və 1919-cu il sentyabrın 11-də ilkin saziş imzalanmışdı. Tezliklə Azərbaycan Hökuməti Azərbaycanın Kubanda və Donda nüməyəndəsi C.Rüstəmbəyova Cənubi Rusiya Silahlı Qüvvələri baş komandanlığı yanında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mənafeyini müdafiə etmək səlahiyyəti də verdi. Elə həmin gün Azərbaycan Hökuməti Paşa bəy Sultanovu Rostova konsul-agenti təyin etdi.⁷⁴⁵ Hökumət bu

⁷⁴⁴ Венков, А.В. Вёшенское восстание / А.В. Венков. – Москва: Вече, 2012. // http://militera.lib.ru/h/venkov_av01/index.html (обр.26.09.2021).

⁷⁴⁵ Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика. (Документы и материалы) – Баку, издательство «Азербайджан» 1998, 632 с., с.301-302

təyinatla münasibətlərin gərginləşdiyi bir şəraitdə C.Rüstəmbəyovun işini qismən yüngülləşdirmək istəyirdi.

Antantanın Rusiya bolşeviklərinə qarşı mübarizə məqsədilə Kolçaka, Denikinə göndərdiyi böyük maddi yardımın təyinatı üzrə deyil, keçmiş imperiya hüdudlarında yeni yaranmış dövlətlərə qarşı yönəldilirdi və Antanta hərbi uğurlarına görə Denikinə yardımı daha da artırırdı.

C.Rüstəmbəyov 1919-cu il oktyabrında Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə ünvanlandığı məruzədə Denikinin Azərbaycana qarşı təcavüzünün açıq-aşkar artması haqqında məlumat vermişdi.⁷⁴⁶

1919-cu ilin payızında Cənubi Rusiya Silahlı qüvvələrinin Moskvaya hücumları dayandırıldı və “ağlar” şiddətli müqavimət göstərərək tədricən cənuba doğru geri çəkilməyə başladılar.

Bolşeviklərə qarşı apardığı mübarizədə Denikin nəinki Azərbaycan və Gürcüstanla müttəfiqlik yaratdı, əksinə bu respublikaların müstəqil mövqeyinə görə 1919-cu ilin noyabrın 19-da Cənubi Qafqazın iqtisadi blokadaya alınması haqqında əmr imzaladı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı Denikinin münasibəti kəskinləşdi və aqşvardiyaçılar tərəfindən həbs olunma təhlükəsi qarşısında qalan C.B.Rüstəmbəyov 1919-cu ilin noyabrın sonlarında Novorossiysk vasitəsilə Bakıya qayıtmağa məcbur oldu.

1919-cu ilin payızında Denikin və “Könüllü Ordu”nun kazaklara qarşı repressiyaları artdı: Kubanın müstəqilliyi tərəfdarlarına qarşı repressiyalar Denikin kazak hökumət orqanları ilə münasibətlərinə mənfi təsir etdi. Qarşıdurmanın qızgın çağında Donda, rayon yığıncaqlarının nümayəndələri tərəfindən kazaklar üçün vahid bir siyasi platforma müəyyən etmək üçün Don, Kuban və Terekdən olan nümayəndələrin qurultayının keçirilməsinə zərurətin olmasından danışmağa başladılar.⁷⁴⁷ Denikinə qarşı çıxan Kuban millət vəkili

⁷⁴⁶ Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика. (Документы и материалы) – Баку, издательство «Азербайджан» 1998, 632 с., с.301-302.

⁷⁴⁷ Черпаков В.В. «Кубанское действо»: реакция и оценка современников // В сборнике: Кубанские исторические чтения. Материалы IX

A.İ.Kulabuxovun edamı və repressiyalar Dondakı siyasi böhranı aradan qaldıra bilmədi və sadə kazak kütlələri Denikinin bolşeviklərə qarşı mübarizə çağırışlarına qoşulmadılar, “Könüllü Ordu”nu tərk etməyə başladılar. “Könüllü Ordu” bütün cəbhələrdə mövqelərini itirməyə başladı.

1920-ci ilin əvvəllərindən bolşevik dəstələrinin hücumları davam edirdi. Belə ki, 1920-ci ilin yanvarın 7-də B.M.Dumenkonun başçılıq etdiyi Atlı korpusu Donun ağların cəmləşdiyi paytaxtı Novoçerkassını ələ keçirdi. 1920-ci ilin yanvarın 10-da S.M.Budyonnunun komandanlığı ilə Atlı ordusu Rostov-na-Donu şəhərini tutdu.

1920-ci ilin fevralın 7-də A.İ.Denikinın rəhbərliyi ilə Cənubi Rusiya Hərbi qüvvələrinin əks-hücumu başladı. Fevralın 8-də general-leytenant A.P.Kutepovun Könüllü korpusu və 3-cü Xüsusi Don korpusu Qırmızı ordunun müdafiəsini yararaq Rostov və Naxçıvan şəhərlərini ələ keçirdilər.⁷⁴⁸

Ancaq Cənubi Rusiya Hərbi qüvvələrinin Baş Komandanı A.İ.Denikinın əmri ilə Rostov-na-Donu şəhəri döyüşsüz tərk edildi.⁷⁴⁹ 1920-ci ilin 25-27 fevral tarixlərində Yeqorlıq yaxınlığında Vətəndaş müharibəsi dövründə ən böyük atlı döyüşü baş verdi. Bu döyüşdə həm bolşeviklər tərəfdən, həm də ağlar tərəfdən 25 min atlı iştirak edirdi. Bu döyüşdə general Pavlovun rəhbərlik etdiyi ağlardan ibarət atlı ordusu məğlub olub Yeqorlitskiyə doğru çəkilməyə məcbur oldu.

Artıq 1920-ci ilin baharına Ağların arxasında “yaşıllar” adlandırılan bolşeviklərin 12 minlik partizan ordusu fəaliyyət göstərirdi. Qırmızı ordu hissələrinin və “yaşıllar”ın zərbələri altında Cənubi Rusiya Hərbi qüvvələri dağıldı, “Könüllü ordu” kazak dəstələrinin

Международной научно-практической конференции. Краснодар, 2018. С. 81-89.

⁷⁴⁸ Дробязко С.И. Эвакуация войск ВСЮР с кавказского побережья (январь–май 1920 г.) // «Донские казаки в борьбе с большевиками»: Альманах. – 2010. – Вып. 4., с.42.

⁷⁴⁹ Yenə orada.

qalıqları ilə Novorossiyyaya çəkildilər.

Kazakların azadlıq mübarizəsinin başlanğıcında, Salsk bölgəsi azadlıq mübarizəsinin mərkəzi idi. Burada Ataman P.X. Popov gözəl “Çöl yürüşünü” etmişdi. Don kalmıqlarının hamısı kəndlərini müdafiə etmək üçün general P.X. Popovun birləşməsinə daxil oldular. Ataman Krasnovun yanında Salsk bölgəsinin təmizlənməsindən sonra Don Kalmıqları iki alay yaratdılar: 80-ci Zyungarsk və 3-cü Don (1-ci Don diviziyası) – daimi ordusunu və Don Atamanının konvoyunda 50 süvari xidmət edirdi. Don ordusunun bir hissəsi kimi kalmıqlar bolşeviklərə qarşı sonuna qədər mübarizə aparmışdılar. Ərazilərini tərk edən zaman stanitsalarını ailələri ilə birlikdə tərk etmiş və ordu ilə Novorossiyskə çəkilmişlər.

Novorossiysk sahillərində Ağ Ordunun yüksək komandanlığı tərəfindən kalmıqların Krıma təxliyəsi təşkil edilməmiş və dənizə sıxışdırılan kalmıqların əksəriyyəti bolşeviklər tərəfindən öldürülərək şəhid olmuşdur. Müxtəlif ölkələrə səpələnmiş Köçkün Don kalmıqlarının sayı min nəfərdən artıqdır. Onlar üçün xarakterik fenomen ondan ibarətdir ki, xaricdə məskunlaşmış kalmıqlar dağınıq şəkildə deyil, kompakt halda məskunlaşaraq öz stanitsalarını və təsərrüfatlarını saxlamışlar.

1920-ci ilin 26-27 mart tarixində 40 minlik Könüllü korpus Novorossiyyadan dəniz vasitəsi ilə Krım yarımadasına keçdi. 1920-ci ilin aprelinə Böyük Don Qoşunları ləğv edildi, bütün Don və ətraf ərazilərdə Sovet hakimiyyəti bərqərar oldu.

Beləliklə, 1918-1920-ci illər ərzində Donda 2 respublika mövcud olmuşdur. Don Sovet Respublikası 1918-ci ilin 23 martından 1918-ci ilin sentyabrın 30-dək müddətdə mövcud oldu. “Ağ hərəkəti təmsil edən Böyük Don Qoşunu və yaxud Don Respublikası isə 1918-ci ilin 18 may tarixindən 1920-ci ilin mayınadək mövcud oldu.

Demək olmaz ki, Donda əhalinin tam çoxluğu Sovet hakimiyyətini dəstəkləyirdi. Hesablamalar göstərir ki, 1918-ci ilin aprelində Donda 120-dən çox Sovet var idi və onların yarısı (təxminən 60 Sovet) kazaklara aid idi. Lakin, nəzərə alsaq ki, Donda 136 kazak stanitsası mövcud olmuşdur və yalnız bunlardan 60-da sovet hakimiyyəti elan edilmişdir, bu onu göstərir ki, əksər kazak kəndlərində

Sovetlər olmamışdır.⁷⁵⁰ Sonuncu hal Don Sovet Respublikasının sosial dəstəyinin zəif olduğunu göstərir və bu amil onun sürətlə zəifləməsinin səbəblərdən biri idi.

1918-ci ilin may ayında qurulan “Böyük Don Ordusu” kimi bir kazak dövləti də kövrək bir dövlət quruluşu idi və əsasən Alman müdaxiləçilərinin qoşunlarının dəstəyinə güvənirdi. “Qırmızı” Don Respublikasının və “Böyük Don Ordusu”nun “ağ” dövlətçiliyinin zəifliyi, Vətəndaş müharibəsində biri birinə qarşı çıxan iki əsas düşərgəni dəstəkləməkdən imtina edən kazakların mövqeyi ilə izah edilir. Kazakların bir hissəsi “ağlar” a qarşı, digər hissəsi isə “Qırmızılar”a qarşı mübarizə aparmışdı və əslində hər iki düşərgə kazaklar arasında tam nüfuza malik deyildilər. Kazaklar özlərini qane edəcək “üçüncü yolun” – öz evlərini, öz diyarlarını qorumağın və onun sərbəstliyinin təmin edilməsi yollarının axtarışında idilər.

⁷⁵⁰ Сергеев В.Н. О предпосылках образования Донской республики весной 1918 г. // Государственное и муниципальное управление. Ученые записки СКАГС. 2004, №1-2, с.98-107

VII FƏSİL

KUBAN XALQ RESPUBLİKASI (1918-1920)

7.1. Kuban diyarının tarixindən

Kuban ərazisi Rusiya Federasiyasının cənubunu, Qara dənizin və Azov dənizinin şərq sahili ərazilərini, Qafqazın şimali-qərbini əhatə edir. Kuban diyarının adı bu ərazidə axan Kuban çayının adından götürülmüşdür. Tarixdə bu çayın adı müxtəlif formalarda göstərilə də, son minillikdə yalnız Kuban adı işlədilir ki, bu söz də ərazidə yaşayan Qaraçay və Balkar xalqlarının dilində “koban” yəni “çay” və yaxud “böyük çay” deməkdir. Kuban adının bu ərazilərdə yüzillərlə yaşamış Qıpçaq tayfalarının öz adından, yəni “kuman” adından yarandığını iddia edən baxışlar da mövcuddur.⁷⁵¹

Kuban diyarı qədim dövlətçilik ənənələrinə malikdir. Hələ eramızdan əvvəl VIII-VII əsrlərdə Kubanda döyüşkən kimmerlər, skiflər yaşayırdılar. E.ə. 480-ci ildə skiflər Bosfor çarlığını qurdular və Kuban əraziləri bu skif dövlətinin bir hissəsi olmuşdur. Eramızın IV əsrinin sonunda Bosfor çarlığı hunlar tərəfindən ləğv edilmiş və Kuban Böyük Hun imperiyasının tərkibinə qatılmışdır.

Hun imperiyası dağıldıqdan sonra Şimali Qafqazda formalaşan yeni etnoslardan biri bulqarlar oldu və 635-ci ildə Bulqar xanı Kubrat xan Kubanda Böyük Bulqariya dövlətinin əsasını qoydu.⁷⁵² VIII-X əsrlərdə Kuban Xəzər xaqanlığının, XI əsrin ortalarından – XIII əsrin əvvəllərində Qıpçaq türklərinin yaratdığı Deşti-Qıpçak dövlətinin tərkibində olmuşdur. Qıpçaq dövlətinin monqol-tatarlar tərəfindən ləğvindən sonra Kuban əraziləri XV əsrin ortalarındakı Qızıl Ordu

⁷⁵¹ Что такое Кубань? Значение слова Кубань в словаре географических названий <https://diclist.ru/slovar/geograficheskiy/k/kuban.html>. обращени 25.09.2021

⁷⁵² История Кубани в датах (Материалы по хронологии Кубани). Краснодар, 1996, с.4

dövlətinin, bu dövlət xanlıqlara parçalandıqdan sonra isə XVI-XVIII əsrlərdə Krım xanlığının və Osmanlı imperiyasının tərkib hissəsi olmuşdur. 1783-cü ildə Krım xanlığının Rusiyaya birləşməsi ilə Kuban əraziləri də Rusiya imperiyasına qatılmışdır.

XVIII əsrin son rübündə çarizmin fəal məskunlaşdırma siyasəti apardığı regionlardan biri də Kuban olmuşdur. Belə ki, 1768-1791-ci illərin rus-türk müharibələrində qalib gələn Rusiya Buğ və Dnepr çayları arası ərazilərlə yanaşı, Krım yarımadasını, Kubanı tərkibinə qatdı. 1774-cü ildə Şimali Osetiya, 1781-ci ildə Diqoriya, 1790-cı illərdə Balkariya Rusiya imperiyasına birləşdirildi. Beləliklə, XVIII əsrin 70-80-ci illərində Qara dənizin şimal sahilləri və Qafqaz bölgəsində nəzərəcarpacaq dərəcədə geosiyasi dəyişikliklər baş verdi: Rusiya imperiyası Qafqazda möhkəmlənmək, Mərkəzi və Ön Asiyanı nəzarətə almaq üçün əlverişli mövqe əldə etdi.

Rusiya hökumətinin Qafqazda həm strateji, həm də iqtisadi maraqları vardı və onlardan ən başlıcası bu regionun iqtisadi mənimşənilməsini həyata keçirmək, Qafqazı inkişaf etməkdə olan Rusiya sənayesinin xammal bazasına çevirməkdən ibarət idi. İşğal olunmuş ərazilərdə effektiv məskunlaşma siyasətini həyata keçirmək üçün, ilk növbədə onların müdafiəsini təmin etmək lazım idi. Bu məqsədlə Azov dənizi sahillərindən Mozdoka qədər uzanan hərbi müdafiə xəttinin yaradılmasına başlandı. Bu xətt boyunca tezliklə 10 hərbi qala inşa edildi. Şimali Qafqazın mənimşənilməsində çar hökuməti daha çox daxili məskunlaşma resurslarına ümid edirdi. Rusiyada təhkimçilik qaydalarının hökmranlığı və xaricdən mühacir axınının zəiflədiyi bir şəraitdə imperiyanın müxtəlif regionlarında yaşayan kazakların xidmətindən istifadə edilməsi gündəmə gəldi.

İmperateritsa II Yekaterinanın 09 may 1785-ci il tarixli fərmanına əsasən Qafqaz canişinliyi və Qafqaz quberniyası yaradıldıqdan sonra kazakların və sair kateqoriyaya aid əhəlinin köçürülməsi sürətləndi.⁷⁵³ 1788-ci ildən Kuban ərazilərinə Ukraynadan Zaporozhye

⁷⁵³ Чекменев С.А. Иностранные поселения на Ставрополье в конце XVIII и в первой половине XIX в. // Материалы по изучению Ставропольского края. Ставрополь, 1971, вып. 12-13, с.245

kazaklarının köçürülməsi prosesi başlamış və elə həmin il Qaradəniz kazak qoşunları yaradılmışdır. Tezliklə, Kuban ərazilərinə Don ərazisindən kazakların və mülki slavyan əhalinin köçürülməsi başlamışdır. Beləliklə, XVIII əsrin sonlarından Kuban ərazisində yerli qaraçaylılar, çərkəzlər və s. Qafqaz xalqları ilə yanaşı kazak silkinə aid əhali də yaşamağa başladı.

1860-cı ildə Qaradəniz kazak qoşunları ləğv edildi, ərazisi şimalda Taqanroqa, şimali-şərqdə isə Stavropol ərazilərinə qədər uzanan Kuban Kazak Qoşunları yaradıldı. Elə həmin il, həmçinin 7 qəzadan ibarət Kuban vilayəti də təsis edildi. Bu vilayət 1918-ci ilə, yəni Rusiya imperiyasının dağılması, Kubanda yeni dövlət qurumları yarananadək mövcud olmuşdur ki, onlardan da ən böyüyü və uzunömürlüsü Kuban Xalq Respublikası olmuşdur.

7.2. Kuban Xalq Respublikasının yaranmasının tarixi şərtləri, elan olunması və fəaliyyəti

Kuban Xalq Respublikasının yaranması 1917-ci ildə Rusiyada baş verən inqilablardan doğan tarixi şərtlər nəticəsində mümkün olmuşdur. Fevral inqilabından sonra Müvəqqəti hökumət dövründə Kubanda da yerlərdə hakimiyyət orqanları yaradıldı. 1917-ci ilin aprelin 17-də əsas 1793-cü ildə qoyulan və Kuban vilayətinin mərkəzi olan Yekaterinadorda Kubanın ali dövlət orqanı – Kuban Radası təşkil edildi. Kuban Kazak Qoşunlarının daxili idarəetmə orqanı kimi yaradılan Kuban Radası Müvəqqəti kazak hökumətini formalaşdırdı və A.P.Filimonov hökumət başçısı təyin edildi. Bu hökumət gündəlik fəaliyyətində mərkəzi Petroqradda yerləşən Müvəqqəti Hökumətin qərarlarını əsas götürürdü.

Petroqradda sovet hakimiyyəti elan olunduqdan və Müvəqqəti hökumət devrildikdən sonra tezliklə sovet hakimiyyəti əyalətlərdə bərqərar olmağa başladı. 1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin əvvəllərində Tuapsədə, Novorossiyskda, Armavirdə, Maykopda, Tixoretskidə, Temryukda və Kubanın başqa stanitsalarında sovet hakimiyyəti bərqərar oldu.

1917-ci ilin noyabr ayında bolşevizmi qəbul etməyən Kuban Radası özünü Kuban vilayətində Ali dövlət orqanı elan etməklə

bərabər Kuban Qoşun Radasından Kuban Diyar Radasına çevrildiyini elan etdi. Diyar Radası öz üzvlərindən ibarət daimi fəaliyyət göstərən Kuban Qanunverici Radasını yaratdı. 1917-ci ilin 14-24 noyabr tarixdə keçirilən iclasında Kuban Qanunverici Radası Kuban Diyar Radasını təsis etdi və L.L.Bıç hökumətin sədri təyin olundu.⁷⁵⁴ Tezliklə antibolşevik mövqedə dayanan Kuban hökuməti Cənubi Qafqaz Komissarlığı ilə saziş bağladı.

6-8 dekabr 1917-ci il tarixdə Qaradəniz quberniyası Sovetlər qurultayı baş tutdu. Bu qurultayda A.İ.Rubinin başçılıq etdiyi bolşeviklər üstünlük təşkil edirdilər. Kuban Radası ilə uzun mübarizədən sonra 13 fevral 1918-ci il tarixdə Qaradəniz quberniyası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin geniş iclasında Qaradəniz Hərbi İnqilab Qərargahı Kuban vilayəti Hərbi İnqilab Komitəsi ilə birləşdi və nəticədə vahid orqan – Baş Kuban-Qaradəniz Hərbi İnqilab Komitəsi yaradıldı. Yeni yaranan Komitənin sədri Y.V.Poluyan təyin edildi. Kuban Cənub inqilab ordusu yaradıldı ki, onun da qərargahı Krimskaya stanitsasında yerləşirdi. Tez bir zamanda inqilabi tədbirlər həyata keçirildi: sənaye müəssisələri, mülkədar malikanələri, milliləşdirildi. Kazak olmayan və gəlmə adlandırılan əhaliyə torpaq paylandı. Siyasi sahədə də dəyişikliklər həyata keçirildi – köhnə dövlət aparatı yenisi ilə əvəz edildi, hərbi hissələrdə komandirlərin seçki yolu ilə təyin olunması qaydaları təmin edildi, aşağıdan yuxarıya qədər bütün Sovetlərə seçkilərin təşkili işinə başlanıldı.

28 yanvar 1918-ci il tarixdə Kuban diyar hərbi radasının başçısı N.S.Ryabovol keçmiş Kuban vilayəti ərazilərində Kuban Xalq Respublikasını elan etdi. Bu respublika gələcək Rusiya Federativ Respublikasının tərkibinə daxil olmalı idi. Lakin Rusiyada sovetləşmənin sürətlə getməsi və Rusiya Federativ Respublikasının

⁷⁵⁴ Протокол №6 заседания 29 сентября 1917 года в помещении Зимнего театра // Протоколы и стенограммы заседаний Кубанских краевой и Законодательной Рад.1917–1920 гг. Сборник документов: в 6 т. / под ред. А.А. Зайцева. – (Проект «Библиотека Кубанского края»). – Краснодар: Перспективы образования. Т. 4. – Краснодар, 2016, с.8

yanarmasına ümidlərin azalması fonunda 16 fevral 1918-ci il tarixdə Kuban Xalq Respublikası özünü müstəqil elan etdi.⁷⁵⁵ Onun əraziləri keçmiş Rusiya imperiyasına daxil olan Kuban vilayəti və Kuban kazak qoşunlarının ərazilərindən ibarət olmuşdur.

Kuban Xalq Respublikasında qanunverici orqan funksiyasını Kuban Diyar Radası (şurası) və Kuban Qanunverici Radası yerinə yetirirdi. İcra Hakimiyyətinə Baş Ataman başçılıq edirdi. O, eyni zamanda qoşunların Ali Baş Komandanı vəzifəsini də yerinə yetirirdi. Baş Ataman Diyar Radası tərəfindən 4 illik müddətə seçilirdi. Hökumət Baş Ataman tərəfindən yaradılırdı və Qanunverici Rada qarşısında hesabat verirdi.⁷⁵⁶

Respublikada əsas nüfuzlu siyasi qüvvələr “qaradənizlilər” və “xəttçilər” sayılırdı. “Qaradənizlilər” iqtisadi və siyasi cəhətdən daha güclü idilər və ukraynadilli Qara dəniz kazaklarından ibarət idi. Siyasi cəhətdən onlar federalizm prinsiplərini müdafiə edirdilər. Onların bir qismi Ukrayna separatizmi mövqelərində dayanırdılar. “Xəttçilər” rusdilli kazaklardan ibarət idi və onlar “vahid və bölünməz Rusiya” mövqeyini müdafiə edirdilər.⁷⁵⁷ “Xəttçiləri” Kuban zabitlərinin bir hissəsi və Cənubi Rusiya Hərbi qüvvələrini (ВЦИОР)⁷⁵⁸ dəstəkləyirdi.

⁷⁵⁵ Білий Д.Д. Кубанська народна республіка // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2008, с. 435

⁷⁵⁶ Yenə orada.

⁷⁵⁷ Бойко, Олена. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918) // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. – 2009. – Випуск 3, с. 218-232

⁷⁵⁸ Cənubi Rusiyanın Silahlı Qüvvələri 08 yanvar 1919-cu il tarixdə “Könüllü Ordu” ilə Böyük Don ordusunun birləşməsi nəticəsində yaranmışdı. Yarandıqdan sonra tərkibinə indiki Cənubi Ukraynada, Şimali Qafqazda bolşeviklərə qarşı vuruşan bütün silahlı qüvvələr, ordular daxil olmuşdu. Çar Rusiyasının bərpası uğrunda bolşeviklərə qarşı vuruşan bu ordu 1920-ci ilin 11 may tarixinədək mövcud olmuşdur. Təsir dairəsində

Siyasi parçalanma Kuban Respublikasının siyasi sabitliyinə də öz təsirini göstərmişdi. Respublikanın 2 illik mövcudluğu dövründə 3 ataman və 5 hökumət başçısı dəyişmişdi. Hökumətin tərkibi isə 9 dəfə dəyişmişdir. Respublikanın siyasi vəziyyətini mürəkkəbləşdirən amillərdən biri də cəmiyyətdə mövcud olan sosial qarşıdurma idi. Kazak təbəqəsi, hansı ki, əhalinin 50%-ə qədərini təşkil edirdi, torpaq fondunun 80%-ni öz əlində cəmləşdirmişdi.⁷⁵⁹ Kazakların “priqorodniye” adlandırdığı kəndlilərə isə yerdə qalan 20% düşürdü, baxmayaraq ki, onlar əhalinin 50%-dən çoxunu təşkil edirdilər. “Priqorodniy” sözü “başqasının torpağını çəpərləyib özünə qatan” deməkdir⁷⁶⁰ və kazaklar hesab edirdilər ki, kəndlilərin torpaqları keçmişdə kazaklara məxsus olmuş, zaman-zaman Kubana köçüb gələn kəndlilər onların torpağını mənimsəmişlər. Kəndlilər (“priqorodniye”) hətta seçib seçilmək hüququndan məhrum idilər.

Daxili siyasətdə ən prioritet istiqamətlər aşağıdakılar idi: 1) sosial, milli və iqtisadi problemlərin həll olunması; 2) ukraynalıların yaşadığı bölgələrin ukraynadilli dərsləklərlə, kitablarla təmin olunması.

Kuban Respublikasının iqtisadiyyatında əsas yeri kənd təsərrüfatı tuturdu. Mühəribə kənd təsərrüfatının infrastrukturuna mənfi təsir göstərsə də, Kubanda kənd təsərrüfatı çox güclü potensiala malik idi. Respublikada kooperasiya hərəkəti geniş yayılmışdı və 1918-ci ildə 780 min adamı əhatə edirdi. Eyni zamanda 900 kredit, istehlak və ssuda-əmanət müəssisələri fəaliyyət göstərirdi ki, onların da

olan ərazilər qərbdə Odessa-Kiyev xəttindən başlayaraq şərqdə Mahacqalaya, Xəzər sahillərindək əraziləri əhatə edirdi. 04 aprel 1920-ci ilədək komandanı A.İ.Denikin, 04 aprel 1920-ci ildən sonra isə P.N.Vrangel olmuşdur. 1919-cu ilin payızında əsgəri qüvvələrinin sayı 270 minə çatmışdı.

⁷⁵⁹ Зайцев А.А. Кубанское краевое правительство в годы революции и Гражданской войны на Кубани в 1917-1920. Официальный сайт Кубанского казачьего войска (8 февраля 2010). Проверено 21.09. 2021.

⁷⁶⁰ Rusca-Azərbaycanca lüğət. Beşinci nəşri.11 cild. Bakı, “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası”, 1990, s.614

dövriyyəsi 100 mln. rubla bərabər idi.⁷⁶¹

Kubanda bolşeviklərin ekspansiyası getdikcə güclənirdi. 1918-ci ilin yanvar, fevral aylarında Kubanın bir hissəsini ələ keçirən bolşevik Qırmızı qvardiyası və 39-cu Piyada diviziyasının hissələri 14 mart 1918-ci il tarixdə Kubanın paytaxtı Yekaterinodara hücum keçdilər.⁷⁶² Bu dövrdə Kuban kazakları neytral qalmağa üstünlük verdilər və bolşeviklərlə ağların mübarizəsində heç bir tərəfi müdafiə etmədilər və adı çəkilən tərəflərin hərbi birləşmələrinə daxil olmaqdan imtina etdilər.

10-13 mart 1918-ci il tarixdə Tuapsədə Qaradəniz vilayətinin III Sovetlər qurultayı keçirildi və qurultayın qərarına əsasən Qaradəniz vilayəti ərazisində mərkəzi Novorossiysk olmaqla Qaradəniz Sovet Sosialist Respublikasına elan olundu. Həmçinin, qurultay III Ümumrusiya Sovetlər qurultayının Brest sülhünün bağlanması ilə əlaqədar qərarını bəyəndi, kilsə və monastır əmlakının müsadirə edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. 28-30 may 1918-ci il tarixdə Kuban və Qaradəniz sahilinin III Fövqəladə Sovetlər Qurultayı Qaradəniz Sovet Sosialist Respublikası ilə Kuban Sovet Respublikasının birləşməsi haqqında qərar qəbul etdi və yeni respublika Kuban-Qaradəniz Sovet Respublikası adlandırıldı.⁷⁶³

1918-ci ilin baharından payızına qədər Kubanın çox hissəsi bolşeviklərin hakimiyyətində olmuşdur. Bolşeviklər kazaklara məxsus torpaqları milliləşdirir, onu kəndlilərə pulsuz paylayırdılar. Bu kazaklarla kəndlilər arasında qanlı toqquşmalara, sosial təbəqələr arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə, kazak təsərrüfatlarının kəndlilər tərəfindən talan olunmasına səbəb oldu.⁷⁶⁴

⁷⁶¹ Зайцев А.А. Кубанское краевое правительство в годы революции и Гражданской войны на Кубани в 1917-1920. Официальный сайт Кубанского казачьего войска (8 февраля 2010). Дата обращения – 21.09. 2021

⁷⁶² Yenə orada.

⁷⁶³ Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. –Москва: Сов. Энциклопедия, 1987, с. 660

⁷⁶⁴ Ратушняк О.В. Политические искания донского и кубанского

23 iyun 1918-ci il tarixdə Novoçerkassıda Kuban hökumətinin iclası keçirildi. İclasda əsas müzakirə olunan bir məsələ var idi – Kuban hökuməti daha çox hara meyl etməlidir – Ukraynaya, yoxsa “Könüllü Ordu”ya. İclasda səs çoxluğu ilə daha çox “Könüllü Ordu” ilə yaxınlaşma xətti qəbul olundu.⁷⁶⁵

Yaxınlaşmaya baxmayaraq, sonralar Kuban liderləri ilə “Könüllü Ordu” arasında münasibətlər kəskinləşdi və bunun səbəbi Kuban Respublikasının siyasi gələcəyi məsələsi idi. Belə ki, “Könüllü Ordu” rəhbərliyi Kuban Respublikasını “bölünməz Rusiyanın” bir hissəsi kimi görürdü. Kuban Respublikası rəhbərləri isə respublikanı müstəqilliyini qorumağa çalışır, hərbi və siyasi məsələlərin həllində daha çox rol oynamağı arzulayırdılar.

1918-ci ilin payızında kazak ərazilərinin böyük hissəsi bolşeviklərdən azad edildi. Bundan sonra “Könüllü Ordu” rəhbərliyi ilə kazak siyasi liderləri arasında ziddiyyətlər daha da kəskinləşməyə başladı. Bəzi kazak liderlər həm siyasi, həm də hərbi məsələlərin həllində daha yaxından iştirak etməyə can atırdılar. Yerli kazak əhalisinin maraqlarını müdafiə edən kazak liderlərin fəaliyyəti “Könüllü Ordu” rəhbərliyinin fikri ilə toqquşurdu. Məsələ onda idi ki, “Könüllü Ordu” rəhbərliyi kazak ərazilərinin bolşeviklərdən azad olunmasına bütün Rusiyanın bolşevizmdən azad olunmasının tərkib hissəsi kimi baxırdı. Kazak liderləri isə hesab edirdilər ki, Sovet hakimiyyətinin kazak ərazilərində ləğvi ilə mübarizə başa çatmış hesab oluna bilər. Bu hal “könüllü”lərin narazılığına səbəb olurdu. Don və Kuban kazaklarının “Könüllü Ordu” rəhbərliyinə qarşı çıxması ordu komandanı general A.İ.Denikinın kazak rayonlarının daxili işlərinə qarışmasına gətirirdi. Bu isə öz növbəsində kazak orqanlarının narazılığına səbəb oldu. Bütün bu proseslər “Könüllü Ordu” ilə kazaklar arasında qarşılıqlı ittihamlara, bir-birinə qarşı

казачества в годы Гражданской войны в России (1918-1920 гг.) // Альманах «Белая гвардия», №8. Казачество России в Белом движении. – Москва, «Посев», 2005, с. 17-23

⁷⁶⁵ Перший прем’єр Кубанської Народної Республіки Лука Бич // Ренат Польовий. Кубанська Україна. Київ. Діокор. 2002, с. 68-75

inamsızlığa gətirdi ki, bu da antibolşevik qüvvələrin döyüş əhval-ruhiyyəsinə mənfi təsir göstərirdi.

01 noyabr 1918-ci il tarixdə Yekaterinadorda Kuban Radasının açılışı günü Denikin nitq söylədi. O, nitqində bütün qüvvələri bolşevizmə qarşı birləşməyə çağırdı və gələcəkdə Rusiya dövlətinin muxtariyyətlərdən ibarət olacağını, kazakların əsrlərlə formalaşan yaşam tərzinə qayğı ilə yanaşılacağını bəyan etdi.⁷⁶⁶

Daxili sabitliyi möhkəmləndirmək üçün Kuban hökuməti möhtəkirliyə qarşı mübarizə haqqında qərar qəbul etmişdi. Bu qərarın yerinə yetirilməsi zamanı yerlərdə bəzi qanun pozuntularına yol verilirdi. Və bəzi qüvvələr bu qərarın yerinə yetirilməsini yəhudilərə qarşı mübarizəyə çevirmişdi. Yəhudilərin Kubandan getməsinə tələb edən məmurlar peyda olmuşdu. Bu məsələ ilə bağlı Kubanın yəhudi icmasının nümayəndələri Kuban hökumətinin sədri L.L.Bıçla görüşüb yəhudiləri gözləyən təhlükə haqqında ona məlumat verdilər. L.L.Bıç yəhudi nümayəndələrə çatdırdı ki, “diyar hökuməti yəhudilərin məhdudiyyəti ilə bağlı heç bir qərar verməmişdir və belə bir qərar vermək fikrində deyil”.⁷⁶⁷ Bu hadisə haqqında “Kubanskiy kray” qəzetində də yazılmışdır.

Sinaqoqda yığıncaq keçirən yəhudi icması yəhudilərin köçürülməsi məsələsini müzakirə etdi. Bu iclasda komendaturanın da nümayəndəsi də iştirak etmişdi. Uzun mübahisədən sonra qərara alındı ki, yəhudilər həmişə Kubanı doğma Vətəni kimi müdafiə etmişlər. Kuban hökumətinə nümayəndə göndərmək lazımdır ki, xahiş etsin ki, yəhudilərin deportasiyası haqda qərarını dəyişsin. Əgər hökumət qərarını dəyişməsə, heç olmasa köçürülən yəhudilərə kömək göstərilməsini təşkil etsin.⁷⁶⁸

⁷⁶⁶ Протокол № 6 заседания 29 сентября 1917 года в помещении Зимнего театра // Протоколы и стенограммы заседаний Кубанских краевой и Законодательной Рад. 1917-1920 гг. Сборник документов: в 6 т. / под ред. А.А.Зайцева. – (Проект «Библиотека Кубанского края»). – Краснодар: Перспективы образования. Т. 4. – Краснодар, 2016, с.15.

⁷⁶⁷ Каспий, 23 октября 1918 г.

⁷⁶⁸ Yənə orada.

1918-ci il dekabrın sonunda bölgəşəvizmə qarşı olan bütün qüvvələr tərəfindən general A.İ.Denikin Cənubi Rusiya Silahlı qüvvələrinin və Don ordusunun Baş komandanı kimi qəbul edildi. Kazakların general Denikinə güzəştə beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələrlə bağlı idi.

Kubanda, Donla müqayisədə CRSQ münasibət daha kəskin idi. Çünki Kubanda müstəqilliyə can atan qüvvələr daha ağır çəkiyə malik idi. A.İ.Denikin də kuban kazaklarına xüsusi münasibət göstərirdi, hər vasitə ilə onların müstəqillik meyllərinin qarşısını almağa çalışdı. Məsələn “Könüllü Ordu” tərkibində ayrıca Don Ordusu olduğu halda, Denikin Kuban ordusunun yaranmasına icazə vermirdi.

Kuban hökumətində rus meylli qüvvələr qalib gəldilər. Bu özünü onda göstərirdi ki, Nakaznoy Ataman vəzifəsinə L.L.Bıçın əvəzinə polkovnik Filimonov seçilmişdir. L.L.Bıç Ukrayna meylli və Kubanın müstəqilliyinin tərəfdarı kimi Filimonov isə Rusiyameylli şəxs kimi tanınmışdır. Hökumətdən getdikdən sonra L.L.Bıç Qanunverici Radanın sədri seçilmişdir. Yeni hökumətin təşkili keçmiş kabinetin üzvü cənab Şuşkova tapşırılmışdır. O, sosialist-inqilabçılara meyli ilə tanınmışdı. Ataman Filimonov Rada qarşısında söylədiyi bəyanatında qeyd etmişdi ki, Kuban kazakları Kuban ərazisində fəaliyyət göstərən bolşeviklərə qarşı mübarizə aparacaqdır⁷⁶⁹. Əgər lazım olarsa, hətta Kubandan kənar yerlərdə də bolşeviklərə qarşı mübarizə aparılacaq. Vahid komandanlığın yaradılması zərurəti də qəbul edilib və Cənub-qərbi orduların komandanı general Denikin təyin edilmişdir. İndi könüllü ordunun qərargahı Kırım yarımadasına köçürülür, onunla birlikdə bir sıra ordu hissələri də Kırma göndərilir.

Ordu Qərargahında “sağ cərəyan”ın lideri V.V.Şuliyin olmuşdur və bu cərəyanın əsas dayaq qüvvəsi general Lukomskiy sayılırdı. Zabit və əsgərlər arasında “sağ cərəyan”ın təsiri zəif idi. “Könüllü Ordu” komandanlığı son hadisələrdən nəticə çıxararaq artıq sırası əsgərlərin və zabit heyətinin əhval-ruhiyyəsinə daha diqqətlə yanaşmağa başlamışdı.

“Könüllü Ordu” Rusiyanın cənubunda öz hərbi əməliyyat meydanını daha da genişləndirmiş, onu hərbi hissələri hətta Ukrayna

⁷⁶⁹ Каспий, 14 января 1919 г.

ərazilərində də döyüşürdülər. Şərq istiqamətində, Terek vilayəti ərazilərində, xüsusən də Mineralniye Vodi rayonunda Könüllü Ordu hissələri bolşevikləri bir qədərdə şərqə sıxışdırmağa nail olmuşdular. Burada “Könüllü Ordu”nun hərbi əməliyyatlarında general Lyaxov rəhbərlik edirdi.⁷⁷⁰

Müttəfiqlər ordunu silah-sursat və əmlakla təchiz edirdilər, canlı qüvvə ilə köməkdən “Könüllü Ordu” özü imtina etmişdi.

Müttəfiqlərlə “Könüllü Ordu” arasında dostluq münasibətləri mövcud idi. Müttəfiqlər “Könüllü Ordunu” dəstəkləyirdilər və qeyd etmək lazımdır ki, məhz ingilislərin təzyiqi ilə vahid komandanlıq yaratmaq mümkün olmuşdu. “Novoe Znamye” qəzetinin verdiyi məlumata görə, tezliklə İngiltərənin Petroqraddakı keçmiş səfiri mister Byükenin Rusiyanın cənubuna gələcək. Onun bu bütün Qafqaz-Türküstan regionunda fəaliyyət göstərən ingilis nümayəndəliklərinə başçılıq edəcəyi söylənilirdi.⁷⁷¹

Kuban kazak hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinə nəzarəti gücləndirmək üçün “Könüllü Ordu”nun komandanı general Denikin mütəmadi olaraq onların daxili işlərinə qarışırdı ki, bu da kazakların narazılığına səbəb olurdu.

1919-cu ilin mayında Kuban Respublikasında hökumət dəyişikliyi baş verdi. Denikinmeyilli F.S.Suşkovu Ukraynameylli P.J.Kurqanski əvəz etdi və bu Kubanla CRHQ arasında münasibətlərin daha da kəskinləşməsinə səbəb oldu.

Kuban respublikası ilə Denikin arasında ziddiyyətlər 13 iyun 1919-cu il hadisəsindən sonra daha da kəskinləşdi. Həmin gün Cənubi-Rusiya Konfransında çıxış edən Kuban diyar radasının sədri Nikolay Ryabovol Denikinün ünvanına kəskin çıxış etdi və Denikin rejimini Kubanın müstəqilliyinə təhdid kimi qiymətləndirdi. Bu çıxışına görə N.Ryabovol “Palas” hotelində Denikinün tabeçiliyində olan Xüsusi müşavirənin əməkdaşı tərəfindən güllələndi.

N.Ryabovolun öldürülməsi Kubanda kütləvi narazılığa səbəb oldu. Kuban kazakları Denikinün “Könüllü Ordu”sunu tərk etməyə

⁷⁷⁰ Каспий, 14 января 1919 г.

⁷⁷¹ Yənə orada.

başladılar. Qeyd etmək lazımdır ki, Kuban kazakları 1918-ci ildə “Könüllü ordu”da 68,75% təşkil edirdilər. 1920-ci ildə isə onlar Denikin Ordusunun yalnız 10% təşkil edirdilər. Kuban kazaklarının Denikin Ordusunu tərk etməsi 1920-ci ildə “Könüllü Ordu”nun məğlubiyyətlərinin əsas səbəblərindən biridir.⁷⁷²

Kuban diyar radasının sədri N.Ryabovolun qətlindən sonra Kuban Radası açıq şəkildə bəyan etdi ki, mübarizə təkcə qırmızı ordu ilə deyil, həm monarxiya tərəfdarları ilə aparılmalıdır. Məlumdur ki, monarxiyaçıların dayağı Denikin ordusu idi. 1919-cu ilin payızında Kuban diyar radası Rusiyadan ayrılmaq xətti götürdü. Qonşu Gürcüstanla və Ukrayna Xalq Respublikası ilə fəal şəkildə danışıqlara başladı. Eyni zamanda Kuban Respublikasının nümayəndələri millətlər liqasında Kuban Xalq Respublikasının bu quruma qəbulu haqqında məsələ qaldırdılar və Dağlı Respublikasının nümayəndələri ilə müqavilə bağladılar.⁷⁷³ Ağ hərəkata açıq meydan oxuyaraq Gürcüstan və Petlyura ilə əlaqələr yaratdılar. “Könüllü Ordu”ya qarşı təbliğat tezliklə bu orduda xidmət edən Kuban kazakları arasında da yayılmağa başladı və kazaklara öz təsirini göstərdi.

Kubanın Qara dəniz sahili ətrafında yaşayan kazak əhalisi Ukraynaya meyl edirdi. Denikin isə onları ukraynapərəst, separatist adlandırırdı. Liney (xətt) kazaklar isə hesab edirdilər ki, Kuban ukraynalaşarsa, bu onun xeyrinə olmayacaqdır: ona sıxışdırmağa başlayacaqlar və ona qarşı ayrı-seçkilik siyasəti yeridiləcəkdir. Bu səbəbdən Liney (xətt) kazaklar qaradənizlilərə qarşı çıxırdılar. Kuban kazakları arasında bu fikir ayrılığı və siyasi pərakəndəlik Denikinə imkan vermirdi ki, onlara qarşı həm hərbi, həm də siyasi məsələlərdə öz xəttini yeritsin.

Cəbhədə vəziyyətin gərginləşməsi və Kuban Radasının

⁷⁷² Микола Рябовол — український державник із Кубані. // Ренат Польовий. Кубанська Україна. Київ, Діокор, 2002, с.58-67

⁷⁷³ Ратушняк О.В. Политические искания донского и кубанского казачества в годы Гражданской войны в России (1918-1920 гг.) // Альманах «Белая гвардия», №8. Казачество России в Белом движении. – Москва, «Посев», 2005, с.17-23

Qaradənizli hissəsinin Denikinə qarşı təbliğatı general Denikini məcbur etdi ki, Kuban kazaklarına qarşı qəti hücumla keçsin. Denikin Parisdə Kuban nümayəndə heyətinin Dağlı Respublikası ilə bağladığı müqaviləni bəhanə qoyaraq Kuban Respublikasını ona qarşı düşmənçilikdə günahlandırdı. İş ondadır ki, Dağlı Respublikası Terek kazak qoşunları ilə müharibə vəziyyətində idi. Terek kazak qoşunları isə Denikinin komandanı olduğu Cənubi Rusiya Silahlı Qüvvələrinin tərkibinə daxil idi. Bu səbəbdən Kuban Respublikası ilə Dağlı Respublikası arasında müqaviləni Denikin özünə qarşı akt kimi qiymətləndirdi və 7 noyabr 1919-cu il tarixdə Denikin bu müqaviləyə imza atan Kuban nümayəndələrinin səhra məhkəməsinə verilməsi haqqında əmr verdi.⁷⁷⁴ General Pokrovskinin başçılığı ilə “Kubanda hərəkət” adlı hadisələr başladı. Paris nümayəndə heyətinin üzvlərindən biri – F.İ.Kulabuxov edam olundu. Nümayəndələrin qalanı cəzadan qorxaraq Parisdən qayıtmadılar. Kuban Radasında təmsil olunan Qaradənizli deputatlar Vrangelin əmri ilə hərbi-səhra məhkəməsi tərəfindən güllələndilər. Kuban Qanunverici Radası Denikin tərəfindən ləğv edildi, onun ən tanınmış 10 üzvü həbs olundu.⁷⁷⁵ Qoşun atamanı və Kuban hökuməti Kuban Radasını müdafiə etməyə cürət etmədilər. Daha doğrusu, müdafiə etmək istəmədilər. Kuban Radası Denikin qarşısında gücsüzlüyünü hiss edərək Kuban Respublikasının Konstitusiyasına bir sıra dəyişikliklər etməyə məcbur oldu. Bu dəyişikliklərin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, Qanunverici Rada ləğv olunurdu və onun funksiyaları Kuban Ölkə Radasına verilirdi. Eyni zamanda, Cənubi Rusiya Silahlı Qüvvələrinin, əslində oyuncuğa çevrilən Qoşun atamanının və hökumətinin də mövqeləri gücləndirilirdi. Bəyan olundu ki, “Kuban diyarı özünü Vahid, Böyük, Azad Rusiyasız təsəvvür etmir”.⁷⁷⁶

⁷⁷⁴ Государственный Архив Краснодарского Края (ГАКК), ф.6, оп 1, д.126, л.233

⁷⁷⁵ Батько українських самостійників Кубані Кузьма Безкровний // Ренат Польовий. Кубанська Україна. Київ, Діокор, 2002, с.52-57

⁷⁷⁶ Скобсов Д.Е. Драма Кубани // Деникин, Юденич, Врангель: мемуары, Москва-Ленинград, 1927, с.137-138

Ancaq Kuban rəhbərliyi ilə CRSQ arasında mübarizə bitmədi. Qanunverici Radanın funksiyaları Diyar Radasına verildi, qoşun atamanının və hökumətin rolu gücləndirildi. Ancaq 2 aydan sonra Diyar Radası Qanunverici Radanı bərpa etdi və CRSQ-a etdiyi bütün güzəştlər ləğv olundu.⁷⁷⁷ Bu mübarizənin yekunlarından biri o oldu ki, Kuban kazakları cəbhəni tərk etməyə başladılar. Kuban kazaklarının CRSQ-nı tərk etməsi Denikin ordusunun döyüş qabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb oldu.

Beləliklə, Kuban kazakları ilə “Könüllü ordu” arasında mövcud ziddiyyətlər Donda və Kubanda antibolşevik hərəkətinin məğlubiyyətinin səbəblərindən biri idi.

CRSQ-nın zəifləməsi və məğlubiyyəti onunla bağlı idi ki, bu ordu talançılıq metodları ilə özünü ərzaqla təmin edirdi, əhali zor gücünə orduya cəlb olunurdu. Ordunun arxa orqanlarında korrupsiya baş alıb gedirdi. Ordunun komanda heyətində birlik yox idi, komandanların başı intriqaalara qovuşmuşdu. Orduda sosial bərabərlik kobudcasına pozulmuşdu və döyüşçülər “könüllülər”, “donlular” və “kubanlılar” kimi kastalara bölünmüşdü. Bütün bunlar CRSQ-nın uğursuzluğunu labüd etdi.

7.3. Kuban Xalq Respublikasının xarici siyasəti və beynəlxalq vəziyyəti

Xarici siyasətdə Kuban Xalq Respublikasının ən ümdə vəzifələri bolşevizmə qarşı mübarizədə regionda yaranan yeni dövlətlərlə – Ukrayna Xalq Respublikası, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Don Respublikası, Dağlı Respublikası, Gürcüstan Demokratik Respublikası ilə qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdirilməsi idi.

Xarici siyasətdə isə ən ümdə vəzifələr bolşevizmə qarşı mübarizə, Ukrayna ilə qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və federativ əsaslarla Ukrayna ilə birləşmək xəttinin həyata keçirilməsi.

⁷⁷⁷ Ратушняк О.В. Политические искания донского и кубанского казачества в годы Гражданской войны в России (1918-1920 гг.) // Альманах «Белая гвардия», №8. Казачество России в Белом движении. – Москва, «Посев», 2005, с. 17-23

“Könüllü Ordu” kazakların yaşadığı ərazilərdə formalaşmışdı və bu amil “Könüllü Ordu”nun kazaklarla münasibətində müəyyən rol oynamışdı. “Könüllü Ordu”nun əsas hərbi bazaları da kazak ərazilərində yerləşirdi.

Çətin vəziyyətə düşən Kuban Xalq Respublikası hökuməti “Könüllü ordu” rəhbərliyi ilə danışıqlara başladı və Novo – Dimitriyevka stanitsasında “Könüllü Ordu” ilə Kuban Radasının hərbi dəstələri birləşdilər. Birləşmiş ordunun komandanı general V.L.Kornilov təyin olunur. “Könüllü Ordu” rəhbərliyi ilə Kuban hökuməti arasında bolşevizmə qarşı birgə mübarizə haqqında müqavilə imzalandı.⁷⁷⁸

Birinci Kuban yürüşü zamanı general Denikin Kuban kazaklarının dəstəyini qazanmaq üçün belə bir vəd vermişdi, ancaq vədinə əməl etməmişdi. O, başa düşürdü ki, Kuban ordusunun yaradılması Kuban kazakları arasında müstəqillik meyllərinin daha güclənməsinə gətirəcəkdir. Kubanda Ukraynaya meylin də güclü olduğunu nəzərə alan general Denikin hesab edirdi ki, Kuban Ordusunun yaradılması həm də “Könüllü Ordunun” rəqibi Ukraynanın da güclənməsinə səbəb olacaqdı.

1918-ci il ərzində Kuban uğrunda Ukrayna ilə Don Respublikası arasında gizli mübarizə gedirdi. Hər iki tərəfin Kuban hökumətində və Kuban Radasında öz siyasi tərəfdaşları var idi və onlar Kubanı özünə birləşdirmək uğrunda mübarizə aparırdılar.

“Könüllü Ordu” ilə kazaklar arasında fikir ayrılığına səbəb olan məsələlərdən biri də Almaniyaya münasibət məsələsi idi. Həm Don, həm də Kuban kazakları Almaniyanı bolşeviklərə qarşı mübarizədə müttəfiq görürdülər. “Könüllü Ordu” rəhbərliyi isə daha çox Antanta ölkələrinə meyl edirdi. “Ağ hərəkət” liderləri, o cümlədən “Könüllü Ordu” rəhbərliyi qarşısında Rusiyanı bolşevizmdən təmizləmək və eyni zamanda Rusiyanın ərazisi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq vəzifəsi dururdu. Bu səbəbdən general Denikin və onun silahdaşları hesab edirdilər ki, bolşeviklər kimi Almaniya da Rusiya

⁷⁷⁸ Перший прем'єр Кубанської Народної Республіки Лука Бич // Ренат Польовий. Кубанська Україна. Київ, Діокор, 2002, с. 68-75

dövlətçiliyinə təhlükədir. Ancaq Almaniyaya münasibətdə “ağların” xüsusi yanaşması var idi – onlar “iki şər qüvvədən” ən yaxşısını seçdilər, yəni bolşeviklərə qarşı mübarizədə Almaniyadan istifadə etməyə üstünlük verdilər. Bu səbəbdən, “Könüllü Ordu” Almaniyadan bolşeviklərə qarşı istifadə etməkdən də vaz keçmirdi. 1918-ci ilin yazından Almaniya silahlı qüvvələrinin Don Hərbi Dairəsinə və Azov dənizi akvatoriyasına daxil olmasını Denikin bolşevizmə qarşı mübarizədə dəstək kimi qiymətləndirirdi.

Kuban Respublikasında Ukrayna ilə birləşməyin tərəfdarları üstünlük təşkil edirdi. 1918-ci ilin 28 may tarixində başda Ryabovol olmaqla Kuban radasının nümayəndələri Kiyevə gəldilər. Tərəflər arasında bolşevizmə qarşı mübarizə və qarşılıqlı əlaqələrin daha da sıxlaşdırılması məsələləri müzakirə edildi. Gizli danışıqlarda Kubanın Ukraynaya birləşdirilməsi məsələsi müzakirə olundu. Gizli danışıqların təfəsilatı Don hökumətinə bəlli oldu və Don hökuməti Kuban radasından Ukrayna ilə danışıqları dayandırmağı tələb etdi. Don hökumətindən hərbi cəhətdən asılı olan Kuban hökuməti Ukrayna ilə birləşmək haqqında danışıqlarını dayandırmağa məcbur oldu.⁷⁷⁹

Donun təzyiqlərinə baxmayaraq Kubanla Ukrayna arasında əlaqələr intensivləşirdi. Xüsusən, Ukraynanın Kubana hərbi yardımı getdikcə artırdı: 1918-ci ilin iyununda Ukraynadan Kubana 9700 tüfəng, 5 mln. güllə, 50 min top mərmisi gətirilmişdir. Hərbi silah-sursatın gətirilməsi sonralar da həyata keçirilmişdir.⁷⁸⁰

Ukrayna Kubana təkcə hərbi sursatla deyil, canlı qüvvə ilə də yardım etməyə hazır idi. “Könüllü Ordu”nun Yekaterinodara yürüşü ərəfəsində Ukrayna Kubanın Azov dənizi sahillərinə desant çıxarmağı təklif etdi. Ukrayna dairələri Kubanda kazakların üsyanını qaldırmağı, birgə qüvvələrlə bolşevikləri Kubandan qovmağı Kubanı

⁷⁷⁹ Бойко, Олена. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918) // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. – 2009, Випуск 3, с. 218-232

⁷⁸⁰ Yenə orada.

Ukraynaya birləşdirməyi planlaşdırırdılar. Hətta Ukrayna hökuməti Xarkovdan Kubana Nətiyevin başçılığı ilə 15 minlik diviziya da göndərmişdi.⁷⁸¹ Lakin Almaniyanın ikili oyunları nəticəsində bu plan reallaşmadı. Almaniya Sovet Rusiyası ilə Brest-Litovsk sülh müqaviləsini bağladıqdan sonra öz müttəfiqlərinə qarşı siyasətində ikili oyunlara yol verir, Sovet Rusiyası ilə separat danışıqlar aparır, sövdələşməyə gedirdi.

1918-ci ilin avqustunda Taman yarımadasında polkovnik Pretyatkonun başçılığı ilə sovet hakimiyyətinə qarşı üsyan başladı. Üsyançılara Kerçdə qərarlaşan alman qoşunları silah-sursatla yardım edirdilər. Üsyançılar Kubanın qərb hissəsini ələ keçirdilər və “Könüllü Ordunun” hücumu üçün şərait yaratdılar. “Könüllü Ordu” 1918-ci ilin 17 avqustunda Yekaterinodarı ələ keçirdi.⁷⁸²

Almaniyanın Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyyəti, Almaniya 1918-ci il Noyabr inqilabı və Veymar Respublikasının elan olunması, nəticədə Almaniya hərbi qüvvələrinin Şimali Qafqazdan çıxarılması – bütün bunlar Donda və Kubanda müstəqillik tərəfdarı olan kazak dairələrinin mövqeyinin zəifləməsinə gətirdi. Eyni zamanda bolşevik qüvvələrinin Dona yaxınlaşması, İngiltərə və Fransasın, eyni zamanda bu ölkələrin dəstəklədiyi Denikin qüvvələrinin güclənməsi də kazakları Denikinlə müttəfiqliyə sövq etdi.

General Denikinlə general Krasnov arasında mövcud ziddiyyətlərin əsas səbəblərindən biri onların xarici qüvvələrə münasibəti idi. Denikin Antanta ölkələri ilə müttəfiqliyin tərəfdarı idisə, Krasnov almanpərəstliyi ilə seçilirdi. Bu fikir ayrılığı şəxsi xarakter daşıyırdı və bütövlükdə Şimali Qafqazda Vətəndaş müharibəsinin gedişatına da təsir göstərirdi. 1918-ci ilin iyununda “Könüllü Ordu” Kubana qarşı hərbi yürüşə başladı ki, bunun da səbəblərindən biri Alma-

⁷⁸¹ Бойко, Олена. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918) // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. – 2009, Випуск 3, с. 218-232

⁷⁸² Перший прем'єр Кубанської Народної Республіки Лука Бич // Ренат Польовий. Кубанська Україна. Київ, Діокор, 2002, с. 68-75

niyaya meyilli olan Don kazakları ilə birgə hərəkət etməmək olmuşdur. (Yəni onların ayrılıqda yürüş etməsi). “Könüllü Ordu” rəhbərliyi, Denikin başa düşürdülər ki, kazaklarla müttəfiq olmadan bolşeviklərə qarşı mübarizədə uğur qazana bilməyəcəklər. Ona görə də Denikin manevr etməyə məcbur idi.

Kuban Respublikasının nümayəndə heyətinin Paris sülh konfransına göndərilməsi və konfransda iştirakı da kubanlıların Denikinlə münasibətlərinin pisləşməsinə təsir göstərən amillərdən biri idi.

Çünki, Kuban Respublikasını təmsil edən nümayəndələr Kuban Respublikasının müstəqilliyinin tanınmasına, ən azından Kubanın muxtariyyətinin tanınmasına çalışırdılar ki, bu da Denikin “Vahid və bölünməz Rusiya” xəttinə zidd idi.

1919-cu ilin 5 fevral tarixində Ukrayna, Belarusiya, Kuban və Don nümayəndələri Odessaya gəldilər və Antanta ölkələrinin Ali Komandanlığına memorandumla müraciət etdilər. Memorandumda dağılmış çar Rusiyasının yenidən federal əsaslarda yaradılması proyeksi əks olunmuşdu. Ukrayna və Belarus nümayəndələri elan olunmuş gənc dövlətlərə dəstək verilməsini xahiş edirdilərsə, Don və Kuban nümayəndələri Antanta ölkələrindən hərbi kömək diləyirdilər ki, Denikin və onun “Könüllü Ordusundan” xilas olsunlar. Onlar Kubanda və Donda kazaklardan ibarət müstəqil ordu hissələrinin yaradılmasını və bu hərbi qüvvələrin Antanta dövlətləri ilə birgə ümumi əməliyyat qərargahından idarə olunmasını xahiş edirdilər.⁷⁸³

Parisdəki Kuban nümayəndə heyəti də eyni xətti həyata keçirirdi, ancaq onlar Kubanın yalnız müstəqil dövlət kimi tanınması tələbi ilə çıxış edirdilər. Onlar Parisdə bəyan etmişdilər ki, “Kuban kazakları nə Sovet Rusiyasının, nə də monarxialı çar Rusiyasının tərkibində olmaq istəmirlər”.⁷⁸⁴

Parisdə Kubanın nümayəndə heyətinin fəaliyyəti Antanta Ali

⁷⁸³ ГАКК, ф.6473, оп.1, д.196, л.84-85

⁷⁸⁴ Ратушняк О.В. Политические искания донского и кубанского казачества в годы Гражданской войны в России (1918-1920 гг.) // Альманах «Белая гвардия», №8. Казачество России в Белом движении. – Москва, «Посев», 2005, – с. 17-23

Şurasına təqdim olunan iki memorandumdan və Antanta ölkələrinin rəhbərləri ilə şəxsi görüşlərindən ibarət olmuşdur. Məsələn, Kuban nümayəndələri ABŞ Prezidenti V.Vilsonla görüşmüş, ona öz niyyətlərini bildirmişdilər. Kuban nümayəndələri Paris Sülh Konfransına buraxılmamışdılar, ancaq onların konfransda qeyri-rəsmi iştirakı və təqdim etdikləri memorandumlar Kuban Radası və CRSQ ilə münasibətlərin korlanmasından bəhs etdi. Xüsusən bu münasibətlər Parisdə Kuban nümayəndələrinin Dağlı Respublikası məclisinin nümayəndələri ilə 1919-cu ilin iyulunda müqavilə bağladıqdan sonra daha da pisləşdi. Belə ki, bu müqavilədə göstərilirdi ki, əgər Kuban ordu hissələri Dağlı Respublikası ərazilərinə daxil olarsa, onlar Dağlı Respublikasının hərbi komandanlığının sərəncamına keçirildilər. Faktiki olaraq bu bənd CRSQ-a qarşı yönəlmişdi.

Gürcüstan hökumətinin sədri N.N.Jordaniya Kuban vilayət hökumətinin sədri L.L.Bıçla danışıqlar aparmışdır. Bu haqda “Borba” qəzeti xəbər verir. Kuban vilayət hökumətinin sədri Gürcüstan Respublikasının hökumət başçısının məlumatlandırmışdır ki, “Kuban vilayətində bolşevik hökuməti çökmüşdür” hakimiyyət yenə bolşeviklərin gəlişinə qədər mövcud olmuş hökumətin əlinə keçmişdir.⁷⁸⁵

Kuban hökumət başçısı ümid etdiyini bildirmirdir ki, “iki dövlət arasında dostluq münasibətləri bərqərar olacaqdır” və gürcü nümayəndə heyəti, hansı ki, Yekaterinodar danışıqlara yollanır, Kuban hökuməti ilə bütün məsələlərdə razılığa gələcəkdir.⁷⁸⁶ Bolşeviklər haqqında danışan Bıç bolşeviklərin Armavir və Maykop yaxınlığında darmadağın edildiyini söyləmişdir. Bu iki şəhər mükəlləfiyyətlə Kuban hökumətinin əlinə keçmişdir. Hər tərəfdən sıxışdırılan bolşeviklər yalnız Bədəl paşa qəzasında möhkəmlənə bilmişlər.

Jordaniya Kuban hökumətini təbrik etmiş və arzu etmişdir ki, o, müvəqqəti hökumətin qərarlarını həyata keçirəcəkdir.

AXC keçmiş Rusiya ərazilərində yaranan yeni dövlətlərlə, o cümlədən Kuban Xalq Respublikası ilə əməkdaşlığa xüsusi önəm

⁷⁸⁵ «Каспий», 3 октября 1918 г.

⁷⁸⁶ Yenə orada.

verirdi. Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə doktor Cəfər bəy Rüstəmbəyov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Kuban Xalq Respublikasında diplomatik nümayəndəsi təyin edilmişdi.⁷⁸⁷

Kuban Xalq Respublikası və Şimali Qafqazda yeni yaranmış digər gənc dövlətlərin güclənməsi AXC-nin də dövlət təhlükəsizliyinin möhkəmlənməsinə xidmət edirdi, çünki bu dövlətlər Sovet Rusiyası ilə AXC arasında təhlükəsizlik zolağı yaradırdılar. Kuban hökuməti də Qafqazdakı bütün gənc dövlətlərin qüvvələrinin bolşeviklərə qarşı birləşməsinə can atırdı. Canlı qüvvələrin birləşdirilməsi məsələsi Yekaterinodorda planlaşdırılan konfransda müzakirə olunmalı idi.

“Könüllü Ordu” 1919-cu ilin iyununda Petrovski və Dərbəndi ələ keçirdi ki, bu AXC hökumətində narahatlıq yaradı və “Könüllü Ordunun” hərəkətləri pisləndi. Bununla bağlı 01 iyun tarixdə AXC-nin Kubandakı diplomatik nümayəndəsi C.Rüstəmbəyli İngiltərə hərbi missiyasının rəisi general Briqqisin yanına çağırıldı.⁷⁸⁸ Qeyd edək ki, ingilis missiyası da Yekaterinodorda qərarlaşmışdı.

İngilis missiyası AXC-nin “Könüllü Ordu” ilə bağlı fikirləri ilə razılaşmır, Denikin Petrovsk və Dərbəndi tutması hər vasitə ilə əsaslandırmağa çalışırdı. Briqqs hesab edirdi ki, Denikin Azərbaycana qarşı təcavüzkar addımlar atmayıb, atmayı və atmayacaqdır. AXC-nin diplomatik nümayəndəsi C.Rüstəmbəyli Azərbaycanın heç kimlə dava etmədiyini, müstəqilliyini elan etmiş xalqın ona qarşı həm xaricdən, həm də daxildən edilən müdaxilələrdən qorunmaq istəyini ifadə etmişdi.⁷⁸⁹

9 iyun 1919-cu il tarixdə Tiflisdə Cənubi Qafqaz Respublikalarının nümayəndələrinin iclası keçirildi və qəbul olunan yekun sənəddə Cənubi Qafqaz respublikalarının Denikin təhlükəsinə qarşı mübarizədə bütün hərbi-diplomatik qüvvələrini birləşdirmək haqqında qərar qəbul edildi.⁷⁹⁰

⁷⁸⁷ ARTA, f.897, siy. 1, iş 120, v.1

⁷⁸⁸ ARTA, f.897, siy. 1, iş 38, v. 59-60

⁷⁸⁹ Yenə orada.

⁷⁹⁰ ARTA, f.894, siy. 10, iş 112, v.134-135

Denikinın Kolçakı Rusiyanın ali hakimiyyəti kimi tanıması Kubanda böyük narahatlıq yaratdı və Kuban Respublikası Denikinın “Vahid və bölünməz Rusiya” platformasını qəbul etmədiyini bəyan etdi.

Kuban hökumətinin Yekaterinodorda keçiriləcək konfransa böyük ümidi var idi. Onlar Cənubi Qafqaz respublikalarından mənəvi dəstək gözləyirdilər. Əks təqdirdə Denikin Kuban kazaklarını öz tərəfinə çəkə bilərdi. AXC Hökuməti Konfransa dəvət alsa da, konfransda iştirak etmədi.⁷⁹¹

Konfransın birinci günü Kuban Radasının sədri M.S.Ryabovol Denikinə qarşı çıxış etdi və buna görə öldürüldü. Kuban diyar radasının sədri N.Ryabovolun qətlindən sonra Kuban Radası açıq şəkildə bəyan etdi ki, mübarizə təkcə qırmızı ordu ilə deyil, həm də monarxiya tərəfdarları ilə aparılmalıdır. Kubanda “Könüllü Ordu”ya qarşı təbliğat kampaniyası başladı. Təbliğat tezliklə orduda xidmət edən Kuban kazakları arasında da yayılmağa başladı.

Cəbhədə vəziyyətin gərginləşməsi və Kuban Radasının Qaradəniz hissəsinin Denikinə qarşı təbliğatı general Denikini məcbur etdi ki, Kuban kazaklarına qarşı qəti hücum keçsin. Denikin Parisdə Kuban nümayəndə heyətinin Dağlı Respublikası ilə bağladığı müqaviləni bəhanə qoyaraq Kuban Respublikasının tanınmış nümayəndələrinə qarşı repressiv tədbirlər haqqında əmr imzaladı.⁷⁹² Paris nümayəndə heyətinin üzvlərindən biri F.İ.Kulabuxov edam olundu. Nümayəndələrin qalanı cəzadan qorxaraq Parisdən qayıtmadılar. Kuban Respublikası Konstitusiyasına bir sıra dəyişikliklər etməyə məcbur oldu. Bəyan olundu ki, “Kuban diyarı özünü Vahid, Böyük, Azad Rusiyasız təsəvvür etmir”.⁷⁹³

Ancaq Kuban rəhbərliyi ilə “Könüllü Ordu” arasında mübarizə bitmədi. Qanunverici Radanın ləğvindən heç iki ay keçməmiş

⁷⁹¹ ARTA, f.894, siy. 10, iş 112, v.20-22

⁷⁹² Государственный Архив Краснодарского края, ф.3-6, оп 1, д.126, л.233

⁷⁹³ Скобсов Д.Е. Драма Кубани // Деникин, Юденич, Врангель: мемуары, Москва-Ленинград, 1927, с.137-138

“Könüllü ordu”ya edilən bütün güzəştlər ləğv edildi. Bu mübarizənin yekunlarından biri o oldu ki, Kuban kazakları cəbhəni tərk etməyə başladılar. Əgər 1918-ci ilin sonunda Kuban kazakları “Könüllü ordu”nun 68,75% təşkil edirdilərsə, 1920-ci ilin əvvəlində onların payı cəmi 10,27% təşkil edirdi.

Beləliklə, Donda və Kubanda antibolşevik hərəkatının məğlubiyyətinin səbəblərindən biri Kuban kazakları ilə “Könüllü ordu” arasında mövcud ziddiyyətlər olmuşdur.

7.4. Kuban Xalq Respublikasının süqutu və tarixdə yeri

1920-ci ilin əvvəllərində Rusiyada gedən Vətəndaş müharibəsinin bütün cəbhələrində köklü dəyişikliklər baş verdi. Bolşeviklər yanvarın 2-də Tsaritsını, 8-də isə Rostovu ələ keçirərək Cənub cəbhəsində Denikin qoşunlarını sıxışdırmağa nail oldu. 1920-ci ilin fevralında və martın əvvəllərində cəbhədə Qırmızı Ordu daha da fəallaşdı və hücumla keçdi.

Eyni zamanda Denikindən narazı Kuban kazakları “Könüllü Ordun”nu tərk etməyə başladılar və etiraz əlaməti olaraq bolşeviklərin tərəfinə keçməyə başladılar.⁷⁹⁴ 1920-ci il 3 mart tarixdə Qırmızı Ordu Kuban-Novorossiya əməliyyatına başladı. Könüllülərdən ibarət korpus, Don və Kuban orduları geri çəkilməyə başladılar. 17 mart 1920-ci il tarixdə Qırmızı Ordu Yekaterinodara daxil oldu. Kuban ordusu Gürcüstan sərhədlərinə sıxışdırıldı və 2-3 may tarixdə təslim oldu.⁷⁹⁵ Kuban Xalq Respublikası, Kuban hökuməti və Kuban kazak qoşunları ləğv edildi. Kubanda sovet hakimiyyəti bərqərar oldu. Kuban Qaradəniz sahili ərazilərlə birləşdirildi və 29 mart 1920-ci il tarixdə mərkəzi Yekaterinodar olmaqla RSFSR-in tərkibində Kuban-Qaradəniz vilayəti yaradıldı. Bu vilayətin tərkibinə ləğv edilmiş

⁷⁹⁴ Кубанское казачество // Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. Москва. «Советская энциклопедия» 1983, с. 310-311

⁷⁹⁵ Кубанско-новороссийская операция 1920 // Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – Москва: Советская энциклопедия, 1983, с. 309-310

keçmiş Kuban vilayətinin 7 şöbəsi (Bədəlpəşə, Yeysk, Yekaterinodar, Qafqaz, Labinsk, Maykop, Taman) və keçmiş Qaradəniz quberniyasının əraziləri daxil idi. 1920-ci ilin mayın 20-də Qaradəniz Quberniyası Qaradəniz dairəsinə çevrildi. 11 noyabr 1920-ci ildə isə Taman şöbəsi Temryuk, Timaşov və Slavyansk şöbələrinə bölündü. 12 noyabr 1920-ci ildə isə Labin şöbəsinin adı dəyişdirilib Armavir şöbəsi adlandırıldı. 1920-ci ilin dekabrın 7-də Yekaterinodarın adı dəyişdirilib Krasnodar adlandırıldı. 20 yanvar 1921-ci ildə Bədəlpəşə şöbəsinin cənub hissəsi yenidən yaradılan Dağlı Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına verildi və burada Qaraçay dairəsi yaradıldı. 11 avqust 1921-ci ildə Bədəlpəşə şöbəsinin 3 stanitsası Terek vilayətinə verildi. 12 yanvar 1922-ci ildə Qaraçay-Çerkes muxtar vilayəti yaradıldı və Bədəlpəşə şöbəsinin böyük hissəsi bu vilayətin tərkibinə qatıldı, Bədəlpəşə şöbəsinin yerdə qalan əraziləri Armavir şöbəsinə birləşdirildi.

1922-ci ilin 27 iyulda Krasnodar və Maykop şöbələrinin adıqlar yaşayan hissəsində Çərkəz (Adıgey) muxtar vilayəti yaradıldı. 13 fevral 1924-cü ildə Çərkəz vilayəti Don vilayəti, Stavropol və Terek quberniyaları ilə birlikdə Cənub-Şərq vilayətinə daxil oldu. 1923-cü ilin yanvarına Kuban-Qaradəniz vilayətinin tərkibinə 6 şöbə (Armavir, Yeysk, Krasnodar, Qafqaz, Maykop, Slavyansk) və Qaradəniz dairəsi (Anapa, Gəlincik, Novorossiya, Soçi, Tuapse) daxil idi.⁷⁹⁶

Donda və Kubanda Vətəndaş müharibəsinin yekunu olaraq bolşeviklər uğur qazandılar. Məğlub olmuş Denikin "Könüllü ordusu", Don və Kuban kazakları, yerli kazak əhalisi kütləvi şəkildə Don və Kuban ərazilərini tərk etmək üçün Novorossiya limanına axışdılar. Don ordu komandanlığı ilə könüllülər arasında ziddiyyətlər Krıma təxliyə zamanı daha da artdı. "Könüllülər" gəmilərin çoxunu ələ keçirdilər və donluları bu gəmilərə buraxmadılar. Denikin "Könüllü ordusu" bütün silah-sursatı ilə, şəxsi həyatı ilə Novorossi-

⁷⁹⁶ Основные административно-территориальные преобразования на Кубани (1793-1985 гг.) / Сост.: А.С.Азаренкова, И.Ю.Бондарь, Н.С.Вертышева. – Краснодар: Краснодарское кн. изд-во, 1986, 394 с.

yadan Krıma aparıldığı halda, CRSQ-də Kuban kazakları ilə yanaşı önəmli çəkiyə malik Don Ordusunun döyüşçüləri sahilə qaldılar. Onlardan yalnız bəziləri özlərini Krıma çatdırma bildilər: böyük əksəriyyət və Dondan gələn mülki əhali Qırmızı Ordu tərəfindən əsir götürüldü. Novorossiya ətrafında Sovet qoşunları 22 min kazak döyüşçünü əsir götürdülər ki, onlardan 8 min don-kazak döyüşçüsü və 10 mini Dondan Kubana gələn mülki şəxslər idi.⁷⁹⁷

IV Don korpusu (keçmiş Mamontov korpusu – 18 min əsgər) və ona birləşən II Don Korpusunun iki briqadası Novorossiya istiqamətində hərəkət edə bilmədilər. Qırmızı Ordu hissələri onların yolunu kəsərək onları Tuapse istiqamətində hərəkət etməyə məcbur etdi. Kuban ordusunun korpusları da onlarla birləşdi. Tuapsedə qərarlaşa bilməyən Don-Kuban silahlı qüvvələri bolşeviklərin zərbələri altında Gürcüstan sərhədlərinə doğru çəkilməyə başladılar. 1920-ci ilin martından may ayının əvvəllərində Tuapsedən Qaqraya qədər dənizkənarı zolaqda qərarlaşan Don və Kuban döyüşçülərinin bir hissəsi Krıma qaça bildilər. Bu işdə onlara ingilis hərbi gəmiləri də yardım edirdilər. Krıma qaçan Don döyüşçülərinin sayı 10 minə çatırdı.

Krıma qaça bilməyən Don və Kuban döyüşçüləri, o cümlədən mülki əhali Gürcüstan sərhədlərinə doğru hərəkətə başladılar. Gürcüstan hökuməti onları ölkəyə buraxmaqdan imtina etsə də, Don kazaklarının bir qismi və Kuban kazakları özbaşına Gürcüstan tərəfə keçdilər. Don kazaklarının bir qismi Kuban dağlarına, stanitsalara səpələndilər. 15 min Don döyüşçüsü bolşeviklərə əsir düşdü.

Ehtimal edilir ki, əsir düşən 15 mindən 8-9 mini Don ordusu ilə hərəkət edən Don qaçqınları olmuşdur. 40-45 minlik Kuban ordusundan 25-30 mini əsir düşmüşdür. Kuban kazaklarının böyük əksəriyyəti 1920-ci ilin 1-2 may tarixində Soçi yaxınlığında bolşeviklərə əsir düşdülər. Min beş yüzə yaxın Kuban kazakı Gürcüstan tərəfə keçdi. Nəzərə alsaq ki, Krım yarımadasına qaçan Kuban kazaklarının sayı 2000 olmuşdur (A.Q.Şkuronun “canavar-

⁷⁹⁷ Какурин Н.Е., Как сражалась революция. В 2-х томах, т.2. 1990, изд-во: Политическая литература, Москва, с.329

ları”) beləliklə, dağlara çəkilən kazakların sayı 10 min nəfərə yaxın olmuşdur. Onların bəziləri öz doğma evlərinə qayıtdılar, bir qismi isə “yaşıllara” qoşularaq bolşeviklərə qarşı mübarizəni davam etdirdilər.

Dağınıq düşmüş kazak dəstələrini general M.A.Kostikov birləşdirərək “Dirçəliş Ordusu” yaratdı və Qırmızı Orduya qarşı mübarizəyə başladı. Darmadağın edilən “Dirçəliş Ordusunun” 12 min döyüşçüsü Krıma – P.N.Vrangelin yanına qaçmağa məcbur oldu. Beləliklə, 1920-ci ilin yayında Krım yarımadasında 20 min Don və 3-4 min Kuban kazakı cəmləşmişdi. Bolşeviklərə əsir düşən Don və Kuban kazaklarını sonralar “günahını qanla yumaq üçün” Polşa cəbhəsinə göndərdilər ki, onların da bir qismi polyakların tərəfinə keçdi. Polşa ilə Sovet Rusiyası arasında barışıqdan sonra Polşada cəmləşən kazakların bir hissəsi Krıma, general P.N.Vrangelin yanına gəlib onun qoşunlarına qatıldılar. Beləliklə, 1920-ci ilin noyabrında Krımda 30 min Don, 20 minə qədər Kuban kazakı cəmləşmişdi.

Krımда kazaklarla ağqvardiyaçıların rəhbərliyi arasında münasibətlərdə yeni çalarlar meydana çıxdı. Baron Vrangel kazaklarla sərt və kompromissiz davranmağa başladı və Krımда – kazak torpaqlarından kənarda kazakların hadisələrə təsir etmə gücü azalmışdı. Vrangel artıq Don, Kuban və Terek hökumətləri ilə hesablaşmırdı. Kazak ərazilərindən kənarda CRSQ rəhbərliyi təbii ki, özünü daha sərbəst hiss edirdi. Bu özünü hətta Hərbi Şuranın yenidən təşkilində büruzə verdi. Belə ki, Vrangelin Krımда təşkil etdiyi Hərbi Şuraya Don kazaklarından cəmi 3 nümayəndə daxil edildi. Qeyd edək ki, buna qədər Hərbi Şuranın 20 üzvü Don kazaklarından olmuşdur. Əslində Vrangel əvvəllər Alekseyevin, Kornilovun və Denikinin başladığı işi, yəni Rusiyanın cənubunda bütün əksinqilabı qüvvələri birləşdirmək missiyasını yerinə yetirirdi. Lakin onlardan fərqli olaraq o, siyasi rəhbərliyin özünə tabe edilməsi ilə deyil, onları sıradan çıxarmaq yolu ilə bu problemi həll edirdi.⁷⁹⁸

Məsələn, Don Ordusunun komandanı general V.İ.Sidorin nəinki vəzifəsindən azad edildi, həmçinin xaricə sürgün olundu. Onun

⁷⁹⁸ Венков А.В. Врангель и казаки // Возрождение казачества: история и современность. Новочеркасск, 1994, с.89

sürgün olunmasına Don kazak atamanı etiraz etmədi. Bütün bunlara rəğmən, Vrangeli kazaklarla hesablaşmaya bilməzdi. Çünki, həm kazaklar onun ordusunun demək olar ki, yarısını təşkil edirdilər, həm də kazaklar Ağ hərəkata yeni can verən bu amil kimi çıxış edirdi.

Krımın Don və Kuban kazakları özlərini narahat hiss edirdilər. Bir tərəfdən Rusiyanın bolşeviklərdən azad etmək arzusu puça çıxmışdı, digər tərəfdən isə kazak rəhbərləri əsl söz sahibi deyildilər. Belə bir şəraitdə, Don və Kuban kazak atamanları İngiltərə və Fransa hökumətlərinə müraciət etdilər. Müraciətdə Sovet Rusiyasına qarşı mübarizədə Don və Kuban hökumətlərinin tanınmasını, bolşeviklərlə münaqişənin həllində vasitəçi olmağı xahiş edirdilər. Don və Kuban kazak atamanlarının aparıcı ölkələrə müraciəti Vrangeli narahat etdi. O, Qırmızı Ordu ilə mübarizədə tək qalacağından qorxaraq 15 aprel 1920-ci il tarixdə Don və Kuban kazak atamanlarını razılaşma bağlamağa məcbur etdi. 1920-ci ilin iyulun 22-də isə Vrangelin rəhbərliyi altında Kazak İttifaqının yaranması haqqında müqavilə hazırlandı. Bu müqaviləyə əsasən bütün hərbi qüvvələr, o cümlədən kazak qoşunları üzərində hərbi rəhbərlik Vrangelin əlində cəmləşdi. Bundan savayı, Don və Kuban rəhbərliyi Rus Ordusunun Ali Baş Komandanı general Vrangelin icazəsi olmadan xarici ölkələrlə əlaqələr qura bilməzdilər. Vrangeli Don və Kuban kazak atamanlarına muxtariyyət və daxili mülki işlərdə tam müstəqillik vəd etmişdi.

Vrangelin kazak atamanları ilə müqavilə bağlaması onun rəqiblərinin fəallaşmasına və tənqiddə səbəb oldu. Eyni zamanda, Kuban Ölkə Radasının Rəyasət Heyəti bu müqaviləni legitim saymadı. Çünki, müqavilədə Radanın sədrinin imzası yox idi. Ancaq, Kuban Radasının demarşına baxmayaraq, Vrangeli 04 avqust 1920-ci ildə bəyan etdi ki, bolşeviklərə qarşı ümumi mübarizə məqsədi ilə kazaklarla ittifaq bağlanmışdır.

Vrangeli bolşeviklərə qalib gələcəyi təqdirdə kazaklara müstəqillik vəd etdi və bu addımla o, həm kazak yuxarı təbəqələrinin, həm də sadə kazakların inamını qazandı. Krımın kazakların təbəqələrinin sübutu burada Kuban və Don ordularının mövcud olmaması idi. Don ordusu Don kazak korpusuna çevrildi, onun komandanı Vrangelin tərəfdarı general F.F.Abramov təyin edildi.

Kuban kazaklarından ibarət Kuban briqadası yaradıldı. Bütün bu silahlı qüvvələr “Rus ordusu” adlandırılan orduda birləşdirilmişdi. 1920-ci ilin noyabrında Krım yarımadasında cəmləşən kazaklar seçim qarşısında qaldılar: ya bolşeviklərə təslim olmaq, ya da yarımadaı tərk edib xaricə getmək.

Vrangel Qırmızı Ordunun hücumu ərəfəsində 150 minlik qaçqın kütləsini yarımadaıdan daha təşkil olunmuş şəkildə təxliyə etdi. Hər halda bu, Novorossiyyadan əhəlinin təxliyəsindən daha yaxşı təşkil olunmuşdu. Bu həm də obyektiv səbəblərlə bağlı idi.

Birinci, Krımda limanların sayı daha çox idi və bu səbəbdən təxliyə zamanı basabas yaranmadı. İkinci, əvvəldən ərzaq ehtiyatı və yanacaq təmin olunmuş gəmilər hazırlanmışdı. Üçüncü, Krım fəlakətinə qədərki dövrdə əvvəldən təxliyə planı hazırlanmışdı. Dördüncü, Denikin dövründən fərqli olaraq, hərbi qüvvələrin vahid rus ordusunda birləşməsi, kazak liderləri ilə CRSQ arasında gərginliyin aradan qaldırılması, qarşılıqlı düşmənçiliyin olmaması – bütün bunlar Krım təxliyəsi zamanı ajiotajın yaranmasına imkan vermədi. Krımda limanlar kubanlılar, donlular və başqaları arasında bərabər şəkildə bölüşdürülmüşdü ki, bu da təxliyəni asanlaşdırmışdı. Ancaq Krımdan da təxliyə problemsiz ötürməmişdi. Krımda da soyğunçuluq, qaçaqç, panika baş vermişdi. Ancaq bütün bunlar Krımda Novorossiyyada olduğu kimi geniş miqyas almamışdı. Donluların və Kubanlıların böyük əksəriyyəti Türkiyədə, Fransada mühacir həyatı yaşamağa məcbur oldular.

NƏTİCƏ

Beləliklə, Qafqazda 1918-1921-ci illərdə mövcud olmuş ilk respublikaların fəaliyyətini təhlil edərkən onların müstəqillik qazanmasının və onun qısa müddətli olmasının səbəbləri barədə bəzi nəticələr çıxarmaq olar. Şübhəsiz ki, bu qurumların, daha doğrusu respublikaların meydana gəlməsində əsas təkan Rusiya imperiyasının süqutu oldu. Bu inqilablar dövründə hər xalqın qarşısında özünü idarə etmək qabiliyyətinə malik olmaq məsələsi dururdu. Qafqaz xalqlarının ictimai fəaliyyəti və mübarizəsi onların muxtariyyət, sonra isə müstəqillik qazanmağa qadir olduqlarını sübut etdi. M.Ə.Rəsulzadənin yazdığına görə, Rusiyada baş vermiş inqilab xalqların öz müqəddəratını təyin etmə şüarını irəli sürdü və bu şüar bütövlüklə həyata keçirildi.

Müvəqqəti hökumət dövründə (1917-ci il, mart-oktyabr) Rusiya- dan ayrılmaq cəhdləri gözə çarpmırdı və bu hökumətin Cənubi Qaf- qazda təmsilçisi olan Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinə (OZAKOM) hər üç gələcək respublikaların nümayəndələri daxil olmaqlarına baxmayaraq, mərkəzi hökumətin rəhbərliyi altında işləyirdi. 1917-ci ilin oktyabr çevrilişindən və bolşeviklərin hakimiyyətə gəldiyindən sonra vəziyyət kökündən dəyişdi. Üç milləti təmsil edən Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın əsas partiyaları özlərinin antibolşevik mövqeyi ilə seçilirdilər və bu çevrilişə etiraz əlaməti kimi yeni hakimiyyəti tanımadıqları barədə bəyanat verərək ilk öncə

Zaqafqaziya Komissarlığı, 1918-ci ilin fevralında Zaqafqaziya Seymi, aprelində isə bir dövlət kimi Zaqafqaziya Federasiyası elan etdilər. Həmin qurumlar ilk dəfə olaraq etnoregional müstəvidə fəaliyyət göstərirdi, lakin birləşmiş dövlət qurumlarının ömrü uzun olmadı. Bu qurumlara daxil olan xalqların maraqları və xarici siyasət istiqamətləri o qədər fərqli idi ki, onlar tam hüquqlu əməkdaşlıq qura bilmədilər.

Birinci Dünya müharibəsində Osmanlı İmperiyasının və Almaniyanın məğlub olması Qafqaza başqa bir fəvqəl güc – Böyük Britaniyanı gətirdi. Böyük Britaniyanın yeni dövlətlərlə bağlı

siyasətində ardıcıl xətt yox idi, o, əvvəlcədən planlaşdırılmış strateji plandan daha çox taktiki addımlardan ibarət idi. Bu, ilk dəfə Qars (Cənub-Qərb Qafqaz) Respublikasının mövcudluğuna qarşı çıxmasında, sonra Azərbaycan və Gürcüstanın Könüllülər Ordusu arasındakı münaqişə zamanı özünü büruzə verdi. İngilislər Rusiyanın bölgədə oynadığı rolu qiymətləndirərək Qırmızı Ordu onun sərhədlərinə çatana qədər Cənubi Qafqazı tərk etdilər. Qırmızı Ordu Azərbaycanı, Ermənistanı və nəhayət Gürcüstanı işğal etdikdə də Qafqaz işlərinə qarışmaqdan imtina etdilər.

Üç respublikanın hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var idi, baxmayaraq ki, onlar arasında oxşarlıqlar da çox idi. Hər üç ölkənin iqtisadiyyatı dərin böhran içində idi və hətta böyük neft ehtiyatlarına malik olan Azərbaycan da Rusiya bazarının bağlanması və başqa ölkələrə ixrac problemi səbəbindən nefti tam ixrac edə bilmirdi. Buna baxmayaraq az bir müddət ərzində Azərbaycan Cümhuriyyəti rəqəbətli iqtisadiyyata əsaslanan, güclü orduya malik olan, vətəndaş hüquqlarını qoruyan demokratik respublika qura bilmişdir.

Lakin bir-birinə qarşı ərazi iddiaları problemləri də respublikalar arasında normal münasibətlərə mane olurdu. Əgər Azərbaycan və Gürcüstan bu məsələdə razılığa gələrək hətta Denikinın Könüllü Ordusuna qarşı hərbi ittifaq bağlaya bildilərsə, hər iki dövlətin Ermənistanla münasibətləri mürəkkəb idi. Sonuncunun ərazi iddiaları 1918-ci ilin dekabrında Ermənistan-Gürcüstan müharibəsinə və Azərbaycanla davamlı hərbi toqquşmalara, 1920-ci ilin mart-aprel aylarında isə genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlara gətirib çıxardı. Daxili birliyin olmaması, iqtisadi qeyri-sabitlik və siyasi təcrübəsizlik hər üç respublikanın süqutuna səbəb oldu. Amma bütün bunlar ikinci dərəcəli səbəblər idi, əsas səbəb əlbəttə ki, sovet işğalı olmuşdu.

Monoqrafiyada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə daha yaxın münasibətdə olan Dağlılar, Şimali Qafqaz Respublikası, Qars və Cənub-Qərbi Qafqaz respublikalarının da tarixi ətraflı işıqlandırılmışdır. Dağlılar Respublikası 1918-ci ilin mayında elan olunmasına baxmayaraq yalnız oktyabr ayında Qafqaz İslam Ordusu Dərbəndi və Temir-xan-Şuranı azad etdikdən sonra fəaliyyətə başlaya bilmişdir. Həmin fəaliyyətdə Azərbaycanla ümumi müdafiə

və iqtisadi sisteminin qurulması, da nəzərdə tutulmuşdu, lakin Denikinın, sonra isə Sovet Rusiyasının işğalı bu planların həyata keçirilməsini mümkün etmədi. Dağlılar Respublikasına həsr olunmuş fəsilə bu ölkənin partiya sistemindən daha çox etnik-teyp əsaslarla qurulması və bu mənada Cənubi Qafqaz respublikalarının quruluşundan fərqli olması göstərilmişdir.

Kitabda ətraflı təhlil edilən Qars və ya Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının tarixi də böyük maraq doğurur. Cəmi üç ay ömür sürən və Azərbaycandan başqa heç kəs tərəfindən dəstəklənməyən Qars Respublikası bütün çətinliklərə baxmayaraq həm öz hökuməti, həm də parlamentini təsis etmişdi. Ermənistan Respublikasının daima aqressiyasına məruz qalan Qars və Naxçıvan general Tomsonun əmri ilə, sonra isə Müttəfiqlər Şurası tərəfindən Paris sülh konfransının qərarı ilə Ermənistana verilsə də, Mustafa Kamal başda olmaqla Türkiyə Böyük Milli Məclisinin ordusu tərəfindən azad olundu, 1921-ci il Moskva və Qars müqavilələri əsasında isə Qars Türkiyəyə verilir, Naxçıvan Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət şəklində yaradılır.

Şımalı Qafqaz ərazisinə daxil olan Don və Kuban respublikalarının əsasları hələ 1917-ci ilin ortalarında qoyulmuş, həmin zaman general A.M.Kaledin başda olmaqla Don hərbi hökuməti yaranmışdı. Bir müddət bolşeviklərin təcavüzü nəticəsində burada təsis edilən Don Sovet Respublikası 1918-ci il mayın 18-də ataman P.H.Krasnovun rəhbərliyi altında kazak dəstələri tərəfindən azad edilərək Don Respublikası elan olundu. Həmin ilin fevralında N.Ryabovolun başçılığı ilə Kuban Respublikası elan olundu. Həmin respublikaların başqa Qafqaz dövlət qurumlarından fərqi onların fəaliyyətinin ilk dövründə Denikinın rəhbərlik etdiyi Könüllü Ordusu ilə əməkdaşlığı idi. Lakin sonradan onların yolları kəskin şəkildə ayrıldı, çünki hər iki respublika müstəqillik tərəfdarı olaraq Denikinın vahid və bölünməz Rusiya şüarına qarşı çıxdılar. Hətta Kuban Respublikasının başçısı L.Biç Paris sülh konfransında onun rəsmi tanınmasına nail olmaq üçün digər Qafqaz respublikaları, Ukrayna və Baltıqyanı respublikaları nümayəndələri ilə birlikdə Denikinə qarşı çıxış edirdi.

Qafqaz xalqlarının müstəqillik əldə etmək cəhdi uğursuz nəticələnsə də, onların həm həyat qabiliyyətini, həm də potensialını nümayiş etdirdi. Müstəqil siyasi institutları şimal qonşusunun üstün gücünə boyun əymək məcburiyyətində qalsa da, bəlkə də tarixlərində ilk dəfə olaraq bu xalqlar öz xüsusi milli-mədəni kimliklərini dərk etdilər.

АННОТАЦИЯ

«Первые республики на Кавказе (1918-1921)»

Представленная вниманию читателей коллективная монография освещает историю создания, деятельности и распада первых независимых государств и государственных образований на Южном и Северном Кавказе после распада Российской империи в 1917-1921 гг. Хотя, у каждого из них своя неповторимая судьба, есть много черт, которые их объединяют.

Как известно, после Февральской революции 1917 г., был образован представляющий три нации Южного Кавказа Особый Закавказский комитет (ОЗАКОМ), выполнявший функции органа Временного правительства. После Октябрьского переворота был создан первый самостоятельный государственный орган, отказавшийся признать большевистское правительство – Закавказский комиссариат, затем в феврале 1918 г. был образован Закавказский сейм, а 22 апреля – первая независимая Закавказская Демократическая Федеративная Республика. Все эти государственные образования просуществовали недолго и распались из-за внутренних противоречий и разноречивой внешней ориентации. В результате, 26 мая 1918 года была провозглашена Грузинская Демократическая Республика, а 28 мая – Азербайджанская Народная Республика и Армянская (Арагатская) Республика. В монографии анализируется внутренняя и внешняя политика трех республик в 1918-1921 гг., отношения между ними на фоне глобальных исторических процессов.

В монографии большое место уделено истории Горской республики, которую также называют Северо-Кавказской республикой. Подробно проанализировано образование и деятельность Горской республики, отличающейся от парламентских республик Южного Кавказа формой правления.

Одной из наименее изученных тем является краткая история Карсской или Юго-Западной Кавказской Республики (ЮЗКР), которая подробно освещается в монографии. Несмотря на

обширные территории, которые вошли в состав этой республики – от Карса до Нахчывана и южной части Иреванской губернии, ее парламент был через короткое время разогнан британскими войсками.

Читатели познакомятся с историей Кубанской и Донской республик, входящих в ареал Северного Кавказа. После освобождения этих территорий казачьими войсками 18 мая 1918 г. была провозглашена Донская республика, а в феврале того же года - Кубанская Республика.

В результате советской оккупации, существование всех этих государств подошло к концу, однако, будучи первыми республиками, заложившими основы демократии для своих народов, они предопределили республиканскую форму государственности будущих республик как в составе СССР, так и после его распада.

Представленная читателям коллективная монография основана на большом количестве архивных документов, многие из которых впервые введены в научный оборот.

ANNOTATION

First republics in the Caucasus (1918-1921)

The collective monograph presented to readership sheds light on the history of creation, activity, and collapse of the first independent states and state formations in the South and North Caucasus after the collapse of the Russian Empire in 1917-1921. Although each of them has its own unique destiny, there are many features that unite them.

As is known, after the February Revolution of 1917, a Special Transcaucasian Committee (OZAKOM) was formed, representing the three nations of the South Caucasus, the Committee served as a body of the Provisional Government. After the October coup d'état, there has been formed the first independent state body that refused to recognize the Bolshevik government – the Transcaucasian Commissariat, then in February 1918 the Transcaucasian Seim was established, and on April 22 – the first independent Transcaucasian Democratic Federative Republic. All these state formations did not last long and fell due to internal contradictions and a multi-vector external orientation. As a result, on May 26, 1918, the Georgian Democratic Republic, on May 28 – the Azerbaijan People's Republic and on May 28-30 – the Armenian (Ararat) Republic was proclaimed. The monograph elucidates the domestic and foreign policy of the three republics in 1918-1921, the relationship between them against the backdrop of global historical processes.

In the monograph, history of the Mountain Republic, also called the North Caucasian Republic, is extensively illuminated. The formation and activities of the Mountain Republic, which differed from the parliamentary republics of the South Caucasus in form of government, has been analyzed in detail.

One of the less studied subjects is a brief history of the Kars or Southwestern Caucasian Republic (SWKR), which has been covered in detail in this monograph. Despite the vast territories that became a part of this republic – from Kars to Nakhchivan and the southern part of the Iravan province, its parliament, after a short time was dispersed by British servicemen.

Readers will get acquainted with the history of the Kuban and Don republics, which were included into the area of the North Caucasus. After the liberation of these territories by the Cossack troops on May 18, 1918, the Don Republic, and in February of the same year – the Kuban Republic was proclaimed.

As a result of the Soviet occupation, the existence of all these states came to an end, however, being the first republics that laid the foundations of democracy for their people, they predetermined the republican form of statehood of future republics both within the USSR and after its collapse.

The collective monograph presented to readers is based on a large number of archival documents, many of which were introduced into scientific circulation for the first time.

ƏDƏBİYYAT VƏ SƏNƏDLƏR

Azərbaycan dilində:

1. Abışov V.Ş. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları. Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016, 408 s.
2. “Açıq söz”, 1917, 26 noyabr
3. Adıgözəlova A.P. Fevral inqilabından sonra Şimali Azərbaycanda idarəçilik sistemi. Bakı: Elm və Təhsil, 2017, 199 s.
4. Ağayev Y., Əhmədov S. İstiqlal yürüşü. Bakı: Altun kitab, 2009, 414 s.
5. “Azərbaycan”, 11 oktyabr 1918-ci il
6. Azərbaycan Cümhuriyyəti: 1918-1920-ci illər. Bakı: “Elm”, 1998, 336 s.
7. Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan hökuməti (1918-1920). Bakı: Gənclik, 1990, 96 s.
8. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuğu), Bakı: “Elm”, 1998, 298 s.
9. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, 976 s.
10. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). II cild. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, 992 s.
11. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cilddə. I cild. Bakı: Lider, 2004, 440 s.
12. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cilddə. II cild. Bakı: Lider, 2005, 472 s.
13. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı: Sənədlər toplusu (üç cilddə). I cild. Bakı: Çarşıoğlu, – 2009. – 776 s.
14. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı: Sənədlər toplusu (üç cilddə). II cild, 1-ci kitab. Gəncə quberniyasında soyqırımı, 1918-1920-ci illər. Bakı: Çarşıoğlu, 2011, 460 s.
15. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı: Sənədlər toplusu (üç cilddə). II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı, 1918-1920-ci illər. Bakı: Çarşıoğlu, 2011, 456 s.

16. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı: Sənədlər toplusu (üç cildə). III cild. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 448 s.
17. Azərbaycan Paris Sülh Konfransında (1919-1920). Bakı: Ozan, 2008, 244 s.
18. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f.28, s.1, iş 38
19. ARDA, f.28, s.1, iş 54
20. ARDA, f.28, s.1, iş 56
21. ARDA, f.28, s.1, iş 61
22. ARDA, f.28, s.1, iş 63
23. ARDA, f.28, s.1, iş 113
24. ARDA, f.82, s.2, iş 28
25. ARDA, f. 252, s.2, iş 11
26. ARDA, f.397, s.1, iş 69
27. ARDA, f. 894, s. 2, iş 88
28. ARDA, f. 894, s. 10, iş 60
29. ARDA, f. 894, s. 10, iş 128
30. ARDA, f.897, s.1, iş 6
31. ARDA, f.897, s.1, iş 38
32. ARDA, f.897, s.1, iş 69
33. ARDA, f.897, s.1, iş 120
34. ARDA, f.970, s.1, iş 1
35. ARDA, f.970, s.1, iş 3
36. ARDA, f.970, s.1, iş 6
37. ARDA, f.970, s.1, iş 7
38. ARDA, f.970, s.1, iş 13
39. ARDA, f.970, s.1, iş 112
40. ARDA, f.970, s.1, iş 18
41. ARDA, f.970, s.1, iş 113
42. ARDA, f.970, s.1, iş 138
43. ARDA, f.970, s.1, iş 227
44. ARDA, f.970, s.2, iş 18
45. ARDA, f.970, s.2, iş 22
46. ARDA, f.2894, s.1, iş 4
47. ARDA, f.2894, s.1, iş 27
48. ARDA, f.2894, s.1, iş 39

49. ARDA, f.2898, s.1, iş 27
50. ARDA, f.2898, s.2, iş 34
51. ARDA, f.2898, s.2, iş 47
52. Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, f.51, s.1, iş 2
53. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f.1, s.1, iş 2 “a”
54. ARPIİSSA, f.1, s.1, iş 69 “a”
55. ARPIİSSA, f.1, s.2, iş 18
56. ARPIİSSA, f.1, s.2, iş 24 “a”
57. ARPIİSSA, f.1, s.74, iş 36
58. ARPIİSSA, f.276, s.2, iş 20
59. ARPIİSSA, f.276, s.8, iş 154
60. ARPIİSSA, f.276, s.8, iş 513
61. ARPIİSSA, f.276, s.8, iş 536
62. ARPIİSSA, f.276, s.8, iş 538
63. ARPIİSSA, f.276, s.9, iş 1
64. ARPIİSSA, f.277, s.1, iş 1
65. ARPIİSSA, f.277, s.2, iş 27
66. ARPIİSSA, f.277, s.2, iş 45
67. ARPIİSSA, f.277, s.2, iş 57
68. ARPIİSSA, f.277, s.3, iş 17
69. ARPIİSSA, f.277, s.4, iş 4
70. ARPIİSSA, f.277, s.10, iş 141
71. ARPIİSSA, Surət fondu, №328
72. ARPIİSSA, Surət fondu, №329
73. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. V cild, Bakı: Elm Nəşriyyat və Poliqrafiya Mərkəzi, 2001, 672 s.
74. Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi: Sənədlər və materiallar. 1917-1920-ci illər. Bakı: Elm, 1960, 363 s.
75. Bayramova R.Q. Azərbaycanın Quba bölgəsi tarixin dönüş mərhələsində (1917-1920-ci illər). Bakı: Turxan NPB, 2018, 236 s.
76. Göyüşov A. Azərbaycanda ittihadçılıq. Bakı: İrşad, 1997, 133 s.
77. Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivi (GMTA), f.1820, s.3, iş 13

78. GMTA, f.1823, s.2, iş 1
79. GMTA, f.1824, s.1, iş 46
80. GMTA, f.1836, s.1, iş 5
81. GMTA, f.1864, s.1, iş 87
82. GMTA, f.1866, s.1, iş 1
83. GMTA, f.1867, s.1, iş 4
84. Gürcüstanın demokratik yolla seçilmiş ilk parlamentinə - Müəssislər Məclisinə seçkilər. Qaraçöplü deputat Hüseynqulu Məmmədov // <http://zim.az/edebi-elaqeler/3777-grcstanin-demokratk-yolla-selm-lk-parlamentn-mssslr-mclsn-seklr-qarapl-deputat-hseynqulu-mmmdov.html>
85. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk Respublikalarının tarixindən, Bakı: Azərnəşr, 1994, 124 s.
86. Həsənlı C.P. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində: 1918-1920-ci illər. Bakı: Azərnəşr, 1993, 362 s.
87. Həsənlı C.P. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: GƏRİSMA MMC, 2009, 576 s.
88. Həsənlı C.P. Tarixi şəxsiyyətin tarixi: Əlimərdan bəy Topçubaşov. Bakı: ADA, 2013, 588 s.
89. Həsənov C. Ağ ləkələrin qara kölgəsi, Bakı: Gənclik, 1991, 200 s.
90. İbrahim Ethem Atnur. Muxtariyyət ərəfəsində Naxçıvan: NDU – Qeyrət, 1999, 442 s.
91. İbrahimova A. Azərbaycanda ictimai-siyasi qüvvələrin mübarizəsi: 1917-1918-ci illər. Bakı: Elm, 2010, 206 s.
92. İsmayılov K. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və milli-mədəni inkişaf // Bizim külliye dergisi. Türkiyə, 2018, №77, s.74-86
93. İsmayılov K. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi regional hərbi-siyasi proseslərdə (1917-1920). Bakı: Turxan NPB, 2019, 199 s.
94. İsmayılov K. Azərbaycanın Şəki bölgəsi 1917-1920-ci illərdə. Bakı: Turxan, 2019, 152 s.
95. İsmayılov K. Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsi 1918-1920-ci illərdə. Bakı: Turxan NPB, 2019, 144 s.
96. İsmayılov K. Zaqatala-Balakən bölgəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə // Bakı: AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi əsərləri, 2007, №30, s.43-49

97. İsmayilov K. Zəngəzurda Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı (1918-1920), Bakı: Turxan NPB, 2014, 246 s.
98. "İstiqlal", 1920, 22 yanvar
99. Qafarov V. Azərbaycan Türkiyə-Rusiya münasibətlərində (1918-1922). Bakı: Mütərcim, 2020, 473 s.
100. Qafarov V. Batum Konfransı və Azərbaycan // Tarix və onun problemləri, 2009, №1-2, s.81-89
101. Qafarov V. Batum Konfransı və müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması // Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 2018, №1, s.63-83
102. Qafarov V. 1918-ci il soyqırımları zamanı Bakı quberniyası üzrə itki və tələfatlar / XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları. 25-29 aprel 2018, Qusar şəhəri. V Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Elmi Əsərlər. Xüsusi Buraxılış. Bakı, 2018, №70, 71, 72, s. 303-309
103. Lenin V.İ. Əsərlərinin tam külliyyatı. Rusca beşinci nəşrindən tərcümə. Cild 42 (may-noyabr 1920). Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1983, 744 s.
104. Lenin V.İ. Əsərlərinin tam külliyyatı. Rusca beşinci nəşrindən tərcümə. Cild 51 (Məktublar, iyul 1919 – noyabr 1920). Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1984, 646 s.
105. Məmmədli Ş. Paralanmış Borçalı: 1918-ci il Ermənistan-Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi. Bakı: Azərnəşr, 1995, 54 s.
106. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), Bakı: Bakı Universiteti, 1998, 385 s.
107. Rəhmanzadə Ş. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri (Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin materialları əsasında, 1917-1930-cu illərin əvvəlləri). Bakı, "Aspoliqraf", 2008, 376 s.
108. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. 1917 – aprel 1918. Bakı: Qanun, Cild 4, 2013, 456 s.
109. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. 1918 – aprel 1920. Bakı: Qanun, Cild

5, 2014, 564 s.

110. Rüstəmov R., Rəhmanzadə Ş., Məmmədov Ə, Əliyeva Ə. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü. Bakı: Turxan NPB, 2018, 440 s.
111. Süleymanov M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi. Cild I. Tehran: [Firuzan], 2014, 758 s.
112. Süleymanov M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi. Cild II. Tehran: [Firuzan], 2014, 694 s.
113. Süleymanov M. Azərbaycan Ordusu (1918-1920). Bakı: Hərbi nəşriyyat, 1998, 488 s.
114. Yusif Vəzirov. Gürcüstan və biz. "Azərbaycan" qəz., 1919, 15 iyul, №225
115. Zaqafqaziya seyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları 1918-ci il / Müqəddimənin müəllifi və məsul red.: A.Ə.Paşayev. Bakı: Adiloğlu, 2006, 216 s.

Türk dilində:

116. Akgün S. General Harbordun Anadolu Gezisi ve Raporu, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1981
117. Akgün S. Türkiye Tarihi, IV cilt, Çağdaş Tarihi, 1908-1980, İstanbul, 1995
118. Ali İhsan, Gencer, "Berlin Antlaşması", İslam Ansiklopedisi Cilt: 5, İstanbul, 1992
119. Anadolu ve Rumeli'de gerçekleştirilen ulusal ve yerel kongreler ve kongre kentleri bibliyografyası. Cilt: 2., Ankara, 1993, s. 24-25
120. Azerbaycan Cümhuriyeti (1918-1920). Osmanlı Arşiv Belgeleri / Neşre hazırlayan: Q.Şükürov, V.Qafarov. İstanbul: TEAS-Press, 2018, 728 s.
121. Azerbaycan Cümhuriyeti Osmanlı Basınında (1918-1920) / Neşre hazırlayan: Q.Şükürov, V.Qafarov. İstanbul: TEAS-Press, 2018, 866 s.
122. Azerbaycan dosyesi. Ankara, 1980
123. Baytın A. İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi, İstanbul, 1946
124. Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan. Osmanlı Arşiv Belgeleri /

Neşre hazırlayan: V.Qafarov, Q.Şükürov. İstanbul: TEAS-Press, 2018, 684 s.

125. Bülent Tanör, “Mondros Mütarekesi Döneminde Türklerin Kurduğu Geçici Hükümetler” Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt:46, Sayı:1, 1991
126. Dayı S. Esin. Evliye-i Selasede (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teskilatlanma. Erzurum, 1998
127. Ganker O. Türk-Rus savaşları, Ankara, 1942
128. Gökdemir A. Cenub-i Qarbi Kafkaz Hükümeti, Ankara, 1989
129. Gürkan Fırat Saylan, Piroğlu Fahrettin (Erdoğan) Bey Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Dâhiliye Nazırı, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2003
130. Hasan Demirci, “Cenub-i Garbî Kafkas Hükümeti (17/18 Ocak 1919 – Nisan 1919), Yeni Türkiye Yayınları Kafkaslar Özel Sayısı – III, sayı: 73, Temmuz-Aralık 2015
131. Karabekir K. Kaleminden Doğunun Kurtuluşu, Erzurum, 1990
132. Kırzioğlu F. Cenub-i-Qarbi Kafkaz Cümhuriyeti, Türk Kültürü Dergesi, sayı 72. Ankara, Ekim, 1968
133. Kırzioğlu F. Kars ili ve Cevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920) Ankara, 1970
134. Kırzioğlu F. Kars Tarihi. İstanbul, 1953
135. Kırzioğlu F. Milli mücailede Kars, İstanbul, 1960
136. Erdoğan F. Türk ellerinde hatıralarım. Ankara, 1998
137. Mustafa Bakan, “Milli Mücadele Yıllarında Elviye-i Selase ve Batum”, Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume: 3/7, Fall 2008
138. Mustafa Sarı, “Misak-ı Milli’den İlk Taviz: Batum”, Yeni Türkiye Yayınları, Misak Milli Özel Sayısı, Yıl: 23, Sayı:93, Ocak-Şubat 2017
139. Nurhan Aydın, Elif Ergün. Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti ve Bölgedeki Faaliyetleri // Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi. II/5, (2019 Yaz), ss. 301-332
140. Öke, M. Kemal, Ermeni Sorunu 1914-1923, Ankara, 1991

141. Uras E. Tarihte ermenilərin Ermeni Sorumu. İstanbul, 1976
142. Samih A. Büyük Harbte Kafkaz Cephesi Hatirasi. Ankara, 1934.
143. Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Cilt:4, MEB Yayınları, Ankara, 1973
144. Tanör Bülent, Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920), Cümhuriyet Kitapları, İstanbul, 1998
145. Tansu S.N. Devrin Perde arkası. İstanbul, 1996
146. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HR. SYS, no. 2372/1
147. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HR. SYS, no. 2398/7

Rus dilində:

148. Абазатов М.А. Борьба трудящихся Чечено-Ингушетии за Советскую власть (1917-1920 гг.). Грозный: Чеч.-Инг. кн. изд-во, 1969, 217 с.
149. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том 1, А-К. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1958, 657 с.
150. Абдулатипов Р.Г., Болтенкова Л.Ф., Яров Ю.Ф. Федерализм в истории России. Кн.1. Москва: Республика, 1992, 796 с.
151. Авалиани С. Грузия и Добровольческая армия. Одесса: Типография Всероссийского Земского Союза, 1919, 12 с.
152. Авалов З. Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг. Воспоминание. Очерки. Париж, 1924, XX, [4], 318, [2] с.
153. Агамалиева (Максвелл) Н. О выборах в Учредительное Собрание по Азербайджану // Баку: Известия Академии Наук Азербайджана, Серия истории, философии и права, 1990, №4, с.17-24
154. Агамалиева Н., Худиев Р. Азербайджанская республика. Страницы политической истории 1918-1920 гг. Баку: Сабах, 1994, 108 с.

155. Агаян Ц.П. Роль России в исторических судьбах армянского народа. Наука, 1978, 311 с.
156. Адамия В.И. Из истории английской интервенции в Грузии (1918-1921 гг.). Сухуми: Абгосиздат, 1961, 258 с.
157. Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 год. Под. ред. А.М.Ставровского. Баку: Правительственная типография газ. «Азербайджан», 1920, 335 с.
158. Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 год. Баку: Нагыл Еви, 2011, 336 с.
159. «Азербайджан», 1918, 17 ноября
160. «Азербайджан», 1918, 2 декабря
161. «Азербайджан», 1918 г., 9 (22) декабря, №66
162. «Азербайджан», 1919, 11 января
163. «Азербайджан», 1919, 28 января
164. «Азербайджан», 1919, 11 марта
165. «Азербайджан», 1919, 7 июня
166. «Азербайджан», 1919, 4 декабря
167. «Азербайджан», 1919, 6 декабря
168. «Азербайджан», 1919, 7 декабря
169. «Азербайджан», 1919, 10 декабря
170. «Азербайджан», 1919, 11 декабря
171. «Азербайджан», 1919, 13 декабря
172. «Азербайджан», 1920, 22 января
173. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия (Документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998, 439 с.
174. Азербайджанская Демократическая Республика: Архивные документы Великобритании / Составитель Н.Максвелл. Баку: Şərq-Qərb, 2011, 711 с.
175. Азербайджанская Демократическая Республика (1918 – 1920). Внешняя политика (Документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998, 632 с.
176. Азербайджанская Демократическая Республика. Документы Национального архива Индии / Составитель: Н.Максвелл. Баку: Турхан, 2018, 404 с. (на русском и

английском языках)

177. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (Документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998, 423 с.
178. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920): Парламент. (Стенографические отчёты), Баку: “Азербайджан”, 1998, 990 с.
179. Азербайджанская Республика: Документы и материалы. 1918-1920 гг. Баку: “Элм”, 1998, 615 с.
180. Азимов Г.С. Великий Октябрь в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1987, 324 с.
181. Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент. Москва: Дело, 2005, 471 с.
182. Акопян Татул. Карабахский дневник: Зеленое и черное или ни войны ни мира. Ереван: Антарес, 2010, 532 с.
183. Алиева Севиндж. Азербайджанская Демократическая Республика и государственные образования Северного Кавказа (1918-1920). Ростов-на-Дону, 2017, 408 с.
184. Аликберов Г.А. Победа социалистической революции в Дагестане. Махачкала: Дагкнигоиздат, 1968, 285 с.
185. Аллен У., Муратов П. Битвы за Кавказ. История войн на турецко-кавказском фронте. 1828-1921. Москва: Изд-во Центр полиграф, 2016, 607 с.
186. Ананун Д. Общественное развитие русских армян. Т.3. Венеция, 1926
187. Андерсен Э., Эгге Г. Дипломатические усилия сторон в ноябре 1918 г. – Из книги: Армяно-грузинская война 1918г. и армяно-грузинский территориальный вопрос в XX в. http://www.conflicts.rem33.com/images/Georgia/arm_geor_war/R8.html
188. Андерсен Э., Эгге Г. Эскалация конфликта: Восстание в Лори и армянское наступление // Армяно-грузинская война 1918 г. и армяно-грузинский территориальный вопрос в XX в. [http://www.conflicts.rem33.com/images /Georgia/arm_geor_war/R9.html](http://www.conflicts.rem33.com/images/Georgia/arm_geor_war/R9.html)

189. Андерсен Э., Эгге Г. Мирный договор и временное размежевание – Из книги: Армяно-грузинская война 1918 г. и армяно-грузинский территориальный вопрос в XX в. [//http://www.conflicts.rem33.com/images/Georgia/arm_geor_war/R13.html](http://www.conflicts.rem33.com/images/Georgia/arm_geor_war/R13.html)
190. Андраник Озanian. Документы и материалы. – Вестник архивов Армении, 1991, №1 (89)-2 (90), 494 с.
191. Андриевский А. Военно-географическое и стратегическое описание Кавказского военного округа. Кавказско-Турецкий район. Тифлис: Типография Штаба Кавказского военного округа, 1908, VIII, 164, 84 с.
192. Аркомед С.Т. Материалы по истории отпадения Закавказья от России. Тифлис: Гос. изд-во Грузии, 1931, 111 с.
193. Армения в международных дипломатических и советских внешнеполитических документах (1828-1923). Ереван, 1972
194. Армения 1921 год – Февральское восстание // [https://vstroках.net/novosti/armeniya-1921-god/-](https://vstroках.net/novosti/armeniya-1921-god/)
195. Архивный Отдел Администрации Армавира (АОАА), ф.1271, оп. 1, д. 38
196. Асоян Т.М. Территориальные проблемы республики Армении и Британская политика (1918-1920). Дисс. на соискание ученой степени канд.ист.наук. Москва, 2005, 289 с.
197. Ахалая И.Д. Революционные комитеты Грузии в борьбе за установление и упрочение советской власти (февраль 1921 г. – март 1922 г.). Сухуми, Алашара, 1968, 327 с.
198. Бабалян А. Страницы истории независимой Армении. Каир, 1959
199. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Баку: Элм, 1997, 336 с.
200. Бадалян Х. Германо-турецкие оккупанты в Армении в 1918 г., Ереван: Изд-во Ереван. гос. ун-та, 1962
201. «Бакинский рабочий», 1917, 14 ноября
202. «Бакинский рабочий», 1917, 30 ноября

203. «Бакинский рабочий», 22 апреля 1922
204. «Баку», 1916, 21 октября
205. «Баку», 1917, 9 марта
206. Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде (1184-1955). Москва: Флинта, 2009, 288 с.
207. Берлинский конгресс // Военная энциклопедия в 18 т. Санк-Петербург: Тип. т-ва И.Д.Сытина, 1911-1915, с.76
208. Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917-1918 гг. Баку: Азернешр, 1957, 700 с.
209. «Борьба», 1917, 21 июня, №39
210. «Борьба», 1918, 3 марта, №54
211. «Борьба», 1919, 19 августа, №185 (441)– «Передовица»
212. «Борьба», 1920, 29 апреля, №95 (650)
213. «Борьба», 1920, 4 мая, №98 (653)
214. «Борьба», 1920, 7 мая, №101 (656)
215. Борьба за победу советской власти в Азербайджане. 1918-1920: Документы и материалы. Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1967, 569 с.
216. Борьба за советскую власть в Грузии. Документы и материалы (1917-1921 гг.). Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1958, 786 с.
217. Борьба за Советскую власть в Северной Осетии. Сборник документов и материалов. Орджоникидзе: Ир, 1972, 544 с.
218. Борьба за установление и упрочение Советской власти в Дагестане. 1917-1921. Сборник документов и материалов. Москва: Издательство АН СССР, 1958, 537 с.
219. Борьян Б. Армения, международная дипломатия и СССР, ч.1. Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1928, 448 с.
220. Борьян Б.А. Армения, международная дипломатия и СССР. Ч.II. Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1929, 434 с.
221. Вахтангишвили Т.Б. Социально-экономическая структура Грузии и основные задачи общественно-политического

- движения в стране на рубеже XIX-XX вв. Автореф. дис. ... д.и.н., на грузин, и на рус. языках. Тбилиси, 2002, 140 с.
222. Венков А.В. Вешенское восстание. Москва: Вече, 2012, 336 с.
223. Вестник Бакинского Совнаркома, 1918, №1-2
224. “Вестник правительства”, 2 августа 1919 г.
225. Внешняя политика контрреволюционных «правительств» в начале 1919 г. (Из документов Парижского посольства) // «Красный архив», том 6 (37), 1929, с. 69-101
226. Волхонский М.А., Муханов В.М. Россия на Кавказе. Пять веков истории. Научно-публицистические очерки. Москва: Объединенная редакция Министерства внутренних дел РФ, 2009, 487 с.
227. Воронович Н.В. «Зеленые» повстанцы на Черноморском побережье – Деникин, Юденич, Врангель. Мемуары. Составил С.А.Алексеев. Москва-Ленинград: Госиздат, 1927, с. 163-218
228. Врацян С. «Республика Армения», «Айреник», Бостон, 1922, №1, ноябрь 1922
229. Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по Высочайшему повелению Сенатором Кузминским ревизии г. Баку и Бакинской губернии. Санкт-Петербург: [Б.М.], 1905, 686 с.
230. Вудро Вильсон. Принципы демократии, Берлин. 1924
231. Гаджиев А.Н. Демократические республики юго-западного Кавказа (Карская и Араз-тюркская республика). Баку: Нурлан, 2004, 280 с.
232. Гаджиев А.Н. Из истории образования и падения Юго-Западной (Карской) Демократической Республики. Баку: Элм, 1992, 36 с.
233. Галоян Г. Армения и великие державы в 1917-1923гг. Ереван, 1999
234. Галоян Г.А. Предисловие к сборнику: Андраник Озanian. Документы и материалы. – Вестник архивов Армении. №1 (89)-2 (90), Ереван, 1991, с. 5-19

235. Ганин А.В. Советская военная разведка в Грузии в 1920-1921 годах. Миссия Павла Сытина // Государственное управление. Электронный вестник, 2014, №43, апрель, с. 207-251
236. Гасанлы Дж. Русская революция и Азербайджан: Трудный путь к независимости. 1917–1920. Москва: Флинта, 2011, 672 с.
237. Гатагова Л.С., Исмаил-заде Д.И., Котов В.И., Некрасов А.М., Трепавлов В.В. Россия – Северный Кавказ: 400 лет войны? М.: ИРИ РАН, 1998, 37 с.
238. Глonti Т. Меншевицкая и Советская Грузия. М.: Красная новь, 1923, 36 с.
239. Головин Н.Н. Российская контрреволюция в 1917-1918 гг. Т.1. Москва: Айрис-пресс, 560 с.
240. Государственная дума: Стенографические отчеты. Сессия V, Стлб. 84
241. Государственный Архив Краснодарского Края, ф. з.-6, оп.1, д.126
242. Государственный Архив Краснодарского Края, ф. р.-6, оп.1, д.84
243. Государственный Архив Краснодарского Края, ф. р.-6, оп.1, д. 225
244. Государственный Архив Российской Федерации, Департамент полиции, Особое отделение, ф.102, оп.253, д. 280
245. Государственный Архив Российской Федерации, Департамент полиции, Особое отделение, ф.102, оп.1915, д. 14, ч. 79
246. Государственный Архив Российской Федерации, ф.1788, оп. 2, д. 146
247. Государственный Архив Ставропольского Края, ф.311, оп.1, д. 220
248. Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. Москва: Сов. Энциклопедия, 1987, 702 с.
249. Грамши А. Революция против «Капитала» // <http://>

libelli.ru/magazine/98_3/i.htm

250. «Грузия», 1919, 29 апреля, №91
251. «Грузия», 1919, 6 мая, №86
252. «Грузия», 1919, 8 мая, №98
253. «Грузия», 1919, 4 октября
254. Дагестан в период Октябрьской революции, иностранной интервенции и гражданской войны (апрель 1917 – март 1921): указ. лит. / Дагест. респ. б-ка им. А.С.Пушкина. – Махачкала: Дагест. кн. изд-во, 1972, 107 с.
255. Данциг Б. Турция. Москва: Воениздат Министерства Вооруженных сил СССР, 1949, 311 с.
256. Дарабади П. Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века. Баку: Элм, 1991, 203 с.
257. Дашнаки (Из материалов Департамента полиции). Баку: [Коммунист], 1990, 39 с.
258. Декларация прав народов России // Советская историческая энциклопедия. Под ред. Е.М.Жукова. Т.5. Москва: Советская энциклопедия, 1964, 960 столб.
259. Декреты Советской власти. Т.1. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957, 625 с.
260. «Демократическое» правительство Грузии и английское командование // «Красный архив», 1927, том 2 (21), с.122-173
261. Деникин А.И. Очерки русской смуты: Борьба русского генерала Корнилова. Август 1917 – апрель 1918. Минск: Харвест, 2002, 400 с.
262. Деникин А.И. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии. Май-Октябрь 1918. Минск: Харвест, 2002, 464 с.
263. Деникин А. И. Очерки русской смуты. Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920. Воспоминания, мемуары. Минск: Харвест, 2002, 464 с.
264. Денстервилл Л. Британский империализм в Баку и Персии

- 1917-1918 (Воспоминания). Перевод с английского Б. Руденко. Тифлис: Советский Кавказ, 1925, 281 с.
265. Джугели В. Тяжелый крест: (записки народногвардейца). Тифлис: Государственная типография, 1920, 283 с.
266. Дзидзоев В. Д. К истории земельных и межнациональных отношений на Северном Кавказе в 1918 году.// Национально-государственное и федеративное строительство на Северном Кавказе: опыт, проблемы, специфика. Владикавказ, 1998, с. 17-36
267. Дипломатические беседы А.А.Топчибашева в Стамбуле: записи чрезвычайного посланника и полномочного министра Азербайджанской Республики: 1918-1919 гг. / [А.А.Топчибашев]; сост. А.Пашаев, В.Агаев; под ред. Г.Гасанова. Баку: Эргюн, 1994, 159 с.
268. Директивы командования фронтов Красной Армии 1917-1920 гг. Сборник документов. Москва: Воениздат, 1969, 884 с.
269. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922 гг.). Сборник документов в 4-х томах. Т.1. ноябрь 1917 – март 1919 г. Москва: Воениздат, 1971, 788 с.
270. Документы внешней политики СССР, т.1 (7 ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г.). Москва: Госполитиздат, 1957, 772 с.
271. Документы внешней политики СССР, т.II. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1958, 805 с.
272. Документы внешней политики СССР, т. III. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1958, 725 с.
273. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис: Типография грузинского правительства, 1919, 514 с.
274. Донская Советская Республика. // Советская историческая энциклопедия. Под ред. Е.М.Жукова. Т.5. – Москва: Советская энциклопедия, 1964, столб 305
275. Дробязко С.И. Эвакуация войск ВСЮР с кавказского

- побережья (январь – май 1920 г.) // Донские казаки в борьбе с большевиками. Альманах (станица Еланская), 2010, №4, с. 20-52
276. Дроговоз И.Г. Турецкий марш: Турция в огне сражений / Под ред. А.Е.Тараса. Мн: Харвест, 2007, 368 с.
277. Драбкина Ел. Грузинская контрреволюция. Ленинград: Прибой, 1928, 179 с.
278. Емтыль З.Я. Адыгская интеллигенция: формирование и деятельность в исторической динамике конца XIX в. – начала 30-х гг. XX в. Краснодар: «Издательский Дом – Юг», 2010, 352 с.
279. Енукидзе Д.Е. Крах империалистической интервенции в Закавказье. Тбилиси: Госиздат Грузинской ССР, 1954, 292 с.
280. Жвания Г.К. Великий Октябрь и борьба большевиков Закавказья за советскую власть. Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1967, 320 с.
281. Жордания Н.Н. За два года. Доклады и речи (с 1-го марта 1917 г. по 1 марта 1919 г.). Тифлис: Типография грузинского правительства, 1919, 224 с.
282. Жордания Н. Моя жизнь. Пер. с груз. Жордания И. Стэнфорд: Hoover Institution Press, 1968, 131 с.
283. Жупикова Е.Ф. Повстанческое движение на Северном Кавказе в 1920-1925 годах // Академия исторических наук. Сборник трудов. Т.1. – Москва: Академия исторических наук, 2006, с. 114-319
284. Завриев Д.С. К новейшей истории северо-восточных вилайетов Турции. Тбилиси: [Тбилис. гос. ун-т им. Сталина], 1947, 369 с.
285. Зайцев А.А. Кубанское краевое правительство в годы революции и Гражданской войны на Кубани в 1917-1920 // <http://slavakubani.ru/kkv/land-management/system-of-controls/kubanskoe-kraevoe-pravitelstvo-v-gody-revolutsii-i-grazhdanskoy-voyny-na-kubani-v-1917-1920/>
286. Закавказский Сейм. Стенографический отчет. Сессия

- первая. Заседание второе. Тифлис, 13-го февраля 1918 года, 14 с.
287. Закавказский Сейм. Стенографический отчёт. Сессия первая. Заседание третье. Тифлис, 15-го февраля 1918 года, 51 с.
 288. Закон Всевеликого Войска Донского от 4 мая 1918 года // Дон и Добровольческая армия. – Москва, Голос, 1992, с. 14-15
 289. Зограбян Э. Нахичеванская проблема и «союзники» Армении (декабрь 1918-апрель 1920 гг.). Ереван, 2002
 290. Из истории армяно-грузинских взаимоотношений. 1918 год: пограничный конфликт; переговоры; война; соглашение. Тифлис: Государственная Типография, 1919, 143 с.
 291. Известия АН Азерб. ССР, Серия истории, философии и права. 1990, №2
 292. Империалистическая интервенция на Дону и Северном Кавказе. Москва: Наука, 1988, 261 с.
 293. Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы (1920-1921). Баку: Азернешр, 1989, 196 с.
 294. “Искра”, 1919, 3 августа
 295. Исмаилов К. Армянские зверства на территории Юного Кавказа и позиция азербайджанских политических сил (первая половина 1918 года) // XX əsr Türk-müsəlman soyqırımları, Bakının Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən qurtuluşundan Qarabağ Zəfərinə doğru Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri. Quba, 10-11 sentyabr 2021-ci il. Bakının erməni-daşnak işğalından azad edilməsinin 103 illiyinə həsr olunmuş II Beynəlxalq Quba Simpoziumu materialları, Quba, 2021, s.199-211
 296. Исмаилов К. Партии и парламент в политической системе Азербайджанской Демократической Республики. Баку: “Турхан”, 2019, 186 с.
 297. Исмаилов Э. Генеалогия Талышинских-Талышхановых. Баку: Абилов, Зейналов и сыновья, 2001, 78 с.

298. «Исторический вестник», №10, 1959, с. 507
299. История Азербайджана: в трех томах. Т.2. Баку: Академия наук Азерб. ССР, 1960, 952 с.
300. История Азербайджана: в трех томах. Т.3, ч.1. Баку: Академия наук Азерб. ССР, 1963, 537 с.
301. История Азербайджана по документам и публикациям. Баку: Элм, 1990, 381 с.
302. История Азербайджана с древнейших времен до начала XX века. Баку: Элм, 1995, 430 с.
303. История гражданской войны в СССР, в 5-х томах. Т. III (ноябрь 1917 г. – март 1919 г.). Москва: Госполитиздат, 1957, 403 с.
304. История Донского казачества. Учебник для студентов вузов. Под ред. А.В.Венкова. Ростов-на-Дону: Из-во. ЮФУ, 2008, 464 с.
305. История СССР с древнейших времен до наших дней. В 2-х сериях. В 12-ти томах. Т.VI. Москва: Наука, 1968, 856 с.
306. История СССР с древнейших времен до наших дней. В 2-х сериях. В 12-ти томах. Т.VII. Москва: Наука, 1967, 751 с.
307. Исхаков С.М. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. – лето 1918 г.). Москва: Издательство «Социально-политическая мысль», 2004, 592 с.
308. Ишханян Е. Нагорный Карабах 1917-1920. Ереван: Айастан, 1999
309. Кавказский календарь на 1915 г., Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Е.И.В. на Кавказе, 1915
310. Кавказский календарь на 1917 г. Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Е.И.В. на Кавказе, 1916, 368, 407, 1075 с.
311. «Кавказское слово» (Тифлис), 1918, 5 ноября
312. Кадищев А.Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье. Москва: Военное изд.-во, 1960, 510 с.
313. Кадырли А. Из истории развития дореволюционной Бакинской нефтеперерабатывающей промышленности. Баку: Элм, 1970, 85 с.

314. Каземзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921). Стокгольм: SA&CC Press®, 2010, 328 с.
315. Карпенко С.В. «Россия на Кавказе останется навсегда»: Добровольческая армия и независимая Грузия (1918-1919 гг.) // «Новый исторический вестник», 2008, №2 (8), с.113-123
316. «Каспий», 1917, 6 апреля, №75
317. «Каспий», 1917, 17 (30) мая, №107
318. «Каспий», 1917, 28 сентября (11 октября), №216
319. «Каспий», 1917, 25 октября
320. «Каспий», 1917, 28 октября (10 ноября), №24
321. «Каспий», 1917, 28 ноября (11 декабря), №260
322. «Каспий», 1918, 19 января (1 февраля), № 14
323. «Каспий», 1918, 25 сентября (8 октября), № 73
324. «Каспий», 1919, 14 января
325. «Каспий», 1919, 10 октября
326. Качазнуни Ов. Дашнакцутюн больше нечего делать. Тифлис, Акц.об-во «Заккнига», 1927
327. Качазнуни О. Дашнакцутюн больше ничего делать! Баку: Элм, 1990, 89 с.
328. Кашкаев Б.О. Гражданская война в Дагестане 1918 – 1920 гг. Москва: Наука, 1976, 292 с.
329. Квашонкин А.В. Советизация Закавказья в переписке большевистского руководства 1920-1922 гг. // Cahiers du Monde russe, 1997, vol. 38, No. 1/2, Guerre, guerres civiles et conflits nationaux, dans l'Empire russe et en Russie soviétique, 1914-1922 (Jan. – Jun., 1997), pp. 163-194
330. Керенский А.Ф. Россия на историческом повороте // «Вопросы истории», №10, 1990, с.122-146
331. Клюкин Е.В. Юго-Западная Кавказская Республика. Очерки политической истории. Спб.: Изд-во С.-петербургского Университета, 2002, 100 с.
332. Клюкин Е.В. Юго-Западная Кавказская Республика (1918-1919 гг.) и возрождение государственности на Южном Кавказе: Автореферат дис. ... канд. ист. наук: Санкт-Петербург

- бург, 2004, 29 с.
333. Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география: Учебник для студ. вузов. 2-ое изд., испр. и доп. Москва: Аспект-Пресс, 2005, 479 с.
334. Кравченко И. Характерные черты наступательных операций Красной армии в гражданской войне // Военно-исторический журнал. Москва, 1976, №3, с. 96-102
335. Кубанское казачество // Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. Москва. «Советская энциклопедия» 1983, – стр. 310-311
336. Кубанско-новороссийская операция 1920 // Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – Москва: Советская энциклопедия, 1983, с. 309-310
337. Лайпанов К.Т. Октябрь в Карачаево-Черкесии. Борьба большевиков за власть Советов (1917-1920). Черкесск: Книжное издательство, 1971, 192 с.
338. Лалаян А. О резне в 1918-1920-х годов // Журнал «Революционный Восток» , №2-3, 1936
339. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. В 55 томах. Т.51: Письма. Июль 1919 – ноябрь 1920. Москва: Издательство политической литературы, 1970, 573 с.
340. Лукомский А.С. Деникин и Антанта // Деникин, Юденич, Врангель. Мемуары (Деникин, Лукомский, Раковский и др). Составил С.А.Алексеев. Москва-Ленинград: Госиздат, 1927, с.66-113
341. Лядов М. К вопросу о результатах аграрной реформы – «Борьба», 1919, 16 января, №11 (267)
342. Максвелл Н. Апрельский переворот и оккупация XI Красной армии РСФСР Азербайджана в 1920 г. // Müstəqillik yollarında. Azərbaycan Xalq cümhuriyyətinin 86 illiyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Bakı: Elm, 2004, с. 155-164
343. Максвелл Н. Влияние последствий Первой Мировой войны на экономическое развитие Азербайджанской Демократи-

- ческой Республики в свете азербайджано-британских отношений в 1918-1919 гг. (На основе британских архивов) // *Beynəlxalq elmi konfransın materialları. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu elmi əsərlərinin xüsusi buraxılışı.* – 2016. 56, 57, 58-ci cildlər, s.332-341
344. Максвелл Н. Новые факты о деятельности представителей Британского военного истеблишмента, работающего на Кавказе // “*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Azərbaycan dövlətçilik tarixinin parlaq səhifəsi*” *Beynəlxalq elmi konfransın materialları. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu elmi əsərlərinin xüsusi buraxılışı.* – 2018, 74, 75, 76-ci cildlər, –s. 332-341
345. Малевил Ж. Армянская трагедия 1915 года. Баку: Элм, 1990, 128 с.
346. Мамедзаде Н.Н. Геноцид азербайджанцев в Карабахском регионе Азербайджана (1918-1920). Баку: Турхан ИРО, 2014, 340 с.
347. Мархулия Г.Р. Армяно-грузинские взаимоотношения в 1918-1920 годах // www.history.az/http://iberiana.word-press.com/Armenia-georgia/1918-1920/
348. Махарадзе Н.Б. Победа социалистической революции в Грузии. Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1965, 452 с.
349. Махарадзе Ф. Советы и борьба за Советскую власть в Грузии. Тифлис: Госиздат, 1928, 164 с.
350. Махмудов Я.М. Историческая правопреемственность Азербайджанского народа на Иреван и прилегающие территории должна быть восстановлена. Баку: ИПО Турхан, 2015, 67 с.
351. Махмуриян Г.Г. Лига наций, Армянский вопрос и Республика Армения. Ереван: Артагерс, 1999, 176 с.
352. Мацаберидзе М. Разработка конституции Закавказского Сейма и Национальный Совет Грузии // *Кавказ и глобализация*, 2008, т.2, выпуск 2, с.151-160
353. Ментешашвили А.М. Грузинская Демократическая Республика и Западные державы // «Вопросы истории», 1996, №9,

с.129-134

354. Ментешашвили А.М. Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Грузии (1917-1921). Тбилиси: Ганатлеба, 1987, 208 с.
355. Ментешашвили А. Советская Россия и Осетинский сепаратизм в Грузии в 1918-1920 годах // <https://sisauri.tripod.com/politic/Osetia.html#2>
356. Месхидзе Дж.И. Итальянская интервенция в Грузию в 1919 г.: планы и обстоятельства // Вестник Санкт-Петербургского университета, 2007, серия 2, выпуск 1, с.127-133
357. Мирцхулава И.И. Аграрно-крестьянский вопрос в Грузии в 1900-1921 гг. Тбилиси: Мецниереба, 1978, 364 с.
358. Музаев Т.М. Союз горцев. Русская революция и народы Северного Кавказа, 1917 – март 1918 г. Москва: Патрия, 2007, 520 с.
359. Мустафазаде Р.С. Две республики. Азербайджано-русские отношения в 1918-1922 гг. Москва: МИК, 2006, 356 с.
360. Муханов В.М. Кавказ в переломную эпоху (1917–1921 гг.). Москва: Модест Колеров, 2019, 360 с.
361. Наджафов Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX века. Ч. 1. Баку: Элм, 1993, 382 с.
362. Назарли А. Э. Народное образование в Азербайджанской Республике (1918-1920). Баку: Нурлан, 2008, 224 с.
363. Нариманов Н. Избранные произведения: в трех томах. Т. 2. Баку: Азернешр, 1989, 765 с.
364. Никитин В.Ф. За Русь святую / Великое братство казачьих войск «Казакия» // http://kazakia-vbkv.narod.ru/txt_zarussviate.html
365. Нифталиев И. Геноцид азербайджанцев в Иреванской губернии. Баку: Турхан, 2014, 184 с.
366. «Новое время», 1919, 17 января, №13
367. «Общественное мнение Италии о Грузии». Газ. «Борьба»,

- 1919, 8 ноября, №255 (511)
368. Октябрьская революция и Гражданская война в Северной Осетии. Орджоникидзе: Издательство Ир, 1973, 299 с.
369. Орешкова С.Ф., Ульченко Н.Ю. Россия и Турция (Проблемы формирования границы). Москва: Академия гуманитарных исследований, 1999, 250 с.
370. Отклики Кавказа, 22 марта 1917, №65
371. Очерки А. Цаликова «гражданская война в Терском крае», 25 февраля – 11 апреля 1919 г. // Гражданская война в России и мусульмане. Сборник документов и материалов. Москва: Центр стратегической конъюнктуры, 2014, с.420-447
372. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. Т.Т. 1-150. С.Петербург. 1903-1905. Demoskon Weekly/ № 731-732 5-18 июня 2017 года
373. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по родному языку и уездам 50 губерний Европейской России // Demoskon Weekly №753-754 , 18-31 декабря 2017
374. Первая Республика Армения // https://ru.qaz.wiki/wiki/First_Republic_of_Armenia
375. Переворот в Закаталах – «Грузия», 1920, 16 июня, №61
376. Петросян Г. Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920). Ереван, Изд-во ЕГУ, 2012, 445 с.
377. Пипия Г.В. Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг. Москва: Наука, 1978, 223 с.
378. Победа Советской власти в Закавказье. Тбилиси: Мецниереба, 1971, 682 с.
379. Политика Германии в Закавказье в 1918 году: Сборник документов. Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1971, 239с.
380. Помпеев Ю.А. Кровавый омут Карабаха. Баку: Изд-во Азербайджан, 1992, 208 с.
381. Программные документы мусульманских политических партий 1917-1920 гг. Оксфорд, 1985

382. Протокол № 6 заседания 29 сентября 1917 года в помещении Зимнего театра // Протоколы и стенограммы заседаний Кубанских краевой и Законодательной Рад. 1917-1920 гг. Сборник документов: в 6 т. / под ред. А.А.Зайцева. – (Проект «Библиотека Кубанского края»). – Краснодар: Перспективы образования. Т.4. – Краснодар, 2016. – 404 с.
383. Протоколы и стенограммы заседаний Кубанских краевой и Законодательной Рад. 1917-1920 гг. Сборник документов: в 6 т. / под ред. А.А.Зайцева. – (Проект «Библиотека Кубанского края»). – Краснодар: Перспективы образования. Т. 6. – Краснодар, 2016. – 432 с.
384. Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство. Из истории интервенции и контр-революции в Закавказье. Баку: Красный Восток, 1927. 195 с.
385. Расулзаде М.Э. О пантуранизме. В связи с кавказской проблемой, с предисловием Н. Жордания. Париж: Издание К.Н.К., 1930
386. Ратушняк О.В. Политические искания донского и кубанского казачества в годы Гражданской войны в России (1918-1920 гг.) // Альманах «Белая гвардия», №8. Казачество России в Белом движении. – Москва, «Посев», 2005, – с. 17-23
387. Революция и Гражданская война в России: 1917-1923 гг.: Энциклопедия. В 4 томах / Большая энциклопедия. Москва: ТЕРРА, 2008. Т.4. – 560 с.
388. Республика Армения в 1918-1920 гг. (политическая история): Сборник документов и материалов, Ереван: Гитутюн, 2000
389. Речь Н. Жордания на заседании Учредительного Собрания Грузии от 30 апреля – «Борьба», 1920, 4 мая, №98 (653)
390. Российская Социалистическая Федеративная Республика и Грузинская Демократическая Республика: их взаимоотношения. Москва; Пг.: Государственное издательство, 1921, 106 с.

391. Российский Государственный Военно-Исторический Архив, ф.39540, оп.1, д.187
392. Российский Государственный Военный Архив, ф.195, оп. 3, д.198
393. Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории, ф.71, оп.34. д.1280
394. Руднева С.Е. Демократическое совещание (сентябрь 1917 г.): История форума. Москва; Наука, 2000, 256 с.
395. Рустамбейли Ш. Из печального прошлого // Кавказ, 1935, №7-8
396. Рустамова-Тогиدي С. Куба. Апрель-май 1918 г. Мусульманские погромы в документах. Баку: [б.и.], 2010, 552 с.
397. Рустамова-Тогиди С. Март 1918 г. Баку. Азербайджанские погромы в документах. Баку: [б.и.], 2009, 864 с.
398. Рустамова-Тогиди С. Шемаха. Март-июль 1918 г. Азербайджанские погромы в документах: [в 2-х томах]. Т.1. Город Шемаха. Баку: [ПИЦ Гл. Упр. Материально-Технического Обеспечения М-ва Нац. Безопасности Азерб. Респ.], 2013, 880 с.
399. Рустамова-Тогиди С. Шемаха. Март-июль 1918 г. Азербайджанские погромы в документах: [в 2-х томах]. Т.2. Селения Шемахинского уезда. Баку: [ПИЦ Гл. Упр. Материально-Технического Обеспечения М-ва Нац. Безопасности Азерб. Респ.], 2013, 888 стр. с фотографиями.
400. Самурский Н. (Эфендиев). Гражданская война. в Дагестане. Махачкала: Даггосиздат, 1925, 32 с.
401. Светоховский Т. Русский Азербайджан. 1905-1920 гг. // Хазар, 1990, №3, с.33-61
402. Семин О. Великая годовщина. Аграрный вопрос и крестьянская (крепостная) реформа на Кавказе. Исторический очерк. Киев: «Вся Россия», 1911, 166 с.
403. Сергеев В.Н. О предпосылках образования Донской республики весной 1918 г. // Государственное и муниципальное управление. Ученые записки Северо-Кавказской Академии Государственной Службы (СК АГС), 2004, №1-

2, с. 98-107

404. Сеф С. Борьба за Октябрь в Закавказье. Тифлис, Заккнига, 1932, 162 с.
405. Сеф С. Как большевики пришли к власти в 1917-1918 гг. в Бакинском районе. Баку: Аз.Гиз, 1927, 62 с.
406. Скобцов Д.Е. Драма Кубани // Деникин, Юденич, Врангель. Мемуары (Деникин, Лукомский, Раковский и др). Составил С.А.Алексеев. Москва-Ленинград: Госиздат, 1927, с.137-138
407. Скобцов Д.Е. Три года революции и Гражданской войны на Кубани. Т.1. Париж, 1962, 224 с.
408. «Слово», 1920, 16 января
409. Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918 гг.) и Горская Республика (1918-1920 гг.). Документы и материалы. Махачкала: Алеф, 2013, 290 с.
410. Стеклов А. Армия Мусаватского Азербайджана. Баку: АЗГИЗ, 1928, 70 с.
411. Ставровский А. Закавказье после Октября: взаимоотношения с Турцией в первой половине 1918 г. Москва-Ленинград: Гос. изд-во, 1925, 120 с.
412. Стенограмма заседания Кубанской Законодательной Рады от 14 июня 1919 года // Протоколы и стенограммы заседаний Кубанских краевой и Законодательной Рад. 1917-1920 гг. Сборник документов: в 6 т. / под ред. А.А.Зайцева. – (Проект «Библиотека Кубанского края»). – Краснодар: Перспективы образования. Т. 5. – Краснодар, 2016. – 464 с.
413. Тахо-Годи А. На путях к «независимости» (опыт строительства республики Союза Горцев Кавказа). Махачкала: Даггосиздат, 1930
414. Терещенко А.Г. Конституционные акты Всевеликого Войска Донского // Донской Временник. <http://don-vrem.dermatology.ru/Files/article/m3/0/art.aspx?artid=96>
415. Тер-Саркисянц А. Армяне Нагорного Карабаха. История. Культура. Традиции. Москва: Русская панорама, 2015, 918 с.

416. Топчибаши А.М. Парижский архив 1919-1940. В четырех книгах. Книга первая 1919-1921. Москва: Худож. лит., 2016, 568 с.
417. Топчибашев А.А. Письма из Парижа. Баку: Азернешр, 1998, 112 с.
418. Троцкий Л. Между империализмом и революцией // Собрание сочинений. Т. XII. Основные вопросы пролетарской революции. Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1925, с.181-296
419. Учредительное собрание. Речь А.М.Чхенкели. «Борьба», 1920, 27 июня, №143 (698)
420. Хармандарян С.В. Ленин и становление Закавказской Федерации (1921-1923). Ереван: Айастан, 1969, 456 с.
421. Хачапуридзе Г.В. Борьба грузинского народа за установление советской власти. Москва: Гос. изд.-во политической литературы, 1956, 288 с.
422. Хачикян А.Э. История Армении (краткий очерк), Ереван: Филин, 2004, 192 с.
423. Центральный Государственный Архив Республики Дагестан, ф.р.608, оп.1, д. 12
424. Центральный Государственный Архив Республики Дагестан, ф.р.621, оп.1, д. 6
425. Циркулярное письмо Оргбюро ЦК РКП(б) об отношении к казакам, 24 января 1919 г. // <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1012637>
426. Черпаков В.В. «Кубанское действо»: реакция и оценка современников // В сборнике: Кубанские исторические чтения. Материалы IX Международной научно-практической конференции. Краснодар, 2018, с. 81-89
427. Чичерин Г.В. Статьи и речи по вопросам международной политики. Москва: Издательство социально-экономической политики, 1961, 516 с.
428. Чохели А.И. Политика Франции в отношении Грузии в 1917-1921 годах. Тбилиси: Мецниереба, 1980, 176 с.
429. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье:

предстоящая распродажа Мугани инородцам. Баку: Элм 1990, 156 с.

- 430. Шахбазян А. Армения. Разд. Исторический очерк: Армения в 20 в. // Большая Российская Энциклопедия. 2004, с.45
- 431. Эмиров Н.П. Из истории военной интервенции и гражданской войны в Дагестане. Махачкала: Дагестанское книжное изд-во, 1972, 216 с.
- 432. Юго-Восточный союз казачьих войск горцев Кавказа и вольных народов степей. // Советская историческая энциклопедия. Под ред. Е.М.Жукова. Т.16. Москва: Советская энциклопедия, 1976, 1002 столб
- 433. Янчевский Н.Л. Гражданская борьба на Северном Кавказе. Т.1. Ростов-на-Дону: Севкавказ, 1927, 204 с.

İngilis dilində:

- 434. Andrew Andersen and Georg Egge. Armenia in the Aftermath of Mudros: Conflicting claims and Strife with the Neighbors // <http://www.conflicts.rem33.com/images/Armenia/restoration%20and%20terr%20issue/T3.html>
- 435. Andrew Andersen and George Partskhaladze. Armeno-Georgian War of 1918 and Armeno-Georgian Territorial Issue in the 20 th Century. 2015, 75 p.
- 436. Azerbaijan Democratic Republic / Great Britains Archive documents. Baku: – 2008. 568 p. /Complier: N.A.Maxwell
- 437. British National Archive documents of the history of the South Caucasian 1918-1919. Vol. 1. Part 1-2. Baku: 2020. Complier: N.A.Maxwell
- 438. Christopher Peter, Michael Waters. Counsel in the Caucasus: Professionalization and Law in Georgia. Leiden / Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2004, 191 p.
- 439. Haluk Selvi. Armenian question: from the first world war to the treaty of Lausanne. Sakarya: Sakarya University, 2007, 238, [24] p.
- 440. Hovannisian R. The Amenian People from Ancient to Modern Times. V.II. Macmillan, University of California, Los

Angalaes, 1997

- 441. Hovannisyan R. The Republic of Armenia, Vol.I: The First Year, 1918-1919 (Near Eastern Center, UCLA). University of California Press, Hardcover – November 1, 1971, 592 p.
- 442. Iremadze Irakli, Chanturidze Salome (author-Compilers). First Universal Democratic Election in Independent Georgia. Tbilisi: 2017. 97 p.
- 443. Kazemzadeh F. The Struggle for Transcaucasia (1917-1921). New-York: - 1951
- 444. Losaberidze Joseph The problem of nationalism in Georgia. NATO Office of Information and Press (June 1998) // <https://www.nato.int/acad/fellow/96-98/losaberi.pdf>, 38 p.
- 445. Suni R.G. Soviet Armenia. In: The Armenian People from Ancient to Modern times. Vol.2: Macmillan Press, 1997, p.347
- 446. Ullman R. English – Soviet Relations 1917-1921. London: 1968
- 447. Walker, Christopher J. Armenia. The Survival of a Nation. New York: St. Martin's Press, 1980, 446 p.

Ukrayna dilində:

- 448. Батько українських самостійників Кубані Кузьма Безкровний // Ренат Польовий. Кубанська Україна. Київ. Діокор. 2002, с. 52-57
- 449. Білий Д.Д. Кубанська народна республіка // Енциклопедія історії України: Т.5: Кон-Кю. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2008, 568 с.
- 450. Бойко, Олена. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918) // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. – 2009. – Випуск 3, – с. 218-232
- 451. Микола Рябовол – український державник із Кубані // Ренат Польовий. Кубанська Україна. Київ. Діокор. 2002.- с. 58-67
- 452. Перший прем'єр Кубанської Народної Республіки Лука Бич // Ренат Польовий. Кубанська Україна. Київ, Діокор, 2002, с.68-75

MÜNDƏRİCAT

Giriş:	3
<i>(tarix elmlər doktoru, professor İradə Bağirova)</i>	

I FƏSİL: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

(tarix üzrə fəlsəfə doktoru Nigar Maksvell, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Kamran İsmayilov)

1.1 Şimalı Azərbaycan Rusiyada Fevral inqilabı və Oktyabr çevrilişindən sonra	13
1.2 Azərbaycan Zaqafqaziya dövlətçiliyi sistemində	19
1.3 Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması	26
1.4 Azərbaycanda parlamentarizmin təşəkkül tapması və sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi	32
1.5 Ordu quruculuğu və ərəzi bütövlüyü uğrunda mübarizə	46
1.6 Azərbaycan Cümhuriyyətinin iqtisadi siyasəti	65
1.7 Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici siyasəti	72
1.8 1920-ci ilin əvvəllərində ölkədə siyasi böhran. Cümhuriyyətin süqutu	80

II FƏSİL: Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921)

(tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şamil Rəhmanzadə)

2.1 1917-ci il Fevral inqilabından sonra Gürcüstanda yeni hakimiyyət strukturlarının təşəkkülü və ictimai-siyasi durum	87
2.2. 1917-ci ilin payızında siyasi böhranın kəskinləşməsi. Gürcüstanın siyasi qüvvələri Oktyabr inqilabı günlərində	97
2.3 Zaqafqaziya Seymi və federativ respublikası: ortağ Cənubi Qafqaz dövlətçiliyindən müstəqil gürcü cümhuriyyətinə doğru	103
2.4 Xarici faktorların nəzarəti altında: cümhuriyyətin ilk ili	110
2.5 Hər şey milli istiqlal naminə: cümhuriyyətin ikinci ili	133
2.6 Sovetləşmə işarəsi altında: cümhuriyyətin son ili	155

III FƏSİL: Ermənistan (Ararat) Respublikası (1918-1920)

(tarix elmləri doktoru, professor İradə Bağirova)

3.1 “Erməni məsələsinin” siyasi səhnəyə çıxması	183
3.2 Ermənilərin Cənubi Qafqaz dövlət qurumlarında fəaliyyəti	195
3.3 Osmanlı dövləti ilə qarşıdurma və müstəqilliyin elanı	202
3.4 Ermənistan hökumətinin ilk addımları	215
3.5 Qonşulara qarşı ərəzi iddiaları	221
3.6 “Birləşmiş Ermənistan” barəsində akt	232

3.7 Daxili və xarici vəziyyətin gərginləşməsi və respublikanın süqutu.....	237
--	-----

IV FƏSİL: Dağlılar Respublikası

(tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevinc Əliyeva)

4.1 Müstəqilliyə doğru.....	245
4.2 İstiqlal Bəyannaməsi.....	258
4.3 Sürgündəki Dağlı hökuməti, Şimali Qafqazda milli azadlıq mübarizəsinin davamı.	280

V FƏSİL: Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti

(tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kamran İsmayılov)

5.1 Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikası termininin yaranması tarixi.	291
5.2 1917-ci il rus inqilablarından sonra ermənilərin Qarsa iddiaları.....	296
5.3 Cənub-Qərbi Qafqaz hökumətinin yaradılması.	304
5.4 Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının süqutu.....	320

VI FƏSİL: Don Respublikasının yaranması və fəaliyyəti (1918-1920)

(tarix elmləri doktoru, professor İkrəm Ağasıyev)

6.1 Böyük Don ordusunun yaranma səbəbləri.....	331
6.2 Donda dövlət quruculuğu. Əsas qanunun qəbul olunması	342
6.3 Ərazi quruluşu	344
6.4 Azərbaycanın Don Respublikasında diplomatik nümayəndəliyi.	348

VII FƏSİL: Kuban Xalq Respublikası (1918-1920)

(tarix elmləri doktoru, professor İkrəm Ağasıyev)

7.1 Kuban diyarının tarixindən.....	353
7.2 Kuban Xalq Respublikasının yaranmasının tarixi şərtləri, elan olunması və fəaliyyəti.....	355
7.3 Kuban Xalq Respublikasının xarici siyasəti və beynəlxalq vəziyyəti. ..	366
7.4 Kuban Xalq Respublikasının süqutu və tarixdə yeri.	374
Nəticə.	380

(tarix elmlər doktoru, professor İradə Bağirova)

Аннотация. «Первые республики на Кавказе (1918-1921)	384
---	-----

Annotation. First republics in the Caucasus (1918-1921)	386
--	-----

Ədəbiyyat və sənədlər	388
------------------------------------	-----

Qafqazda ilk respublikalar (1918-1921)

elmi nəşr

Formatı: 60*84 ¹/₁₆. Tirajı: 100.
Buraxılışa məsul: Rəmilə Şıxəliyeva
Kompüter dizaynı: Esmira Kərimova
Bədii tərtibat: Rəvanə Mirzəliyeva

“İdeal-Print” MMC-də çap olunmuşdur.
AZ1130, Azərbaycan, Bakı, Binəqədi rayonu,
Sumqayıt şossesi, 2-ci km.